

Markó Árpád

KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI

Törökországi emigrációja alatt (1850–1851)

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Markó Árpád

KOSSUTH LAJOS
HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI
TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓJA ALATT
(1850–1851)

Sorozatszerkesztő
Padányi József

A *Pro Militum Artibus* sorozatban eddig megjelent művek:

TOKAJI Zsolt – P. SZABÓ Sándor (szerk.):
A kínai hadtudomány klasszikusai
(Budapest, Dialóg Campus, 2018)

Raimondo MONTECUCCOLI:
A magyarországi török háborúkról
(Budapest, Dialóg Campus, 2019)

PERJÉS Géza:
Tiszt – Képzés
(Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2020)

CSOMA Mózes:
Rákosi Mátyás Kórház, Észak-Korea
(Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021)

SÜLI Attila (szerk.):
Jakkó László huszárkapitány hadtudományi munkái
(Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021)

HAUSNER Gábor (szerk.):
Hadik András válogatott hadügyi írásai
(Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021)

Markó Árpád

KOSSUTH LAJOS
HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI
TÖRÖKORSZÁGI
EMIGRÁCIÓJA ALATT
(1850–1851)

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

BUDAPEST, 2022

Markó Árpád hagyatékából
sajtó alá rendezte, jegyzetelte és az előszót írta
Süli Attila

Szakmai lektor
Hausner Gábor

A bevezető tanulmányt írta
Hermann Róbert

A borítón lévő grafika Markó Árpád
időskori fényképe alapján készült
(Markó András tulajdona)

Sajtó alá rendezés © Süli Attila, 2022
© A kiadó, 2022

Minden jog védve.

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>Kísérlet az önálló magyar hadtudomány megteremtésére (1790–1867)</i>	11
KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓJA ALATT (1850–1851)	
<i>Előszó</i>	25
<i>I. Világostól Kiutahiáig</i>	29
<i>II. Kossuth Kiutahiában</i>	41
<i>III. Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye</i>	51
<i>IV. Kossuth katonai írásai</i>	57
<i>V. Kossuth hadvezéri felkészültsége</i>	97
<i>Okmánytár</i>	103
MELLÉKLET: ADALÉKOK A MAGYAR KATONAI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ	
<i>Zrínyi Miklóstól II. Rákóczi Ferencig</i>	167
<i>II. Rákóczi Ferenc korszaka</i>	183
<i>A XVIII. század magyar katonai nyelve</i>	193
<i>A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve</i>	207
<i>A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban – A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága</i>	229
<i>Az 1848/49. évek szabadságharcának katonai nyelve és szabályzatai</i>	243
<i>A magyar katonai nyelv állapota a szabadságharc után az első világháborúig</i>	261
<i>Felhasznált irodalom</i>	289
<i>Személynévmutató</i>	307
<i>Helynévmutató</i>	317

I. kép. Kossuth Lajos 1862-ben
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

ELŐSZÓ

Markó Árpád (1885–1966) nyugállományú ezredes, a két világháború közötti időszakban a magyar hadtörténetírás egyik jeles képviselője és megújítója, hadtudósi pályafutása végén, az 1960-as években készítette el értekezését Kossuth Lajos hadtudományi munkásságáról. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságától 1949-ben politikai okokból megfosztott Markó ezzel a munkával szerezte meg ismét (!) akadémiai doktori címét.

Markó maga beszélt el a munka megszületésének körülményeit az *Életem a történettudomány szolgálatában* című memoárjában:

„Gyakran kérdezik tőlem, hogy milyen terveim vannak még, milyen történelmi témák feldolgozásával fogok még foglalkozni. A felelet könnyű. Éppen e napokban, amikor ezeket a sorokat írtam, bukkantam egy olyan levéltári adatgyűjteményre, amely rendkívüli érdekességénél fogva érdemes a feldolgozásra és nyilvánosságra hozatalra. A katonai nyelvtörténet 1848-as fejezetén dolgozva találtam a források egyikében egy rövid utalást arra, hogy Kossuth Lajos emigrációja alatt magyar katonai szabályzatok tervezgetésével és szerkesztésével foglalkozott, s hogy ezek az írárok turini hagyatékában, ma az Országos Levéltár birtokában vannak. Csakugyan megtaláltam ezt az anyagot, amely Kossuthnak nem kevesebb, mint 25-26 sajátkezű katonai szabályzattervezetét tartalmazza, de ezeken túl igen sok hadseregszervezési kérdéssel és a magasabb hadászat problémáival is foglalkozik.

Ugyanitt vannak, ebben a gyűjteményben, német nyelvű hadtudományi munkák és szabályzatok, amiket ő valószínűleg tanulmányozott. Mivel ennek a nagy értékű anyagnak lényeges részét nem lehetett a katonai nyelvtörténetem következő fejezetébe beilleszteni, mert ezek a Kossuth-fogalmazványok már nem csak nyelvtörténeti értéküknél fogva fontosak, elhatároztam, hogy azoknak csak a nyelvtörténeti értekezésbe beilleszthető adatait fogom ott közölni, és összeállítok egy külön tanulmányt Kossuth hadtudományi és hadseregszervezési munkásságáról emigrációja alatt. Ezzel eddig egy Kossuth életével foglalkozó munka sem törődött. Katonáírók nem foglalkoztak Kossuth életével az emigráció éveiből, a polgári történetírókat pedig ez a voltaképp légüres térben mozgó munkássága nem érdekelte.”¹

Markó tehát Kossuth hadtudományi írásaira az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején készült *Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez* című nyelvtörténeti tanulmányosorozata összeállítása közben bukkant. A hadtudós Kossuth eladdig ismeretlen képét felrajzoló kisonográfia, amely a kézirat végére írt bejegyzése szerint 1964. május 22-én készült el, páratlan tudományos életpályája végső állomása volt, olyannyira,

¹ KINCSES–MÉSZÁROS 2014, I. 228–229. A témára vonatkozó legújabb kutatási eredményeket lásd Hermann Róbert bevezető tanulmányában.

hogy a sikeres védésről szóló beszámoló már csak a halála után jelent meg a *Századok* című folyóirat 1967. évi 101. évfolyamának hasábjain.² A disszertáció – feltehetően épp a szerző elhunytja miatt – kiadatlan maradt napjainkig, jóllehet egy-egy példánya a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában és a Hadtörténelmi Levéltár Personalia gyűjteményében is megtalálható,³ és tudományos újrafelfedezése is megtörtént az 1990-es években Ács Tibor jóvoltából.⁴

Kötetünkben Markó disszertációját eredeti formájában, eredeti mellékleteivel együtt adjuk közre, melléhelyezve a *Hadtörténelmi Közlemények* című folyóiratban 1958–1961 között hét folytatásban (hat fejezetre tagolva) megjelent nyelvtörténeti tanulmány sorozat egészébe fűzött szövegét,⁵ amelyből kinőtt, s amellyel szervesen összefügg. A magyar katonai nyelvvel való foglalkozás gondolatát még az 1930-as években Tolnai Gábor professzor ültette el Markóban, amikor egy, a Történelmi Társulat szervezte vándorgyűlést követő közös vacsorán azzal fordult hozzá: „Nagyon örülnék, ha kezedbe vennéd Gyalóky [Jenő] és Pilch [Jenő] barátainkkal együtt a szörnyen magyartalan mai honvéd nyelv megtisztításának ügyét. Hálás feladat lenne magyar nyelvünkől végre kiirtanotok a szörnyű honvéd kifejezéseket, hogy a most már független magyar hadsereg nyelvében is valóban tiszta magyar lehessen.”⁶ Elbeszélése szerint ekkor határozta el, hogy megindítja a küzdelmet a magyar katonai nyelv tisztaságáért. Markónak a magyar katonai nyelv tisztítása érdekében folytatott fáradozása, saját bevallása szerint, meddő maradt, és csak kis részleteredményeket tudott elérni, ám a *Hadtörténelmi Közlemények*ben közzétett tanulmány sorozata azóta sem veszített időszerűségéből, hiszen – amint Hermann Róbert alábbi tanulmánya is mutatja – a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéről átfogó szintézis azóta sem született.

Kötetünk tehát a *Pro Militum Artibus* sorozat célkitűzésének megfelelően, az eddig megjelent kötetek teremtette hagyományokat folytatva, ismét egy kiadatlan és egy

² Szász Zoltán és Vida István tollából. SZÁSZ–VIDA 1967.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 02427.; HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, 403. doboz 3599.

⁴ Ács 1994a; Ács 1994b; KOSSUTH 2002; Ács 2002.

⁵ A *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősége 1958-ban új rovattal szándékozott bővíteni a folyóiratot. A szerkesztőség által jegyzett bevezetés szerint: „Az új rovat – ha nem is törekedhet teljességre – fel kívánja dolgozni a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetét, nem nyelvészeti alapon, hanem tisztán hadtörténeti szempontból. [...] A magyar katonai nyelv története egyben gazdag kincstára a magyar szabadságharcos korszakok hadtörténelmének. Jellemzője volt ugyanis a magyar nép szabadságküzdelmeinek az a törekvése is, hogy a magyaros nyelvjárásnak és nyelvképző szabályoknak megfelelő katonai nyelvet alkossanak. Sőt, az elnyomatás hosszú évtizedeiben sokszor ez a különböző erősséggel jelentkező katonai nyelvújítás jelezte a küzdelmet az önálló magyar hadsereg megteremtéséért. A katonai nyelv fejlődéstörténetével foglalkozó cikksorozatban a szerkesztőség történelmünk első, végleges önálló néphadseregének nyelvezetével is kíván foglalkozni, hogy katonai nyelvezetünk helyes magyarságának eddig elért eredményeit tovább szélesíthessük. E rovatban megjelenő sorozat első részét az I. világháborúig Markó Árpád kandidátus, az I. világháborútól napjainkig terjedő szakaszt dr. Horváth Miklós hadtörténészek írják.” MARKÓ 1958a, 148.

⁶ KINCSES–MÉSZÁROS 2014, I. 131.

ELŐSZÓ

már-már elfeledett klasszikus hadtudományi munkát bocsát közre. Emellett azt se feledjük a Tisztelt Olvasók, hogy a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar jogelőd intézményei közül több is Kossuth Lajos nevét viselte – Markó művének olvastán láthatják: nem alaptalanul.

* * *

A közléshez a Magyar Tudományos Akadémia számára leadott, gépelt példányt vettük alapul (Hermann Róbert tulajdona). Ezt egészítettük ki a Markó Árpád hagyatékában lévő piszkozati példánnyal (Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye. 403, d, 3599. Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851. Doktori értekezés 1961, Doktori értekezés tézisei 1963).⁷

⁷ A forrásközléseket a Markó Árpád által közzétett forma szerint rendeztük sajtó alá, az elérő alakok megtartásával.

KÍSÉRLET AZ ÖNÁLLÓ MAGYAR HADTUDOMÁNY MEGTEREMTÉSÉRE (1790–1867)¹

A magyar történetírás mindig kiemelten foglalkozott a magyar polgári nemzet kialakulásának korszakával, az 1790–1867 közötti nyolc évtized történetével. Ezen belül voltak olyan csomópontok, mint az 1790-es években a nemzeti ébredés kora, az 1825–1848 közötti reformkor, az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc, az 1867. évi kiegyezés, amelyeknek kitüntetett figyelem jutott; s voltak olyan korszakok, amelyeknek kevesebb. Általában nagyobb tér jutott a politikai küzdelmek, majd 1848–1849 esetében a háború tárgyalásának, mint a társadalmi mozgások vagy a gazdasági átalakulás bemutatásának. Az eszmék, elméletek és a tudományok történetével rengeteg kutató foglalkozott, ugyanakkor ezen a területen is voltak kevésbé kutatott és rendszeresen mindmáig fel nem dolgozott témák – amiként a hadtudományi gondolkodás története is ilyen.²

Markó Árpád úttörő szerepet játszott a hadtudomány története elhanyagolt korszakainak, alkotóinak feltárásában, s ez is indokolja, hogy több mint öt és fél évtizeddel a megírása után végre nyomtatásban is megjelenjen a Kossuth hadtudományi munkásságát feldolgozó kandidátusi értekezése; illetve hogy végre összegyűjtve is hozzáférhető legyen a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéről írott, általa szerényen csak adalékként aposztrofált tanulmánysorozata.

Az alábbiakban azt a folyamatot tekintem át, ahogy Magyarországon megindult a modern hadtudományi gondolkodás, illetve kifejlődött az önálló magyar katonai szaknyelv. Az áttekintést az elmúlt évtizedek számos kutatási eredménye indokolja. Következtetéseim részint megerősítik Markó Árpád állításait, részint árnyalják azokat.

Az önálló magyarországi, azon belül magyar nyelvű hadtudományi gondolkodás kezdetét nagyjából az 1650–1711 közötti hat évtizedre tehetjük. E korszak elején születnek meg Zrínyi Miklós elméleti munkái, a korszak végén pedig II. Rákóczi Ferenc

¹ Az írás rövidebb, francia nyelvű változatát lásd: Tentative de créer la science militaire hongroise indépendante 1790–1867. In Hervé COUTAU-BÉGARIE – Ferenc TÓTH szerk. (2011): *La pensée militaire hongroise à travers les siècles*. Paris, Economica. 133–145. Előző változata: Kísérlet az önálló magyar hadtudomány megteremtésére 1790–1867. In BARÁTH Magdolna – MOLNÁR Antal szerk. (2012): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár. 363–374. A szöveget átdolgoztam és kiegészítettem az újabb szakirodalom eredményeivel.

² E tekintetben kivételt képeznek Ács Tibor munkái. A témára összefoglaló jelleggel lásd Ács 1995, 76–106.

önálló hadseregszervezési kísérlete során a gyakorlatba is megpróbálja átültetni ezeket az elveket. A 18. századi magyar hadtudományi irodalom zömében nem magyar nyelvű, s még csak nem is Magyarországon jelenik meg. A kézíratos értekezések vagy szabályzatok többnyire idegen nyelvű munkák fordítása és átdolgozása révén születnek.³

Az önálló magyar hadtudománynak nemigen voltak meg a politikai és társadalmi feltételei sem. Az oszmánok kiűzése és a Rákóczi-szabadságharc veresége után Magyarország korlátozott önállóságú államként a Habsburgok birodalmának része lett. Az országnak nem volt saját hadserege: a kiállított alakulatok a császári, majd a császári-királyi hadsereg részét képezték. Ennek vezényleti nyelve a német volt. 1790–1791-ben voltak ugyan törekvések a magyar vezényleti nyelv bevezetésére, de ezeket a birodalmi vezetés elutasította.⁴ A francia forradalom és a Napóleon elleni háborúk időszakában pedig ezek a törekvések is elhallgattak.

A hadügy irányítása uralkodói felségjog volt, amelybe a magyar rendek nem szólhattak bele. A magyar országgyűlésnek csak korlátozott befolyása volt a hadügyekre. A többkevesebb rendszerességgel tartott országgyűlések csak azáltal voltak képesek befolyásolni a birodalom politikáját, hogy mekkora újonclétszámot szavaztak meg a hadsereg kiegészítésére, illetve mekkora hadiadót annak ellátására. Háború vagy háborús veszély esetén ez is jelentett némi alkupozíciót, de a rendek az alkudozások során inkább politikai, mint hadügyi jellegű engedmények elérésére törekedtek. Így érték el 1840-ben azt, hogy a megfelelő újonclétszám megajánlásáért cserébe az uralkodó szabadon bocsássa az 1837–1839-ben politikai perekben elítélt politikusokat.⁵ A magyar politikai és szellemi elitben voltak törekvések arra, hogy megteremtsék (akár a cs. kir. hadsereg mellett) a magyar haderőt, de ezek jobbra elméleti síkon maradtak, s az országgyűléseken ez az igény csak áttételesen jelentkezett.⁶

Háború esetén a cs. kir. hadseregnek volt egy teljes egészében magyar alkotóeleme, a nemesi felkelés. Ilyenkor a megyék önálló bandériumokat szerveztek. A magyar törvények értelmében az ország védelmére valamennyi nemes személyesen tartozott háborúba menni. (Támadó háborúba nem!) A hon védelméért cserébe a nemesség adómentes volt: ahogy akkoriban mondták, nem a pénzével, hanem a vérével adózott. Miután a nemesek többsége békeidőben nem kapott katonai kiképzést, ennek a szervezetnek a katonai használhatósága igencsak csekély volt. Ez bebizonyosodott 1809-ben, amikor az Eugène Beauharnais csapatai ellen vívott győri ütközetben a nemesi felkelők jelentős része hanyatt-homlok futott hazáig.⁷ Ugyanakkor jellemző tény, hogy amikor Kisfaludy Sándor, József nádor segédtisztje igen alapos elemzést írt e hadjáratról, s a nemesi felkelés kudarcának okai között az osztrák hadvezetés gyatraóságát is megemlítette, kéziratát elsüllyesztették a levéltár mélyére, s megjelenését megakadályozták.⁸

³ HAUSNER 2005, 247–259; HAUSNER 2013, 36–95; CZIGÁNY 2005, 57–75; CZIGÁNY 1994, 28–32.

⁴ BORUS 1985, 42.

⁵ PAJKOSSY 2006, 25–52.

⁶ MOLNÁR 1999, 1193–1214.

⁷ VÖRÖS 1984, 19–31; ÓDOR 2000, 255–265.

⁸ KISFALUDY 1931. Vö. MISKOLCZY 2006, 109–119.

Noha az önálló magyar katonai akadémia létrehozásáról 1808-ban törvény született, az akadémia megépítéséről csak 1827-ben fogadtak el törvényt. Az épület 1836-ra elkészült, ám ezt követően újabb vita kezdődött. A kormányzat az eredeti, 1808. évi tanrenddel kívánta beindítani az intézményt, a magyar liberális ellenzék viszont modern, nemzeti szellemű katonai oktatást szeretett volna. Erről az ezt követő országgyűléseken sem jutottak megállapodásra.⁹

A magyar nyelvű tudományosság kialakulása a 18. század végén kezdődött meg, majd az 1825–1848 közötti reformkorban vett komoly lendületet. A latin, német és francia eredetű szavakkal teli irodalmi és tudományos nyelvezet magyarrá tétele s az új kifejezések elterjedése és közkeletűvé válása évtizedeket vett igénybe. Ezt a célt szolgálta – spontán, társadalmi mozgalom formájában – a Kazinczy Ferenc által megindított nyelvújító mozgalom, majd – immáron intézményi keretek között – a Széchenyi István gróf által alapított Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) működése. (Az alapító korábban maga is katonáskodott a Napóleon elleni háborúkbán.)¹⁰ A Társaság alapszabálya a hadtudományt a matematikai tudományok körébe utalta, s a IV., Matematikai Osztályon belül 1845-ben alakult meg a Hadtudományi Alosztály.

Az elméleti hadtudomány művelésének színteréül szolgálhatott volna a sajtó és a könyvkiadás is. Magyarországon azonban – noha törvényileg szabályozva nem, a valóságban annál inkább – működött a cenzúra intézménye. Az 1848-ig terjedő időszakban katonai szaksajtó nem jött létre, az erre irányuló próbálkozásokat a birodalmi kormányzat nem engedélyezte. A hírlapok (például a *Hadi s más Nevezetes Történetek*) a francia háborúk időszakában ugyan tucatnyi haditudósítást közöltek, de elemző jellegű írások megjelentetésére nem vállalkoztak. A tudományos folyóiratok (például a *Tudományos Gyűjtemény*) hasábjain jelentek meg ugyan hadtudományi-hadtörténeti értekezések, de ezek többsége idegen nyelvű tanulmányok magyar fordítása vagy átdolgozása volt.

Jellemző tény, hogy az 1830–1840-es években a cenzúra megakadályozta az Akadémián elhangzott hadtudományi jellegű székfoglaló vagy egyéb előadások kinyomtatását is. (Így járt az 1848–1849-es szabadságharc hadügyminisztere, Mészáros Lázár is, *A katonaságról* szóló székfoglalójával.)¹¹ S az is jellemző, hogy az első olyan hadtudományi munka, amelyet az Akadémia meg akart jelentetni, Károly főherceg *Die Grundsätze der Strategie erläutert durch die Darstellung des Feldzuges von 1796 in Deutschland* (A stratégia elvei az 1796-ki németországi hadjárat előadásával felvilágosítva) című művének fordítása volt; azaz egy olyan időszakban, amelyben az irodalom művelői már az eredeti alkotások létrehozását értékesebb és fontosabb munkának tartották, mint bármilyen kitűnő külföldi munkák lefordítását, a magyar hadtudomány

⁹ AJTAY 1930; DEZSÉRI BACHÓ 1930; BÉNYEI 1986; BÉNYEI 1994; HAJDU 2005; ÁCS 2008.

¹⁰ ÁCS 2009.

¹¹ NEMESKÜRTY 1977, 601–610; NEMESKÜRTY 1985, 99–119; MÉSZÁROS 1979; ÁCS 2005a.

műveléséért „felelős” Hadtudományi Alosztály kénytelen volt beérni azzal, hogy a Habsburg-birodalom legkitűnőbb hadtudósának művét magyarra átültesse.¹²

Az Akadémia – hivatásának megfelelni akarván – az 1830-as évektől dolgozott a magyar katonai szaknyelv megteremtésén. Az első ilyen jellegű gyűjtés 1834-ben a *Mathematikai Műszótár „toldalékaként”* (Appendix) jelent meg, de alig egy évtized múlva Kiss Károly megjelentetett egy magyar–német, német–magyar *Hadi műszótárt*, s ezt egészítette ki a Czetz János által kiadott *Magyar Hadinyelvtan*. 1848-ra tehát már létezett magyar katonai szaknyelv, azonban ennek kifejezései nemigen mentek át a köztudatba. Az ok igen egyszerű volt: a hadsereg nyelve a német volt. Miután nem létezett magyar nyelvű katonai oktatás, nem volt olyan közeg, amelyben a magyar katonai terminológia elterjedhetett volna.¹³

Valamivel vigasztalóbb a kép, ha a külföldi katonai-hadtudományi irodalom hazai recepcióját vizsgáljuk. A német nyelvű (osztrák és porosz) hadtudományi munkák gyorsan eljutottak Magyarországra is. Károly főherceg személyében a Habsburg Birodalomnak volt egy kiemelkedő „hazai” katonai teoretikusa, akinek munkáit a magyar hadtudósok már a megjelenés pillanatában olvashatták. De a jeles porosz teoretikus, Carl von Clausewitz *A háborúról* írott, 1832-ben megjelent művét is ismerték. Raksányi Imre 1840-ben ennek alapján fejtette ki nézeteit a háborúról, a hadseregről és a hadtudományról. Ez különösen azért fontos, mert Clausewitz munkájának jelentőségét és megközelítésének újszerűségét még a kor kiváló katonai írói sem igen ismerték fel. Ha önálló hadtudományi alkotások írásában nem is, a Clausewitz-recepcióban a magyar hadtudomány kétségkívül az élen járt.¹⁴

A német mellett a francia hadtudományi irodalom eredményeinek átültetésére is számos kísérlet történt. Így az 1827-ben Párizsban megjelent *Maximes de guerre de Napoléon* című kötet Kiss Károly magyar fordításában – és Károly főherceg munkái alapján készült kommentárokkal – már 1828–1829-ben hét folytatásban megjelent a *Felső Magyar-országi Minerva* című folyóiratban. A már említett Raksányi Imre több munkájában is hivatkozott Antoine-Henri Jomini és Auguste Frédéric Louis Marmont marsall hadtudományi munkáira, de több más francia szerző műveit is ismerte. Kiss Károly és Raksányi is figyelemmel kísérte a német és a francia hadtudományi-hadtörténeti irodalmat, mint ezt az általuk összeállított szakbibliográfiák is bizonyítják. (Raksányi egy 1848-as művében egy ugyanabban az évben megjelent porosz munkára is hivatkozik.)¹⁵

Sokkal kevésbé jeleskedett a magyar hadtudomány az önálló művek alkotásában. A legújabb kutatások szerint 1790 és 1847 között összesen 118 hadtudományi munka jelent meg Magyarországon vagy magyarországi szerzőktől a Habsburg-monarchia területén. (Ebben a számban a hadtörténeti jellegű művek nem szerepelnek.)¹⁶ Ebből

¹² Kiss 1861–1863.

¹³ Kiss 1843; CZETZ 1844. A magyar katonai szaknyelvre lásd TERESTYÉNI 1955; MARKÓ 1958–1961, V. közlemény.

¹⁴ Ács 2005b, 19–30.

¹⁵ Ács 1974, 463–493; Ács 1982b, 81–117.

¹⁶ Katona szerzőtől származik, de gépészeti-műszaki jellegű Gaál Miklós két műve: GAÁL 1837 és GAÁL 1841. Gaál szakírói munkásságára lásd BAJZIK 2015, 41–45.

összesen 53 volt magyar nyelvű munka, de közülük 41 szabályzat, törvény vagy törvényt melléklet. A fennmaradó 12 munka között van két szótár, négy fordítás, két ünnepi beszéd, s csupán négy olyan mű akad, amely önálló alkotásnak tekinthető,¹⁷ bár ezek egyike is inkább az idegen nyelvű szakirodalom kompilációjának tűnik.¹⁸ A maradék három mű megjelenési éve 1790 (az utolsó török háború után), 1807 s 1845 (ez utóbbi munka, Korponay János *Hadi földírása* második kötete már 1848 májusában látott napvilágot).¹⁹ Újabban került elő egy magyar szerzőtől, magyar nyelven, de német földön kiadott munka, Simonyi József ezredesnek, a nevezetes Simonyi őbesternek a badeni Freiburg városában 1815-ben kiadott magyar nyelvű szabályzata.²⁰

Mindennek persze nem a magyar hadtudósok lustasága volt az oka, hiszen némelyikük egyéni írói teljesítménye kimondottan imponáló volt. A hadtudomány magyar nyelvű művelésének nem volt saját orgánuma; a cenzúra nem tűrte a birodalmi hadügyet áttételesen bíráló elméleti munkákat; s nem kedvelte az önálló magyar fegyveres erő távlati megteremtésével kapcsolatos értekezéseket sem.²¹ Maradt tehát a hadtudósok „vigaszága”, a hadtörténelem, azon belül az önálló magyar államiság korának, illetve egyes magyar alakulatok dicsőségének bemutatása.²²

Összefoglalva: a reformkorban kialakultak az önálló magyar hadtudomány személyi, intézményi és nyelvi feltételei, de Magyarország alávetett helyzete miatt ezekkel nem lehetett élni. Megszületett a magyar katonai szaknyelv, de a hadseregben nem alkalmazták. Törvény született az önálló magyar tisztképzésről, megvolt hozzá az épület, de az oktatást nem engedték megindítani. Voltak a nemzetközi szakirodalmat nyomán követő magyar hadtudósok, akiknek külön alosztálya volt az akadémián – csak éppen nem jelentethették meg azt, amit szerettek volna.

Ugyanakkor az is figyelemre méltó, hogy mennyire nem foglalkoztak a magyar hadtudományi irodalom 17–18. századi műveivel. Igaz, ezek jelentős része ekkor még kéziratban volt; Zrínyi Miklós hadtudományi munkáit is csak az 1850-es években fedezte fel a magyar irodalomtudomány.²³

1848–1849-ben a magyar hadtudomány lehetőségeiben és helyzetében komoly változás következett be. Létrejött a független felelős magyar kormány, amelynek volt

¹⁷ PÁSZTI 2007, 1005–1079; PÁSZTI 2017, 1106–1108 (Pótlás). Pásztai példaszerű összeállításának számaikat kiegészítettem az azóta előkerült egy munkáival.

¹⁸ JUNG 1807–1808. A munkára lásd BALLÓ 1985.

¹⁹ GYADÁNYI 1790; SEKÉR 1807a; KORPONAY 1845–1848.

²⁰ SIMONYI 1815, 31 oldal. A fejezetek: I.: A Pikétnek igazi ki rendeléséről. II.: A vidéteknek igazi ki ítéletéről élő Ör. III.: A Patrolirozásról. IV.: A Plenkirozásról. V.: Az Atakirozásról, vagy bévágásról! VI.: Az Alármáról. A kötet a Krisztina Antikvárium 2020. november 7-i árverésén szerepelt. Elérhető: <https://axioart.com/tetel/f9757144b5c7cd7a92410d80193b34d2>. A munkának ez az egyetlen jelenleg ismert példánya.

²¹ VÁLI 1890; ÁCS 1998. A cenzúra még a hadsereg keretein belül mutatkozó szépirodalmi kísérletekre is hisztérikusan reagált. BÖHM 1972.

²² Lásd erre ÁCS 1982a.

²³ Lásd erre HERMANN 2017.

külön hadügyi (honvédelmi) tárcája is. Számítani lehetett arra, hogy a népképviselői országgyűlés végre törvényt hoz az önálló magyar katonai felsőoktatási intézményről, a Ludoviceumról. Megszűnt a cenzúra, azaz az önálló magyar hadügy többé nem számított tiltott témának. Megszületett a magyar hadsereg (honvédsereg), azaz volt egy olyan szervezet, amely kimondottan igényelte a magyar katonai szaknyelvet.

A gyors változás – és a rövidesen bekövetkező háború – azonban lehetetlenné tette a korábbi előzmények átültetését a gyakorlatba. A meglévő magyar katonai szaknyelvet szinte csak a hivatali érintkezésben alkalmazták, de a honvédsereg nagy részénél a taktikai és stratégiai utasításokat, a napiparancsokat németül adták ki – miután a tisztikar nagyobb részét alkotó volt császári-királyi tisztek többsége a német katonai terminológiát (az ún. *Armeedeutschot*) ismerte.²⁴ Kivételt tudomásunk szerint egyedül a Perczel Mór vezetése alatti csapatok (Mura-menti hadtest, Középponti Mozgó Sereg, IV. hadtest, Közép-tiszai Hadsereg) képeztek;²⁵ illetve valószínűsíthető, hogy például az erdélyi hadsereg székelyföldi hadosztályánál is a magyar nyelvűség volt a jellemző, amin nem csodálkozhatunk, hiszen ennek parancsnoka Gál Sándor ezredes volt, aki a magyar nyelvű szabályzatok többségét írta.²⁶ A felső-magyarországi/északi/felső-tiszai, majd I. hadtestnél az adminisztratív intézkedések nagyobb részt magyar nyelvűek, a diszpozíciók viszont inkább német nyelvűek voltak; de például a tűzeralakulatoknál még az adminisztratív ügyeket is inkább németül intézték.²⁷

Érdekes Görgei Artúr példája: 1848 augusztus–szeptemberében a szolnoki önkéntes mozgó nemzetőri tábor, majd szeptember–októberben a Csepel-sziget és a kelet-dunántúli népfelkelés parancsnokaként szinte csak magyar nyelvű intézkedéseit és leveleit ismerjük; a Lajta menti táborban október közepétől viszont egy-két napiparancs kivételével csak német nyelvű iratokat adott ki.²⁸ Hadsereg- és hadtestparancsnokként kiadott diszpozíciói és napiparancsai döntő mértékben német nyelvűek, de hogy képes volt a magyar katonai nyelv használatára, azt bizonyítják 1848 november–decemberében Kossuth Lajoshoz intézett saját kezű levelei. József Bem tábornok, az erdélyi hadsereg parancsnoka hadijelentései jelentős részét franciául írta; s akinek ezek egy részét lediktálta, nem más volt, mint a szabadságharc költője, Petőfi Sándor.²⁹ Ugyanakkor a fennmaradt alakulatparancskönyvek – egy székely határőrezred zászóláljé, valamint (érthető módon) a német

²⁴ GÖRGEY 1885, 61–63. A VII. hadtest ilyen jellegű iratanyagának döntő része német nyelvű, lásd erre például Gáspár András, illetve Poeltenberg Ernő kiadott iratait. HERMANN 2005, 92–170; HERMANN 1998, 243–341. A szabadságharc katonai szaknyelvére lásd MARKÓ 1961a. Lásd e kötetben a 243. oldalon.

²⁵ FARKAS 1998, 65 (1849. január 24.); HERMANN 2009a, 193–194 (1849. július 17.).

²⁶ Gál jelenleg ismert, kiadott iratai egy kivételével mind magyar nyelvűek. NÉMETH 2008, 140–195. A kivétel: FARKAS 1998, 192–193 (1849. július 23.).

²⁷ Lásd erre a hadtest eddig kiadott iratanyagát: *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai* (2002–2004).

²⁸ HERMANN 1997; GÖRGEY 1980, 165–356. A Kossuthhoz intézett leveleket lásd: KOSSUTH–GÖRGEI 2001, 75–240.

²⁹ PÖM VII, 531–550.

légióé kivételével – mind magyar nyelvűek, ami arra mutat, hogy a belső adminisztrációban megindult a magyar katonai szaknyelv használata.³⁰

A magyar katonai akadémia megnyitására is csak 1849 januárjában került sor – s néhány nap múlva a fővárost megszálló császári hatóságok el is rendelték az intézmény bezárását.³¹

Örvendetesen megnőtt a hadtudományi könyvtermés: a forradalom és szabadságharc másfél éve alatt 63 (Korponay katonaföldrajzi művének második kötetét is ide-számítva 64) ilyen munka jelent meg (valamivel több, mint 1810–1847 között összesen).³² Ezek között azonban összesen két (Korponayéval együtt három) hadtudományi elméleti munkát találunk, a többi szabályzat, szabályzatismertetés, ünnepi beszéd, politikai elméleti tanulmány, törvény vagy törvénytörvény-magyarázat. A két (három) munka közül az egyik egy 1848 előtt elhunyt szerző erődítéstani munkája.³³ Azaz a forradalom és szabadságharc időszakában összesen egy – egyébként folyóiratnak indult – önálló munka jelezte a magyar hadtudomány teljesítményét.

Ez utóbbi azonban – tekintetbe véve az előzményeket – igazi csúcsteljesítmény. A vállalkozás a Clausewitz-recepcióban komoly érdemeket szerzett Raksányi Imre nevéhez fűződött. A hadtudományi folyóiratnak szánt *Honvédelmi Szövetség* tervét 1848. március 25-i röpiratában vázolta fel. A folyóirat feladatát abban látta, hogy mind a nagyközönség, mind a törvényhozók megismerhessék a hadtudomány alapjait. „Itt az ideje, hogy a magyar valahára katonai tudománnyal is foglalatossá váljon” – írta. Raksányi szándéka az volt, hogy a folyóirat ismerteti a korszak jelentős katonai elméleteit, a katonai teoretikusok tanításait, közkinccsé teszi a gyakorlati katonai ismereteket. A periodika azonban a magyar katonai szakírók munkásságának is teret nyitott volna, egyben az akkor szerveződő nemzetőrség „kézikönyvének”, oktatási segédletének is szánta Raksányi.

³⁰ Lásd erre: CSAPÓ–HERMANN–JÁNOSI 1998 (a parancskönyvek felsorolásával). A tanulmány megjelenése óta előkerült a 64. honvédszászlóalj magyar nyelvű parancskönyve; a 3. honvédszászlóalj magyar nyelvű parancskönyvének töredéke, a 95. és 204. honvédszászlóalj magyar nyelvű parancskönyve, valamint a Kosztolányi/Kazinczy-hadosztály levelezőkönyve 1849 május–júniusából az egykori Aradi Ereklyemúzeum anyagából. A kiadott parancs- és levelezőkönyvek: CSIKÁNY 2018, 35–65; *Aradi Ereklyemúzeum* (2012), 241–242 (3. honvédszászlóalj), 258–283 (95. honvédszászlóalj); SÜLI 2015; HERMANN–NÉMETH–SÜLI 2015 (31. honvédszászlóalj); HERMANN–BONA–MOLNÁR 2020, 215–223, 226–227; AGGHÁZY 2001, II. 310–320 (az 56. honvédszászlóalj parancskönyvének részlete, 1849. május 19. – június 1.); HAJAGOS 2017, 101–247 (Török Ignác várkormányi parancsai a 64. honvédszászlóalj parancskönyvéből, 1849. január 11. – április 11.); SOLYMOSSI 2010, 248–253 (204. honvédszászlóalj); SOLYMOSSI 2013; SOLYMOSSI 2015; SZINYEI 1887 [reprint kiadás: Komárom, 2000] (a komáromi hadseregparancsnokság várkormány parancsai); SOLYMOSSI 2018, 129–164 (a Kazinczy-hadosztály levelező-, ill. parancskönyvei, 1849. május 19. – június 2.).

³¹ DEZSÉRI BACHÓ 1930, 187–287; ÁCS 2000; ÁCS 1996; ÁCS 2001a.

³² Pászti László két bibliográfiája még egy téttel egészült ki: előkerült egy 1849-ben Ungváron, vélhetően 1849 nyarán kiadott fegyelmi szabályzat, amely azonban nem önálló mű, hanem a korábbi hasonló fegyelmi szabályzat átvétele. *Hadi törvénytörvények*. Ellinger János nyomdaja, Ungvárt, 1849. 16 oldal. Köszönöm Bálinger Béla barátomnak, a Központi Antikvárium boltvezetőjének az adatot.

³³ SZTROKAY 1848.

A lap – pontosabban annak „próbakötete” – 1848. július elején jelent meg. Raksányi az időközben bekövetkezett változások miatt lemondott az eredeti tematika egy részéről. A megjelent munka első részében egy tekintélyes hadtudományi értekezést olvashatunk. Ez tucatnyi külföldi szerző munkája alapján foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat a háborúról „bölcseleti és politikai szempontból”; a bajnok (itt: a vitéz hadvezér) tulajdonságairól; a hadi erő (azaz a katonai potenciál) alkotóelemeiről, az egyes fegyvernemek és fegyverek jellemzőiről, a hadtudomány különböző ágairól, végül három hosszabb részletet, illetve kivonatot közölt Jomini, Marmont és Belle-Isle munkáiból. Átdolgozott fordításban közreadott egy, az *Österreichische Militärische Zeitschrift* hasábjain 1822–1823-ban megjelent hadtudományi értekezést is. A próbakötet második részének nagyobbik felét a waterlooi csata 75 oldalnyi bemutatása alkotja (a német szakirodalom alapján), majd Mátyás király egyik, saját haderejét bemutató levelét olvashatjuk.³⁴

A magyar hadtudomány képviselői – Raksányit kivéve – tehát nemigen tudtak élni a megváltozott viszonyok által teremtett lehetőségekkel. Az ok meglehetősen egyszerű volt: az országnak nem elméleti munkásságukra, sokkal inkább hadszervezői képességeikre volt szüksége. Kiss Károlyból a nemzetőrség szervezését irányító országos szervezet alelnöke lett, Mészáros Lázárból honvédelmi miniszter, Korponay Jánosból a hadügyminisztérium osztályvezetője, Szontagh Gusztávból nemzetőr őrnagy, Raksányi Imréből tüzértiszt, Czetz Jánosból a hadügyminisztérium tisztviselője, majd az erdélyi haderő egyik parancsnoka.³⁵

Mindez nem jelenti azt, hogy ne születtek volna elméleti munkák. Ezek nagyobb része azonban olyan kézíratos emlékirat, amely a hadseregszervezés valamely kérdését tárgyalja. A napisajtóban is voltak kísérletek a hadiesemények tudományos igényű elemzésére, illetve a hadtudományi kérdések népszerű bemutatására. (Az 1848. őszi hadieseményeket elemző egyik cikk a Jelačić ellen vívott pákozdi csatát egyenesen az 1792. évi valmyi győzelemhez hasonlította).³⁶

Sérdemes még egy tényezőt hangsúlyozni. Meglehet, a magyar katonák nem jártak a korabeli hadtudomány élén, ami az önálló művek alkotását illeti. Ugyanakkor a magyar szabadságharc honvédserege s e honvédsereg felső vezetése a korabeli technikai újítások katonai célú hasznosításában, illetve a hadtudomány gyakorlati alkalmazásában az élmezőnybe tartozott. Tudomásunk szerint Magyarországon épült a világ első katonai célú gőzhajója, a Mészáros hadigőzös.³⁷ Annak ellenére, hogy az országban viszonylag kevés vasútvonal volt, a magyar katonai vezetés ezeket maximálisan kihasználta hadianyag- és csapatszállításra. Amikor 1849. január elején a császári-királyi hadsereg támadása miatt ki kellett üríteni – az ebben az évben rövid időre egyesített – Budapestet, az evakuálás jelentős részét vasúton végezték. (Aztán pedig, akárcsak a modern háborúban, több ponton is felszedték a vágányokat.) Ugyanígy nagymértékben használtak gőzhajókat is csapat- és hadianyag-mozgatásra.³⁸

³⁴ Honvédelmi Szövetségnek 1848; Ács 1975.

³⁵ NEMESKÜRTY 1984. 1848–1849-es pályafutásukra lásd: BONA 2000.

³⁶ Jellachich dunántúli hadjárása (1848). Vö. URBÁN 1984.

³⁷ URBÁN 2009a.

³⁸ CSIKÁNY 1999; CSIKÁNY 2002.

A magyar tüzérség rövid idő alatt olyan rutinra tett szert, hogy mind az osztrákok, mind az oroszok meg voltak arról győződve, hogy a honvédseregnek francia tüzérei vannak. Egyrészt a tábori ütegekben kettővel több (hat helyett nyolc) löveget vontak össze, mint a császári hadseregben szokás volt, másrészt az ellenséges ütegek hatályos lőtávolságán belülről, mintegy az ellenség közvetlen közeléből tüzeltek.³⁹ (1849 júliusában Franz Hauslab altábornagy javasolta I. Ferenc Józsefnek a nyolclöveges tábori ütegek rendszeresítését, ami 1850-ben meg is történt.)⁴⁰

Kényszer szülte, de működő taktikai megoldás volt az, hogy – miután a magyar hadseregnek nem volt nehézlovassága – a huszárság hajtotta végre a nehézlovasság (vértetek és dragonyosok) elleni rohamokat.⁴¹

A hadászati tervezésnek is volt néhány olyan példája, amely akár az 1792–1815 közötti háborúkkal összehasonlítva is, szellemesnek mondható. Ilyen volt az 1849. tavaszi hadjárat, amelyben a magyar hadsereg úgy űzte ki az ország nagy részéről az ellenséget, hogy létszámban és tüzérségben kisebb erőkkel rendelkezett, s ennek ellenére minden csatában helyi erőfölényt volt képes létrehozni.⁴² Hasonló volt Görgei Artúr tábornok 1849. júliusi észak-magyarországi hadjárata is. Ennek során a hadászati külső vonalon mozogva került meg a négyszeres túlerőben lévő orosz főszereget. Mindenhová előttük ért oda, végül pedig többnapos járóföldre hagyta őket.⁴³ De említhetnénk a lengyel József Bem tábornokot, aki alacsonyabb létszámú és harcértékű erőkkel 1849 nyarán két hónapon keresztül akadályozta meg az orosz–osztrák csapatokat Erdély elfoglalásában.⁴⁴

1849 után az 1848 előttinél is rosszabbra fordult a magyar hadtudomány helyzete. Képviselői közül Mészáros és Czetz emigrációba kényszerült, Raksányi eltűnt, Kiss Károly és Korponay börtönbe került a vereség után. Ismét működött a cenzúra, az ország katonai megszállás és a haditörvények alá került.

Ismét egy paradox helyzet: a hadtudományok *gyakorlati* alkalmazását jelentő szabadságharc *elméleti* tanulságainak levonására itthon alig volt lehetőség. Ugyanakkor a dolog mégsem volt teljesen reménytelen. Egyrészt az emigráns magyar katonák emlékiratai, Klapka György, Czetz János, Prágay János és a többiek munkái iránt meglehetősen nagy érdeklődés mutatkozott külföldön, főleg német és angol nyelvterületen.⁴⁵ Sajnálattal kell azonban megállapítanunk, hogy ezekben erősen túltengett a leíró jelleg,

³⁹ CSIKÁNY 2000; URBÁN 2009b.

⁴⁰ Hauslab előterjesztését lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien, Militärkanzlei Seiner Majestät, Karton 8. 1849:2826. Az átalakításra lásd: SOBIČKA 1914, 1–2.

⁴¹ KEDVES 1992 (második kiadás: 1998).

⁴² *A feldunai hadtest...* (1925), 199–244; KEDVES 1996; KEDVES 1999; LÁZÁR 2002; CSIKÁNY 2008, 7–53; HERMANN 2009b. 6–20.

⁴³ HERMANN 1999a; A magyarországi hadjárat 1849 (1988).

⁴⁴ GYALÓKAY 1938.

⁴⁵ CZETZ 1850; PRÁGAY 1850; PATAKY 1850; Klapka 1850a; Klapka 1850b; Klapka–CZETZ 1851, I–II. Klapka emlékirataira lásd: LENGYEL 1936.

azaz az események katonai szakmai szempontú elemzésétől eltekintettek. (Klapka utóbb Svájcban írt néhány mélyebb elemzést.)⁴⁶

A honvédsereg volt fővezére, Görgei Artúr tábornok három nyelven (németül, olaszul, angolul) megjelent emlékiratában már elég jó taktikai és stratégiai elemzéseket olvashatunk, de ezek sem igen haladják meg a korszak átlagos hadtörténeti összefoglalóinak színvonalát.⁴⁷ Ugyanez jellemzi Mészáros Lázár hadügyminiszter, illetve a honvéd vezérkart megteremtő Vetter Antal tábornok vagy a kudarcot kudarokra halmozó Henryk Dembiński (részben mindmáig kéziratban lévő) emlékiratát.⁴⁸

Kimondottan hadtudományi tanulmányokat folytatott, s ilyen munkákat írt a szintén emigrációba kényszerült Kossuth Lajos kormányzóelnök, a szabadságharc politikai vezetője. Kossuth úgy vélte, hogy az újabb szabadságharc esetén önmagának kellene ellátnia a magyar hadsereg fővezéri teendőit is, hiszen a vereség okát éppen az egységes katonai vezetés hiányában látta. Törökországi emigrációjában katonai elméleti órákat vett az emigráns katonák egy részétől, s az 1860-as évekig a rendelkezésére álló hadtudományi munkák alapján 19 különböző katonai elméleti jellegű, hosszabb-rövidebb munkát írt. Ezek részben a magyar szabadságharcból vett példák alapján világítják meg a stratégia és taktika egyes kérdéseit. Munkáiban az elméleti művekben nem túl gazdag magyar hadtudományi irodalom kiemelkedő, noha eredeti gondolatokban természetesen nem bővelkedő darabjait tisztelhetjük. Sőt, egy önálló szabályzatot is kidolgozott az újból felállítandó magyar honvédsereg számára.⁴⁹ (Ezek részletes értékelését lásd Markó Árpádnak a kötetben közölt értekezésében.)

Az emigrációban megjelent és megírt emlékiratokhoz hasonló mennyiség keletkezett itthon is – a bebörtönözött honvédtisztek körében. Amikor a császári–királyi vezérkar 1850–1851-ben megírta a magyarországi hadjáratok történetét, háttéranyagként az aradi várbörtönben raboskodó honvéd vezérkari tisztekkel rövid összefoglalókat írtak az egyes hadszínterek azon eseményeiről, amelyekről kevés forrásanyag maradt fenn.⁵⁰ A munka bevégeztével a honvédtisztek egy része (köztük a többször emlegetett Korponay János) saját kedvtelésére folytatta ezeknek az összefoglalóknak az írását.⁵¹

⁴⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 1526 utáni gyűjtemény. R 295. Klapka György iratai. 2. csomó, 5. tétel. 555–653. Vorlesungen über die Nationalkrieg in Ungarn in den Jahren 1848–1849.

⁴⁷ GÖRGEI 1852a; GÖRGEI 1852b; GÖRGEI 1852c; GÖRGEY 1988, I–II. Lásd még: KMETY 1853a; KMETY 1853b.

⁴⁸ MÉSZÁROS 1866–1867, I–II. Vö. HERMANN 2008. Vetter emlékiratait lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, R 215. Vetter Antal iratai. 1. csomó, 2. tétel. 1. fasc. Memoiren. Egy részük magyar fordításban megjelent az Abafi Lajos által szerkesztett *Hazánk* c. folyóirat VII–VIII. kötetében. Dembiński emlékiratait lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, R 23. Henryk Dembiński iratai. 1. k. Az eredetileg francia nyelvű munka kivonatos, átszerkesztett és megbízhatatlan német és magyar nyelvű kiadását lásd DANZER 1873; DANZER 1874.

⁴⁹ MARKÓ 1961b; MARKÓ 1964 (lásd kötetünkben); KOSSUTH 2002.

⁵⁰ RAMMING VON RIEDKIRCHEN 1850; HEYDTE 1863.

⁵¹ Egy részüket magyar fordításban közli ASBÓTH 1862, I–II. Modern közléseiket, ill. fordításait lásd HERMANN 1995a; HERMANN 1995b; KORPONAY 1998; HERMANN 1996; HERMANN 1999b; MESZÉNA 2009.

Ezekből nőtt ki Gaál Miklós honvédtábornok emlékirata, amely immáron elméleti igényességű (noha elméleti fejtegetéseiben néha a történektől magát függetlenítő) elemzést adott 1848–49 magyar hadtörténetéről. A szabadságharc hadszervezését és hadviselését részint a francia forradalmi háborúkkal, részint a Napóleon elleni spanyol felkeléssel, részint az 1830–31-es lengyel szabadságharccal állította párhuzamba.⁵²

A hazai hadtudományi kutatások csak az 1850-es évek elején indulhattak újra, amikor az akadémia hadtudós tagjai kiszabadultak a fogságból. A korszak viszonyai között azonban a hadtudománynak csupán egyetlen ágát, a hadtörténetírást művelhették. Ezen belül is főleg 1526 előtti témákkal foglalkoztak.⁵³ Az elhunyt és emigrációba kényszerült akadémiai tagok helyét csak 1858 után kezdték betölteni: két volt honvédtiszt, Hollán Ernő és Asbóth Lajos kerültek be a tagok közé. Hollán nevéhez azonban 1867-ig nem fűződik komolyabb hadtudományi mű.⁵⁴

Asbóth *A hadvezér* címmel írt egy kétkötetes munkát az újabb kori hadviselés történetéről, ez azonban lényegében csupán eseménytörténeti összefoglaló, komolyabb elemzés nélkül. Asbóth az 1792–1815 közötti időszakot a katonai gondolkodás fejlődésében gyökeresen új szakasznak látja, az 1815–1859 közötti időszakot viszont átmenetinek s különösebb jellegzetességek nélkülinek tartja. Megemlíttette ugyan az újabb technikai vívmányokat, de úgy vélte, ezek nincsenek komolyabb hatással a hadviselésre.⁵⁵ (Munkájának megjelenését nyilván befolyásolta, hogy 1862 óta az osztrák titkosrendőrség besúgója volt.)⁵⁶ Pásztai László kutatásai szerint 1850–1867 között összesen 52 hadtudományi jellegű mű jelent meg Magyarországon vagy magyar szerzőtől külföldön, ezekből 21 magyar vagy kétnyelvű, de ezek közül összesen hat olyan, ami nem szabályzat vagy törvény- és jogszabály-magyarázat.⁵⁷

A magyar hadtudomány helyzetének gyökeres megváltozását egy újabb politikai változás, az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés hozta meg. Az önálló magyar honvédség (újra)felállítása kapcsán tucatnyi elméleti röpirat és memorandum született.⁵⁸ A katonai kérdések megtárgyalását szolgálta a végre meginduló első magyar katonai szaklap, *A Honvéd*. A Ludovika Katonai Akadémia 1873. évi megnyitása után pedig megvalósulhatott az a hármas feltételrendszer, amely a hadtudomány magyar nyelvű művelését lehetővé tette: a magyar katonai szaknyelv, a magyar vezényleti nyelvű haderő, valamint a magyar nyelvű katonai felsőoktatás.

Hermann Róbert

⁵² BÓHM 1985.

⁵³ ÁCS 2001b.

⁵⁴ ÁCS 2001c.

⁵⁵ ASBÓTH 1868, I–II.

⁵⁶ NYÁRÁDY 1997.

⁵⁷ Lásd erre PÁSZTI 2017, 1057–1070. Pásztai jegyzékéből kimaradt egy mű: LEUTSCH 1861.

⁵⁸ GYALOKAY 1928; MARKÓ 1961b.

KOSSUTH LAJOS
HADTUDOMÁNYI
MUNKÁLATAI
TÖRÖKORSZÁGI
EMIGRÁCIÓJA ALATT
(1850–1851)

ELŐSZÓ

A *Hadtörténelmi Közlemények* 1958–1961 években kiadott számaiban folytatólagos sorozatban jelent meg egy értekezésem *Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez* címen. Ennek V. fejezetében – *Az 1848/49. évek szabadságharcának katonai nyelve és szabályzatai*⁵⁹ – írok arról a nagy szolgálatról, amelyet Kemény G. Gábor a magyar hadtörténeti irodalomnak tett, amikor a szabadságharc 100 éves évfordulóján két cikkben számolt be ennek a kornak katonai szakirodalmáról a rövid életű, akkor kiadott *Honvéd* folyóiratnak több számában és egy külön könyvben.⁶⁰ Egyik közleményében pedig megemlíti röviden azt, hogy Kossuth még a szabadságharc utáni időkben is előszeretettel foglalkozott katonai szakirodalmi kérdésekkel, és törökországi emigrációja alatt írt több szakmunkát hadtudományi, szervezési és katonai gyakorlati kérdésekről. Ezek az iratok Kossuth halála után könyvtárával együtt Budapestre kerültek, s azokat ma az Országos Levéltár mint Kossuth turini hagyatékát tartalmazó gyűjteményt őrzi és tartja nyilván.

Ezekről az iratokról a magyar hadtörténetírók aligha tudtak – legalábbis ezekkel senki sem foglalkozott behatóan. Engem viszont akkor ez a kérdés éppen a magyar katonai nyelv történetének következő fejezete összeállításánál a katonai nyelvtörténet szempontjából érdekelt, mert meg voltam győződve arról, hogy Kossuth, remek írásművészetével, e tekintetben értékes munkát végzett, s bizonyára alkotott új magyar katonai műszavakat is. Hogy ezzel a kérdéssel katonatudósok eddig nem foglalkoztak, azt megérthetjük, hiszen Kossuth, bár gyakran adott tanácsokat hadvezéreinek, és szívesen vezette volna személyesen a hadműveleteket, de mivel sohasem volt katona, ehhez tábornokai nem akartak hozzájárulni, ezért hadtörténeti szemszögből nézve nem volt érdekes személyiség. Az pedig, hogy katonatörténészeink emigrációja alatti életével sem foglalkoztak, szintén érthető. Azok a nem katonatörténet-kutatók, akik Kossuth emigrációbeli életét és tevékenységét dolgozták fel, csak futólag tesznek említést katonai – csak elméleti értékű – írásairól, ami szintén természetes. Így tehát a szabadságharc legfőbb vezetőjének egyéniségét minden oldalról megvilágító könyvek, számtalan értekezés, cikk kellően értékeli és megismerteti őt mint a szabadságharc legelső személyiségét, a politikust, szépíró, bőven foglalkoznak vele mint az európai szabadság gondolat nemzetközileg elismert és tisztelt megtestesülésével, írnak róla mint irodalommal, sőt természettudományokkal foglalkozó emberről – csak arról nem hallott eddig a magyar

⁵⁹ MARKÓ 1961a (S. A.).

⁶⁰ A *Honvéd* 1948. évf. 8–9., 11–12. számaiban: KEMÉNY G. 1948a; KEMÉNY G. 1948b; és ugyancsak Kemény G. Gábortól egy önálló munkában: KEMÉNY G. 1937.

történészársadalom és nagyközönség, hogy Kossuth lánglelkű, örökké tevékeny egyéniségének képéről még egy élénk szín hiányzik – hadvezéri előkészítő munkálkodásának, katonai elgondolásainak ismertetése. Ezt a hiányt kívánja ez a tanulmányom pótolni, amikor bemutatni szeretném Kossuthot, az elméleti katonát. Lelkiismeretes elmélyedése a hadtudományok széles mezején csak légüres térben mozoghatott. Az a fordulat, amit ő remélt és amire biztosan számított, hogy még egyszer fegyveres magyar csapatok élén egy új szabadságharc fővezére legyen, többé már nem volt lehetséges.

Ezért, amikor kezembe vettem az Országos Levéltárban gondosan rendezett, engem érdeklő katonai-írói hagyatékát, azt először a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetét érdeklő szemszögből tanulmányoztam át. Az ebből merített tapasztalataimat és megállapításaimat említett nyelvtörténeti értékelésem utolsó, VI. fejezetében – *A magyar katonai nyelv állapota a szabadságharc után az első világháborúig* – dolgoztam fel, amely a *Hadtörténelmi Közlemények* 1961. évi első füzetében⁶¹ fog napvilágra kerülni.

De amikor ezt a fejezetet összeállítottam, s ehhez Kossuth összes idevágó katonai iratát áttanulmányoztam, szinte kötelességemnek tartottam annak teljes feldolgozását is külön, mélyebbre ható tanulmány alakjában közzétenni, mert ez az anyag annyira értékes és érdekes, hogy nem maradhat továbbra is felhasználatlanul egy levéltár iratkötegei közt elrejtve. Tartozunk ezzel nemcsak a magyar hadtörténetírásnak, de Kossuth emlékének is. És habár Kossuth mélységesen alapos – mint látni fogjuk, komoly írásműveinek gyakorlati haszna és következménye nem volt, és azok nyomtatásban sem jelentek meg, nagy hadtörténelmi értékük miatt mégis mint Kossuth hadtudományi munkálkodásának beszédes emlékei, méltók arra, hogy velük behatóan foglalkozzanak.

Az Országos Levéltár említett gyűjteményében összesen 20 tétel tartalmazza Kossuth iratait. Ezenfelül itt van néhány német, francia szabályzat, nyomtatott prospektusok külföldi fegyvertáraktól. Az iratok oroszlánrészét Kossuth maga kezével írta, szinte kalligrafikusan szép kézírásával. Tartalmuk szerint legfontosabbak azok, amelyekben külföldi szakmunkákra hivatkozva kifejti véleményét stratégiai és taktikai kérdésekről, egyéb katonafilozófiai gondolatairól és szervezési tervezeteiről. Közben példákat sorol fel, nemcsak más nemzetek háborúiból, de néhány esetet részletesen, a szabadságharc hadműveleteinek olyan jeleneteiről, amelyek nem az ő ízlése szerint folytak le. Ezekkel az írásaival a hadtörténet mai szemszögéből nézve behatóan foglalkozom, közölve különösen érdekes megállapításait is szó szerint. Tanulmányom végén bőséges okmánytárban teszem közzé azok legérdekesebb darabjait. Végül felsorolom többi magyar katonai írását. Ezek azonban nem saját gondolatait adják elő, hanem olasz, francia és német szabályzatok fordításai. Hogy lássuk, milyen komolyan foglalkozott a katonai tudományokkal, az okmánytárban bemutatom a halála után Budapestre szállított könyvtárának katonai munkákról a maga kezével 1864-ben készített könyvjegyzékét.

Kossuth írásainak – amiket ő „dolgozatok”-nak nevez – részletes ismertetése előtt röviden összefoglalva vázolom Kossuthnak és emigránstársainak útját a magyar

⁶¹ MARKÓ 1961a (S. A.).

határtól Kiutahiáig, hogy lássuk életviszonyaikat, Kossuth környezetét, főleg életét Kiutahiában, és azt a keretet és hátteret, amelyben ő katonai munkáinak megírásához fogott. Emigránséletének első szakaszáról Törökországban beszámol egy kitűnő munka, Hajnal István könyve: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Hiteles egykorú forrásokra, főleg Kossuth titkárának pontos naplójára támaszkodva írhatta meg ezt a művet, ami sajnos félbemaradt. Csak az I. kötete jelent meg, s az a Kiutahiába való érkezéssel végződik.⁶² Így éppen e tanulmányom anyagával foglalkozó forrásmunka eddig nem jelent meg. Azután elmondom, hogy Kossuthot – saját kijelentéseit idézve – mi bírta arra, hogy a hadtudománnyal elméletileg behatóan foglalkozzék, szóval miképpen akarta magát – egyelőre elméletileg – hadvezérré kiképezni, s ezzel kapcsolatban a fővezérség, államfő közti kapcsolatot s más hadtörténelmi és hadtudományi, ezzel összefüggő kérdést is szeretnék közelebbről megvilágítani.

Hálás köszönetet kell mondanom az Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Hadtörténelmi Intézet könyvtára tudományos munkatársainak, akik kutatásaimban megértő készséggel támogattak. A szabadságharc katonai eseményeinek, a mai hadtörténetírás megállapításai szerinti helyes adatok elbírálásában az e tárgykörben szakértő Borus József kandidátus hadtörténész kedves kartársam volt nagy segítségemre. Hálásan köszönöm neki a munka körül felmerült kérdésekben nyújtott szíves támogatását. A Kossuth-írások betűhű kimásolását és sajtó alá rendezését Jászay Gabriella, az Országos Levéltár munkatársa gondos munkájának köszönhetem.

⁶² HAJNAL 1927.

I.

VILÁGOSTÓL KIUTAHIAIG

A szabadságharc utolsó szomorú jelenete Világosnál 1849. augusztus 13-án lezajlott. Kossuth augusztus 11-én átadta a hatalmat Görgei Artúrnak, lemondott kormányzóságáról, és Aradról olyan hirtelen és titokban sietett el, hogy legmeghittebb hívei sem tudták távozásának óráját és útjának irányát.⁶³ Asbóth Sándor alezredes kíséretében Lugoson át 15-én Herkulesfürdőre, 16-án Orsovára érkezett. 17-én átkelt a Dunán, és Új-Orsovánál török fennhatóság alatt álló földre lépett. Hogy milyen lelkiállapotban tette meg ezt az utat, mutatják azt az *Irataim az emigrációból* című könyve előszavának mondatai. Ezeket 1878-ban írta, tehát 29 évvel ez – életére oly fontos – elhatározása után. „Kifejezhetetlen érzelmek vihar dúlta lelkemet, midőn a világosi fegyverletétel hontalanná tett. Nincs szó, amely arról fogalmat adhatna. Leborultam hazám földjére, mielőtt határán átlépnék; zokogva nyomtam reá a fiúi szeretet búcsúcsókját, egy csipetnyi port vettem belőle magamhoz, még egy lépés, – és úgy valék, mint a tört hajó roncsa, melyet a szélvész kidob a homokra egy sivatagon.”⁶⁴

A világosi fegyverletételt megelőző utolsó nagy küzdelem Temesvár körül zajlott le, s a honvédsereg súlyos vereségével végződött. A szétszórt hadsereg részei Erdélybe, és a Bánáton keresztül a Dunán át menekültek dél felé, úgyhogy mikor Kossuth az időközben hozzácsatlakozott néhány menekülttel augusztus 16-án török kísérettel Turnu Severinbe érkezett, ott újabb emigráncsoportok csatlakoztak hozzá.⁶⁵ Köztük volt Bem seregének tüzér századosa, László Károly, akit Kossuth segédtsíztjeként maga mellé vett. Jó választás volt, mert László pontosan vezetett naplójából tudjuk meg az emigráció útvonalát, a hontalan magyarok életének körülményeit törökországi tartózkodásuk alatt, s főleg azért is, mert László, mint képzett tüzértiszt, Kossuthnak több, később részletesen tárgyalandó hadtudományi, szervezési munkáinál sokat segített, és több Kossuth-kéziratról készített szép, hibátlan másolatokat.

⁶³ Kossuth 1862, 134.

⁶⁴ Kossuth 1880, Előszó.

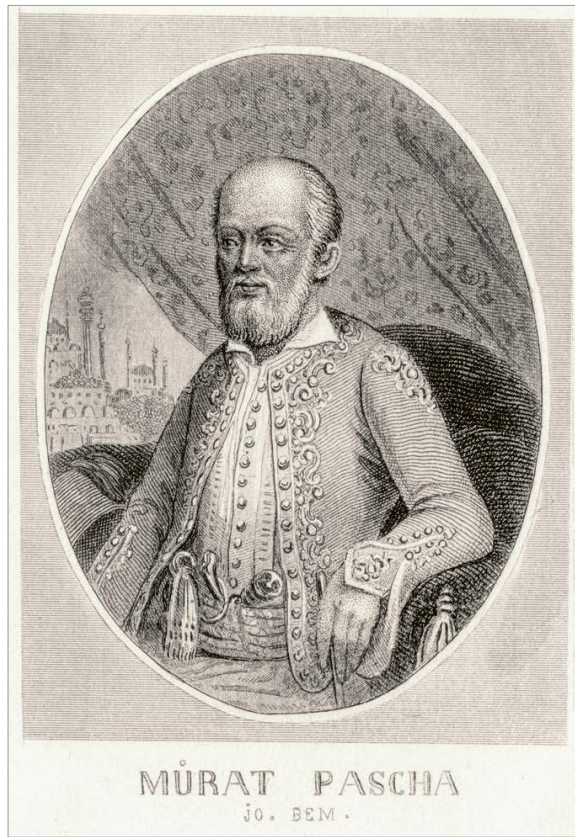
⁶⁵ Az emigránsok útvonalát összefoglalva jól írja le egykorú forrás felhasználásával BERZEVICZY 1933, V. rész. Az emigráció első évei. Leghasználatosabb forrás nemcsak erről, de Kossuth törökországi életéről is titkáranak, László Károlynak Budapesten 1887-ben kiadott munkája: LÁSZLÓ 1887. A törökországi emigránsok életével behatóan foglalkozik Hajnal István könyve: HAJNAL 1927. A több kötetre tervezett munkának csak az első kötet jelent meg, mely az emigránsok életével foglalkozik Kiutahiába érkezésük napjáig, tehát Kossuthnak katonatudományos munkásságával kapcsolatos dolgokat még nem tárgyalja.

2. kép. Viddin látképe a 19. század közepén
Forrás: Hermann Róbert magányűjteménye

Az eddig Turnu Severinbe összegyűjtött magyar és lengyel emigránsokat a törökök augusztus 27-én részben lóháton, részben 30 szekéren Kalafatba kísérték. Két napig tartott az út oda, s 30-án áthajózták őket a Duna túlsó partján lévő Viddin megerősített városkába. Bár a vár parancsnoka, Zia pasa határozottan igyekezett az emigránsok sorsán enyhíteni, életük nem volt könnyű. Az előkelőbb menekülteket a várban, a többieket a sátoztáborban szállásolták el. Életüket megnehezítette az, hogy sokan ragályos betegségbe estek, igen sokan meghaltak, az elkeseredés érthető volt, s az éjjelek leple alatt sokan megszöktek a táborból.

Az emigránsok augusztus 30-tól november 30-ig éltek Viddinben. Sorsuk, Kossuth erélyes felszólalása után, később javult. Zia pasa élelmet, ruhát osztott ki köztük, és pénzt is juttatott nekik. Kossuth, László naplója szerint, 10 ezer piasztért és egy üveges hintót kapott. (1 piaszter akkor 10 osztrák krajcárnak felelt meg.) A Viddinben töltött hetek alatt fontos, sorsdöntő események történtek az emigránsok közt, de még inkább az emigráció alatt felizgult osztrák–orosz kormánykörök erőszakoskodásai miatt. Kossuth magába zárkózva élt a vár területén egy hiányos berendezésű házikóban, s csak ritkán látogatott ki az emigráns táborba. Ausztria mindenképpen arra akarta rábírní a török kormányt, hogy a magyar és lengyel emigránsokat adja ki. De a fiatal Abdul-Medzsid szultán, Resid pasa, a nagyvezír és Mehmed Emin Áli pasa külügyminiszter erre nem voltak hajlandók.

3. kép. József Bem mint Murad pasa
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

Az angol kormány nyomására végül az osztrák kormány az oroszsal egyetértve bele-nyugodott abba, hogy Kossuthot és az emigráció főbb embereit tartsa a török kormány az ország belsejében internálva addig, amíg az osztrák kormány szabadon bocsátásuk vagy további sorsuk felől határozni fog. Kossuth hasonló helyzetben volt tehát, mint Rákóczi a passarowitzi⁶⁶ béke után. Őt Rodostóba internálta az akkori török szultán, Kossuthéknak pedig Kis-Ázsiában, Kiutahiában jelölték ki internálási helyüket. De amíg a dolog ennyire megérett, addig a magyar emigránsok életében két súlyos válság következett be.

Amikor az osztrák kormány mindenáron az emigránsok hazaküldését kívánta, a török kormány azt üzentte a magyar emigránsoknak, hogy aki a török hadseregbe lép, s áttér a mohamedán hitre, azt mint török alattvalót, nem fogja kiadni. A török

⁶⁶ Pozsareváci béke, 1718. július 21-én jött létre az Oszmán Birodalom, a Habsburg Birodalom és a Velencei Köztársaság között (S. A.).

hadseregben való továbbbszolgálás lehetősége főleg a magasabb hivatásos volt honvédtisztek, de a legénység körében is annyira kecsegtető volt, hogy Bem, Kmety, Stein tábornokok és mintegy 300 magyar jelentkezett a török hadseregbe való belépésre. Mint később kiderült, a török főhatóságok az iszlám vallásra való áttérést nem erőltették, így Bem, Kmety és Stein⁶⁷ tábornokok is magas rangú török tisztekké váltak vallásváltoztatás nélkül. Amikor Kossuth értesült Bem és társai szándékáról, szenvedélyes hangú levélben szemrehányást tett Bemnek, aki e levélre gorombán válaszolt, ami, mint László írja, „kölcsonös gyűlöletet idézett elő köztük”.⁶⁸ Bem mint Murad pasa, a török tüzérség felügyelője lett. Bem tábornok példáját ezután Guyon tábornok, Kollmann ezredes és mások is követték.

A második lelki válság az emigránsok életében akkor következett be, amikor az osztrák kormány az emigránsok körül ólálkodó törökországi kémeitől azt hallotta, hogy igen sok magyar szívesen hazatérne, ha erre lehetőség volna. Leküldték Bécsből Hauslab tábornokot néhány üres hajóval Viddinbe, hogy igyekezzék a hazavágyó magyarokat hazatérésre bírni. Azt az ígéretet hozta, hogy a tisztek enyhe bizottsági igazolás alá esnek ugyan, de tovább szolgálhatnak, a legénység pedig őrmestertől lefelé, ha elismeri Magyarország új államvezetését, büntetlenül hazamehet. Hauslabnak Viddinben kihirdetett tájékoztatója ellen Kossuth október 14-én éles hangú kiáltványt bocsátott ki, amelyben mindenkit óva intett és eltanácsolt a hazatéréstől, s inkább a török hadseregbe való belépést ajánlotta.

Viddinben akkor még körülbelül 5000 főből álló magyar és lengyel emigrációs csoport volt – utóbbi Zamoyski gróf tábornok⁶⁹ vezetése alatt. A menekültek túlnyomó részében annyira felülkerekedett a honvágy és a további emigrációs élet reménytelenségétől való félelem, hogy az osztrák követ jelentése szerint 3360 emigráns, köztük 100 lengyel, a többi magyar, többnyire legénység – felszállt Hauslab hajóira, és október 21-én hazaindult.

Az emigráció ezen a két válságon átesve, most már csak egy kis csoporttá zsugorodott össze, úgyhogy amikor Kossuth megkapta az utasítást, hogy csomagoljanak, mert rövidesen végleges internálási helyükre szállítják őket, a magyar emigráció már alig volt több néhány száz embernél. Pedig Hauslab érkezése előtt, egy október 8-i táblázat szerint még 2999 volt katona köztük.⁷⁰ Kossuthot mélyen megrendítette a magyar katonák ilyen nagyszámú távozása, mert ő emigrációjának első napjaitól kezdve a nála ismert optimizmussal fogott hozzá új tervek kovácsolásához. Amint Zrínyi Miklós minden tervezgetését egy gondolat köré csoportosította, s ez a török kiűzése volt Magyarországról, úgy Kossuthnak is csak egy rendíthetetlen vágy irányította minden gondolatát – az emigrációs évei alatt kelt rendkívül terjedelmes levelezése,

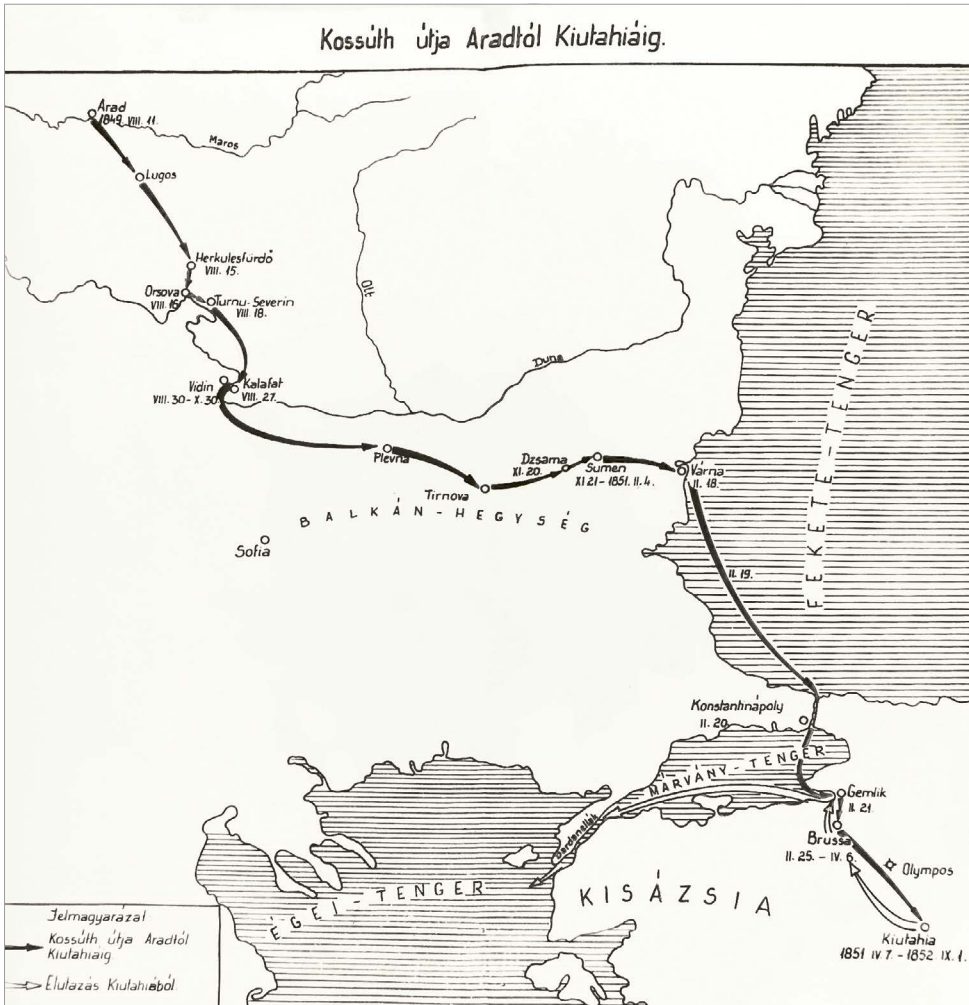
⁶⁷ Stein Miksa báró legmagasabb rendfokozata a honvédségnél ezredes volt (S. A.).

⁶⁸ László 1887, 8.

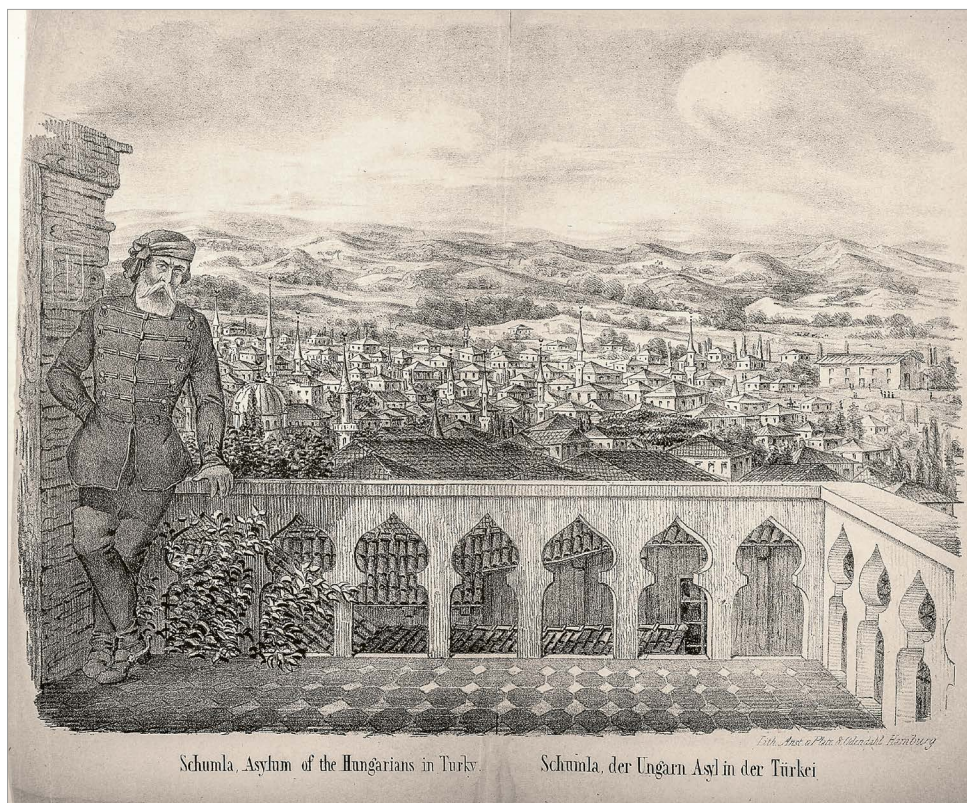
⁶⁹ Władysław Zamoyski (1803–1868) honvéd ezredes. Tábornok csak később, a brit hadseregben lett (S. A.).

⁷⁰ BERZEVICZY 1933, 357; László 1887, 11–13.

hírlapi cikkei stb. csak ezt bizonyítják –, felszabadítani Magyarországot a Habsburg-ház uralma alól, kivívni a nemzet önrendelkezési jogát, s ebbe bekapcsolni a külföld érdeklődését és segítségét. Ez alatt pedig az egész Európában szétszóródott emigránsokat egy magyar hadsereggé összegyűjtve, annak élén fegyveres kézzel visszatérni Magyarországra, s ott hadba szólítani egész Magyarország férfilakosságát, megalkotni az új honvédséget, amelynek ő lesz a fővezére. Most, emigrációja alatti kényszerű tétlenségét akarta felhasználni arra, hogy magát hadvezérré elméletileg is kiképezze, nehogy tábornokai ismét azt mondhassák, hogy nem ért a hadvezetéshez. Rendületlenül hitt hadvezéri tehetségében s arra való elhivatottságában.

4. kép. Kossuth útja Aradtól Kiutahiaig
Forrás: Markó eredeti kéziratához tűzött fénykép

5. kép. Sumla városának látképe
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

Törökországi emigrációs életének első hónapjaiban ebben az irányban még nem fejthetett ki tevékenységet, várni kellett addig, amíg végleges internálási helyükre érve, nyugalmasan leülhet íróasztala mellé. XII. Károly, a hadakozó svéd király példája lebegett szeme előtt, aki Nagy Péter orosz cártól 1709-ben Poltava mellett súlyos vereséget szenvedett, s évekig nem tudván seregével hazatérni, ott, török földön való elszigeteltségét arra használta fel, hogy seregét fegyelmezze új feladatokra. Ebben a gondolkörben élve Kossuth, mint Hajnal mondja, „szinte diákos idealizmussal tervezi jövőendő munkálataikat”.⁷¹

Közben elérkezett a Viddinből való továbbutazásuk napja. 1849. október 29-én Kossuth az egybegyűlt emigránsok előtt meghatározó beszédet mondott,⁷² s másnap Magyarország Kormányzója aláírással és a magával hozott kormányzói pecséttel ellátott katonás napiparancsban szabályozta a legközelebbi állomáshelyükre,

⁷¹ HAJNAL 1927, 165, 683.

⁷² HAJNAL 1927, 165.

Sumlába való átköltözködésük részleteit.⁷³ Az utazás adatait pontosan ismerjük László Károly naplójából: a török kormány utasítására 30 nyergelt lovat és 300 kocsit bocsátottak Kossuthék rendelkezésére, a menetoszlopot Ismail török főtiszt lovas-szakaszokkal kísérte. 19 napig tartott az út Sumláig a rossz utakon. A vad Balkán hegylánc északi lejtőjén, hegyek, völgyek közt bukdácsolva, bivalyoktól, ökröktől vont szekereken, nagy fáradtsággal végigszenvedett út közben csak az okozott nekik örömet, hogy ahol éjjelre a menet megállt, a bolgár lakosság mindenütt, mint „testvéreket”, meleg szeretettel fogadta, jó szállásokban helyezte el a fáradt utasokat. Plevnán és Tirnován keresztülhaladva, végre november 20-án értek Dzsamába, 21-én este érték el Sumla várost, itt utazásuk egyelőre véget ért, bár tudták, hogy nem ez lesz végleges tartózkodási helyük.⁷⁴ Kossuth és a nevesebb emigránsok magánházakban kaptak szobát, a többiekét kaszárnyában helyezték el. Kossuth környezete itt bizonyos zárkózottságot, komorságot, nyomott hangulatot állapíthatott meg, aminek okai érthetők. Egyrészt láthatta, hogy az emigráció lassan szétmorzsolódik, másrészt aggasztotta Magyarországon hagyott felesége és három gyermeke sorsa, akikről semmit sem hallott.

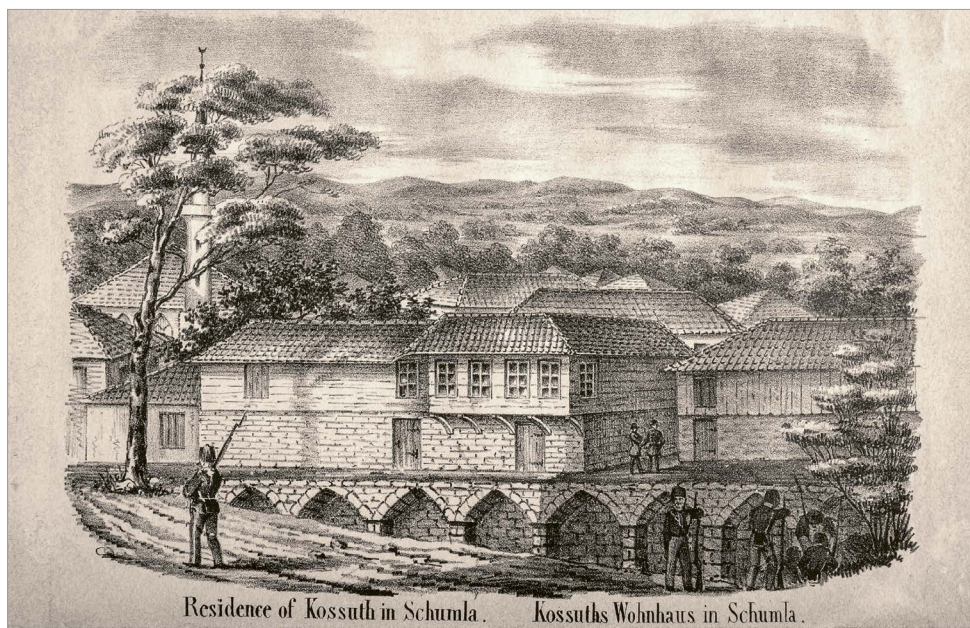
Az emigránsok sumlai tartózkodásuk alatt a nagy hideg miatt rossz lakásaikban sokat szenvedtek, pedig még az egész telet 1850. február közepéig ott kellett átélniük. Kossuthnak csak az az öröme volt, hogy feleségének sikerült január 15-én Sumlába érkezni. Annál kellemetlenebb órákat szerzett neki az emigránsok soraiban lépten-nyomon felütköző viszálykodások elsimítása, különösen pedig az érintette őt legközelebről, hogy éppen Perczel Mór tábornok, akinek lelkes hazafiságát és a szabadságharc alatt elért sikereit Kossuth igen sokra becsülte, most nyíltan szembefordult vele. Az emigránsok soraiban csak Mészáros Lázár altábornagy, volt hadügyminiszter volt hivatásos magas rangú katona. Perczel Mór, bár politikus volt, országgyűlési képviselőből lett a szabadságharc elején ezredes, majd tábornok. Mészáros nem kívánta az emigráció katonai vezetését elvállalni, Kossuthal végig jó barátságban maradt, s elfogadta rendelkezéseit. Perczel ellenben, indulatos természeténél fogva, nem akarta eltűnni, hogy Kossuth, a nem katona legyen a magyar emigrációnak mint egy jövőendő katonai egységnek szervezője és parancsnoka. 1850. január 15-én gőgös, parancsoló hangú levelet írt „Kossuth Lajos úrnak”, amelyben közli vele, hogy a török kormány őt nevezte ki a magyar katonaság parancsnokává, s többé parancsokat Kossuthtól nem fogad el, s „meghagyja neki”, hogy ne avatkozzék a menekültek dolgába.

Ennek a kínos esetnek folytatása nem lett, mert hiszen, mint látni fogjuk, magyar katonaság szervezéséről szó sem eshetett, s az emigránsok, főleg a Kossuth környezetében élő magyarok, továbbra is őt tekintették vezetőjüknek.⁷⁵

⁷³ HAJNAL 1927, 177, 322–323.

⁷⁴ BERZEVICZY 1933, 358.

⁷⁵ HAJNAL 1927, 665; LÁSZLÓ 1887, 26.

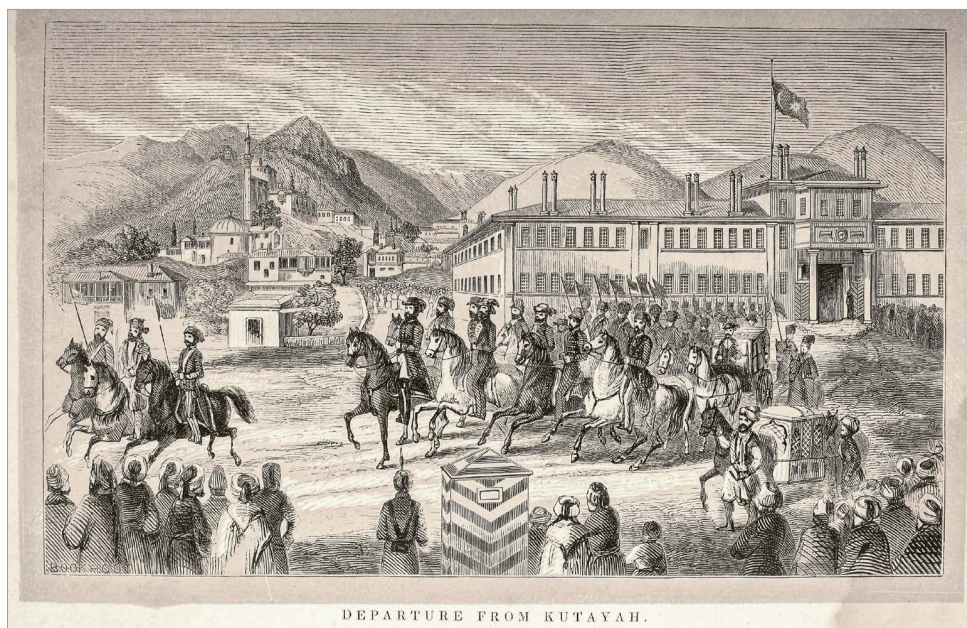

6. kép. Kossuth háza Sumlában

Forrás: Hermann Róbert magánygyűjteménye

Bizonytalanság és reménykedés közt vívódó lelküket mélyen megrendítette az a most már biztosnak mondható hír, amit Sumlába érkezésük után tudtak meg, hogy Kossuthot szűkebb környezetével Kis-Ázsia belsejébe, Kiutahia városába fogják internálni. A török hadseregben szolgálni kívánókat Aleppóba viszik, s a többi emigránst az ország más részeibe. Hogy Sumlában még mennyi emigráns élhet Kossuthtal együtt török földön, arról pontos, szám-szerű kimutatás tanúskodik. Érdeemesnek tartom ezt a jegyzéket teljes tartalmával közölni, mert a leghitelesebb embertől, László Károlytól származik, aki mint Kossuth titkára, tartotta az összeköttetést emigráns társaival. Ezt a jegyzéket 1850. január 26-án állította össze, tehát két héttel a magyar emigrációs tábor szétoszlataása előtt. A jegyzék rendfokozatok szerint sorolja fel valamennyi menekültet. A jelentősebb polgári személyeket – valószínűleg a török parancsnoksággal való egyszerűbb elszámolás megkönnyítésére – szintén katonai rangosztályokba sorolták. Így azután a jegyzék beszél pl. altábornagy és altábornagyi rangú, ezredes és ezredesi rangú, főhadnagy és főhadnagyi rangú stb. egyénekről. Valóságos altábornagyként csak Mészáros Lázár szerepel a névsorban, altábornagyi rangban gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter. Tábornok csak Perczel Mór volt, ezredes és ilyen rangú 7, alezredes stb. 7, őrnagy stb. 15, százados stb. 55, főhadnagy stb. 36, hadnagy stb. 56, őrmester 55, tizedes 60, közvitéz 145. Nő és leány 44, gyermek 8 – Kossuthtal együtt tehát 492 személy. Köztük 180 tiszt és hasonló rangú egyén, 115 altiszt és csak 145 közvitéz.⁷⁶

⁷⁶ HAJNAL 1927, 679–683.

7. kép. Magyar emigránsok bevonulása Kütahyába

Forrás: Hermann Róbert magányűjteménye

Ebből a táblázatból, a felsoroltak katonai rendfokozatának aránytalanságából már láthatjuk, hogy az emigránsoknak ez a csoportja semmiképpen sem lehetett volna alkalmas arra, hogy egy új magyar hadsereg felállításának alapjául szolgáljon, még akkor sem, ha a főtisztekből tisztí századot alakítanak. Kossuth is tudhatta ezt, ezért sem Sumlában, még kevésbé internálási helyén, Kiutahiában, ahol még kevesebben éltek vele együtt, nem foglalkozott az emigránsoknak katonai egységbe való megszervezésével.

1850. február 16-án elérkezett a búcsú napja. A török kormány utasítására Kossuthon kívül Kiutahiába kísérték internálási helyükre Batthyány Kázmért, Mészáros Lázár altábornagyot, Perczel Mór tábornokot és öccsét, Perczel Miklós ezredest, Asbóth Sándor alezredest, László századost, Gyurmán Adolfot és Szöllőssy Ferencet, aki egy ideig Kossuth titkára volt. Ezek mindegyike még két személyt vihetett magával, családtagokat és kiszolgáló személyzetet. Később még néhányan megengedték a Kossuthhoz való csatlakozást. Bem mint Murad pasa, Kmety Ismail pasa, Stein Ferhát pasa Aleppóba távoztak.

Kossuthot mélyen lesújtotta az internálásra szóló utasítás. Eleinte még lázadozott: „csak bilincsekben vihetnek oda” – jelentette ki, de később megadással viselte sorsát. Február 16-án reggel az összes Sumlában tartózkodó magyarokat egy kaszárnya udvarára rendelte, hogy tőlük búcsút vegyen. Sápadtan, testileg-lelkileg meggyötörve, elcsukló hanggal, szép beszédben búcsúzott el az ottmaradottaktól: „Sejtelmem az, hogy az én tevékenységem meghalt a hazára nézve, hiszen az ember élete nem olyan, mint az óramű,

amit fel lehet húzni, ha egyszer lejárt. Reám Thököly és Rákóczi szomorú sorsa vár!”⁷⁷ Érthető, hogy Kossuth nemcsak egy szabadságharc szomorú befejezése, de a helyi vonatkozás (Törökország) miatt is hasonlította sorsát Thököly és Rákóczi sorsához – de ebben tévedett, mert sorsa egészen másként alakult, mint azt érthető borúlátásában akkor hitte. Thököly, minekutána mint egy török lovashadosztály parancsnoka, a Magyarországot a török uralom alól végleg felszabadító nagy csatában Zenta mellett 1697-ben ellenünk harcolt, néhány év múlva Nikodémiában meghalt. Rákóczi Ferenc 17 évig élt török földön, Rodostóban, hasonlíthatatlanul rosszabb körülmények közt, mint Kossuth, s ott is halt meg. Kossuth pedig kiutahiai internáltságából már két év múlva amerikai hajóra szállhatott, s megindult diadalmas nyugat-európai és amerikai körútjára, ahol mindenütt kitörő lelkesedéssel ünnepelték mint a világszabadság eszméjének apostolát. Megérthetjük, hogy fájdalma őszinte, mély és nagy volt, és lelki nagyságát nem veszítette el. Utasításokat hagyott hátra a még Sumlában maradt honfitársainak. Önbizalma, mihelyt Kiutahiában aránylag jó helyzetben letelepedhetett, visszatért, és kifejlődött benne nemzete bizalmából nyert helyzetének öntudata, jövőendő magas hivatásában való hite. Ez készítette őt arra, hogy internáltsága alatt egy biztosan remélt szabadságharc vezetésére elkerülhetetlen hadtudományi ismereteket megszerezze elméleti, szorgalmas, beható tanulás útján, mivel száműzetésének első percétől elhatározta, hogy ha sikerül, amit ő biztosnak hitt, még egyszer hazatérni s külföldi hatalmak segítségével itthon egy újabb szabadságharcba vinni nemzetét, akkor a hadsereg fővezérségét nem adja ki kezéből.

A Kiutahiába internálásra kijelöltek, összesen 45 embert lóháton, szekéren, török katonai kísérettel vezették a Fekete-tenger partjára, Várna kikötőjébe, ahova február 18-án érkeztek. Az útvonalat László naplójából pontosan követni tudjuk. Másnap a Tari Buhri, a „Tenger Istene” nevű hadihajóra szálltak. 20-án reggel elhajóztak Konstantinápoly mellett, de a hajó nem kötött ki, hanem továbbvitte őket a Marmara (Márvány-) tenger keleti sarkában lévő Gemlek (Gömlék) kikötőbe, s ott partra szálltak. Onnan a menet továbbvonult, s 24-én Demirkas községben töltötte az éjjelt. Másnap elérték Brüssza városát, a görög mitológiából ismert Olümposz hegy lábánál, s ott vesztegeltek április 6-ig. Április 6-án folytatták útjukat, s 12-én érkeztek végre végleges tartózkodási helyükre, Kiutahiába.⁷⁸ Itt Szulejmán bej, városparancsnok, a menekülteket s különösen Kossuthot tisztelettel fogadta, udvarias bánásmódban részesítette, jó ellátást biztosított nekik. Jól épített kaszárnyában kaptak szállást, mellyel szemben egy szép kertet is bocsátott rendelkezésükre, kis mulatóházzal. Ez a „Kossuth-kert” volt az emigránsok gyülekező- és szórakozóhelye, amelynek keretében Kossuth élete még kellemesebbé vált akkor, amikor június 16-án odaérkezett nővére, Ruttkayné, a kormányzó három gyermekével. Az emigránsok ügyeivel nem volt sok dolga, s így teljes idejét mindig szélesebbé váló külpolitikai levelezésének s főleg katonai elméleti kiképzésének szentelhette.⁷⁹

⁷⁷ HAJNAL 1927, 434.

⁷⁸ LÁSZLÓ 1887, 31–38.

⁷⁹ BERZEVICZY 1933, 363.

8. kép. Oszmán gyalogság Isztambulban
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

II. KOSSUTH KIUTAHIÁBAN

Kiutahia, a Kis-Ázsia Anatólia tartományában, 1400 méterrel a tenger színe felett épült város Kossuth szemében, érthető módon, gyűlöletes hely, amelyről nem sok jót tud mondani. Pár nappal odaérkezésük után Pulszky Ferencnek küldött levelében ezt írja: „Kiutahia egy borzasztó hely... annyira hideg, hogy most, ápril vége felé még semmi fa nem zöldel s levegője oly éles, hogy az embernek arca fáj tőle. Kopár, kőporos hegyek veszik körül, melyeken semmi vegetáció, a város tele golyvás,⁸⁰ defer-mis emberekkel, oly egészségtelen, – amellet annyira nyomorult, hogy különös gond kell hozzá, hogy valami értelmeset kigondolhassunk. Ide a civilizációnak még csak legparányibb sugára sem jutott. Ördögi gondolat volt minket éppen ideküldeni – és még itt is fogva vagyunk, a »surveillance« a mi esetünkben annyit tesz, mint »tömlöcz«, köszönet érte az occidentális liberál kormányoknak.”⁸¹ Ismerünk még egy leírást Kiutahiáról, Kossuth egyik titkára tollából. Szöllősy Ferenc a várost és környékét így jellemzi: „Kiutahia egészséges vidék, mérsékelt, télen zord klíma, kevés gyümölcs, csak cseresznye. 35–45 000 lakos, (török–örmény) kereskedő város. Kiutahia régebben is internáló fogolytábor. Napoleon egyiptomi expedíciójában foglyul ejtett franciák sokáig voltak itt s a városterület kopár részét mandulafákkal ültették be, mely ültetvényt a török még ma is a tiszteletnek bizonyos nemével mutogat. Vajha magyarjaink is, czivakodás és örökös viszály helyett, ilyes valamit hagytak volna emlékül!” Szöllősynek ez a leírása – bár ő határozottan a Kossuth-ellenesek pártjához tartozott, s el is hagyta őt – igaz lehet, mert ezt más emigrált magyarok írásai is igazolták. Később Kossuth is kedvezőbbnek látta már helyzetét, hiszen a török parancsnok minden módon igyekezett kedvében járni.⁸²

László naplójából tudjuk, hogy bár az emigránsok minden lépését ellenőrizték, de nem gátolták, sőt igyekeztek nekik szórakozást is nyújtani. Így pl. mindig meghívták őket katonai parádékra, vacsorákra, s mivel Kossuth mindenütt mint Magyarország kormányzója kívánt szerepelni, maga körül állandó „ordonancszolgálatot” tartott. Mészáros Lázár írja Szemerének Kiutahiából 1851. január 18-án: „Kossuth még most is uralkodik, van udvara, mi több testőrsége.”⁸³

⁸⁰ Pajzsmirigybetegség (S. A.).

⁸¹ PULSZKY 1884, II. 37.

⁸² SZÖLLŐSY 1870, 63–65.

⁸³ SZEMERE 1869, I. 117.

A Kossuthal együtt Kiutahiába érkezettek száma idővel szaporodott. Július 7-én odaérkezett a magyar szabadságharcban részt vett Jerzy Bułharyn (Bulharyn György) lengyel tábornok, pár nap múlva Henryk Dembiński (Dembinski Henrik) tábornok. László összeállította a most már végleg Kiutahiában tartózkodó menekültek névsorát, s megállapította, hogy a magyar menekültek közül ott él 11 internált férfi, 31 önként odajött férfi, 18 főnyi szolgaszemélyzet, 12 nő és 8 gyermek. A lengyelek közül pedig 12 internált férfi, 11 önként odajött férfi és 10 fő szolgaszemélyzet. A Kiutahiában élő menekültek teljes létszáma tehát összesen 113 személy volt. A törökök rendszeresen fizették havi díjaikat, anyagi gondjaik nem voltak, egymás közt szórakoztak, emlékirataikat írták, és mint az minden időben és minden internáló- és hadifogolytáborban szinte természetes – egymással veszekedtek.

Az emigránsok pártokra szakadtak. Voltak, akik kifogásolták, hogy Kossuth be sem várta azt, hogy Görgei miképpen fogja a szabadságharc befejező jelenetét lebonyolítani, még a világosi fegyverletétel előtt ment önkéntes számkivetésbe. „Vádolták őt hangosan Viddinben is – írja Hajnal –, amiért sietve menekült hazulról, de még sivárabb volt ennél az, hogy saját maga is érezte ezt a vádat most is, később is, egész életében érzékeny pontja marad ez Kossuthnak. Nem tudja említeni menekülését anélkül, hogy önkéntelenül is ne magyarázgatná annak okait, néha egészen ellentétes módon.”⁸⁴

László naplójában szomorúan állapítja meg 1851 újév napján az előző év mérlegét: „A lefolyt évben köztünk számtalan gyanús izgatás, viszálykodás, pletyka, rágalom, irigység, nagyravágás, s tudja Isten, mi más nem, a testvéri szeretetet a honfiúi egyetértést egészen felforgatta közöttünk, több pártot csinált, egyik a másikat mint ellenfelet nézte, gyűlölte, kerülte.” Csak abban bizakodik, hogy a jó must is zavarog, forr, a végén mégis tiszta, jó erős bor lesz belőle.⁸⁵ Szomorúan jegyzi fel, hogy mikor összehívta az összes menekülteket, hogy Kossuthot 1851. január 1-jén ünnepélyesen üdvözljék, a kormányzó közvetlen környezetének 22 tagja közül is csak 10-en jöttek el újévet kívánni. A magyar főemberek közül a két Perczel, Mészáros, sőt Batthyány is távol tartották magukat. Dembiński 1850 februárjában, Mészáros áprilisban elhagyták Kiutahiát. Kossuth legtöbbet Wysocki és Bułharyn lengyel tábornokokkal érintkezett. De állandóan dolgozott, számtalan levelet írt külpolitikai kérdésekben Pulszky Ferencnek Londonba, Teleki Lászlónak Párizsba, Andrássy Gyulának Konstantinápolyba. Bennük bízott leginkább, mivel őket még a szabadságharc alatt küldte ki ezekbe a fővárosokba, tehát a legilletékesebbek voltak a magyar emigráció sorsát képviselni. Főleg Palmerston angol külügyminiszter támogatásában bízott, és az amerikai szenátus tagjaiban, akik ismételt felajánlották segítségüket.⁸⁶

⁸⁴ HAJNAL 1927, 49.

⁸⁵ LÁSZLÓ 1887, 53–56.

⁸⁶ BERZEVICZY 1933, 365–367.

9. kép. Batthyány Kázmér gróf, külügyminiszter
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

Szorgalmasan tanult egy török nyelvmestertől törökül, s az angol nyelvben tökéletesítette amúgy is meglévő tudását. De mindezen felül itt, Kiutahiában kezdett komolyan foglalkozni hadtudományi kérdésekkel, és fogalmazta meg sok magyar hadtudományi írását, gondolatait a stratégia, taktika kérdéseiről, írt magyar szervezési utasításokat és szabályzatokat külföldi, főleg francia, olasz és német szabályzatok nyomán. Ha ezeket az írásait behatóan tanulmányozzuk, akkor megállapíthatjuk egyrészt azt, hogy Kossuth milyen alaposan és komolyan készült fel egy jövőendő háborúban arra, hogy a szabadságharcnak nemcsak államfője, de fővezére is legyen, másrészt pedig azt, hogy ezekkel a mélyebb értékű munkáival és az idegenből lefordított szabályzataival egy új, kitűnő magyar katonai nyelvet alkotott. Ha ez a sok, maga kezével írt kézírata – amelyekről e tanulmányomban részletesen beszámolok – nyomtatásban megjelenhetett volna, akkor Kossuthban ma nemcsak a 48-as szabadságharc legelső vezérférfiát ünneplhetnők, de egyben az akkori magyar katonai nyelv kiváló fejlesztőjét, mondhatnám, újjáalkotóját is. Ennek az itt nyilvánosságra kerülő tanulmányomnak célja bemutatni Kossuth katonai elméleti felkészültségét, értékes gondolatainak gyűjteményét, úgy, ahogy azt mai szemünkkel látjuk, s ezzel Kossuthnak már ismert képét egy új vonással kiegészíteni.

Hogy mi volt az oka annak, hogy Kossuth széles körű kül- és belpolitikai levelezése mellett még erre a nagyon komoly – és tőle eddig távol álló – munkakörre is határozta magát, annak okát már említettem. Mivel lelke mélyén meg volt győződve arról, hogy Magyarországon külföldi segítséggel újból lehetséges lesz egy szerencsésebben végződő szabadságharcot megindítani, az volt a rendíthetetlen akarata, hogy a mozgalom élén ő az államfői, de a fővezéri tisztet is a maga kezében fogja egyesíteni. A legelső ilyen nyilatkozatát olvastuk Kiutahiából 1850. november 8-án Pulszky Ferenchez írt levelében: „Azon esetre, melyet Istentől várok, magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakásom, ágyúdörgés zeném, a harcmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a haditudományt [...]”⁸⁷ Megerősíti ezt az állítást Mészáros Lázárnak Szemere Bertalanhoz 1851. január 18-án írt levelének e mondata: „Kossuth haditudományban neveli magát, jövődöben nélkülözni akarván a vezéreket és alvezetőknek útmutatást is ír.”⁸⁸

Kossuthnak már a háború alatt megvoltak önálló gondolatai a hadvezetésről. Minthogy ezzel is foglalkozott, rendeletei elárulják a hadvezéri tehetségében való hitét. Azt helyesen érezte, hogy amikor egy egész nemzet fegyverben áll és küzd a szabadságért, az államfőnek és hadvezéreinek – hacsak nem egyesíti a maga személyében ezt a két fő vezetői hatáskört – a legnagyobb egyetértésben kell együtt dolgozni, úgy, ahogy azt az államfő kijelöli. Határozottan kifejezi ezt egy 1849. január 10-én Görgeihez intézett levelében: „Valameddig a nemzet parancsából az országkormányzatának irtózatossá terhet viszem, a hadsereg mozdulatainak irányzatát tisztem és hatóságom szerint Kormánytagtársaimmal én fogom elhatározni s a seregvezérektől, kiket a seregek élére állítok, a Nemzetnek általam proununciált⁸⁹ parancsaim iránt engedelmességet követelendek, mert én vagyok a Nemzet sorsáért, én a vezérek jó választásáért a Nemzetnek becsülettemmel, életemmel, mindenemmel felelős.”⁹⁰

Kossuthnak ebből a kijelentéséből még nem tűnik ki, hogy a maga személyében kívánta egyesíteni az államfői és fővezéri hatáskört, csupán – ami nagyon természetes – azt kívánta, hogy a tőle kinevezett hadvezérek vakon teljesítsék az ő hadműveleti utasításait.

Kossuth fellépésében lehetett valami katonás vonás, kitűnően tudott alkalmazkodni a katonai szónoki stílushoz. Bizonyítja ezt Leiningen tábornok megjegyzése, amelyben írja, hogy amikor Kossuth csapatát megszemlélte, a honvédekhez katonás fogalmazású beszédet intézett.⁹¹ De ő sem békében, sem háborúban sohasem teljesített katonai szolgálatot, a katonaelet alapvető gyakorlati elemeit nem ismerhette, a schwechati harcot kivéve, ütközetekben, csatákban, sem az első harcvonalban, sem valamelyik vezérlő tábornok főhadiszállásán nem vett részt, tehát nem lehetett meg az ítélőképessége ahhoz, hogy

⁸⁷ PULSZKY 1884, II. 52.

⁸⁸ SZEMERE 1869, I. 117.

⁸⁹ Kifejezett (S. A.).

⁹⁰ BALÁZS–BORUS–NAGY 1952, I. 328.

⁹¹ MARCZALI 1903, 125–126.

egy csapattól az adott körülmények között mit kell és mit lehet követelni, és mit lehet azzal elérni. Ez okozta azt, hogy a távolból, a kormány székhelyéről küldött, ott megfogalmazott és elméleti síkon elképzelt hadművelati terveit hadvezérei teljesíthetetleneknek minősítették, s nem szívesen hallgattak rá. Kossuth lelkében ez a mellőzés mély sebet okozott, s annyira meggyőződésévé vált, hogy a szabadságharcot azért veszítettük el, mert nem ő volt a fővezér, hogy még évtizedek múlva is ez a mellőzése bántotta leginkább... Amikor azután kiutahiai éveiben alapos elméleti tanulmányokat folytatott a hadtudomány, hadtörténet, szervezés és szabályzatszerkesztés minden vonalán, feltétlenül szükségesnek tartotta a magyar nemzetnek tőle várt és remélt újabb szabadságharcában az államfői és hadvezéri hivatás egyesítését az ő kezében. Londoni tartózkodása alatt írja 1859. január 8-án, meghitt hívéhez, Szarvady Frigyes Párizsban élő ügyvédhez intézett levelében: „Míg én élek, a Magyar nép nem fog oly mozgalomba avatkozni, melyben én részt nem veszek. Én pedig nem veszek részt, ha nem vezetem. A felelősség mindenkép reám hárulvandván, a vezényletnek is az enyémnek kell lenni. Bárány, aki mások bűneit hordozza, nem szándékozom lenni.”⁹²

E levél írása után pár nap múlva, január 17-én Londonban Klapkával beszélgetve, ezt a keserű szemrehányást teszi neki: „Meggyőződésem, hogy forradalomban, mely háborúval van összekötve, katonai és polgári főhatalomnak egy kézben kell lennie, csak így lehet sikerre számítani... Ezen egyéniségnek szükségét éreztem a múltban is... Emlékszik Tábornok Úr, hogy midőn 1849 tavasz kezdetén, Tiszafüredről offenzívára, támadásra mentünk át, a Vetter altábornagy fővezér megbetegedett, magam akartam a fővezérletet átvenni, Önt a tábornoki Főnökség magas tisztével felruházni s kérdém, a többi tábornokok jelenlétében Öntől, gondolja-e, hogy a csatatéren, hol tanácskozásokra nincs idő, adhatják elő magukat oly katonai gyakorlatosságot feltételező rögtönös rendelkezések szükségai, melyek lehetetlenné teszik, hogy avatatlanságom mellett magam vihessem a fővezérletet? Ön volt az, ki azt mondta, hogy igenis, lehetnek ilyen esetek, tehát, hogy nem tanácsos azt tennem. Sajnálom, hogy Ön nézetének engedtem. Most, midőn sok tanulás és fürkészés után a hadtudomány minden ágaiban magamat avatottnak tudom, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy ha akkor Ön nézetének nem engedek, – a haza ne veszett volna el.” Pár héttel később, február 25-én egyik levelében pedig azt írja: „Minden percet, mely szent ügyünknek a világ közvéleményéhez magasan tartása mellett számomra fennmaradt, közel tíz év óta arra használtam, hogy magamat katonává képezsem ki, s az vagyok.”⁹³

De Kossuthnak nemcsak a magyar tábornokokkal voltak kellemetlen jelenetei, amikor elutasították hadművelati terveit és tanácsait, de lengyel tábornokaival is. És bizonyára nagyon megbánhatta őt Dembińskinek egy indulatos kijelentése – Bułharyn lengyel tábornok alább említendő visszaemlékezéseiben olvashatjuk –, amikor 1849 márciusában Debrecenben az elmúlt hadműveletekről vitatkozva, Kossuth Dembińskinek

⁹² KOLTAY KASTNER 1924, II.

⁹³ HELFY 1885, 65–68, 75.

keserű szemrehányásokat tett, s mindig hangsúlyozva, hogy ha ő (Kossuth) lett volna az ő helyében, akkor minden jobban ment volna. S amikor szemére vetette, hogy Kápolnánál késlekedett, Dembiński indulatosan felkelve a pamlagról, ezt mondta: „Elnök Úr! sokkalta hosszabb ideig vettem részt a háborúban, és olyan gyakran voltam nehéz helyzetben, mint önálló parancsnok, hogysen Öntől vegyek leckét hadvezetésből!” – és kiment a szobából.

Ahhoz, hogy Kossuth a hadtudomány, hadvezetés alapelemeiben, a felsőbb vezetés technikájában, a stratégia és taktika általánosan elismert szabályaiban a kellő tudást megszerezze, természetesen segédkönyvekre volt szüksége. Hogy Kiutahiában – mert csak ottani tartózkodása alatt, 1850. április 12-étől 1851. szeptember 1-jéig, tehát kerekén másfél évig dolgozott hadtudományi munkálatokon – milyen külföldi vagy osztrák-német katonai tárgyú könyvei voltak birtokában, azt sajnos nem tudtam megállapítani. Sok könyve akkor még nem lehetett, hiszen Aradról valószínűleg csak kis poggyással távozott, s nemigen volt lehetősége Törökországban ahhoz, hogy a nyugati hatalmak, elsősorban francia, angol és olasz hadseregekben ismert szakkönyveit megszerezhesse. Írásaiban tehát csak egy-két ilyen külföldi szakmunkára hivatkozik. (Ezeket dolgozatainak ismertetésénél fogom megemlíteni.) Hogy pedig a vele emigrált s Kiutahiában élő katonákat bevonta-e tanulmányaiba, arról csak egy adat beszél. László írja, hogy „Bulharyn tábornoktól a hadászatból vett rendes órákat”.⁹⁴ Ugyanott említi meg László, hogy ő a honvédtiszteknek előadásokat tartott Sztrokay Elek kitűnő munkájából, amely a szabadságharc alatt jelent meg *Az erődítéstan tudománya* címen, s ebből a törzstisztek előtt a hallgatóknak vizsgáznia is kellett.⁹⁵ Bizonyára Kossuth utasítására tette ezt. Feltűnhetik, hogy Kossuth miért nem vonta be tanulmányaiba az egyetlen képzett hivatásos magas rangú katonát, Mészáros Lázárt. Mészáros mindvégig baráti viszonyban volt vele. Egyrészt talán az volt az oka ennek, hogy a szabadságharc alatt Mészáros, amikor megvált a hadügyminiszerségtől és vezéri megbízatást kapott, talán szintén nem fogadta el Kossuth hadműveleti utasításait. Másrészt pedig bizonyára az is, hogy Mészáros, aki kitűnő harcos katona volt, s mint a Radetzky-huszárezred parancsnoka, csapatát az olasz hadszíntéren vitézül vezette, a hadvezetés és katonatudományok elméleti kérdéseivel nem foglalkozott. Őt inkább a természettudományok érdekelték, hiszen jellemző, hogy a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságát 1844-ben nem katonai tárgyú munkássága miatt kapta meg, hanem értékes tanulmányaiért a selyemhernyó-tenyésztés, szederfaültetés, svájci tehenészet köréből.⁹⁶ Bulharyn lengyel tábornok megjelent emlékirataiban nem beszél arról, hogy Kossuth, mint László titkára írja, tőle „rendes órákat

⁹⁴ LÁSZLÓ 1887, 58. Bulharyn lengyel tábornoknak két munkáját ismerjük. (1) BULHARYN 1852; (2) BULHARYN 1880. A magyar szabadságharcban való részvételéről írt lengyel munkát (420 oldal) magyarra fordította Dr. Divéky Adorján s annak a szabadságharc néhány részletéről írt szövegkivonatát közölte: DIVÉKY 1959, 86 és köv. A Kossuth és Dembiński tábornok közt lejátszódott kínos jelenetet lásd uo. 127–128.

⁹⁵ KEMÉNY G. 1948a; KEMÉNY G. 1948b.

⁹⁶ SZINNYEI 1891–1914, VIII. 1170–1175.

vett hadászatból”. Valószínű, hogy gyakran voltak együtt, s ekkor egészen természetesen a szabadságharc katonai dolgait beszéltek meg együtt. Ezt látta és hallotta László, de rendszeres tanításról nem lehetett szó, hiszen ezt Buřharyn bizonyára megemlítette volna emlékirataiban.

Kossuthnak Kiutahiában összeállított rendkívül érdekes hadtudományi elméleti írásainak, szervezési és szabályzatszerkesztési munkálatainak fő célja volt, hogy magát hadvezérré képezze ki, s ne kelljen államvezetési terveit, elhatározásait és azoknak katonai végrehajtását mások kezére bízni. Vagyis ő elkerülhetetlennek ítélte az államfő és a legfőbb hadvezér hatáskörének egy kézben való egyesítését. Ez a kérdés, hogy mi jobb, ha az államfő egyúttal maga a sereg fővezére, vagy pedig az, hogyha az államfő mellett a hadműveleteket egy tőle választott fővezér, de kizárólag az államfő akarata és irányítása szerint vezesse, a hadtörténelmi irodalomnak mindig vissza-visszatérő problémája, amit végeredményben megnyugtatóan eldönteni máig sem lehetett. A felvetett kérdésnek azonban ma már csak visszatekintő érdekessége és hadtörténelmi értéke lehet, de nem nyújt tanulságot egy jövő háború hadvezetésére.

Hogy a hadvezér-államfő egy személyben való fellépése jobb, vagy a hadvezér hatáskörének elválasztása az államfőtől, arra a több ezer éves hadtörténet pró és kontra számos példát mutat. Az államfő-hadvezér tiszteinek egy személyben való ellátása kétségkívül jól bevált pl. Julius Caesar, Makedóniai Nagy Sándor, Gusztáv Adolf svéd király, Nagy Péter cár, II. Nagy Frigyes porosz király, nálunk pedig Hunyadi Mátyás, Bethlen Gábor és II. Rákóczi Ferenc életében. A kétfelé osztott vezetés pedig eredményes volt pl. I. Vilmos porosz király, később német császár uralkodása alatt, amikor ő mint államfő nem avatkozott a hadműveletek vezetésébe, azt elintézte Moltke tábornagy három győzelmes háborújában (1863–1864-ben Dánia, 1866-ban a Monarchia és 1870-ben a franciák ellen). A Habsburg uralkodók személyesen az újkorban már nem vezettek háborúkat, ehhez hadvezéreik, Savoyai Jenő, Károly főherceg, Radetzky jobban értettek. A francia Lajos királyok sem mozdultak ki kényelmes párizsi udvarukból, a háborúkat elintézték helyettük Turenne, Condé, Coligny hadvezérek. Utóbbi esetről azonban veszélyes, ha az egyik személy tekintélyben, erélyben hatalmasabb a másiknál, és azt polcáról letaszítja. I. Napóleon 1795-ben még a Konvent felszólítására lett hadvezér, és vívta harcait Észak-Olaszországban és Egyiptomban. 1799-ben azonban, mint első konzul, megbuktatta a kormányt, katonai diktátor lett, s császárrá kiáltotta ki magát. XII. Károly svéd királyt Nagy Péter cár megverte 1709-ben Poltavánál, seregével török földre szorulva, évekig ott vesztegelt, s az alatt otthon, Svédországban már megindult az ellene irányuló forradalom, úgyhogy kénytelen volt az ismert gyors utazására vállalkozva seregét otthagyni és hazasietni.

A kettős vezetés tehát ott jó, ahol jól megalapozott államforma mellett jó kormányzás biztosítja a nemzet nyugalma bel- és külpolitikai téren otthon, a fővezér pedig ezalatt zavartalanul folytathatja a háborút esetleg távol eső hadszíntéren. Kossuth álláspontja a szabadságharc második évében még az volt – mint Görgeihez intézett előbb idézett leveléből tudjuk –, hogy ő viszi a „kormányzatnak iszonyú terhét” és határozza el a hadsereg

mozdulatainak „irányzatát”, tőle a sereg élére állított vezérektől engedelmességet követel. A háború második felében már megváltoztatta ezt az álláspontját, s azt tartotta volna helyesnek, ha ő lett volna a fővezér. Angliai, amerikai szereplése után tevékenyen részt kívánt venni az 1859-ben kitört olasz háború nyomán keletkezett európai bonyodalomban. Január 17-én Klapkával Londonban folytatott beszélgetésében határozottan leszögezi véleményét: „megszilárdult kormány mellett, melynek formái már gyökeret vertek a gépezete az államot minden irányban áthatotta, – a hadvezér szerepének nem kell, sőt nem is tanácsos a kormányzó szerepével azonosítani, ott a hadvezért tökéletesen féken lehet tartani. Forradalomban nem így van... Egy kézben kell lenni a vezérletnek és a kormányzatnak.”⁹⁷

Ebben Kossuthnak annyiban igazat kell adnunk, hogy egy forradalom, szabadságharc megindításakor egy vezető egyéniség elhatározása állítja össze új kormányát, azzal szoros összműködésben kell hadseregét is megszervezni s az első időkben a hadműveleteket talán vezetni is, legalább addig, amíg otthon az új forradalmi államrendszer „megszilárdult kormány” mellett irányíthatja a nemzet életének minden megnyilvánulását. De véglegesen talán még nem előnyös ez a megoldás egy szabadságharc alatt, amelynek esetleg nem lehet földrajzi központja, ahol a kormány zavartalanul dolgozhatik. Mert nagyon természetesen előfordulhat, hogy mialatt az államfő, mint fővezér, az ország, illetve a kormány székhelyétől távol vezeti a hadműveleteket, az alatt otthon súlyos belpolitikai válságok, esetlegesen váratlanul felmerülő külpolitikai helyzetek elkerülhetetlenül szükségessé teszik, hogy az államfő-hadvezér otthagyja a hadszínteret, mert megjelenése a kormány székhelyén rendkívül fontos és elkerülhetetlenül szükséges. S ha a válság hetekig, hónapokig eltart, a hadvezetésben – mert a háború ezalatt is tovább folyik – ingadozás állhat elő, ha nincs ott a helyszínen az államfő-hadvezér. Hiszen tudjuk, hogy pl. II. Rákóczi Ferenc szabadságharcában, amelynek nyolc éve alatt ő mint államfő s egyben fővezér, nem vezethette a szabadságharc politikai és katonai ügyeit egy fővárosból mint állandó székhelyéből. Levelezéseinek keltezéséből pontosan meg tudjuk állapítani,⁹⁸ hogy ő a 8 év alatt 350 helyen fordult meg, s szenátusa, főhadiszállása vele vándorolt.

Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a hadtörténet tanulságai szerint a felvetett kérdésben két körülménnyel kell számolni. Az első, legfontosabb feltétel az illető személy rátermettsége – azaz olyan férfi lehet egy személyben államfő és hadvezér, aki diplomáciai, politikai tudással és katonai szakismeretekkel rendelkezik, s mind a nemzet katonasága, mind polgári, azaz nem katona lakosságának korlátlan bizalmát bírja. De még akkor is szükséges, hogy a mindenkori konkrét körülmények, a társadalmi, szociális, közgazdasági helyzet megadják a lehetőséget és keretet egy lánglelkű államfő, egyben fővezér érvényesüléséhez.

Kossuth Lajosban kétségkívül megvolt minden tehetség, széles körű áttekintőképesség és az egyéniségéből kiáradó sugalmazóképeség, hogy ezt a kettős szerepet

⁹⁷ HELFY 1885, 68.

⁹⁸ MARKÓ 1935, 23.

elvállalhasa, s a nemzet egyértelemmel hozzájárult ehhez. Katonai téren ő maga érezte legjobban, hogy ezt az életformát – vagy mondjuk, mesterséget – a szabadságharc alatt nem sajátította el, s ezért használta fel kiutahiai száműzetésének másfél évét arra, hogy magát a katonai tudományok minden ágazatában, legalább elméletileg kiképezze. Bámulatos szorgalommal és kitartással tanulmányozta az eddig kezeihez jutott hadtudományi könyveket, és készítette érdekes – mint ő mondta – „dolgozatait”. De Kiutahiából való távozása után sem hagyta abba katonai továbbképzését, bár azután már nem foglalkozott katonai tárgyú írások megfogalmazásával. Gazdag könyvtárának katonai része bizonyítja, hogy Angliában, Amerikában, Olaszországban való későbbi utazásai alatt igen sok akkor megjelent katonai szakmunkát vásárolt, és sok francia szakmunkát is, de csak a villafrancai béke utáni időkig. Katonai tárgyú könyveket ezután már nem vásárolt, ilyenek könyvlajstromában nem szerepelnek. A villafrancai fegyverszünet után Zürichben megkötött béke Kossuthnak sok illúzióját rombolta szét, mert bebizonyította, hogy a nyugati nagyhatalmaknak már nem volt érdeke Ausztria gyengítése és egy forradalmi úton visszaszerzett magyar független állam talpra állítása. Érdemes ebből a szemszögből, azaz Kossuth katonai tudásának méltatásánál kissé részletesebben foglalkozni könyvtárával, amely halála után, 1894 nyarán összes hagyatékával együtt Budapestre került, s ma az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.

III.

KOSSUTH KÖNYVTÁRÁNAK KATONAI KÖNYVGYŰJTEMÉNYE

Kossuth könyvtárának gazdag tartalmáról két könyvjegyzék készült.⁹⁹ Az egyiket Torinóban állították össze a könyvtárnak a magyar állam tulajdonában való átvételekor. A jegyzék záradékában, mint áradó, fia, Kossuth Ferenc, mint átvevő, Fejérpataky László, a „Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára igazgató őre” szerepel, s a jegyzéket Torinóban, 1894. május 26-án írták alá. A másik – minket közelebből érdeklő – jegyzéket Kossuth Lajos maga kezével állította össze ugyancsak Torinóban 1864. május 8-án.

Az átadási nagy jegyzőkönyvben 2720 könyv szerepel. Az 1864-es „Könyv Lajstrom”-ban 1413 könyv. A nagy jegyzőkönyv nem szakok szerint sorolja fel a könyveket, hanem valószínűleg olyan sorrendben, ahogy azokat a polcokról leszedve ládába rakták, de készült ehhez egy – bár nem nagyon pontos – névjegyzék a szerzők és munkáik címével. A másik könyvjegyzék, amit maga Kossuth állított össze, szakok szerint sorolja fel a könyveket, s így megállapíthatjuk Kossuthnak rendkívül nagy érdeklődési körét az élet, a tudomány minden terén. Talán nem volt elég helye ahhoz, hogy minden könyvét szobájában, keze ügyében tartsa, mert a jegyzékben azok a könyvek, amelyekre úgy látszik nem volt állandóan szüksége, ládába kerültek, s ő a jegyzékben pontosan feltünteti, hogy melyik könyv hányadik számú ládában található a raktárban, s melyik van „a háznál”, vagyis valószínűleg a szobájában. Az 1. ládában angol könyvek, röpiratok, főleg természettudományi, történeti és politikai könyvek vannak. A 2. ládában ugyanilyenek a főleg „Americana” munkák. Lexikonok, nyelvészeti, vallásos iratok és munkák a szabadkőművességről több nyelven. A többi ládában vegyesen találjuk könyveit, főleg angol, francia nyelven, és latin klasszikusokat. Itt vannak matematikai, természettudományi, „reáltudományi”: orvosi, csillagászati, mérnöki, építészeti könyvek, mappák, nemzetközi jogi, nemzetgazdasági, bölcsészeti és „Hungarica és Austria” gyűjtőnév alatt angol nyelvű, legnagyobbbrészt magyar munkákból készült fordítások. De vannak köztük magyar nyelvű történelmi, politikai, statisztikai, jogtudományi és földleíró munkák is, és Shakespeare munkái 8 kötetben.

A „Katonaiak” címszóval jelzett része e jegyzéknek felsorolja azokat a könyveket, amelyek minket Kossuth katonai tudásának és hadvezérré való előkészületeinek megítélésénél legközelebből érdekelnek. Ezért a jegyzéknek ezt a részét, teljes tartalmával az Okmánytár I. számában teszem közzé.

⁹⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Hung. 1939. és 1064/2.

De nézzük meg közelebbről a „Katonaiak” jelzésű jegyzékben felsorolt munkákat. Megállapíthatjuk annak adataiból, hogy Kossuth valóban a legnagyobb tudásszomjjal válogatta össze azokat a hadtudományi könyveket, amelyek a hadviselés akkori és megelőző századaiban a legjobb munkák közé tartoztak. Már maga az a tény, hogy e jegyzékben 130 kitűnő katonai tudományos könyv van felsorolva, mutatja, hogy Kossuth tudásvágyában nem elégedett meg egyszerű katonai szabályzatok vagy szervezési utasítások megismerésével. Ő a hadvezetés legmagasabb iskoláját akarta kijárni, s kezébe vett olyan szakkönyveket és hadtörténelmi munkákat, amikből valóban megismerhette a stratégia és taktika minden vonatkozását az akkori hadviselés állapotában. Könyvtárának ez a része díszre lehetett volna minden hivatásos európai hadvezér vagy katonatudós könyvtárának. Ezek a könyvek túlnyomó részben az akkori hadtudományi irodalomban magas színvonalat képviseltek, és az, hogy Kossuth ezeket tanulmányozta katonai írásainak megírásánál, felhasználásuk nagy pozitívumot jelent Kossuth katonai hadvezéri felkészültsége terén, még akkor is, ha nem lennének azokban széljegyzetekben Kossuth eredeti gondolatai, hozzászólásai bejegyezve. De ilyeneket is találunk.

Ezt tudva természetesnek találhatjuk, hogy Clausewitznek, aki az első világháború kitöréséig a katonatudósok és filozófusok klasszikus képviselője volt, 29 kötet munkája szerepel a jegyzékben. Clausewitz, a napóleoni idők kiváló tábornoka és hadtudósa, munkáival nemcsak a katonafilozófia és elméleti stratégia terén alkotott kiváló műveket, de a napóleoni háborúk egyes hadműveleteit ismertető köteteivel is. Kossuth Clausewitz-könyvei közt 6 ilyen értékes könyvet találunk. Úgyszintén első helyen szerepel a jegyzékben Clausewitz kortársának, egy szintén elismert francia katonatudósnak, Jomini tábornoknak a munkája: *L'art de la guerre*.¹⁰⁰ A vezérkar szervezésével, feladatával foglalkozó több könyvet szerezett be. Ezek közül különösen egy könyvet említ meg már kiutahiai írásaiban, ez Thiébault: *Manuel Général des États-majors*.¹⁰¹ Mint az okmánytárból közölt részletes könyvjegyzékből kitűnik, Kossuth katonai könyvtárának oroszlánrészre francia, angol, német könyvekből áll. Hogy mikor és hol szerezte be ezeket a szakmunkákat, azt sajnos nem sikerült megállapítanom. Pedig ez lett volna a legfontosabb, megtudni azt, hogy Kiutahiában, tehát amikor ő ott 1850–1851-ben magyar katonai dolgozatait írta, milyen segédkönyvek állhattak már rendelkezésére. Megpróbáltam ezt megállapítani, de megnyugtatóan nem sikerült. A jegyzékből kiválasztva azokat a könyveket, amelyek 1850 előtt már forgalomban voltak, megnéztem ezeket, abban a reményben, hogy talán lesz a címlapjukon feljegyzés arról, hogy Kossuth azokat már akkor beszerezte és használta. Minden könyv címlapján, amely Kossuth torinói hagyatékával került az Országos Széchényi Könyvtár birtokába, ugyanazon a helyen van egy gumibélyegző benyomva Kossuth manupropriás¹⁰² kézírásával, mégpedig így: L. Kossuth. Könyvtári szakemberek véleménye az, hogy ezt a bélyegzőt akkor nyomhatták be minden könyvbe,

¹⁰⁰ A háború művészete (S. A.).

¹⁰¹ Kézikönyv a tábornoki tisztek számára (S. A.).

¹⁰² Saját kezű aláírás (S. A.).

amikor az egész könyvtár átadása és átvétele 1894-ben megtörtént, ezzel biztosítandó azt, hogy ha egyik-másik könyv a könyvtárban máshová keveredne, meg lehessen állapítani, hogy az a Kossuth-gyűjtemény egy darabja.

Kossuth katonai írásaiban csak kevés külföldi munkára hivatkozik, ami természetes, hiszen ő Aradról valószínűleg csak kis kézipoggyással indult el, s az akkori török postai viszonyok, az internáltság alatti ellenőrzés folytán nyugati országokban megjelent könyvekhez nemigen juthatott. Egyik legfontosabb stratégiai füzetében írja, hogy azt egy német katonatudósnak munkájára támaszkodva írja, ez: Uebel: *Kunst der Taktik und Strategie*. Hivatkozik egy ismert hadtörténész, H. v. Bülow munkájára is, és Thiébault könyvére, a vezérkar szervezetéről. De ezek közül csak Thiébault munkája van meg könyvtárában, Uebel és Bülow könyvei hiányoznak. Ha tehát ezek Kiutahiában kezében voltak, ami biztos, azokat felhasználás után talán otthagyták, hogy poggyászárt ne szaporítsa.

Átlapozva azokat a könyveket, amelyekről gyaníthattam, hogy azokat Kossuth már Kiutahiában használhatta, néhányban találtam ceruzával, tintával aláhúzott mondatokat, egyik-másikban egy-egy odavetett szót, franciául vagy németül, aszerint, hogy milyen nyelvű könyv volt az, s csupán egy-két könyvben bukkantam rá Kossuth részletesebb széljegyzeteire. Clausewitznek *Der Feldzug von 1796 in Italien*¹⁰³ című, Berlinben 1838-ban megjelent könyvének sok bekezdését aláhúzta, és annak a 207–208. oldalán tintával írt pár sorban bírálja, német nyelven, Alvinczy tábornok intézkedéseit az Arcole melletti ütközetben. A 211. oldalon kifejti véleményét, hogy mit tett volna ő hasonló helyzetben egy hadművelet alatt. Ezt írja: „Ich, sobald Bonaparte nach Ronco abzog, würde an Davidovich bei Serravalle den Befehl erlassen haben, eiligst Corona und Rivoli zu nehmen und Vaubois unaufhaltsam zu drängen, ich selbst würde zu gleicher Zeit mit der Hauptmacht von St. Michael a St. Martin rechts, oberhalb Verona abmarschieren.”¹⁰⁴

De főleg két könyv az, amelynek tartalma Kossuthot különösképpen érdekelhette, mert ezekkel behatóan foglalkozva széljegyzetekben fejtette ki megjegyzéseit. Ezek Thiébault már említett könyve és egy eredetileg német, de Kossuthhoz francia fordításban került szakmunka a lovasság harcéljárásairól, melynek szerzője egy gróf Bismarck, württembergi lovasezredes, dandárparancsnok volt. Kossuth, mint írásai mutatják, igen nagy fontosságot tulajdonított a lovasság szerepének, nem csupán mint felderítő, gyors megrohanásokat rendező fegyvernemnek, hanem mint nagyobb harcokban, tömegben is fellépő harcegyeségek.

Thiébault könyvének teljes címe: *Manuel Général du service des États-majors Généraux et Divisionnaires dans les Armées*. Paris, 1813. – Par Paul Thiébault, Baron de l'Empire, Général de division – azaz a vezérkar és a hadsereg hadosztályparancsnokainak általános

¹⁰³ Az 1796. évi itáliai hadjárat (S. A.).

¹⁰⁴ „Amint Bonaparte Roncoba visszavonult, Davidovichnak tüstént parancsot adtam volna, hogy Serravalléból siessen Corona és Rivoli felé és Vaubois-t is feltartóztatlanul készítettem volna, én pedig a főerővel ezzel egyidejűleg a jobbszárnynon St. Michael és St. Martin nyomulok.” (S. A.).

kézikönyve. A könyvnek főleg a 24–100. oldalak közti részét, azaz a vezérkar szervezeti határozványait, összeállítását és szolgálatát szabályozó részleteket olvashatta el Kossuth ismételten figyelmesen. Az érdekesebb mondatokat aláhúzta, vagy az oldal szélén ceruzavonásokkal megjegyezte. Néhol a francia műszavak mellé odaírta azok német elnevezését és azt, hogy az intézkedés kikre vonatkozik. („Police”, „administration”, „justice”, „operativ”, „Exped”). A Bureau Topographique fejezetéhez az 50. oldalon odaírta: „Photographiai bureau ide tartozik.” Több helyen, olyan utasításoknál, amik neki nem tetszettek, felkiáltójellel odaírta: „non!”, és egy megjegyzése azt kívánja, hogy a szövegrészt „il faut prelisier”. Ez a ritkán használt francia kifejezés – helyesen: prelire – a nagy Eckhardt-szótár szerint annyit jelent, hogy a szedés előtt házilag kell még átjavítani a szöveget. Ahhoz a fejezethez, mely a könyv 57. oldalán az éjjeli szolgálatot tartó titkároknak és tiszteknek teendőiről intézkedik, Kossuth ezt fűzte hozzá: „a táborvezérkarfőnök adja rendeletbe ezen mechanizmust a hadsereg- és táborvezérkarának, hogy rend legyen”.

De legérdekesebbek Kossuthnak azok a szélgjegyzetei, amiket a már említett Bismarck-féle lovassági szakmunkák lapjaira feljegyzett. A Kossuth birtokában lévő francia fordítás címe: *Tactic de la Cavalerie*.¹⁰⁵ Franciára fordította Max. I. de Schauenburg, a marne-i lovasvadászok százados-századparancsnoka. Kiadta Párizsban 1821-ben. A könyv 5–6. oldalain Bismarck azt állapítja meg, hogy a stratégia az a tudomány, amely kieszei és kialakítja a hadművelet tervét. A taktika a harcéljárásról intézi, aminek a tudománya a stratégia (la strategie en est la science). Kossuth ehhez hosszú oldaljegyzetében franciául ezt írja, mivel ezzel nem ért egyet: „Cette definition n'est pas exact”, azaz ez a meghatározás nem pontos, nem szabatos. Franciául írt szélgjegyzetében (itt magyar fordításban közlöm) – amely majdnem 3 oldal alsó és oldalmargóját betölti – Kossuth ezt mondja: „A stratégiának és taktikának igen is sok közös vonása van. Egy haditerv (plan de campagne) éppen annyi taktikai, mint stratégiai mozzanatból állhat, és mindent nemcsak taktikai, hanem stratégiai szemmel is kell megítélni. Mi tehát a stratégia?” Íme a válasz (sajnos, itt és a következő részeknél is hiányoznak az utolsó sorok a lap szélein, mert a könyvet később körtette be Kossuth, és a könyvkötő a széleket lemetszette, pedig sajnos, éppen érdekes megállapítások is vesztek így el): [...] „a háború célja az ellenséget olyan állapotba hozni, hogy ne akarjon, de ne is tudjon harcolni. Egy ellenséget százszor is megverhetünk, de ha öt nem hozzuk olyan állapotba, hogy ne tudjon tovább harcolni, nincs legyőzve. Példa Róma és Carthago harca, Hollandia harca II. Fülöp ellen, Nagy Péter cár és XII. Károly harcai. Mi kell tehát ahhoz, hogy győzzünk? (Itt ismét a könyvkötő gépe leszelt a következő, pedig bizonyára igen érdekes sorokat.) Az adott helyzettel összhangban, ha az oldalunkat (flanc) állítjuk a homlokkal (front) szembe, ez rossz taktika. Ha erőnk gyengébb, oly helyeken kell működnünk, ahol fölényben vagyunk (Miltiades Marathonnál) – ez jó taktika. S ha defilé van köztünk, akkor át kell ezen menni a harcra fejlődni nem a defilé előtt, – hanem mögötte, az adott helyzettel összhangban (centre conforme aux circonstances donnés). Ha azt hisszük, hogy megvertük

¹⁰⁵ A lovasság taktikája (S. A.).

az ellenséget és ő mégis képes magát összeszedni s folytatni a háborút, vajon legyőztük-e őt? Ha elvágjuk őt minden vonaltól és hadműveleti alapterületétől, kapcsolatait azzal az országrésszel, ahol élelmezését biztosíthatja, elvágjuk, – mire ez a stratégia ... (lemetszett sorok) Napóleon... A stratégia semmit sem ér a taktika nélkül. Mit használ, ha elvágjuk az ellenség összeköttetéseit, ha a harcmezőn nem verhetjük őt meg? A taktika hatásköre stratégia nélkül semmit sem ér. Mit nyertünk azon, ha megvertük az ellenséget, ha megengedtük neki, hogy rendbe szedhesse magát és ő verjen meg? (2 sor levágva.) És le vagyunk-e verve, ha veszteségeinket pótolhatjuk? Ez is a stratégiához tartozik (Voile encore de la strategie). A stratégia tehát a tudománynak az a része, amely megtanít arra, hogy miképpen óvhatjuk meg összeköttetéseinket hátrafelé és megakadályozhassuk az ellenség összeköttetéseit az ő hadműveleti alapterületével. Nem, – stratégia nem a hadművészet formáinak tudománya, hanem a háború tudománya (science de guerre).” A további jegyzet befejezését ismét levágta a könyvkötő, és sajnos a halvány ceruzairás is annyira eltűnt a papírról, hogy helyenként alig érthető. A könyv további lapjain is sűrűn találunk aláhúzásokat s helyel-közzel rövid megjegyzéseket: „Ce n'est pas exact.” Hogy mennyire belemélyedt Kossuth e könyv tanulmányozásába, mutatja, hogy egy-két mondatot, ami valószínűleg különösen megragadta figyelmét, vastagabban húzott alá, oldalt felkiáltójelet tett a szöveg mellé. Több dolgot kifogásolt, illetve nem ismerte el Bismarck ezredes meghatározásait. Így pl. a könyv befejező fejezetének egy részét. Ez a rész magyarrá fordítva így hangzik: A haditudomány változik, megújul, épp olyan gyakran, mint maguk az elemek, amelyekből keletkezett. A zeneművészet, festészet, szobrászat mind változásnak vannak alávetve olyan mértékben, mint ahogy azt az elért siker mutatja. Ehhez Kossuth ezt a rövid elutasító megjegyzést írja a lap szélén: „Tout ceci est absolument faux!” – azaz mindez tökéletesen hamis, helytelen. Mint később Kossuth munkáinak elemzésénél látni fogjuk, neki megvoltak a maga elképzelései, s egyedül azokat tartotta helyeseknek. Jellemző minden fejtegetésénél, hogy mindent a stratégia és taktika szempontjából akar elbírálni és magyarázni, de eközben abba a hibába esik, mint mindenki, aki gyakorlati és alsóbb fokú elméleti előképzettség nélkül mond ítéletet az illető tudományág vagy mesterség magasabb tételeiről. A stratégia és taktika fogalmát összekeveri, annyiszor és annyiféleképpen magyarázza dolgozataiban, hogy a határ e két tétel közt nála elmosódik. Hogy egy hasonlattal éljek, Kossuth úgy dönt elméletileg nehéz, a magasabb hadvezetés művészetébe vagy tudományába tartozó kérdések felett, s a maga véleményét abszolút helyesnek ítéli, mintha valaki, aki eddig nem foglalkozott pl. vegyészettel, most azonnal előképzettség és gyakorlat nélkül tanulmányozva a legmagasabb színvonalon mozgó vegyi szakmunkákat és azoknak megállapításait nem fogadná el, vagy a maga elgondolása szerint helyesli, vagy elítéli. De eközben önmagával kerül ellentétbe. Így például, mint hallottuk, Bismarck említett munkájában nem fogadja el azt a meghatározást, hogy a stratégia a háború tudománya, s végül hosszas fejtegetés után maga állapítja meg, hogy a stratégia nem hadművészet, hanem a háború tudománya. Tehát végeredményben helyesnek ismeri el azt, amit fejtegetése elején támadott.

Írásaiban többször is találunk ilyen ellentmondásokat.

IV. KOSSUTH KATONAI ÍRÁSAI

Kossuth Kiutahiában végzett katonai írásbeli munkáinak kéziratai az Országos Levéltárban a következő, tőle az illető ívek, füzetek címéül felírt írásokat tartalmazzák:¹⁰⁶

1. Hadviselet és csatatan elemei.
2. Hadviselet és csatatan függeléke.
3. Magyar sorgyalogság szolgálati szabályzata.
4. Tábor vezérkari utasítás a tábori szolgálatra.
5. Tábor vezérkari szolgálat és idevonatkozó jegyzetek.
6. Progressziók a katonai oktatáshoz.
7. Ugyanaz, titkárának másolata, de kiegészítve még egy fejezettel.
8. Tábori vezérkari központi iroda.
9. Alaputasítás a főtáborvezérkarnagynak.
10. Vezérkari utasítás a táborvezérkarnagynak.
11. Gyalogsági iskola.
12. Vezéreszmék a lovassági csatatanból.
13. Tábori szolgálat, hadtelepek.
14. A kalauzkar. Hadtani fogalmazvány.
15. Utászkar, hadszállítási szolgálat.
16. Hadi bíróságok organizmusa.
17. Jegyzetek hadászati kérdésekhez.
18. Lovassági hadulatok, tüzérségi jegyzetek.
19. A térlövegek főbb alkatrészei.

Ismertetésemben ezt a sorrendet tartom be. Az iratok, füzetek belső lapjain néha más címek szerepelnek, illetve ugyanezek, csak más fogalmazásban.

Meg kell említenem, ha esetleg későbbi kutatóknak erre szükségük lenne, hogy ezeken az itt felsorolt iratokon kívül még ugyanebben a gyűjteményben találjuk a következő darabokat. Két „Tüzérségi csatatani dolgozat”-ot, illetve a piemonti tüzérség csatarendi felosztását. Ezek nem Kossuth írásai, s minden bizonnyal későbbi keletűek, mint az itt felsorolt, Kiutahiában készült dolgozatok. Valószínűleg az olasz szabadságharc 1859. évi

¹⁰⁶ Kossuth turini hagyatéka: [Magyar Nemzeti Levéltár] Országos Levéltár Concordia jegyzék: I-925, 928, 1004, 1006, 1007, 1008. 1020, 1021, 1023, 1024, 10, 26, 1027, 1028, 1029, 1036, 1037, 1038, 1039, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 2975. jelzetek alatt.

mozgalmai alatt szerezte be ezeket Kossuth, s fordíttatta le egy olaszul jól tudó tüzér szakemberrel. Három litografált füzet pedig a Monarchia dél-magyarországi és horvátországi Határőrvidék (*Militargrenze*) szervei határozványaival foglalkozik német nyelven. Van azután még egy német nyelvű értekezés a tábori tüzérségről és egy különféle cégektől beszerzett német és angol nyelvű gyűjtemény fegyvertalálmányokról.

E tanulmányomban részletesen fogok foglalkozni Kossuthnak azokkal az írásaival, amelyekben a külföldi forrásokra támaszkodva ugyan, de azokat a maga elgondolásai szerint átformálva, beszéli meg a felvetett tételeket, s amelyekből leginkább megismerhetjük véleményét, tervezgetéseit a hadvezetés legmagasabb helyén betöltendő hivatására való előkészületeiről. Azután rövidebben ismertetem a szervezési, szabályzati kérdésekkel foglalkozó munkálatait. Ezek nem saját gondolatait tükrözik elénk, hanem idegen hadseregek szabályzatainak magyar fordításai. De ezek is érdekesek, mint a tőle alkotott magyar katonai nyelv bizonyítékai. Ezekről különben részletesebben írtam, amint már említettem, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1961. évi 1. számában.

Hogy Kossuthnak törökországi emigrációja alatt készült magyar katonai dolgozatai itt vannak Budapesten, az Országos Levéltár őrizetében, arról azok a történetkutatók, akik ezzel a korszakkal foglalkoztak, tudtak, de eddig senki sem mélyedt bele ezek tanulmányozásába Kemény G. Gáboron kívül. Az első kutató, aki erre az értékes hadtörténelmi iratgyűjteményre a figyelmet felhívta és azt kellőn értékelte, Szimonidesz Lajos volt, a szabadságharc századik évfordulójakor, az 1948. évben kiadott *Honvéd* folyóirat ünnepi számában. De ő is csak egy rövid cikkben beszélt erről általánosságban, s két fotókópiát közölt belőle. A cikk igen jól foglalja össze Kossuth emigrációbeli ilyen munkásságát, és az egész anyag áttanulmányozása után helyesen állapítja meg, hogy ha „ezen az anyagon végig tekintünk, szintén megdöbbenten kell megállapítanunk, hogy ezeknek az iratoknak tömege egy olyan katonai szakirodalmi munkásság körvonalaait tárja fel előttünk, aminővel sok hivatásos katonai szakíró sem dicsekedhetik a múlt század negyvenes, ötvenes éveiben”.¹⁰⁷

Valóban bámulatra méltó teljesítmény az, amit Kossuth kiutahiai magányában, a hadtudomány elsajátítása érdekében végzett. Mint egy katonai akadémiai vizsgára készülő jeles tisztjelölt, írta fáradhatatlan szorgalommal, füzetekbe, ívpapírokra, kisebb papírszeletekre a külföldi szakmunkák alapján szerzett és benne az ő különleges helyzete és jövő terveire neki szükségesnek tetsző alapismeretekről készült jegyzeteit. Hogy a mélyebben szántó hadtudományi, a hadseregek felsőbb vezetéséről szóló munkákat érdeklődéssel, céltudatosan olvasta és dolgozta fel magyar írásaiban, azt megérthetjük, hiszen készült hadvezéri hivatásának betöltésére. De közben másolta, fordította a szárazabb, tisztán kiképzéssel, szervezeti kérdésekkel foglalkozó idegen munkákat, a gyalogos, lovas, tüzér egyénenkénti újonckiképzéstől kezdve a csapattestek belső szolgálatáig, ami neki voltaképpen mint fővezérnek, nem tartozott hatáskörébe. Ezt bizonyára azért tette, s azért vállalta ezt a kevésbé érdekes írásbeli munkát, hogy ezzel pótolja azt a hiányát, hogy sohasem volt katona, tehát az alapfogalmakat a gyakorlatban nem sajátíthatta el.

¹⁰⁷ SZIMONIDESZ 1948.

Nem is sejthette, hogy a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében mindezek az írásai milyen érdekes katonai nyelvtörténeti fejlődésről tesznek tanúbizonyságot.

Írásai között kétségkívül a legfontosabbnak és legérdekesebbnek tartom azt a füzetet, amelyben egy német szakmunkára támaszkodva fejti ki gondolatait a magasabb hadvezetés kérdéseiről. Negyedréte nagyságú, vékony, barna mintás kartonborítékba foglalt, 70 oldalas füzet ez, amelynek belső címlapja ezt a címet viseli: *Hadviselet és csatatan elemei. Számkivetésemben, Kutahiában (Kis Ásia) September 1850. Kossuth Lajos*. A borítéklap és a címlap között egy kis, szintén maga kezével írt cédula: *Had- és Csatatani, Hadsereg-szervezeti és Hadgyakorlati Dolgozataim*.¹⁰⁸ Ugyane füzet végén van egy külön fejezet *Aphorismák* címmel, és szorosan összefügg ezzel egy külön füzet, e nagy munkának összefoglaló kivonata, *Summarium* felirattal. Ismerjük ennek a munkának még egy példányát, titkára, László Károly készítette gondos, szép kézírással. A nagy füzet egy másolatát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi Kossuth könyvtárában,¹⁰⁹ s a Kossuthtól 1864-ben összeállított könyvjegyzékében ezt olvassuk erről: *Saját magam munkája kézirat: Had és Csatan (Stratégia és Taktika) elemei. Übelt követve írtam Kutahiában 1850*. Nevezetes ez a munka azért is, mert ez az egyedüli katonai tanulmány Kossuth kezétől, amelyen pontos keltezés olvasható. De hogy a többi írás is mind Kiutahiában készült, ez nem kétséges, mert egyrészt mindezek az írások kiutahiai hagyatékában egy helyen találhatók, másrészt biztosan tudjuk, hogy Kossuthnak később, amikor Törökországból kiszabadulva elindult világjáró útjára, s végül Olaszországban letelepedett, egész tevékenységét már magasabb, tisztán külpolitikai síkon mozgó tárgyalásai és kiterjedt levelezése foglalta le, katonai, hadvezetési kérdésekkel már csak mellékesen foglalkozott, és nem is írt többé hadtudománnyal vagy szervezéssel, szabályzatokkal foglalkozó munkákat. Bizonyítja ezt az is, hogy csupán az 1859 utáni időből találunk torinói hagyatékában még két iratot, amely a piemonti tüzéség szervezetével és szabályzataival foglalkozik, de ezek sem Kossuth írásai. A Kossuthtól itt, és később íásaiban is említett Uebel¹¹⁰ nevű katonatudósról és munkájáról, a *Kurs der Taktik und Strategie* című, 1842-ben, Zürichben megjelent könyvéről később, Kossuth *Had- és Csatatani* jegyzeteinek méltatásánál fogok beszélni. Itt csak megemlítem, hogy Kossuth a könyv címét elírta, az nem „Kunst” der Taktik stb., hanem „Kurs” der Taktik, azaz kurzus, tehát tanfolyam, azaz tanítási segédlet.

1. KOSSUTH HAD- ÉS CSATATAN ELEMEL FÜZETE¹¹¹

Ezzel a munkával részletesebben kívánok foglalkozni, illetve megbeszélni annak érdekesebb részleteit, közbeszúrva Kossuth szavaival érdekes és jellemzői megállapításait.

¹⁰⁸ Országos Levéltár Concordia jegyzék: I-925.

¹⁰⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2101.

¹¹⁰ Bruno Uebel (S. A.).

¹¹¹ Kossuth *Hadviselet- és Csatanan elemei* teljes szövege azóta megjelent Ács Tibor gondozásában: KOSSUTH 2002 (S. A.).

Teljes tartalmának ismertetése e helyen azért is felesleges, mert Kossuth a munka áttanulmányozása után írt egy külön kis fejezetet *Summarium* címen, amelyben röviden összefoglalva ismerteti ennek az egész, részletesebb *Had- és Csatatani* jegyzeteknek kivonatát, amit Okmánytáramban teljes szövegével közlök.

229 paragrafusba osztja be a könyv egész tartalmát, s a mondanivalók természete szerint fejezetekbe és alfejezetekbe. Azzal kezdi, hogy megmagyarázza a háború és a hadvezetés lényegét. A füzetnek ezeket a bekezdéseit, egyéb érdekesebb részleteit, valamint többi munkáinak hasonló, jellemző meghatározásait Kossuth eredeti szövegében közlöm, s közben ezekhez fűzöm megállapításaimat. Hogy pedig lássuk, hogy Kossuth milyen tisztán, szépen írta meg ezt a munkáját és látta el sematikus vázlatokkal, bemutatom a füzet egy oldalának fotokópiáját.

„A háború.

§ 1. A háború legközvetlenebb jelenségeiben anyagi természetű lévén, matematikai számításoknak van ugyan benne helye, de pusztán matematikai képzettség egyoldalú befolyásától nem lehet eléggé óvakodni. Hadsereg nem mechanizmus, hanem organismus. Munkássága nem pusztán gépszerű. Emberekből áll az, kik erkölcsi és személyes befolyástól is függenek.

§ 2. S azért kettő van, ami a hadsereg munkásságának sikerére legnagyobb befolyással bír,

a) lelkesedés a háború indoka iránt

b) a Vezér személyisége.

§ 3. A vezérben pedig nem elég pusztán a hadtudomány, kell bírnia:

a) határozott jellemmel

b) legbensőbb sympathiával a háború erkölcsi indoka s célja iránt, mert ha ettől tökéletesen áthatva nincs, sem környezetét érteni nem fogja, sem képes nem leszen a crisis percében hadseregénél az erkölcsi rugókat kellően mozgásba tenni, pedig ez az, amely a haláltóli természetes félelmet legyőzi.”

Helyesen állapítja meg Kossuth további fejtegetésében, hogy a haderő száma, felszerelése a nép áldozatkészségétől függ. Ezt kell előteremteni, mert csak így lehetséges, hogy a nép a hadsereget ne nyomasztó tehernek, hanem a néperdek biztosítójának tekintse. Erre még „a hadsereg szellemének kell folyvást elevenítőleg hatni”. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a hadsereg magát nem a népen kívül álló „castának”,¹¹² hanem polgárának tekintse. Kossuth itt azt érti, hogy a katonaság ne legyen „szoldateszkai negéd, megalázó katonai hetykeség”, vagyis a néptől különálló és élő kaszt, hanem a nemzet szerves része. Ebben Kossuthnak igaza van, főleg, mikor egy nemzet saját szabadságának megszervezése érdekében mindenestől talpra áll. De nem egészen fogadhatjuk el azt a további megállapítást, hogy a hadsereg legfőbb feladata a „polgári szellemet” fenntartani, a vezér legyen áthatva „polgári” szellemtől. Tudom, hogy ő ez alatt azt érti, hogy a katonaság érezze magát mindig a nemzet, a nép tagjának, s nem egy különleges, zárt egységben élő rendnek. Ebben igaza van, de a katonai szellemre, azaz a hadsereg csapattesteiben kialakult különleges szellemre – ami ezelőtt főleg régi harcias hagyományokra

¹¹² Kaszt (S. A.).

támaszkodott – minden háborúban bizonyos fokig szükség van. Ne vétessék kérkedésnek, ha itt és a következőkben is egy-két esetben hivatkozom a magam harctéri tapasztalataira. Az első világháborúban mint főhadnagy, később százados, a közös hadsereg egyik színmagyar, kitűnő gyalogezredében, a kassai 34. gyalogezredben voltam közel 30 hónapig a gyalogság első tűzvonalában, végigéltem a háború minden jelenségét, téli kárpáti harcokat, a Gorlice utáni előnyomulást, s a Bruszilov-offenzívát követő visszavonulást, tehát ismerem a háborúnak nemcsak anyagi, reális vonatkozásait, hanem a katonai lélektani jelenségeit is. S itt mondhatom, hogy az, hogy ezredemet Rákóczi egykori franciaországi diplomatája, Kökényesdi László alapította 1734-ben mint magyar hajdúezredet, s az ezred azóta minden háborúban kitűnően harcolt – ennek hagyományai teremtettek ezredünk soraiban olyan ezredszellemet, aminek üdvös hatását még a világháborúban is volt alkalmam nemegyszer tapasztalni. A katonai hősi múlt felelevenítése nem egy válságos pillanatban sokat segített. Az természetes, hogy a katonai szellem megnyilvánulása soha nem irányulhat a polgári szellem rovására, a kettő nagyon szépen megfér egymás mellett. És ezredem két zászlóaljja például Mészáros Lázár hadügyminiszter felhívására Lembergől vonult haza, s igen vitézül harcolt az 1848/49-es szabadságharc alatt itthon. A harmadik az olasz hadszíntérről nem tudott hazajönni. A honvédseregben beosztott két zászlóalj a szabadságharc legfontosabb ütközeteiben, a Kárpátokban, Kassa alatt, majd Damjanich seregében az Alföldön az isaszegi csatában, továbbá Nagysalló mellett, végül Komárom alatt mindig mintaszerűen harcolt, amint ezt a honvédparancsnokok mindig dicsérőleg említik jelentéseikben. Pedig ezek a zászlóaljak mindvégig megtartották katonás szellemüket. Két tisztjüket halálra ítélték Világos után. Ezek a derék abaújborsodi legények tehát kitűnően össze tudták egyeztetni katonás szellemüket a nép, a polgárság érzelmével.¹¹³

Kossuth szerint a vezérnek igen helyesen arra kell törekedni, hogy bizalmat ébresszen személye iránt, tartson rendet, szigorú fegyelmet csapatában, részrehajlatlanul büntessen és jutalmazzon. „Ezen erkölcsi rugókat semmi hadtudomány nem pótolhatja. A tudomány nélkül azonban győzni mégis bajos lehet.”

Kossuth ennél és még több más következő megállapításánál érezhetjük leginkább azt, hogy katonai gyakorlati előképzettség és a katonai tudományok alapfogalmainak ismerete nélkül fogott hozzá a legmagasabb hadtudományi munkák tanulmányozásához, s beleesik abba a hibába, hogy mint minden nem szakavatott olvasó, tisztelettel elfogadja a régi klasszikus katonatudósok megállapításait, de másrészt, mint fejtegetései további során látni fogjuk, néha mégis előtérbe lép romantikus, a hadviselés reális oldalával kevesebbet törődő, illetve azt kevésbé becslő, élénk képzelőtehetséggel bíró egyénisége, aki – mint ezt már Kossuth életének alapos feldolgozói megállapították – a tőle elképzelt intézkedések sikerét előre látni vélte, illetve nem gondolt arra, hogy az akarat, lelkesedés nem elég ahhoz, hogy a sereg egy csatát megnyerjen. Mikor ezeket a katonatudományi munkákat olvassa, helyesen ítéli meg a háború eszközeit és a vezetés mikéntjét,

¹¹³ A cs. k. 34. magyar gyalogezred (1937), 22–24.

s elismeri, hogy tudomány nélkül győzni bajos lehet. De később erről megfeledezve, azt is írja, hogy minden háborúban a lelkesedés a legfőbb követelmény. Lelkesedés elég ahhoz, hogy a háborút megnyerjük.

Had- és csatatani jegyzeteiben itt elérkezik ahhoz a ponthoz, amikor véleményt kell alkotnia magának a stratégia és taktika lényegéről és egymásra hatásáról. És itt bizony sokszor keveredik önmagával ellentétbe, és mint minden nem katonaeMBER, ő is összekeveri a stratégia – amit ő hadtannak nevez – és a taktika – szerinte csatatan – lényegét, s nem tudja meghatározni a határvonalat a két hadászati fogalom közt. Ez nála képzetesebb katonatudósoknak sem sikerült megnyugtatóan, de Kossuthnál az a hiba, hogy ő mindenben „stratégikus” eseményeket lát, amelyek pedig nem a stratégia, hanem a csapatvezetés legfelsőbb vagy alsóbb fogalmkörébe tartoznak. Nála már egy ezred, dandár, hadosztály is végez stratégikus hadműveleteket, holott jól tudjuk, hogy ezek csupán a legfőbb vezetés stratégiai elgondolása szerinti hadműveleteket hajtják parancs szerint végre, maguk nemigen jutnak abba a helyzetbe, hogy stratégiai, azaz hadászati hadműveleteket tervezzenek és hajtsanak végre. Szükségesnek tartom ezért itt kissé részletesebben foglalkozni a stratégia-hadászat és taktika-harcászat lényegével, hozzáfűzve azonban azt, hogy mindezek csak a múlta, az első világháborút bezáró időkre érvényes megállapítások.

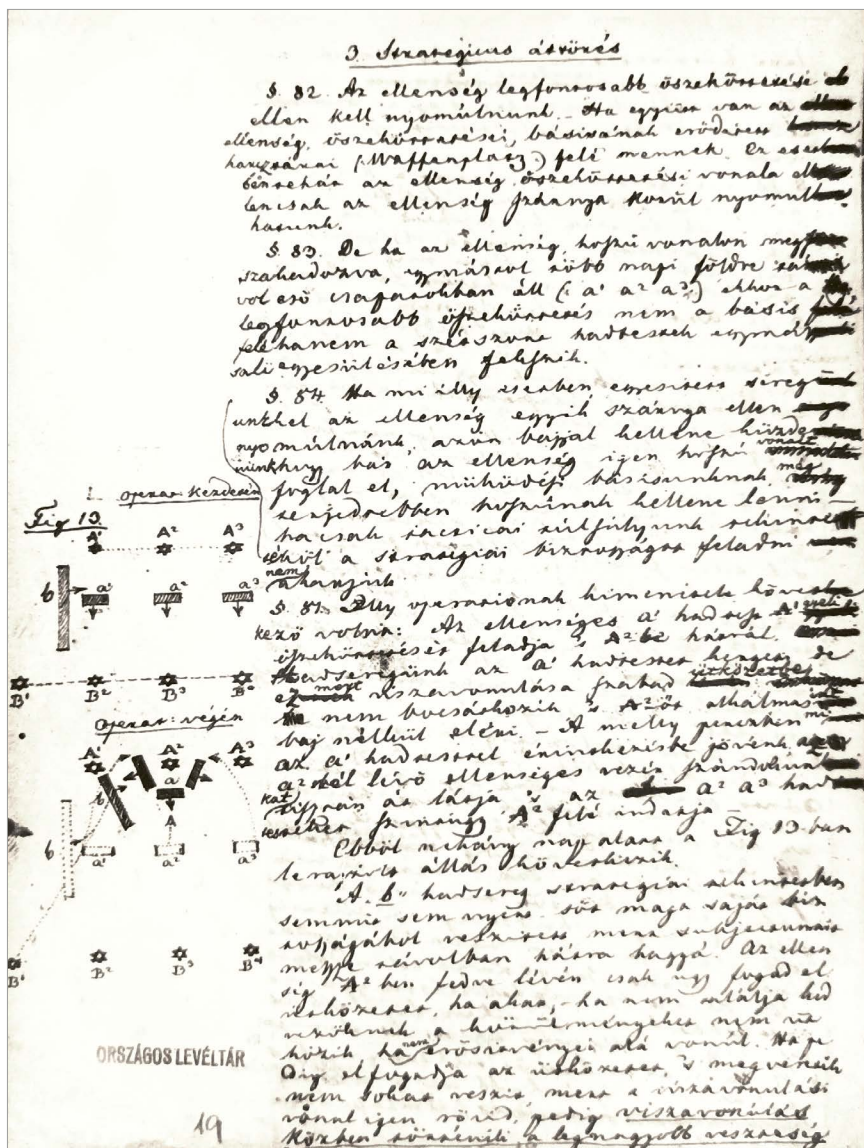
A stratégia és taktika mint elméleti és gyakorlati hadi tudomány, a magyar katonai nyelvben már régóta elfogadott és használt hadászat és harcászat műszavakkal szerepel. Kossuth az előbbi hadtannak, az utóbbit csatatannak írja. Nem rossz meghatározás, de mégsem fedi teljesen azok fogalmát. A határvonalat a kettő közt a gyakorlatban nehéz megvonni, de azért mégis lényeges különbség van köztük. A stratégia a háború előkészítésének és a hadra kelt sereg tervszerű felvonulásának, harcbevetésének, irányításának a harctér különböző pontjain, vagy ha egyszerre több hadszíntéren kell harcolni, akkor célszerű elosztásának előre kitervezett tudománya, amint az a külpolitika és a hadviselő nemzet hadipotenciálja (jó magyar műszavunk erre nincs) szükségessé és lehetővé teszi. A taktika pedig annak a tudománya, hogy a célok elérésére csapatainkat hol és miként vetjük harcba, miképpen igyekszünk ellenségünket a harctéren megverni, harcképtelenné tenni, s ezzel elérni azt a stratégiai célt, hogy a megvert ellenség többé ne lehessen képes magát rendbe szedni és újabb harcra felkészülni. Ezzel a kérdéssel igen sok kiváló tudós katoná foglalkozott, minden nemzet hadtörténeti irodalmában találkozunk ilyen tárgyú értékes munkákkal. Nem célok itt Kossuthal kapcsolatban erről a tárgyról sokat beszélni, ezért csak vezérszavakban ismertetem néhány katonatudós szabatos, rövid meghatározását, hogy ezekhez mérhessük Kossuth hozzászólásait. Az ókori és középkori háborúban még nemigen vitatkoztak a két fogalom lényege felett. Az újkor bonyolultabb hadszervezete, a fegyverkészítés előrehaladása, a közlekedés és hírközlés terén fokozatosan bekövetkezett fejlődés következménye, hogy az újkor s legújabb kori háborúban már kialakult a stratégia és taktika közti fogalmi és értékítéletbeli különbözőség. Henrik Bülow – akinek egyik munkáját Kossuth is felhasználta *Had- és Csatatan* című füzetében – azt mondja, hogy a stratégia szabályozza a felvonulást, mozgást még a csatatereken

kívül is, és az ellenség összekötővonalainak megsemmisítését saját hátszágával, lehetőleg annak hatáskörzetén kívül. A Monarchia Napóleon-kori hadvezérének, Károly főhercegnek véleménye szerint a stratégia a tervezés, a kitűnő Jomini francia tábornok szerint a stratégia – mozgás a hadszíntéren; a taktika – mozgás a csatatéren. Ugyancsak e kornak legkiválóbb katonatudósa Clausewitz, akinek munkáit nemcsak a németek, de Európa többi nemzeteinek hadvezérei is tanulmányozták és elfogadták mint az elméleti hadtudomány legjelesebb kézikönyvét, azt mondja, hogy a stratégia az ütközetek felhasználása a stratégiai cél érdekében, a taktika pedig az erők felhasználása az ütközetekben. A két világháború közti években, de még inkább a legújabb időkben a stratégia fogalmát a szakírók még kitágították. Liddell Hart neves angol katonatudós már kétféle stratégiáról beszél: magasabb stratégiának nevezi a tulajdonképpeni „katonapolitikát”, azaz az ipar, hadseregszervezés, gazdasági irányítás összhangba hozását a hadicélokkal. Katonai stratégiának pedig a katonai eszközök, tehát a haderő részeinek alkalmazását, felhasználását és elosztását az elérendő politikai cél érdekében. A taktika szerinte a katonai eszközök hadbavetése konkrét harcokban, az ilyen harcnak irányítása.¹¹⁴

Kossuth emigrációs idejében, az ő különleges terveinek és helyzetének figyelembevételével, a stratégiának nem lehetett volna fontos szerepe a magyar emigrációs csapat – és ha sikerül francia, olasz segítséggel Magyarországon egy újabb szabadságharcot életre hívni –, az új honvédség működésében, mert ebben a helyzetben önálló stratégiai elgondolásait alá kellett volna rendelnie a hatalmasabb szövetségesek terveinek. Az ő stratégiai tervei legfeljebb oly módon érvényesülhettek volna, hogy meghatározza, hogy az új szabadságharc kezdetén az ország melyik részére helyezi a hadműveletek súlyvonalát, melyik terület lesz fontosabb neki, a Felvidék, Erdély, az Alföld vagy Dunántúl talpra állítása, tehát így irányítja csapatait. De amikor ő Kiutahiában a *Had- és Csata*tan jegyzeteit írta, ilyen konkrét feladatokra nem is gondolhatott. S talán ez az oka annak, hogy mint írásai ismertetése során ismételtelen hallani fogjuk, ő általában „stratégikus” dolgokról, támadás-védelemről beszél olyankor is, amikor azok nem is taktikai, hanem egyszerű helyi jelentőségű feladatok. És a legnagyobb súlyt az összeköttetések megsemmisítésére veti, ezt tartván a stratégia fő céljának. Egyébként helyesen értelmezi és elfogadja a külföldi forrásmunkák idevágó megállapításait. Füzetének 25. §-a így hangzik: „A stratégia (hadtan) azon tudomány, amely arra tanít, miként kell saját összeköttetéseinket feltartani, az ellenséges hadsereget pedig összeköttetéseitől megfosztani. 26. §. A tactica (csata)tan) ellenben a csatázási képesség, melynek körébe tehát a seregfelállítás, a csataközi momentumok, a különféle fegyvernemek rendezete és egymás közti aránya stb., szóval az ellenséges hadsereg közvetlen megsemmisítésének egész actusa tartozik.”

Helyesen kívánja, hogy az ellenséget nemcsak megverni, hanem megsemmisíteni kell. Ezt nevezi helyesen stratégikus győzelemnek, hogy az többé talpra ne állhasson, mert ha ezt nem értük el, akkor a háború célját nem értük el. A győzőnek pedig úgy kell győzni, hogy saját haderejét képes legyen bármilyen súlyos harcok után is „restaurálni”.

¹¹⁴ Az említett külföldi katonatudósok adatait lásd: AME (1873) és ALTEN 1909–1911.

10. kép. Kossuth saját kezű jegyzete

Forrás: Markó eredeti kéziratához tűzött fénykép

Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a hadműveleti bázisok, alapterületek megszerzésére és megtartására. Bizonyára francia könyvek nyomán a hadműveleti bázisokat „subjectum” névvel jelöli meg, a francia „sujet” műszó – azaz alany – megnevezésére ezt tartja legalkalmasabbnak. *Értelmezések* című bekezdésében itt magyarázza meg, hogy a „subjectumok azon helyek, hol, vagy honnan seregünk anyagi erősödést nyerhet”.

Megmagyarázza azután, hogy milyen jelentősége van a „communicatiók”-nak, azaz az összekötő vonalaknak a hadsereg és a subjectumok közt. „Objectum”-oknak nevezi szintén francia mintára azokat a pontokat, „melyekre hadseregünk mozdulatai irányozvák”. „Működési (mozdulati) utak (*Operationalinien*), melyeken a hadsereg objectumai felé mozog.” Kossuth füzetének ettől a fejezetétől kezdve majdnem minden oldalán a szöveg könnyebb megértésére igen szépen, tisztán, egyszerűen megtervezett vázlatokat rajzolt.

A következő fejezetekben részletesen beszél meg a két legfontosabb alapvető hadművelet, a támadás és védelem lényegét és módozatait, mint mondja, Bülow munkájára támaszkodva. Kossuth megmaradt könyvei közt Bülow munkái nincsenek meg, tehát nem tudjuk megállapítani, melyikről ír. Bülownak két munkáját ismeri a hadtörténelmi irodalom. Az egyiket 1798-ban írta, címe: *Geist des neueren Kriegswesen*,¹¹⁵ a másikat – valószínű, hogy Kossuth ezt ismerte – 1806-ben adta ki Berlinben: *Lehrsatze des neueren Krieges*.¹¹⁶ Érdekesen fejt ki véleményét a bázispontok szükségességéről és előnyeiről, s főleg a régi római háborúkra hivatkozva megállapítja, hogy a rómaiak a mozgékony tábori subjectumok, erődítések építéseinek mesterei voltak. Persze – fűzi hozzá – a rómaiak a mai hadsereghez viszonyítva előnyösebb helyzetben voltak, mert „barbarusokkal” kellett csupán harcolniuk, és nem fegyelmezett hivatásos hadseregekkel. Ezeket könnyű volt leverni – írja Kossuth –, de nem kell elfelejteni, hogy a rómaiaknak lőszerutánpótlásra nem volt szükségük. Vagyis minden fegyverüket, kardot, dárdát, kaszás harcocsikat, követő gépeiket mindig magukkal vihették. *Corollarium* címszó alatt – ami szófüzért, azaz rövid, kiegészítő magyarázatokat jelent, egy-egy állítását közelebből magyarázza meg. Ebben a fejezetben említi meg, hogy a gerillaháború, amit Zrínyi helyesen aprólék-harcnak nevezett el, ma pedig partizánharcoknak mondják – éppen a subjectumokhoz vezető összekötő vonalak elvágásánál sokat jelenthet.

A szabadságharc katonai történetét alaposan ismerő hadtörténészek szerint Kossuth nagy híve volt a partizánharcoknak. A *Kossuth-émlékkönyv* I. kötetében, a *Kossuth, a forradalmi honvédelem szervezője* című fejezetben, idézik ezt a kijelentését (392. és köv.)

„Én nem nagy csatáktól, hanem guerillaharcoktól reménylem Magyarország megmentését.” Később önmagával ellentétbe kerül, amikor egy hadtörténelmi példával megvilágítja, hogy bár Napóleonnak Spanyolországba való betörése után a hazafias lakosság 6 évig bírta a gerillaháború minden nyomorúságát elviselni, végül mégis letörte ellenállásukat az egyesült angol–spanyol reguláris hadsereg.

A 74. §-ban azt mondja Kossuth, hogy stratégiai győzelem csak akkor ér valamit, ha utána taktikai győzelem következik. Itt is megállapíthatjuk a két fogalom összekeverését s ezért az ebből folyó helytelen következtetést. Kossuthnak e tétele megfordítva lenne helyes, azaz a taktikai győzelemre nem utána, hanem előtte van szükség. A stratégiai győzelem csak akkor következhetik be, ha a taktikai győzelem ezt megelőzte. Szabatosabban

¹¹⁵ Az új hadtudomány szelleme (S. A.).

¹¹⁶ Henrik Bülow adatait lásd az említett ALTEN 1909–191, II. 612. (A mű fordítása: A legújabb háború elmélete. S. A.)

kifejezve, stratégiai győzelemről csak akkor lehet szó, ha azt taktikai győzelem, vagy a harctér többi helyén sorozatosan kivívott taktikai győzelmek létrehozták.

Néhány bekezdéssel alább, amelyekben a stratégiai támadások formáit fejtegeti, ezzel végzi: „Akármelyik alakban is, a stratégiai győzelem a taktikai győzelemtől feltételeztetik.” Vagyis attól függ ennek eredménye: tehát éppen az ellenkezője annak – és ez a helyes –, amit Kossuth a 74. §-ban leszögezett. Itt említi meg Kossuth az „egyszerű, kettős stratégiai túlszárnyalások és stratégikus áttörések” lényegét. Ezt itt nem kívánom bővebben ismertetni, mert a következő alfejezetben, amelyben megbeszélem ennek a füzetnek Summariumát, s annak teljes tartalmát az Okmánytárban is közzéteszem, erről többet mondhatok. A 90. §-ban az ellenséges vonal áttörését „operáció a belső vonalon”-nak nevezi. Az biztos, hogy egy áttörés rendszerint belülről történik, de a belső vonalon való stratégiai hadművelet alatt mást értünk. *Jegyzék* címszóval illeszti a szövegbe a füzet megfelelő helyein, az ott kifejtett eljárások megvilágítására beszórt hadtörténelmi példáit. A külföldieket csak röviden, pár sorban, de a 48/49-es szabadságharc egy-egy jele-
netére való visszaemlékezéseit igen részletesen. Ennél a fejezetnél a következő *Jegyzéket* olvassuk, amit Kossuth maga szavaival adok itt elő.

„Bonaparte többnyire átkarolással verte meg az Ausztriaiakat, mert ezeknek elve volt mindent fedezni, mindenütt támadni. Minket is elszórva, 9 oldalról támadtak. De tábornokaink nem értettek a dologhoz, mindent fedezni akartak. Csak 1849 Január-Februárban sikerült a fél országot feladva erőt egyesítenem s három hónap alatt semmivé tettük volna Austriát. Hasonlót akartam júliusban. Görgey ellenszegült s a haza elveszett. Tervem így volt: Görgey sebes marschban a Pest-Szolnoki vonalban áll fel 30 000 emberrel és tartóztatja a muszkákat. Klapka Komáromra támaszkodva 22 000 emberrel ügyel Haynaura, Perczel, Visoczki a Desewffyyel 24 000 ember levonul Czeglédtől Szabadkán át Vetterhez Bácsba (ki alatt Guyon és Kmetty mintegy 20 000 emberrel állottak.) Ezen 44 000 ember egy ütközetben semmivé teszi Jellasicht a frontot fordítva, Görgeyvel egyesül, s 70 000-nyi erővel megtámadja az orosz, azután által a Dunán vagy Klapkához, vagy által a Tiszán Vécseyt és Bemet felveszi, mely utóbbihoz Kazinczyt 16 000 emberrel segítségül küldve, ez alatt Erdélyben az orosz meg kellett volna vernie, ha erejét örökké szét nem szórja s ezzel el nem veszti. Az egyesülés akadályozásának már előbb Bem is nagy oka volt.”¹¹⁷

Kossuth emigrációs szobájában így emlékszik vissza a háborúnak ezekre az eseményeire. A szabadságharc katonai történetével szakavatottan foglalkozó mai hadtörténészek – most, amikor a Monarchia felbomlása után a bécsi Kriegsarchivból a magyar Hadtörténelmi Intézet levéltárába került az e háborúval foglalkozó, Magyarországot illető levéltári anyag – pontosan tudják rekonstruálni az eseményeket. Kossuthnak ezt a leírását és a még következő *Jegyzékeit* a mai hadtörténet-kutatás szemüvegén nézve általában helytállónak ítélik, csak némely vonatkozásában térnek el azok a való helyzettől.

¹¹⁷ Ilyen haditerv 1849 júliusában nem létezett, emellett Kossuth az egyes hadseregek, hadtestek és hadosztályok létszámát erősen eltúlozta (S. A.).

Kossuthnak e fenti megállapításaiban igaz az, hogy – bár 1849 nyarán, amikor a cári orosz hadsereg Ausztria segítségére Magyarországra jött – a honvédsereggel szemben legalább kétszeres túlerő állt, de a harc tovább folytatására megvolt a remény. A honvéderők a központi vonalon működhetek, és ha erőt megfelelően összpontosítják a megfelelő helyeken, részenként verheték volna meg az ellenséget. Kossuthnak itt vázolt terve helyes volt (Klapka tanácsolta ezt neki) – de a felderítés, tehát az ellenség valódi helyzetének ismerete hiányos volt, és fő hibája az volt, hogy a honvédhaderőt szétaprózta. Nem is valósulhatott meg, de nem azért, mert a terv rossz volt, hanem mert a szabadságharc politikai vezetése ekkor, a mozgalom utolsó szakaszában még kevésbé tudta érvényesíteni akaratát a hadvezérekre, mint korábban. A kormány álláspontja is ingadozott, ez az oka annak, hogy 1849 júliusában sem Görgei, sem Bem nem fogadták el Kossuth terveit.¹¹⁸

A füzet következő fejezetében Kossuth a *Taktikai támadás* céljáról, végrehajtásáról ír, s megállapítja, hogy a győzelem annál biztosabb, minél több erőt tudunk a csatába bevetni. Tehát túlsúlyra kell törekedni. Itt ismét egy neki nem tetsző helyzetről emlékszik meg a következő *Jegyzékében*.

„Ezt Bem sohasem tette, feldarabolva küzdött, azt hitte, villámgyors mozdulat és személyes bátorság elég. Így vesztett el két hadsereget.¹¹⁹ Görgey stratégikus győzelmet sohasem vívott ki, és taktikai győzelmének pedig sohasem volt gyümölcse, mert nem tudott üldözni, sebesen csak hátrálás közben mozgott, támadásban soha, győzelem után bálokat adott, megállapodott, ahelyett, hogy üldözött volna. Így szalasztotta el Schlicket Kassánál,¹²⁰ Jellasicht Szőzónénál s ami a legfőbb, az első szőnyi diadal után így szalasztotta el az egész Ausztriai vert hadat s Bécsset, melyet jóformán ütközet nélkül bevehetett volna a csata után.¹²¹ Illy vezérekkel, még ha utóbbi gyalázatos áruló nem volt volna is – győzni bajos volt. Magam nem állhattam a sereg élére, mert kezdetben nem értettem hozzá s később a sereg praeventálva¹²² volt a nem katona hadvezérlet ellen.”

Abban Kossuthnak lényegében igaza van, hogy Görgei sohasem aratott nagy, stratégiai kihatású győzelmeket. Ha harctereken győzött, a szemben álló ellenséget megverte, de nem igyekezett azt végleg megsemmisíteni. Ezért tudott Schlik 1849 februárjában és Jelačić a tavaszi hadjárat vége felé előle elmenekülni. Nem szerencsés gondolat volt 1849. április végén, Komárom felszabadítása után Görgeinek az a javaslata, hogy Bécs elleni hadművelet helyett Buda felszabadítására induljanak. Ezt egyébként Kossuth is helyeselte, mert elfogadta Görgeinek – saját bevallás szerint előadott – érvelését, hogy Buda visszafoglalására politikai szempontból van szükség. Később ezt mindketten

¹¹⁸ Ez a megállapítás a legújabb hadtudományi kutatások tükrében vitatható.

¹¹⁹ Bem taktikája eredményeképpen a számbeli és minőségi fölényben lévő orosz–osztrák csapatok nem jutottak ki az Alföldre, és nem tudták befolyásolni a főhadszíntér eseményeit (S. A.).

¹²⁰ Ez Henryk Dembiński gróf altábornagy hibájának tudható be (S. A.).

¹²¹ Kossuth itt figyelmen kívül hagyta a császári–királyi csapatok fölényét és a magyar hadsereg ellátási nehézségeit (S. A.).

¹²² Akadályoz, megghiúsít (S. A.).

belátták. Hogy Kossuth már a hadjárat közben nem ragadta magához a fővezéri hatalmat, amire vágyott, annak oka az, hogy amikor felismerte, hogy az adott helyzetben erre lett volna szükség, ez az időpont már elmúlt. Talán 1849. március elején Tiszafüreden lett volna még alkalom, ha Kossuth maga mellé vesz egy komoly tábornoki vezérkart, amely kész lett volna őt segíteni. Ekkor azonban a békepárti Debrecen már erősen mozgolódott, s Kossuth nem tudott már úgy támaszkodni a képviselőházra, mint a kormánynak Debrecenbe való átköltöztetése előtt.¹²³

A 98. §-ban leszögezi álláspontját, hogy azért mégis győzhet kisebb erő is nagyobb felett, ha „a szám hiányát a minőség, és mindkettőt a morális rugók pótolhatják, úgyhogy a gyakorlottabb és jobb fegyverzetű nagyobb szám ellen lelkesedéssel gyakorlatlan sereg is túlsúlyban lehet”. A hadtörténelem számos példája mutatja, hogy ebben Kossuth téved. Az bizonyos, hogy a lelkesedésnek adott helyzetben igen nagy, sőt döntő hatása lehet, de gyakorlatlan sereg, főleg, ha ellenfele számban, felfegyverzésben felette áll, nem arathat győzelmet. Ennek a megállapításnak inkább az ellenkezője az igaz, vagyis hogy jól felfegyverzett, erélyesen fellépő hadsereg könnyen legyőzheti a nála számban lényegesen népesebb rendetlen sereget. Ismerjük Zrínyi bölcs meghatározását, amelyet ő gyakorlati hadvezéri életéből merített s *Török áfiumában* kifejtett, hogy „a hadi ütközetben a kevesebb, de gyakorlott nép később a győzelemre, a tudatlan és gyakorlás nélkül való sokaság pedig mindenkor inkább kitétetett a veszedelemre”.¹²⁴

Röviden megemlékszik azután az arcvonalban támadások hátrányairól, s inkább a „résutos” támadást javasolja. Ezt úgy képzei el, hogy a harc közben az arcvonal egyik része bekanyarodva kapja oldalba az ellenség valamelyik szárnyát. Ez igaz és előnyös, de Kossuth azelőtt nem foglalkozva hadtörténelemmel, nem ismerte a hadtörténelemben „ferde arcvonalban” vívott csaták lényegét és előnyeit, azaz olyan hadrendi felállításban való megindítást, amikor az egyik fél már tudatosan, azaz előre megtervezve s nemcsak a harc közben alkalmilag úgy állítja fel seregének legfontosabb részét, hogy az kezdettől fogva az ellenség egyik szárnyát ferde arcvonalba támadva, azt könnyen felgöngyöltheti s ezzel annak egész arcvonalát megsemmisítheti (Cannae, Leuktra s az újkorban II. Frigyes tipikus ferde arcvonalú csatája Liegnitznél).

A félvezető, megtévesztő támadásokra Kossuth jó új magyar műszót talál, amikor ezt a harcjelenetet „csalharc”-nak mondja. Helyesen értékeli a csatára való előkészületek során a felvonulás ügyes megrendezését, a Napóleon óta gyakran emlegetett módszert, amit a német hadtudományi munkák röviden így fejeznek ki: „getrennt marschieren – vereint schlagen.” Azaz a sereg széteszolva, különböző helyekről és irányokból közelítse meg a csata színhelyét, s csak ott, közvetlenül az összecsapás előtt lépjen a harcba egyesített erővel. Eközben ismét elég bonyolultan fejtegeti Kossuth a támadás különböző módjait, s a 127. §-ban kimondja, hogy: „Látjuk, hogy a taktikai és stratégiai támadás mindhárom formái közt, érti ezalatt az előbbi §-okban felsorolt egyszerű, kétoldali

¹²³ Ezen állítás is erősen vitatható (S. A.).

¹²⁴ MARKÓ 1939b, 287.

és stratégikus támadásokat, nagy a hasonlat.” Ez az ő felfogása szerint érthető, mert összekeveri a stratégiát a taktikával, pedig éppen nagyon is sok a különbség a három harceljárás közt. Helyesen állapítja meg azután, hogy minden hadművelet kritikus pontja az ütközet. A felvonulást a harchoz tehát, „hogy az győzelemmel végződjék, ügyesen kell kitervezni”. Ez a táborvezérkarok feladata, „a colonnok”¹²⁵ egyesülési pontját nem oda kell tenni, ahol az ellenség áll, hanem innen rajta”.

A munka következő fejezetei a csata elemzésével foglalkoznak, igen érdekesen, de itt is nehéz eligazodni azon, hogy a stratégia és taktika fogalmai a csatában Kossuth szerint miként értelmezendők. Azt mondja, igen helyesen: „Alapelv: Sebesség és ámtítás által erődet (homlok) irányozd gyengeség ellen, ami mindig oldal (külső vagy belső).” Beszél ezután stratégikus szárnyakról, s a gyöngébb szárnyat taktikai szárnynak nevezi. Végző következése ezért nehezen érthető: „Tehát iparkodj a csatamezőt úgy választani, hogy az ellenségnek a stratégiai oldalon ne kedvezzen a tarrénium,¹²⁶ azaz hogy a taktikai szárny a stratégiaival összeessék.”

A védelemről szóló fejezet is igen érdekes megállapításokban gazdag. Helyesen mondja, hogy a védelemben is a fő cél az ellenséget megsemmisíteni, de ezt pusztá, örökös védelemmel elérni tehát „örökké csak védeni akarni, bódult képtelenség”. A védelem lényegét abban látja, hogy erre szükség lehet ugyan, de maga magát kell megszüntetni, hogy támadássá alakulhasson át. Vagyis addig tartson, amíg a hadsereg annyira felkészült, hogy erélyesen támadhasson. Védelemre kell berendezkednünk az ellenség várható előnyomulási vonalának több pontjával szemben, ahol valószínűnek tartjuk előnyomulását, tehát subjectumainkat is e szerint rendezzük be, és szoros kapcsolat legyen köztük. Ha az ellenség több vonalon közeledik felénk, akkor a várható legerősebb támadóoszloppal szemben kell a legerősebb védelmet megszervezni, ezt nevezi Kossuth helyesen közvetlen, direkt védelemnek. A többi ellenséges előnyomulási helyen pedig közvetett védelemmel akadályozzuk őt előrehaladásában.

Itt ismét felidézi emlékeit a szabadságharc első időszakából a következő *Jegyzékben*.

„Szabadságharcunk kezdetén én a haditudományt nem értve, nem láttam át, hogy Görgey az első percben mindjárt elvesztette a táborozást azáltal, hogy a Posonyi erődített állást nem tudta eléggé becsülni s egyrészt Nagyszombatnak megtartására nem volt elég gondnal, másrészt mégis, mihelyt az ellenség Nagyszombatot bevette, Görgey Posonyt elhagyta. Posony fekvésének fontosságát én ösztönszerűleg éreztem, azért mind a várost a Duna balpartján, mind a ligetet, mind a hídfőt, a jobb parton megerősíteni rendeltem. Történt is, de Görgey nem helyezvén semmi becsét Posonyba, csak felében-harmadában. Most a dolgot eképen látom. 40 000 emberünk volt Posonymál. Ha Posony mindkét parton kellően megerősítettük s a két posonyi reduit¹²⁷ 4-5 híddal összeköttetjük s ott erőinket együtt tarthatjuk, s valószínű eredmény a következő volt volna. Az ellenségnek 60 000 embere lévén, 4 alternatívája volt: a) erejét megosztva mindkét parton egyszerre megtámadja, akkor nekünk mintegy 10 000 emberrel

¹²⁵ Hadoszlopok (S. A.).

¹²⁶ Terep (S. A.).

¹²⁷ Védmű (S. A.).

a Posonyi erődített posztóba védve, 30 000 emberrel a megosztott ellenséget azon part oldalon kell vala megtámadnunk, melyen serege gyengébb, vagy a terepünk nekünk kedvezőbb volt s ha megverjük (ami csaknem bizonyos) 10 000 ember által üldözzük, 20 000 ember bent a posonyi reduit hídjain a másik oldalra vetve s a sánczvéd 10 000 embert is magunkhoz véve, a másik külön részt támadjuk s verjük meg. b) Az osztrák, erejét összevéve Pososynál a jobb parton támad meg – mi szinte egyesített erővel, tactikai erős posztókat megvédjük, Komárom s a Duna mienk, Leopoldvár¹²⁸ és az egész balpart ellátásban szükségét nem szenvedhetnek, – beveszi posztókat a jobb parton? hidjainkon átmegyünk a bal partra és retirálunk¹²⁹ biztonságban Komárom alá.

c) Vagy egyesített erővel a bal parton támad meg? Hasonló volt volna a védelem és ha posztókat nem tarthatnók, visszavonulás a jobb parton, – nem Győr, hanem Komárom alá, a Monostori sáncokba, melyeket a Győr erődítésére hasztalanul elpazarolt erő- és idővel tökéletes karba tehetnők még novemberben.

d) Ott hágy Pososynál és nyomul be az ország belsejébe a jobb, vagy bal, vagy mindkét parton – ha együtt marad, elvágjuk összeköttetését, s ha ellenünk fordul, visszahúzódnak Posonyba és a b., vagy a c. eset alternatívája áll elé. Ha oszolva megy a két parton, nagyobb erejét menni hagyjuk, kisebb colonját¹³⁰ egész erővel nemcsak elvágjuk, de meg is verjük és Komáromnál átverjük magunkat a másik oldalra és vagy azzal is ütközünk, vagy defensív¹³¹ állva erősödünk. Ez alatt folyvást küldünk Komáromba élelmet, municziót, újoncokat, ezeket itt biztonságban felszereljük és organizáljuk. E helyett mit tett Görgey? Nagyszombatot parányi erővel védve elveszté, pedig 10 000 emberrel megvédhető – elvesztvén, az ellenség támadt a jobb oldalon is. Görgeyt a parendorf vonalon megverék, ő Posonyt teljességgel nem használta, ott egy ágyú- vagy puskalövést sem tett, hanem megosztva szaladt mindkét parton, a balon Komáromba 10 000 emberrel, a jobbon Győrré 30 000-rel, hol a fagyott mocsáron még a Komáromi sáncztáborból is el hagyta magát vágni és Budáig futott örökös veszteséggel, annak feladásával kezdve el a fogytáig üzött játékot, seregével külön válni, hol maga legyen az úr s ne függjön senkitől és ellenség nélkül impregnálhassa¹³² seregét a polgárelleses soldatesca casta¹³³ szellemmel.

Pedig a fentebbi terven még a téli fagy sem tett volna nagy különbséget. A Duna jegén nem oly könnyű áthányini-vetni magát, jégén átkelést csinálni még több időbe kerül, mint tiszta vízen hidat verni – jégén az ellenség nem ment át sehol, még a Tiszán sem, mi pedig Pososynál egy ponton, sánczolt táborban, védett helyzetben, mindig feltarthatók a két párt reduit közti communicatiót és erőnket jobbra, balra vethettük, tetszés szerint. Ily tengelyposztó lehetett később Komárom. Görgey azt sem tudta soha használni.”

Amit itt Kossuth ilyen részletesen leír, ez a helyzet 1848 november–decemberében állott elő, de az ő javaslatai s a helyzet megítélése a szabadságharc egész lefolyása szempontjából nem volt olyan lényeges horderejű, mint azt Kossuth hitte. A 40 ezer fős létszám túlzott, a sereg ekkor talán a nemzetőrökkel együtt lehetett ennyi, de azokat – érthető okokból – Görgei, Kossuth tudtával, már a tél beállta előtt hazaküldte. Kossuth tevékeny, mindig támadásra ösztönző utasításait Görgei nem valósította

¹²⁸ Lipótvár (S. A.).

¹²⁹ Visszavonulunk (S. A.).

¹³⁰ Hadoszlop (S. A.).

¹³¹ Védelemre (S. A.).

¹³² Áthat (S. A.).

¹³³ Erős katonai felfogás (S. A.).

meg, hanem látszólag tétlenül várakozott, aminek oka az volt, hogy a nemzetőrök távozása után egész hadseregét újonnan kellett átszervezni, ezalatt pedig – ezt minden harcteret járt katona a világháborús tapasztalataiból is igazolhatja – félig kész, még feszes hadirendi kötelékekbe be nem sorolt és kézbe nem vett csapatokkal támadni, vagy nehezebb hadmozdulatokba fogni, nem járhat sikerrel. Pozsony jelentőségét Kossuth helyesen értékeli. S ha a szabadságharc kezdete után Pozsonyt mint igen erős hídfőt, támaszpontot a kormány megerősítetteti, az kitűnő alapja lehetett volna nemcsak a Vág völgy megerősítésének, de egész Északnyugat-Magyarország védelmének. Sokkal inkább, mint az ország belsejében lévő Komárom – mivel az osztrák határ közvetlen közelében elzárhatta volna a császári csapatok elől a Magyarországra vezető utat. Komárom jelentőségét – bár olykor jelentős erőket kötött le – nem szabad túlbecsülni. Ezt Bem is igen találóan állapította meg.

A 160. §-ban aggályait fejt ki Kossuth az „oldalposíciók” elleni harcokról. Lehetségesnek tartja ugyan a győzelmet, ha az ellenség ereje megoszlik, és ha subjectumunk a hátunk mögött van. De ha az ellenség fölényes túlerővel rendelkezik, akkor egy részével minket feltart, s más részével betörhet az országunkba. „De annak nem a mi oldalposíciónk lesz az oka, hanem a roppant aránytalanság.” Magyarázza ezután, hogy nagy tömegben benyomuló ellenséget legalább három oldalról kell körülfogni, az egyik csoport fogja fel a támadást, a másik kettő pedig igyekezzék az ő összeköttetései ellen fordulni. Kossuthnak ez a gondolata kétségekívül elméletileg helyes, de viszont fel kell tételeznünk az ellenségről, hogy lesz ő olyan okos, hogy ezekre az eshetőségekre számít, s mivel túlerőben van, ezek ellen megfelelően védekezhetik is. Itt viszont megint a sereg felaprózása ellen szól Kossuth, amikor kimondja, ez a rendszer „a kivitel nehézségei miatt, mint pusztá defensíva nem ajánlható [...], mert mindegyik tartomány, megye azt akarja, hogy védekezzünk s azt gondolja, csak úgy védelmezhetjük, hogy sereget küldünk oda, s a dolog vége az lesz, hogy mindenütt megvernek”.

A következő fejezet a belső vonalon való védrendszer lényegével foglalkozik. A belső vonalon való hadművelet, Kossuth véleménye szerint, ugyanaz, mint támadásban a stratégiai áttörés. „Sikerének feltétele, erőnket el nem darabolni és akkor sikerülhet, ha az ellenség azt a hibát követi el, hogy erejét szétszórja.”

Kossuth, mint már előbb említettem, a belső vonalon való operálás lényegét nem jól értelmezi, ennek oka a hadtörténelemben való nem elég alapos jártassága lehet. A belső vonalon való operálás nem egyedül a „stratégiai áttörés”-ből áll. Annak sokkal messzebbre ható és sikeres előzménye és következménye lehet, mint egy-egy helyen nekiindított, szerinte „stratégiai” támadás. Az ellenséget lehet arra kényszeríteni, hogy erejét, a külső vonalon operálva, kénytelen legyen szétszórni, mert a belső vonalon operáló ügyesebb hadműveletek ellen másként nem védekezhetik. S eközben a belső vonalon működő ellenség kikeresi a szétszórta ellenfele leggyengébb harccsoportját, s azt szétverve esetleg eldöntheti egy egész hadjárat sorsát. A legklasszikusabb példa erre a Napóleon ellen 1813–1815-ig vívott úgynevezett felszabadító háború utolsó szakasza. Ezt az eddig hiányosan ismert hadműveletet egy, a közelmúltban megjelent kitűnő

osztrák hadtörténeti munka¹³⁴ meggyőzően bebizonyítja. A szövetséges haderők akkori fővezére, Schwarzenberg herceg tábornagy vezérkari főnöke volt Joseph Radetzky tábornok. Az 1813 novemberében Napóleon felett aratott, Lipcse melletti nagy győzelem után a szövetséges haderők – osztrák–magyar, orosz, angol, német és svéd sereg – különböző csoportjait Radetzky tervszerűen úgy küldte szét a belső vonalon operálva a hadszíntér különböző pontjai felé, hogy Napóleon kénytelen volt seregét a mindenfelől fenyegető kisebb erők feltartóztatására felaprózni. Radetzky, megállapítva a francia haderő legkönnyebben megsemmisíthető részét, már az 1814. évtől kezdve úgy vezette a hadjáratot, hogy végül Napóleonnak az a seregcsoportja volt kénytelen a főtámadást elfogadni, amely a holland–belga határ környékén működött. Radetzkynek ez az ügyes stratégiai terve Napóleon seregét olyan kényszerű helyzetbe hozta, hogy Waterloonál döntő vereséget szenvedett 1815. január 18-án. A győzelmet a német és angol hadtörténelmi irodalom Wellington és Blücher tábornokok nevéhez fűzi. A Regele könyvében közölt adatokból kitűnik, hogy ez a két, kétségkívül kitűnő hadvezér csakis azért arathatta ezt a döntő győzelmet, mert Radetzky annak lehetőségét a belső vonalon való operációval megadta. Ez a „belső vonalon” való operálásnak legszebb és legtanulságosabb példája.

A 175. § a „hátrálás” hadműveletével foglalkozik. Kossuth szerint minden hátrálásnál a fő cél, hogy „magunkat megerősíthessük”. Ebben igaza van olyan értelemben, hogy a hátrálásnak nem szabad fejetlen meneküléssé fajulni, hanem azt fegyelmezett módon úgy kell végrehajtani, hogy megfelelő helyen lábunkat megvetve, szétszórt csapatrészeinket ismét összeszedhessük s újabb küzdelemre képessé tegyük. De téved Kossuth, amikor azt mondja, hogy legjobb, ha a visszavonulás nem az ország belsejébe, hanem a határszéllel „paralell történjék, mert az ellenség minket kénytelen követni, s nem törhet be országunkba”. Hiszen ha a hátráló csapat, amely éppen az országhatáron harcolt és szenvedett vereséget, nem az ország belsejébe hátrál, hanem az országhatárral párhuzamosan, oldalt vonul el, akkor az ellenség az amúgy is megvert csapatrészek üldözésére valószínűleg csak kis erőt küld utánuk, s derékhadával a nyitva hagyott országhatáron át fog zavartalanul behatolni az ország belsejébe.

A 182. és 183. §-ok a „taktikai védelem” kérdésével foglalkoznak. Kossuth állítása helyes, amikor azt mondja, hogy mind a támadás, mind a védelem megkíván egy erős „taktikai” positiót, azaz a rendes subjectumoknál erősebb „menedékpositiókat”, amelyek „a hadsereg helyreállítására szükséges szerkezetekkel bírjanak, azaz fegyverhelyek legyenek”. Ez a fegyverhely olyan legyen, hogy minden oldalra „fedezzen”. Tehát a térszínt hegyek, folyók közt jól kell megválasztani.

Ez a „fegyverhely”-kérdés – németből, a Waffenplatzból fordított műszó – Kossuth korának háborúiban valóban fontos szerepet játszott, s a régi, középkori várrendszerekre támaszkodó hadviselési mód korszerűbb megjelenési formája volt. Legismertebb és a háborúban legnagyobb szerepet játszott egy ilyen Waffenplatz az olasz hadszíntéren, a Garda-tó déli végénél berendezett „Várnégyszög” – Peschierra–Mantua–Legnano–Verona közt

¹³⁴ REGELE 1957. Lásd: az 1813., 1815. évek hadjáratáról szóló fejezetet.

volt az olasz hadszíntéren 1848/49-ben, 1859-ben és 1866-ban az osztrák hadsereg hadműveleteinek bázisa. A hegyek, Kossuth szerint, nem mindig alkalmasak erre a célra, mert rejtékutakon, mellékvölgyeken ki lehet azokat kerülni. Többre becsüli a folyókat, mert a hidak lebontása után az ellenségnek kell hidakat verni, amit meg lehet akadályozni. Közöl egy számítást, amelyből kitűnik, hogy 100 ezer főből álló hadseregnek átszállítása egyik partról a másikra nem könnyű dolog. Egy 300 lépés széles folyó áthidalására 4 óra kell, 20 ezer embert ágyúkkal 5 óra alatt lehet átküldeni. 100 ezer embernek 25 óra, plusz hídverés 4 óra – összesen 29 órára van szüksége, hogy egyik partról a másikra átkelhessen. „Tehát, ha a 16-17. órában támadjuk, csak fél erejével lesz dolgunk.” – Ez mint elmélet, szép, de a gyakorlatban erre teljes bizonyossággal nem számíthatunk. Az bizonyos, hogy csapatoknak folyókon való átszállítása minden háborúban igen kényes, nehezen megoldható feladat volt, különösen, ha azt az ellenség közelében kell végrehajtani. Azt ilyen módon percekre kiszámítva, mint ahogy Kossuth elképzelte, talán lehetséges elvégezni, de csak az ellenség hatókörzetén kívül, ha azt semmi műszaki zavar (kevés anyag, folyó erős sodra, mélysége) nem korlátozza.

„A tanulság ebből az, hogy az a hadsereg van előnyben, amely egy nagyobb folyam birtokában van, mert a támadó hadsereg kénytelen a túlsó parton megállni. Fegyverhelyünket tehát a folyó mindkét partján kell berendezni, középen legyen egy réduit »váracs« s félkörben előtte megerősített előőrsvonal. Még jobb, ha több ilyen fegyverhelyünk van, amely egymással összeköttetést tarthat.”

200. §. „Tanulság, hogy védelemre, mind támadásra legjobb bázis egy folyam, több fegyverhelyekkel à cheval, azaz ebben az esetben mind a két parton. Még jobb, egymással egyesülő folyamrendszer (Tisza–Maros, Szeged).”

„Jegyzék:

A Duna–Dráva összefolyását sohasem használtuk. Eszék pótolta, míg Földvár ostrom nélkül fel nem adta. A Tisza–Marost én akartam használni, ezért csináltattam Szeged körül sánczolt tábort. Dembinszki feladta Szegedet csata nélkül, átvonult Szőreghez, mondván, hogy a szegedi táborsánczvonat igen terjedt, 40 000 emberrel nem fedezheti. Az ellenség megosztotta erejét, Benedeket Csongrádnál átküldte a Tiszán, a Maros jobb partjára 8–10 000 emberrel. Dembinszkinak kezében volt a két híd, melyet Makónál a Maroson verettem, miket a roppant áradási töltések hídfő gyanánt fedeztek. Felégette, a helyett, hogy Benedeket en detail¹³⁵ semmivé tenné. Pedig, ha 20 000 emberrel ellene megy, s a többivel tartóztatja az ellenség főerejét, mikorra ez a Maroson átmehet, Benedek rég semmivé van téve. Arad pedig nekünk subjectumul szolgálhatott. De Haynau még egy más, 6-8000 főnyi sereget átküldött a Tiszán, Szegeden alul a Bánátba, tehát a Maros balpartjára. Dembinszki azt sem támadta meg en detail, hanem azt mondta, meg vagyok kerülve és retirált, hová? tán Arad városunkhoz, mely egyenesen háta mögött volt, melyet maga jelölt ki visszavonulási subjektumul, hol tehát s odáig az élelmezésről gondoskodva volt és hol Görgeyvel egyesülhetett és egyesülve semmivé tette, mielőtt ez ezt követő orosz hadsereg a Maroson átjöhetett, ezen természetes ésszel diktált pontra vonult-e vissza? Nem, hanem oldalon Temesvár alá, mely úton seregének koplalni kellett, mert arról, hogy oda vonuland, sem nem szóllott ő, sem nem álmodhattam én s hová vonulva, Aradtól és Görgeytől

¹³⁵ Részében (S. A.).

elvágarott. Ott pedig Bemnek átadván a commandót ez váron, vakmerőn, a nélkül hogy legkisebb dispositiót tett volna, egy pár ágyúval maga személyesen még a csatárláncnak is elibe mászva, a csatát Haynau egész ereje ellen elfogadta s elvesztette, és Görgey árulására megadta a különben hiányzandott alkalmat. Dembinszki nem ütközött, ahol kellett volna, Bem pedig ütközött a hol nem kellett volna. Görgey megtérbolyodottan feladta legszebb armádánkat. Aztán, hogy ne veszett volna el a haza, hogy menthettem volna én azt meg? Egyetlen lehetőség abban állott, Görgey ambícióját kielégíteni, neki adva a főhatalmat, csak akként lehetett őt s a kezében lévő, tőle függő sereget a jó ösvényre téríteni. Ő meg arra használta a hatalmat, hogy legyilkolja a hazát. Mi történik, ha nem adom át a hatalmat? Bizonyára egy még rútabb, még irtózatosabb árulás, melyet egy haszontalanul saját seregünkben előidézett vérengzés előzött volna meg.”

A Tisza–Maros-háromszögnek, mint „fegyverhely”-nek – *Waffenplatz* –, amint erről Kossuth előbb ismertetett írásában részletesen beszél, 1849 nyarán valóban lett volna jelentősége. Dembiński nagy mulasztást követett el, hogy a Tisza-vonal és Szeged feladásával és Arad helyett az ellenség kezén lévő Temesvár alá vonulásával olyan helyzetet teremtett, amely már nem volt orvosolható. Bem nem kezdte, hanem folytatta a Temesvárnál elkezdett harcot, amely Dembiński szándéka ellen kezdődött, s amelyben elszenvedett súlyos következményekkel járó vereségének oka főleg a tüzésérg löszérének elfogása, de leginkább az általános reménytelenség, fáradtság volt.

A 201. §-ban jól mondja Kossuth, hogy az ilyen megerősített állás térszínét igen gondosan kell kiválasztani, a kiépítéshez legalább 2-3 hét kell, „csak Pedentériától¹³⁶ örizzen Isten”. Megemlíti továbbá, hogy szabad téren is sor kerülhet ideiglenes vagy tartós védelemre. Ilyen esetekben fontos, hogy saját tüzéségünk az ellenséges tüzéséget lekösse, hogy az ne tudja csapatainak előnyomulását megkönnyíteni. De baj az, ha az ellenség nem az erősebb homlok (front) állásaink ellen irányítja támadását, hanem a szárnyak felé. Ez ellen úgy védekezhetünk, ha arcvonalunkat a veszélyeztetett helyen egy sarokpontnál lekanyarítjuk oldalállásba. Kossuth itt a tőle is feljegyzett *Hackenstellung* kifejezést nem szerencsésen fordítja „kétágú állás”-ra, mert a kétágú meghatározás alatt a magyar nyelvben kétfelé, előre-irányuló helyzetet értünk, nem pedig egy hátrafelé, azaz oldalra lekanyarított sarokállást. Védekezés ez ellen: „erőt gyengeség ellen, frontot oldal ellen.” Vagyis ellentmondással mi is az ő oldalát támadjuk meg kihasználva az esetleg kínálkozó kedvező alkalmat. „Például: az oroszoknak igen jeles táborvezérkaruk van, de az értelmiség nem igen terjed lefelé s azért nincs hadsereg, mely oly lassan mozogna, mint az orosz. Hasonló eredményre tehát egy orosz vezérnek sokkal több erő kell, mint például egy franciának.”

A csapatnak minden mozdulatra állandóan készen kell lenni. Úgy kell tehát táborozni, hogy „a nyugrendből csatarendbe a lehető leggyorsabban átmelessen”.

Kossuth *Had- és Csata*tan füzetében ezután hosszabban foglalkozik a visszavonulások megrendezésével. Az általánosan ismert szabályokat közli, s igen helyesen nyomatékosan lelkére köti minden vezérnek, hogy a visszavonulást fegyelmezetten hajtsa végre, nehogy az rendetlen futássá fajuljon, mert „vert sereg oda szalad, hová a győztes ellenség kergeti”. Ha ügyesen, esetleges lépcsőzetes „sakktáblaszerű”

¹³⁶ Nagyképűség (S. A.).

visszavonulást (*Retrait en echequier*) tud megrendezni, mint Moreau az 1790. évi hadjáratban, akkor megmentheti seregét.

A füzetet Kossuth egy tömören összefoglalt Végszóval fejezi be. Röviden, vezérszavakban ismétli az egész tanulmányban elmondottak lényegét. Végső eredményként leszögezi mint tanulságot ezt a „szabályt”: „Vezesd seregedet a lehetségesig taktikailag erősen az ellenség legfontosabb összeköttetései ellen s tarts egy jó subjectumot hátad mögött. De ez csak alapelv, az alkalmazást a hadtörténet és leginkább maga a háború tanítandja.”

Kossuthnak e rendkívül érdekes és értékes hadtudományi munkájához tartozik még két írása. Az egyik a füzethez csatolt *Aphorismák* és egy külön, pár oldalas füzet, az egész munka sűrített kivonata, a *Summarium*. És még egy, az akkori hadifelkészültségre jellemző pontos műszaki dolgozatot másolt ki Uebel említett munkájából, amely arról szól, hogy elméletileg kidolgozva, persze minden vonatkozásában a legkedvezőbb anyagi és egyéb viszonyokkal számolva, miképpen lehet egy folyón való átkelést előkészíteni és végrehajtani. Részletes táblázat alakjában beszéli ezt meg. Adva van egy 150 lépés széles folyó, rendelkezésre áll két csoportban 25-25 vasponton két hajóhíd verésére. Munkaidő 3 óra. Segítségül rendelkezésre álló 37 ladik, amely egy óra alatt 2000 embert szállíthat át. Ezek után kiszámítja, hogy miképpen és milyen idő alatt lehet a hadihidakon és ladikon ágyúkat, lovasságot, társzekereteket, szóval egy működő nagyobb seregettestet minden felszerelésével együtt a túlsó partra átküldeni.

De ez persze csak papíron hangzik ilyen egyszerűen, a valóságban még békegyakorlatoknál sem sikerül ezeket az időpontokat s egyéb követelményeket betartani. Mint ezredem ezredutásosztágának kijelölt parancsnoka, 1910-ben egy évi tanfolyamra vezényeltek a Komáromban állomásozó 13. pionier bataillonhoz. Az egyik nyári hónapban a hadosztálygyakorlatok alkalmával a zászlóalj azt a parancsot kapta, hogy evezzen le összes pontonjaival, hadihíd-felszerelésével, ladikjaival Komáromból Nyergesújfaluig, s kösse át a Dunát egy olyan erős hadihíddal, amelyen a hadosztály egy dandárját, lovasságával, tüzérségével stb. a Duna északi partjára át lehessen küldeni az ott már folyó gyakorlat harcaiba való beavatkozásra. A hídverést, a pontonok felszerelését már napokkal előbb Komáromban a legutolsó részletekig előkészítették a zászlóalj szakemberei, s egyik nap reggel elindultunk a Dunán lefelé. Dél előtt érkeztünk a hídverésre a hadosztálytól kijelölt pontra Nyergesújfalu alá, s azonnal megkezdtük a munkát. A hadosztály pontosan – műszaki szakemberektől – kiszámított tervei szerint a hídnak este 7-8 óra közt készen kellett lenni, hogy a dandár az éj leple alatt átkelhessen a Duna északi partjára. Minden gondos előkészítés, nyugalom, szakavatottság, szóval a legkedvezőbb körülmények ellenére, a híd csak éjjel 10 óra után készült el. Békebeli gyakorlatról lévén szó, ez nem okozott bajt, de ez is csak azt bizonyítja, hogy a szobában kiszámított adatok és hadművelleti tervek a valóságban nem hajthatók végre úgy, ahogy azt a tervezőjük elgondolja. S ha ezt a hídverést ellenséges beavatkozás zavarta volna, a híd talán csak másnap reggelre, vagy egyáltalában sohasem készült volna el.

Kossuthnak ez a nagy munkája méltán sorolható a magyar hadtudományi irodalom legkitűnőbb termékei közé. De nemcsak ez a 70 oldalas füzet az, ami Kossuth elméleti

katonai önképzésének érdekes bizonyítéka. Ennél talán még értékesebb az említett, ezzel a munkával szervesen összefüggő két írása, az *Aphorismák* és a *Summárium*. A *Had- és Csatatani* dolgozatában nem tudjuk szétválasztani a szövegezésben azokat a részeket, amelyeket Kossuth Uebel, Bülow és Thiébault munkáiból szó szerint ültetett át magyar nyelvre, a tőle önállóan megfogalmazott gondolatoktól. Az *Aphorismák*, de még inkább a *Summárium* azonban már tisztán Kossuth gondolatait, véleményét tükrözi vissza, az ő nagy íráskészségével és szókinccsel megfogalmazva. Elképzelhetjük, hogy amikor ő ezeket a külföldi munkákat nagyon gondosan, alaposan áttanulmányozta, bizonyára egy-egy fejezetet, ami különösen megragadta figyelmét, többször is átolvasott – azután ismét leült íróasztala mellé, s az olvasottak lényegét magában rekapitulálva¹³⁷ újból, de most már röviden, jellegzetes, szabatos írásmódjával előadta. Ezek az írások tehát valóban tisztán az ő szellemi munkássága eredményeinek tekinthetők, s ezért érdemlik meg a magyar hadtörténetészek különös érdeklődését. Egyúttal pedig bizonyítékai annak, hogy Kossuth, aki a magyar szépirodalmat állandóan figyelemmel kísérte, szívesen dolgozott hírlapi közleményeivel s egyéb írásaival is e téren, amint ezt egy nemrég megjelent kitűnő munka Csabai Tibor tollából feltárta, a magyar katonai irodalom terén is maradandó értékű munkásságot fejtett ki.¹³⁸

Az *Aphorismák* gyűjteménye 33 aforizmába foglalja össze Kossuthnak az egész *Had- és Csatatani* füzetben megismert katonai elemekről alkotott véleményét és tanulságait.¹³⁹ Különösen érdekes pedig azért, mert még egyszer vagy bizonyára többször átolvasva eddigi írásait, most már áttekintő képe volt az egész anyagról, tehát képes volt kitűnő íráskészségével rövid, szabatos vezényszavakban közölni mindazt, amit e munkából a leglényegesebbnek tartott. Érdekes, hogy bár – mint említettem – nem ismerhette Zrínyi Vitéz hadnagyának *Aphorisma* fejezetét, szinte tudat alatti érzéssel ugyanazt csinálta, mint Zrínyi. A görög eredetű aforizma szó rövid, velős formában kifejezett általános, vagy valamilyen szakmunkával összefüggő gondolatot jelent. Az eszméket, megállapításokat bővebb kifejtés helyett rövid kijelentésekbe tömörítve adja elő. Ezt az írásmódot Kossuth éppúgy, mint Zrínyi, kitűnően eltalálta és ügyesen alkalmazza. Szolgáljon ez állításom igazolására néhány példa. A legelső öt aforizmája így hangzik:

- „1. Mathematicai szabály, hogy két, egymás elleni erő közül az erősebb győz.
2. De a hadsereg nem mechanizmus.
3. Hadsereg ereje nemcsak számától függ, hanem materiális morális feltételektől és értelmiségtől a vezényletben.
4. Az erő alkalmazása pedig feltételeztetik főképp a földtér s élelmezés által.
5. De a szám erejét is nem az képezi, hogy valamely hadsereg általában nagyobb, hanem hogy az elhatározás helyén is idején nagyobb.”

¹³⁷ Tömören összegez (S. A.).

¹³⁸ CSABAI 1961.

¹³⁹ Erről lásd újabban: Ács 1994a (S. A.).

A következő 6–14. aforizmában ennek az alapelvnek végrehajtására alkalmas módokról elmélkedik s a 14.-ben leszűri a tanulságot: „Támadás és védelem egymást akint feltételezik, hogy támadni, saját hadseregünk létének kockáztatásával nem szabad s védelem, támadásra átmenés nélkül semmit sem ér.”

A 15–22. aforizmákban óvatosságra int, nehogy hebehurgya módon támadjunk, és arra is, hogy a védelmi állásokat nagy gonddal válasszuk meg.

Érdekes, de – mint a hadtörténelem számtalan példája mutatja – nem fogadható el a 22. aforizmában kimondott azon véleménye, hogy amilyen helyes és szükséges a csatatéren a tartalécsapatok képzése és felállítása megfelelő helyeken, éppoly helytelen, ha az első „stratégikus” felvonulásnál nem vetjük minden erőnket harcba, attól félve, hogy „nem kell mindent egyszerre játékra tenni”. Mert akkor részletekben szenvedünk vereséget, ami nem történhetik meg, ha „minden erőt egyszerre aktivitásba tesszük”. Tehát a 23. aforizmában ezt javasolja: „Maxima tehát: taktikai rezerva jó, stratégiai rossz.”

Ebben Kossuth nagyon téved. Hiszen ha egy haderő teljes egészében már az első ütközetben vagy nagy csatákban harcba kerül, a hadvezetőségnek nincs többé módjában a hosszú harcvonalak egy-más pontján esetleg bekövetkező vereség orvoslására tartalékokat idejekorán kellő helyen bevetni. Az ellenkező vélemény a helyes. Éppen a háború megindulásakor kell a hadvezetőségnek nagyon takarékosan bánni a hadsereg erejének felhasználásával, amíg lehet, teljesen biztosan megállapítani, hogy ellenségünk hol, mekkora erővel támad vagy védekezik. S teljes erejét, vagyis utolsó tartalékát csak ott vetheti a csatába, ha a végső győzelem kivívására már csak ez az eszköze maradt meg.

A 25–30. aforizma azzal a helyzettel számolva, hogy a „törzstisztek tapasztalatlanok és a sereg újoncokból áll”, azt kívánja, hogy annál fontosabb, hogy a csatát csak kedvező körülmények között vívjuk, különösen, ha számban is gyengébbek vagyunk, mert: „31. Vert hadsereg többet veszít hátrálásban, mint az ütközetben.” Ebben Kossuthnak nagyon igaza van, példa erre II. Rákóczi Ferenc háborújának sok csatája, ütközete.

Az utolsó, 33. aforizma leszögezi azt a hadtörténelemben számtalanszor beigazoldott tanulságot, hogy: „Osztvá támadó ellenség ellen nagy előnyben van az egyesített védelmező, ha nem hagyja magát megosztásra csábítani.”

Az *Aphorismáknál* hadtörténelmi szempontból még érdekesebb és fontosabb Kossuth elébb ismertetett nagy munkájának *Summarium* néven nevezett összefoglaló kivonata. Kitűnik ebből, hogy nem tartotta befejezettnek hadtudományi tájékozódásának azt a részét, hogy figyelmesen áttanulmányozva három külföldi szakember munkáját, s azokra támaszkodva leírja gondolatait *Had- és Csatatani* füzetében, hanem ez a gondolatkör állandóan foglalkoztatta, és szükségesnek tartotta annak fontosabb részleteit egy bőséges kivonat alakjában saját szavaival megismételni. Így tehát megmaradt írásai közt ez az értékes füzete, amely valóban az ő gondolatainak gyűjteménye, ahogy azokat élénk szellemével és gyors felfogóképességével újból áttekinthette s leírta.

Valószínű, hogy Kossuth Kiutahiából távozva szakirodalmi munkásságának egész anyagát magával vitte tovább útján. László írja, hogy Kossuth őt bízta meg poggyászának

szállítással.¹⁴⁰ S hogy ebben a Kiutahiában írt katonai dolgozatai mind megvoltak, azt bizonyítja az a körülmény, hogy László egyik-másik darabról készített nagyon szép, tiszta vázlatokkal ellátott teljes tartalmi kivonatokat. Ezek egyike, éppen a *Summarium* eredeti példánya és László kézírásával készült másolata jóval később, kerülő úton jutott Budapestre, Kossuth könyvtárával együtt került ide, a *Had- és Csatatani* füzet egy nagyon szép, tiszta, László-féle teljes másolatát¹⁴¹ ma az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-tárában találjuk.

2. A SUMMARIUM

Kossuth valamennyi, Kiutahiában készült, hadtudománnyal foglalkozó írása közül kétségtelenül a legérdekesebb és elméleti katonai kiképzésének megalapozására nézve a legjelentősebb, egyúttal egyéniségét legjobban megvilágító írásmű az, amely a *Had- és Csatatani* füzetének összefoglaló kivonata. Ő maga is ezt a címet adta: *Kivonat a Had- és Csata-tan Elemeiből. Summárium*. De a kivonat megjelölést itt nem szűk határok közt kell elbírálnunk. Kossuth nem írt itt le szó szerinti kivonatokat a nagy füzet fejezeteiből, hanem az egész anyagot még egyszer vagy többször áttanulmányozva, csak a fejezetek, paragrafusok sorrendjét tartotta meg mintegy sorvezetőül, s ezekbe írja teljesen egyéni megértés és átérzés után azok megállapításait úgy, ahogy ő azokat értelmezi. Tehát ez valóban az ő teljes értékű szellemi munkája. Ezért ennek teljes tartalmát az Okmánytár II. számaként hozom nyilvánosságra. Átolvasás után csak bámulattal adózhatunk Kossuth komoly felkészültségének és átértő- és áttekintőképességének. Valóban nagyon értékes szellemi munkát végzett, amikor ezt a nem könnyű s tőle addig távol álló, ismeretlen anyaghalmazt minden elméleti és gyakorlati katonai képzettség nélkül ilyen alapossággal meg tudta érteni és gazdag tartalmú, lendületes előadásban, tömören összefoglalva elénk tárni. Ez az alapos munka nagy elmére vall, és a magyar katonai szakirodalom, egyben a magyar katonai írásmód remek terméke.

E *Summarium* teljes tartalmával itt felesleges részletesen foglalkoznom, hiszen a *Had- és Csatatani* füzet ismertetésénél minden részletre kiterjeszkedtem. Csupán néhány itt feltűnt érdekes mozzanatra kívánok rávilágítani.

Mint ismételten említettem, Kossuth Uebel, Bismarck, Bülow és Thiébault műveinek tanulmányozását dolgozta fel ebben az írásában. Bülow, Bismarck hatásáról már beszéltem, Thiébault-ról még lesz szó. Uebel munkája egy budapesti könyvtárban sem található, s neve sem szerepel egy német katonai enciklopédiában és lexikonban sem, tehát nem lehetett valami nagyobb szakirodalmi munkásságot kifejtett tudós. A Széchényi Könyvtár tájékoztató osztálya segítségével azonban mégis sikerült ezt a könyvet is megszereznem, mégpedig a könyvtárközi kölcsönzés akciója révén Zürichből, az ottani

¹⁴⁰ LÁSZLÓ 1887, 86.

¹⁴¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Hung. 2101.

Militärbibliothektól, így alkalmam volt összehasonlítani annak teljes szövegét Kossuth *Had- és Csatatani* munkájával és annak *Summarium*ával.

Bruno Uebel Németországban, 1806-ban született. Katona lett, de miután Berlinben a Kriegsschulét 1827–1831 közt elvégezte, kilépett a katonaságból, és végleg Svájcban telepedett le. Katonai elméleti tanulmányait azonban ott is folytatta, előadásokat tartott, s ezek révén elérte azt, hogy Zürich polgármestere a haditanács javaslatára lovassági századosná nevezte ki, s megbízta a lovassági iskola vezetésével. 1838-ban lett őrnagy, később alezredes a svájci milichadsereg lovassági parancsnokának segédtszti beosztásában. Taktikai és stratégiai előadásait itt is folytatta. Ezeket az írásait összefoglalva megtalálták halála után írásai közt, és egy könyvben kiadták egy másik, ezzel összefüggő tanulmányával együtt: *Plan zur Verteidigung der Schweiz gegen Frankreich im Jahre 1838*.¹⁴² A könyv címe: *Kurs der Taktik und Strategie. Aus dem schriftlichen Nachlass von Bruno Uebel* (Zürich und Winterthur, 1842).¹⁴³ Más írásáról a könyvet bevezető részletes életrajz és méltatás, Hans Heinrich Vögeli tollából, nem beszél.

Uebel ezután Afrikába utazott, ott részt vett a francia csapatok oldalán a felkelő Rifkabilok elleni harcokban 1839-ben. Rövid időre hazament, de már 1840-ben ismét az algíri harcok színhelyén volt mint Changarnier tábornok egyik szárnysegédje. November 10-én súlyosan megsebesült a lábán, s egy ottani kórházban, 1840. november 23-án meghalt.

Kossuthnak tehát Uebel tankönyvnek nevezhető munkája volt az első, és mondhatjuk, kitűnő segítsége ahhoz, hogy a taktika és stratégia, szóval a hadvezetés alapelemeivel megismerkedjék. Összehasonlítva Uebel könyvét Kossuth *Had- és Csatatani* füzetével és *Summarium*ával, megállapíthatjuk, hogy teljesen követte Uebel beosztását, azok címeit átvette, ami természetes, hiszen magyar nyelvű ilyen tartalmú könyv akkor még nem volt. Azzal, hogy ő ezt a könyvet magyar nyelvre átültette, igen nagy szolgálatot tett a magyar katonai irodalomnak. De nem szolgál kimásolásról, fordításról van itt szó. Kossuth Uebel meghatározásait, elméleti fejtegetéseit magáévá téve, azokat szinte saját műve gyanánt adhatta elő, hivatkozva forrására. És munkája a mi szempontunkból azért is értékes, mert bár Uebel könyvében sűrűn alkalmaz hadtörténelmi példákat, hosszabb leírásokat tételeinek igazolására különösen Gusztáv Adolf, Napóleon harcaiból és a lengyel szabadságharc küzdelmeiből, Kossuth ezeket elhagyja, s helyettük – mint láttuk – példáit a magyar szabadságharc jeleneiből veszi. Úgyszintén átvette és munkájába bemásolta Uebel könyvéből a kitűnő, egyszerű helyzetvázlatokat is. Amit pedig szó szerint fordított le ebből a könyvből, azt is kifogástalan, szép magyarsággal írta le. Így például az Uebel-könyv befejező mondatai így szólnak: „Gehe so stark als möglich gegen die Verbindung des Feindes und behalte selbst ein gutes Subjekt im Rücken [...]. Aber mit jener Regel ist nur das Prinzip gegeben [...]. Die Kriegsgeschichte und am besten der Krieg selbst wird erst die Anwendung lehren.” Kossuth ezeket a mondatokat így adja vissza: „Vezesd seregedet a lehetőségig taktikailag erősen az ellenség legfontosabb összeköttetései ellen,

¹⁴² Svájc védelmi terve az 1838-as francia támadás ellen (S. A.).

¹⁴³ A taktika és stratégia tana. Bruno Uebel írásos hagyatékából.

s tarts egy jó subjectumot hátad mögött. De ez csak alapelv, az alkalmazást a hadtörténet és leginkább maga a háború tanítandja.” Valóban hű és hibátlan fordítás.

Uebel könyve végén felsorolja forrásait, illetve felsorolja néhány katonatudós nevét, elmondja munkáik értékét. Bülow-ról, a svájci–francia Jominiről, Clausewitzről és még két nemigen ismert szaktudósról, a francia Rogniat tábornokról, Napóleon műszaki tanácsadójáról és a porosz Rühle von Liliensternről tesz említést, és különösen hangsúlyozza Willisen német katonatudós munkáinak értékét. Látszik, hogy tőle tanult a legtöbbet. Hadtörténész kollégám, Perjés Géza, akinek Kossuth *Summarium*át megmutattam, felhívta a figyelmemet arra, hogy Wilhelm von Willisen egyik könyvének meghatározásai nagyon hasonlóak Kossuthnak a *Summarium*ban – tehát a *Had- és Csatatani* jegyzetekben is – lefektetett megállapításaira. Willisen 1806-ban már szolgált a német hadseregben, de közben kilépett, és Halléban egyetemi tanulmányokat folytatott. Később ismét katona lett az osztrák hadseregben, majd 1813-tól a napóleoni háborúk végéig ismét a német hadseregben, a vezérkarban teljesített szolgálatot. Utána a porosz Hadiakadémia tanára lett, s itt tartott előadásainak egy részét könyv alakban kiadta 1840-ben *Theorie des grossen Krieges*¹⁴⁴ címen. Bár könyvét sokan támadták és kifogásolták, hogy túlságosan keveset foglalkozik benne hadtörténelmi példákkal, amelyek elméleteit megvilágítanák, az tagadhatatlan, hogy könyve igen érdekes és tanulságos olvasmány mindenki számára, aki a stratégia és taktika lényegével elméletben foglalkozik. Kossuth Willisen nevét írsaiban nem említi, s könyvtárában sincs meg az említett Willisen-féle könyv. De feltűnő, hogy ugyanazokat az elveket vallja pl. a communicatiók fontosságáról, s hangoztatja, amit Kossuth is ismételten fontosnak tart, hogy a stratégia az összeköttetések tudománya, Willisennél és Kossuthnál minden stratégiai művelet valamilyen összefüggésben van az összeköttetésekkel. A stratégiai győzelem, átkarolás, túlszárnyalás, az ellenség utánpótlásának megakadályozása mind olyan alapelvek, amelyeket Kossuth is ismételten – főleg Uebelre hivatkozva – hangsúlyoz. Tehát elfogadható az a véleményem, hogy Uebel Willisen tanítványa lehetett a berlini Kriegsschulében, s amikor Kossuth Uebelt idézi, voltaképpen Willisen nyomán jár.¹⁴⁵

Kossuth fejtegetése egyik gondolkörében azonban találunk félreértést, azaz a különböző, egymáshoz tagadhatatlanul hasonlító német szakkifejezések összekeveréséből származó bizonytalanságot. Az ellenséges vonal „átkarolása” kétségkívül fontos és eredményes hadművelet. Ennek különböző módzatait a német szakmunkák pontosan meghatározzák, és beszélnek umfassender Angriffről (átkarolás), Überflügelnről (túlszárnyalás) és Umgehungról (megkerülés). Kossuth ezt a három, eredményeiben azonos, de végrehajtási módjában s főleg megindításában egymástól különböző fogalmat összekeveri. Szerinte pl. az átkarolás – az umfassender Angriff – egyértelmű a mindenütt támadással, pedig ez nem azonos vele.

¹⁴⁴ A nagy háború elmélete (S. A.).

¹⁴⁵ CAEMMERER 1904 (magyarra így fordítható a cím: *A stratégia tudományának fejlődése a 19. században* – S. A.).

Willisen is, Uebel is, Kossuth is azt mondja, hogy a taktika a csatázási képesség tudománya. A taktika és stratégia különbségét Kossuth a győzelem fogalmában világítja meg. Willisen is arra tanít, hogy a taktikai győzelem az ellenséget a harctéren akarja megsemmisíteni, a stratégiai győzelem erre támaszkodva továbbmegy, úgy akarja az ellenséget megsemmisíteni, hogy az magát többé ne restaurálhassa.

A taktika tudománya kiegészítéseképpen Kossuth itt még hozzáfűzi, hogy „mikint kell az ellenséget megvernünk, tehát arra is, hogy mikint kell magunkat meg nem veretnünk”.

Téved Kossuth, amikor azt mondja az 55–65. §-ok ismertetésénél, hogy „[t]aktikai erőt száguldó csapatok nem képeznek, csak hadsereg”. Nagy tévedés, éppen az ellenkezője igaz. Kisebb száguldó csapatok – persze mindig csupán az első világháború és az azt megelőző évszázadok háborúira kell gondolnunk, tehát pl. a hadjáratot bevezető távolfelderítésnél lovasszázadok, később a lövészárokszerben többször nagy sikerrel bevett rohamszázadok és zászlóaljok – kitűnő taktikai eredménnyel harcoltak, de ezeknek a helyi jelentőségű harcmozzanatoknak semmi befolyása nem volt és nem is lehetett a hadvezetőség stratégiai elgondolásaira. Viszont hadseregek – bár szintén vívhatnak taktikai eredménnyel járó harcokat – már stratégiai célokra is felhasználhatók.

A *Summarium* szövegében Kossuth kétszer használ egy tőle nem szerencsésen képzett katonai műszót. A hatáskör, hatókörzet, azaz a terület kiválasztása, amelyben hathatósan felléphetünk az ellenség ellen, igen fontos, hogy vigyázatlanul ne jussunk „az ellenség érelmébe”, egy másik helyen „érhelyébe” (*Bereich*). Úgyszintén nem szerencsés a 109–120. §-ok tárgyalásánál nála a rechtwinklig, azaz derékszög fordítása „igaz szög”-re.

A csata utáni üldözésről a 145–150. § ezt mondja: „Csatában többnyire egyenlő a veszteség.” Ennél a kijelentésénél és a következőnél érezhetjük leginkább Kossuth szabadságharcbeli életének azt a nagy hiányát, hogy nem kereste fel a harctereket ütközetek alatt és után. A hadtörténelem számtalan példája bizonyítja, hogy csak a legkritikább esetben igaz az, hogy a veszteségek minkét félnél egyenlőek. A harctéri tapasztalat azt bizonyítja, hogy a merészen támadónak sokszor kisebb a vesztesége, mint a megfélemlített s hátráló ellenségnek. Különösen, ha az fegyelem nélkül, rendszertelenül, kapkodva harcolt és hátrál. „Seregem fáradt, nem ütközhet – írja Kossuth –, ennél nincs ostobább szó. Az ellenség is fáradt, mégis tud szaladni, mert kell. Tudd tehát üldözni – kidőlnek fáradtaid? nem vész el egy is.” Az a sereg, amely esetleg hosszú, fáradságos menetek után lép harcba, előre elkészült védelmi állásban kipihent, jól táplált ellenség ellen, s azt helyéből kivetí, lehet olyan testi állapotban, hogy nem tanácsos ugyanazt a csapatot az üldözésre küldeni. Ezért minden parancsnok, ha csak tehetette, seregének egy részét mint tartalékot az ütközet alatt pihentette, s ezt a csapatot küldte menekülő ellenség üldözésére. A győzelmet kivívott csapat a legtöbbször nincs abban a helyzetben és állapotban, hogy egy életét mentő, futó ellenséget kellő eréllyel üldözhesse. Amikor ezredem a kárpáti harcokban egy zászlóaljra leaadván, a Gorlice utáni áttörést követő előnyomulási harcokban Lemberg alá ért, és 1916. július 22-én rohammal elfoglalta megelőző farsztó

menetek, éjjeli erdei harcok után a várost védő vonal legfontosabb pontját, a Lysa Gora magaslatot, reggel büszke örömmel jelenthettem mint ezredsegédtsízt a hadosztály-parancsnokságnak, hogy a parancsot teljesítettük, a Lysa Gora birtokunkban van, de kérem, hagyjanak legalább egy napig pihenni, hogy konyhakocsijaink idejöhessenek, mert több nap óta nem volt lehetséges a századnak rendes ételmezt kiosztani s kissé pihenni.

Ha Kossuth ilyen vagy ehhez hasonló harcjelentéseket látott volna, nem mondaná, hogy „nincs ostobább szó”, mint győzelmet kivívó csapat fáradtságára hivatkozni. Nem volt meg tehát a mértéke ahhoz, hogy a katona mint egyén, és a katona mint tömeg (század, zászlóalj stb.) ilyen harcok után milyen testi és lelki állapotban van, nem ismerhette tehát a harcos katona lélektanát. Ő csak azt hallotta vagy olvasta, hogy az egyik fél győz, a másik menekül, tehát a győző azonnal rohanjon utána.

A *Századok* 1961. 2–3. számában jelent meg egy értékes cikk Kossuth emigrációbeli életéről Lukács Lajostól. Azt írja, hogy Kossuthnak egyik-másik rendelkezéséről vagy elméleti elgondolásáról kénytelen a későbbi kor történetírója megállapítani, hogy ez a nagy ember a részletkérdésekben néha tévedett, anélkül, hogy bántani akarná. Igen helyes Lukácsnak erre vonatkozó megjegyzése.¹⁴⁶

„Úgy gondolom, talán felesleges is hangsúlyozni, hogy Kossuth történelmi nagysága, tevékenységének vitathatatlan érdemei cseppet sem veszítenek értékükből, ha mellettük rámutatunk emigrációs működésének – adott esetben katonai elképzeléseinek és megállapításainak – nem egy vonatkozásban bírálható mozzanataira.” „Kossuth Lajos valóban ragyogó életpályája, kiemelkedő történelmi egyénisége, tevékenységének érdemei [...] ilyen mozzanatok feltárásával egyáltalán nem csökkennek.” Ilyen szemszögből ítélem meg én is Kossuth történelmi személyiségének és szerepének katonai értékét.

Az, hogy ő nem volt gyakorlati katona, s a szabadságharc alatt is fontosabbnak tartotta annak bel- és külpolitikai irányítását a hadjárat vezetésénél, s nem látogatta meg a csapatokat harc közben, természetes következménye az ő elsősorban és mindenekfelett politikai beállítottságának. És ismerjük azt a lelkesedéstől vezetett alaptermészetét, hogy amit elképzelt, azt már a jövőre előrevetítve, való tényállásnak tekintette, s ilyenkor az események reális feltételeinek és következményeinek jelenségeivel nem szívesen foglalkozott. Bámulatos és tiszteletre méltó tulajdonsága, amint az katonai írásaiából is kitűnik, akadályokat nem ismerő akarata, erélye. Ő mindenkor a támadás híve, a védelmet mint szükséges rosszat elfogadja, de jellemzően csak úgy, hogy az támadásban folytatódjék. Ő nem akart balszerencsés, hátrányos, esetleg válságossá válható helyzetekkel foglalkozni, neki csak egy iránya volt – előre. S ezért nem tudta a szabadságharc tapasztalt alvezéreinek véleményét – akik reálisan szemlélték a hadműveletek lehetőségeit – elfogadni, s rendületlenül meg volt győződve arról, amit a *Had- és Csatatani* füzetben is kifejt, hogy ha az ő kezében lett volna a hadvezetés, akkor ő „az Ausztriai Házat már 1848-ban semmivé tette volna”. Ezt a kifejezést, „semmivé tenni”, többször szívesen használja írásaiban. Szerinte Jelačićot, Haynaut stb. mind „semmivé lehetett volna tenni”, ha ő vezet.

¹⁴⁶ LUKÁCS 1961.

Kossuth *Summarium*ának olvasása nemcsak a hadtörténet-kutatók számára értékes tanulmány, hanem pszichológusoknak is értékes adatokat adhat Kossuth lelkiségének megítéléséhez. Ami pedig tévedéseit vagy kifogásolható helyzetmegítéléseit illeti, nyugodtan mondhatjuk Kossuthra is azt, amit Zrínyi Mátyás királyról szóló tanulmányában mondott, leplezetlenül felsorolva Mátyás sok hibáját, azt a tanulságot vonja le, hogy „[a] több aprólék vétkek fejedelmekben nem olyan observatióra¹⁴⁷ valók, holott ha királyok is, de emberek”. Kossuthnak mint államfőnek, ha voltak és lehettek katonai vonalon tévedései, ezek valóban nem érintik nagyságát, nem „olyan observatióra valók”, mert ő is csak ember volt. „Arra tanítja a discretio a historikusokat, hogy a nagy fejedelmek fogyatkozásait mikor írjuk, ne írjuk mint vétkeket, hanem sicut Virtutes imperfectus.” (Azaz mint fogyatékos erényeket).¹⁴⁸

Érdekes, hogy a *Summarium* és Lászlótól készített másolatának fotokópiája nem a torinói hagyatékkal, hanem kerülő úton, Amerikából érkezett haza 1950-ben.¹⁴⁹ Az írást magában foglaló pallium (a borítóívnek levéltári szakkifejezése) címében ezt olvassuk: „Max Schönbronn, Amer.Egyes.Áll.-beli lakos birtokában lévő kézirat fénykép-másolata. L.Orsz. Lev. L241) 1950. Lt.számot.” Kikértem az Országos Levéltár főigazgatóságának irattárából ezt az ügydarabot betekintésre, s az előadói ív magyarázatából és a benne lévő levelezésből a következőket állapíthattam meg: egy Schönbronn nevű amerikai magyar közölte Horváth Imre ottani magyar követtel, hogy kerülő úton hozzájutott Kossuth Lajosnak egy irata, amelyet Kossuth amerikai utazása közben egy ottani magyarnál, Bárdos Kálmánál hagyott. A magyar követ az írásokat átvette, Budapestre küldte a Magyar Külügyminisztériumhoz, s onnan továbbították 1950. november 27-én kelt 0680/k/55-1950 ügyszám alatt az Országos Levéltár főigazgatóságához. Az említett palliumban van a Kossuth kézírásával írt *Summarium* teljes szövege és a László-féle fotokópia. Az eredeti kézirat igen használt, szélein elrongyolódott állapotban van, de a László-féle fotokópia segítségével megérthető. Az Országos Levéltár szakrendezője ezt az írást és fotokópiát nagyon helyesen Kossuth torinói hagyatékához csatolta, s így került a vele tartalmánál fogva szervesen összefüggő *Had- és Csatatani* füzethez.

3. A MAGYAR SORGYALOGSÁG SZOLGÁLATI SZABÁLYZATA

Tulajdonképpen címe: *Bevezetés a magyar sorgyalogság szabályzataihoz*. Hét folió ív terjedelmű írásmű. Bevezetésében a gyalogság szervezetének és lényegének alapfogalmaival foglalkozik. Hogy Kossuth milyen tisztán látta és milyen helyesen értelmezte a katonai szakkifejezések fontosságát, azt kitűnően visszatükrözik ezek a megállapításai: „A hadtanban minden katonai fogalmat bizonyos megállapításhoz, kifejezéshez

¹⁴⁷ Megfigyelés (S. A.).

¹⁴⁸ MARKÓ 1939b, 264, 233.

¹⁴⁹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-968.

kell kötni és minden kifejezésnek szabatos értelmet kell adni, miszerint ugyanazon dolog vagy mozdulat mindenki által ugyanazon névvel neveztessek és minden szóhoz mindenki ugyanazon értelmet kösse. Csak így lehet a zavar kikerülhető. Ezért a magyar hadgyakorlati szabályok elébe szükségesnek láttam bevezetésül magyar hadi terminológiát előrebocsátani.”

Ebből a kijelentéséből megérthetjük, hogy miért vállalkozott Kossuth a magasabb régiókban mozgó gondolköréből néha leszállva, száraz gyakorlati szabályzatoknak idegen nyelvből való lefordítására. Ezt egyrészt azért tette, hogy megismerje a katona életét és szolgálatát irányító műszavakat, másrészt, hogy a remélt új honvédsereg felállításánál már készen adhassa ki a tőle helyesnek talált műszavak fordításait vagy tőle alkotott új szavait. Igen célszerű módon magyarázza – mint írja, „könnyítésül” – az idegen, német, francia műszavak értelmét, és azt kívánja, hogy ezeket a kifejezéseket minden tiszt köteles legyen megtanulni s ezek szerint oktasson.¹⁵⁰

Hét fejezetben, 255 pontban sorolja fel a gyalogság életében előforduló műszavakat. Ezekkel, valamint a még ismertetendő írásaiban előforduló szakkifejezések magyarosításával e tanulmányomban nem foglalkozom részletesen, Kossuth katona-írói tevékenységének ezeket a részletkérdéseit a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéről írt értekezésem utolsó fejezetében ismertetem a *Hadtörténelmi Közlemények* 1961. évi 2. füzetében, mert Kossuth ilyen irányú írói tevékenysége e téren külön méltánylást érdemel.

4. TÁBOR VEZÉRKARI UTASÍTÁS A TÁBORI SZOLGÁLATRA

A borítékíven olvasható fenti cím téves, mert a négyoldalas kék negyedréte alakú ívnek csak az első két oldalán foglalkozik Kossuth ezzel a kérdéssel, viszont itt találjuk Kossuthnak nemcsak a vezérkari szolgálatra, de más katonai tevékenységekre vonatkozó több jegyzetét. Mindenre kiterjedő figyelemmel fogalmazta meg ezeket az írástörődékeit, úgy látszik, egy nagyobb munka részleteinek szánta azokat. Szabatosan megfogalmazott, minden részletkérdésre kiterjedő figyelemmel megírt írásainak érdekesebb darabját teljes tartalmával az Okmánytárban hozom nyilvánosságra (III/a-b-c). A kék ív két oldalán öt pontban sorolja fel és vezérszavakban magyarázza a vezérkari és egyéb szolgálat lényegét és felosztását.¹⁵¹

Egy lap *Csatatani maximák* kezdettel röviden ismétli a *Had-* és *Csatatani* dolgozatában már megbeszélt elveit a stratégiai és taktikai támadásokról, de új gondolatokat nem hoz.

Kossuth vezérkari utasításának első darabja *Mindennapi Szolgálat* cím alatt felsorolja – mint azt az Okmánytárban III/a alatt közölt példányból láthatjuk – a szolgálat részletkérdéseit, öt pontban. De ezek közt csak a *Parancs Vétel és Jelentés* című fejezet

¹⁵⁰ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1004.

¹⁵¹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1020. (Megjelent: Ács 1994c – S. A.).

van külön kidolgozásban mellékelve, a többi helyett más, de szintén vezérkari jellegű utasítások fogalmazványait találjuk itt. A tábori őrsök, később begyökerezett helyes harctéri műszó helyett Kossuth a nem szerencsés „őrfő” kifejezést használja. A reduit-t itt várdának, másutt váracsnak nevezi. Az „Appel”-re, azaz szemlére, megbeszélést jelző sorakozásra szintén nem helyesen a „névszámlák” kifejezést használja, ezen a megjelentek létszámkimutatását értve.

A másik melléklet *A Hadparancsnok Táborvezérkarának (État Major) kellő rendbeni alakítására a következők szükségesek* címet viseli. Mind ez az utasítás, mind pedig a még ezután ismertetendő egyéb vezérkari utasítások Thiébault nyomán készültek, s elfogadják a francia vezérkar határozványait. Rendkívül alapos, mindenre kiterjedő figyelemmel írja le a vezérkar irodáiban szükséges ügymenet szabályozását. Igen alapos, szinte bürokratikus aprólékossággal megfogalmazott utasításai mutatják, hogy Kossuth nagy súlyt vetett a hadsereg nemcsak hadműveleti, hanem közigazgatási szolgálatának elrendezésére is, és pontosan megmondja, hogy kinek mi a dolga a vezérkar osztályai-ban. Néhány nem sikerült rangjelzése nem ment át a köztudatba. Így pl. szokatlan rendfokozat a hadsereg vezérkari főnökének „táborvezérkarnagy” elnevezése, mert a magyar szóhasználatban „karnagy” alatt általában zenekarvezetőt értünk. A vezérkar legmagasabb közigazgatási vezetőjét tábor vezérkari főgondnoknak nevezi el, a tüzér-ségi felügyeletét tüzér gondnoknak, a főhadiszállás parancsnokát, aki egyben a tábori rendőrség és fegyelmi ügyek vezetője, főhadiszállás parancsnok és főtáborrendőrnek (*Commandant du quartier général et grand Prevot*). Parancsára hallgat a Hadőrsereg (*Gendarmerie d'élite*), egy főparancsnoki mérnökkarnagy, a fővezér műszaki, egy lovassági pedig a lovassági ügyek központi irányítója [sic!].

5. SZOLGÁLATI EMLÉKEZTETŐ

A levéltári borítékíven: Táborvezérkari szolgálat és ide vonatkozó jegyzetek.

Nagyon érdekes írása Kossuthnak az, amelyben *Szolgálati emlékeztető* cím alatt összefoglalja gondolatait.¹⁵² Úgy érezzük, hogy ezeket nem külföldi munkákra támaszkodva vetette papírra, hanem tanulmányai során a háború lényegén gondolkodva ötlet-szerűen, ahogy éppen valamelyik tárgykör elébe vetődött, írta le, bizonyára azért, hogy ezeket a néha csak vezérszavakban felvetett gondolatokat később részletesen bedolgozza a megfelelő tárgyról készítendő utasításokba. Ha végigolvassuk ezt a jegyzéket, látjuk abból, hogy Kossuth élénken gondolkodó természete minden irányban igyekszik a had-erő életének minden mozzanatát szabályozni. Beszél a csatarend megszerkesztéséről, az előadók „competentiájáról”, jutalmazások, bírságok, iktatási segédletek, fővezéri, titoknoki lajstromok szerkesztéséről, a fő orvos és fő intendáns kapcsolatáról a fővezérrel, napi parancsnokról, hadparancsnokról, a katonai személyek illetményeiről, lótartásról,

¹⁵² Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1023.

„ruházati obtingentiáról”,¹⁵³ a behozott szökevények, lovak, elfogott ágyúk, szekerekért járó jutalmakról. Megmagyarázza a „jelszó” és „tábori jel” használatát, és különösen részletesen foglalkozik a „hadparancs” (*Armée Befehl, Ordres generaux*) megszövegezésével. 19 pontban sorolja fel mindazt, amit a hadparancsban ki kell hirdetni.

Csak a legnagyobb elismeréssel beszélhetünk Kossuthnak erről az írásáról, amelyből kitűnik, hogy ő a külföldi munkák lényeges határozványait igen jól fogta fel, és azokat a magyar viszonyokra kitűnően tudta alkalmazni (Okmánytár IV. sz.).

Végül egy külön lapon (Okmánytár III. d.) feljegyzi, hogy a „határinvasió”, tehát az ellenségnek országunkba való betörése esetén mit kell tenni. Ha nem tudjuk azt még a határon kívül megállítani, akkor vonuljunk vissza országunk belsejébe, s ott keressük ki azt a pontot, ahol minden erőnket latbavetve, az ellenségnek a legtöbbet árthatunk. De vigyázzunk, hogy erőnket szét ne forgácsoljuk, mert „aki sokat markol, keveset szorít”.

6. PROGRESSIÓK¹⁵⁴ A KATONAI OKTATÁSHOZ

Katonai oktatás alatt Kossuth itt nem a katonai nevelőintézetekben követendő iskolázást érti, hanem a közkatonának újonckiképzését, a fegyverrel való bánásmódot, azután a kisebb egységekben, szakaszban, században való zárt gyakorlatokat ismerteti.¹⁵⁵ Gondolatait valószínűleg francia és német szabályzatok alapján (ilyen nyelvű műszavakat találunk a magyar kifejezések mellett), *Leczkék* alakjában adja elő. Ezzel a tanításmóddal akarja megkönnyíteni a kiképzőtisztek és altisztek munkáját. Az egyes oktatásról szóló fejezetet három részre tagolja: 1. Egyes kiképzés; 2. Fegyverrel bánás, töltés; 3. Iránykozás (*alignement*), menet, kanyarodás, irányváltoztatás alapelemei. Sajnos ezt az írását nem fejezte be, hanem közben egy, ugyanitt található külön írást állított össze: *Tiszti Kézikönyv és Gyalogsági Hadulatok* címen. Hadulatok – e Kossuthtól alkotott műszó alatt, mint más írásaiból is megállapítható, ezt érti: „[...] hadulatok feladata azon mozdulatok elveit Dandárok (*Brigade*) s nagyobb hadcsapatokra alkalmazni, melyet a zászlóaljjoskolában gyakorlati szabályzatban (*Exercier Reglement*) egyes zászlóaljnál tanultunk”. Vagyis ő „hadulatok” kifejezéssel jelöli meg a nagyobb egységek hadmozdulatait. Ez a *Tiszti Kézikönyv* tehát voltaképpen a magasabb parancsnokok számára készült oktató segédkönyv. Írásmódja szabatos, világos és szemléltető. Egy rövid példa: „A csaták ágyúvali kezdésének egyik célja az ellenséget kényszeríteni, hogy megmutassa, mi ereje, és hol van?”

Egy Jegyzékben ehhez hozzáfűzi a következőket, amik az akkori hadseregszervezet szempontjából érdekesek: „A zászlóalj administrationalis tekintetben önálló tactikai egység, melyet a zászlóaljparancsnok kormányoz. Az ezredesek és alezredesek vezényelnek

¹⁵³ Járandóság (S. A.).

¹⁵⁴ Oktatási szakasz (S. A.).

¹⁵⁵ Országos Levéltár, Kossuth Íratok I-1023.

hadulatoknál s inspiciálnak,¹⁵⁶ de nem adminisztrálnak.” Abban a korban valóban a zászlóalj volt a gyalogság legfontosabb harci, egyúttal közigazgatásilag vezetett egysége. Az ezredes és alezredes csak hadműveleti vezetők voltak.

Ezután igen részletesen magyarázza az akkori igen szövevényes hadulatok – hadmozdulatok – végrehajtását, különösen a „homlokváltoztatást középre, bal szárnyra előre”. Ez egy rendkívül komplikált, sok gyakorlatot kívánó zártrendű mozgás volt, amit az ezredparancsnok vezényletére a zászlóalj- és századparancsnokok ismételtek a maguk csapataira vonatkozólag. Ilyen nehéz hadmozdulatokról ír még Kossuth, amikor felsorolja a vonalrendből, azaz csatárláncból és vissza való mozdulatokat és egyéb vegyes természetű hadulatokat, amelyeket csak erősen karbantartott, fegyelmezett és sok gyakorlaton iskolázott katonaság tudott szabatosan végrehajtani. Keltezés ezen az iraton sincs, de nem tartom kizártnak, hogy Kossuth ezt nem Kiutahiában, hanem jóval később, talán a 60-as években írta, mert kézírása itt az eddigi írásaitól különbözik, öregesebb, reszketőbb.

Ehhez az íráshoz csatolva találunk még különféle jegyzeteket. Összefüggés nélküli gondolatok, úgy, ahogy azok Kossuth eszébe jutottak, s ahogy feljegyezte őket, hogy azokat munkában felhasználhassa. Céllovési utasítási tervezet, gyakorlati szabálytervezet a gyalogságnak tüzelőállásba való kibontakozására, és tüzéségi jegyzetek. De érdemesnek tartotta feljegyezni, hogy például a tüzéséget miképpen vetették harcba a Lützen és Waterloo melletti csatákban.

7. AZ ELŐBBI ÍRÁSOKNAK EGY MÁSODIK PÉLDÁNYA

Ez a példány kutatók számára azért érdekesebb, mert egy László kézírásával írt kiegészítő részt is tartalmaz¹⁵⁷ *Oszlopmenet, oszlopbani hadulatok* címen.

8. TÁBORVEZÉRKARI KÖZPONTI IRODA

A vezérkar ügyosztályainak beosztását és a vezérkari irodák ügymenetét és vezetését szabályozza.¹⁵⁸

I. osztály: Hadmunkálati osztály. (Ma hadműveleti osztálynak mondjuk.) Főnöke a főtáborvezérkarnagy, ezt a fontos ügykört személyesen látja el.

II. osztály: Állami Osztály (*Situationsbureau*). Főnöke a táborvezérkaraltnagy (*Sous Chef d'État Major*).

¹⁵⁶ Felügyel, megsejmel. (S. A.).

¹⁵⁷ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1024.

¹⁵⁸ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1025.

III. osztály: Hadügyi Igazgatási Osztály (*Administrations*). Főnöke a táborvezérkari törzstiszt – osztályfőnök.

IV. osztály: Igazságügyi és Fegyelmi Osztály (*Justiz und Polizey Section*). Főnöke: táborvezérkari törzstiszt – osztályvezető.

V. osztály: Topográfiai Osztály. Osztályfőnök: táborvezérkari vagy mérnökkari törzstiszt.

Kossuthnak ez a tervezete teljesen megfelel az akkori hadvezetésnél szükséges ügykörök lebonyolítására.

Az egész írás egy nagy méretű, vastagabb papíron szerkesztett táblázat, az osztályoknak megfelelő rovatokkal. De a minden rovatban feltüntetett osztályról szóló rész külön íven is mellékelve van. Az egész ügydarab László titkár kézírása, tehát azt vagy Kossuth egy fogalmazványából tisztázta le, vagy pedig az osztrák hadsereg ilyen tartalmú szolgálati munkájából másolta ki. Erre vallanak a német szakkifejezések. De hogy Kossuth ezt az írást is gondosan tanulmányozta, annak bizonyítéka, hogy a tabella több rovatába beleszúrt kiegészítő megjegyzéseket, és azt a táblázat jobb alsó sarkában aláírásával ellátta. Valószínűleg ez a szabályzata is már Kiutahia után készült, amikor külföldön módjában lehetett az osztrák hadsereg szabályzatait megkapni.

9. ALAPUTASÍTÁS A FŐTÁBORVEZÉRKARNAGYNAK

Ez az utasítástervezet nemcsak a vezérkari főnöknek, hanem általában a vezérkarnak rendeltetését, szolgálatát, feladatait szabályozza igen érthető, egyszerű magyarázatokkal.¹⁵⁹

A táborvezérkar, azaz a hadjáratot vezető legfőbb katonai szerv működését ezekkel az igen találó, szabatos kifejezésekkel határozza meg:

„Táborvezérkar rendeltetése a hadvezér eszméit a hadsereg szervezésére, feltartására, ellátásra, mint szinte a hadműködésekre s azokra vonatkozó minden intézkedésekre nézve parancsokra átalakítani és minden idevonatkozó részletmunkát ki- és feldolgozni. Feladata: Részletes földtanismeret szerzés a hadszínhelyről, hogy a Hadvezérnek minden idevonatkozó kérdésre értesítést adhasson, miszerint a hadmunkálat tervét ahhoz alkalmazhassa, és a földtér ismeretlenségéből eredő minden baj elháríthatassék.”

Érdekesnek tartom Kossuth komoly elhatározásának – hogy magát hadvezérré képezze ki – ezt a rendkívül fontos bizonyítékát teljes tartalmával az Okmánytár V. számában közzétenni. Hogy milyen külföldi segédkönyveket használt ennek az érdekében írásának megfogalmazásánál, nem állapítható meg, de nem is fontos. Annál érdekesebbek azok a részletek, amelyek tisztán a magyar szabadságharc helyzetére vonatkoztatva tükrözik vissza Kossuth egyéni elgondolásait, kívánságait. Az egész munka kitűnő hadseregszervezési és hadvezetési, magasabb színvonalon mozgó tanulmány fogalmazványa. Emelkedett

¹⁵⁹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1026.

hangon magyarázza meg, milyen magasztos feladat vár a Vezérkar Főnökére, hogy a haza minden polgára és minden katonája feltétlen bizalommal tekintsen reá. Természetesen mindezt már a maga személyére mint fővezérre is vonatkoztatva.

„Én nemcsak vezére, hanem atya is kívánok lenni a nemzet bizalma által vezérletemre bízott hadseregnek, s atyai gondjaimnak a legkisebb részletekig valószínűsítését Főtáborvezérkarnagy Úr legnemesebb feladatai közé számítom [...]. Megkívánom, hogy emlékezetben tartsa, mikint a Magyar Hadsereg nem egy nép zsarnok szeszélyeinek, nem egy fejedelem vagy család önző, pizskos érdekeinek vak eszköze, hanem oly vitéz honpolgárok testülete, mely a haza szabadságáért ontja vérért... Akarom, hogy a magyar katona legfőbb dicsőségét abban helyezze, hogy magyar polgár; meg nem engedhetem, hogy a magyar hadseregben ama soldatescai negéd¹⁶⁰ kapjon lábra, mely a hon polgárt is néz s rajta paczkáz.”

Utasítja a vezérkar főnökét, hogy dolgozzon ki egy rövid tábori vezérkari kézikönyvet, „minthogy nekünk, újdonszerűt elemekkel kellend dolgoznunk s a táborvezérkari szolgálatnak sok oly részei vannak, melyeknél a jóakarát a rutin hiányát nem pótolhatja”.

Valóban tiszteletre méltó gondossággal állította össze ezt az írását Kossuth, s benne nemcsak a vezérkar szellemi irányítására, hanem a legaprólékosabb irodai ügykezelésre is gondolva, írta le utasításait. Ezzel a magyar katonai szakirodalomban eddig páratlanul álló értékes írásművet alkotott.

10. VEZÉRKARI UTASÍTÁS A TÁBORVEZÉRKARNAGYNAK

Kossuthnak ebben az írásában új gondolatokat vagy megállapításokat nem találunk, lényegében ismétli, csoportosítja az előbbi hasonló tárgyú írásokban mondottakat.¹⁶¹

11. GYALOGSÁGI ISKOLA. CSATATANI DOLGOZATOK

Ez a munka francia szabályzat után a zászlóaljok kiképzéséről szól. *Zászlóalj iskola, Zászlóalj hadulatok* részeiben behatóan foglalkozik a zászlóaljnak harcra való felvonulásával és kibontakozásával. Érdemesnek tartom egy érdekes részét az Okmánytár VI. szám alatt közölni. A francia vezényszavakat teljes szöveggel közli, s ezekhez fűzi a magyar fordítást és megfelelő magyarázatát.¹⁶²

Úgy látszik, hogy Kossuth ezekre a komplikált és már akkor idejétmúlt mozdulatokra nagy súlyt vetett, ami ismét csak azt bizonyítja, hogy nem látta a harctéren, hogy

¹⁶⁰ Fölényes magatartás, gög (S. A.).

¹⁶¹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1027.

¹⁶² Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1028.

amikor egy zászlóalj az ellenség puskatüzének hatókörzetébe lép, miképpen igyekszik minél gyorsabban szétfutni a zárt rendből csatárlánccá alakítandó, tehát az ellenségnek nehezebben eltalálható célpontokat nyújtó vonalba. Valami régi szabályzatból meríthette ezt a leírást, s mivel ő a támadást fegyelmezett rendben való előnyomulásnak szerette volna látni, ez neki tetszhetett. A szöveget többször áttanulmányozhatta, sok törlés, javítás, beszurás látható a lapokon, az egész egy sok megfontolás után megszületett szöveg benyomását kelti. A francia szabályzat sűrű idézetei után német szabályzatból is meríthette ismereteit, és ezek is régebbi keletűek lehetnek. A komplikált mozzanatok végrehajtásának részleteiről sokat ír az *Oszlopmenet oldallal* fejezetben, hogy miképpen kell azt végrehajtani. „A legénység indulj vezényletre egyszerre kilép és folyvást szabatos toppos lépést tart.” A toppos lépést más írásaiban is használja. Ezt a hangutánzó szót használja a díszmeneteknél használatos feszes, tagozott menet megnevezésére. Mária Terézia és II. Frigyes háborúiban a gyalogság még adott esetben valóban feszes, zárt kötelékben, néha zeneszó, dobpergés és kürtök hangjai mellett, lengő zászlóval közeledett az ellenséges arcvonal felé, s így kezdte támadásait. De akkor a puska és ágyú tüzelése még nem volt olyan messzehordó, mint később, úgyhogy ilyen begyakorolt, zártrendű tömeggel sikerült többször is betörni az ellenségnek szintén zárt rendben felállított harcvonalaiba, s ott kézitusával eldönteni a harc végét. Még a francia háborúk első időszakában is előfordult néha ez a támadási alakzat, de amikor a napóleoni háborúk éveiben, éppen a távolabb hordó fegyverek miatt kialakult a franciáknál a szétszakadozott arcvonal, a Tirailleurette – azaz csatárláncvonal alakzat –, ez a zárt tömegben, mint a gyakorlórétren végrehajtott támadási mód, megszűnt. A 48/49-es szabadságharcban nem fordult már elő, de Kossuth íróasztala mellett még mindig helyesnek tartotta erről részletesen írni.

Ez a nem kevesebb mint 120 folio oldalra terjedő kézirat azonban újabb bizonyítéka Kossuth szilárd elhatározottságának és szívós akaraterejének, nemkülönben hadvezéri hivatástudatának. Ő, aki ekkor már terjedelmes levelezést folytatott külföldi diplomatákkal, politikusokkal, emigránsokkal, és belemélyedt, amint láttuk, a hadvezetés legmagasabb tudományát ismertető szakkönyvek tanulmányozásába, közben időt tud magának szakítani, hogy nagyon is száraz és a hadvezéri tevékenységtől távol álló katonai részletekkel, aprólékos kiképzési segédletekkel foglalkozó munkát is behatóan tanulmányozzon. Összesen 620 §-ban beszéli meg a zászlóalj aprólékos kiképzési és vezetési dolgait. Valóban unalmas és fárasztó munka lehetett ez, és hogy ő milyen komolyan foglalkozott ezzel, azt bizonyítja, hogy valamennyi megmaradt katonai írásai közt ezek a lapok vannak a legnagyobb gonddal átjavítva, minden oldal tele törlésekkel, helyesbítésekkel, betoldásokkal. Az egész úgy fest, mint egy igen alapos nyomdai korrektúra, amikor valaki egy már megírt dolgot újból és újból elővesz, mindig átolvassa, mindig talál benne valamit, amit kiegészíteni, helyesbíteni kell. Ez is azt bizonyítja, hogy Kossuth így akarta gyakorlati hiányait pótolni. Ha ez az írása egy végső csiszolás után nyomtatásban megjelenhetett volna, akkor kezünkben lenne egy kitűnő, az akkori európai seregek szabályzataiból összeállított magyar gyakorlati szabályzat.

De a szövegben nemcsak gyakorlati, fegyelmező és mint írja, „manoevrierozó” mozdulatok tömegét olvashatjuk, hanem közben rövid, a harctéri szolgálattal összefüggő utasításokat is találunk. Ír a támadásról, hátrálásról, védekezésről, lovastámadások esetén stb., mindent az akkori merev módszerek szerint. Egyik különösen érdekes rövid fejezet a gyalogság támadásának utolsó jelenetéről, a kézitusáról szól, amikor már szuronyharcra kerül a sor. Ezt az Okmánytár VI. számában közlöm. Ebben, mint olvashatjuk, igen jól ismeri a magyar katona természetrajzát, amikor megállapítja, hogy nem szereti a védelmi, veszteglő, halogató harcot, egyéniségének inkább a gyors, merész támadások felelnek meg. Egy mondata:

Adott helyzetben a közelharc „annál inkább fontos nemzeti jellegénél fogva a magyarnál. A magyar, mint minden szabadságszerető, lelkes nép, inkább cselekvő, mint szenvedő bátorsággal bír; helyben, tétlenül állani s magát órákig mozdulatlanul lövetni nem igen szereti; ellenben szuronyt szegezve vívtuk ki legszebb diadalainkat.”

Hogy Kossuth jól ítéli meg a magyar katona támadásra alkalmas lelkiségét, ezt harctéri tapasztalataim alapján is megerősíthetem, és a történelem számtalan harcleírása bizonyítja. Amikor az osztrák¹⁶³ örökösödési háborúk egyik harcjelenetében, 1779. január 18-án a győri 19. gyalogezred Alvinczy József ezredes vezetésével szuronyrohammal megrohanta és bevette Habelschwerdt kőfalakkal és tornyokkal megerősített városát, a Bécsbe küldött hivatalos harctéri jelentés ezt írta: „Das Regiment hat die Attaque auf gut Hungarisch gemacht.” Azaz, a támadást derekasan, amúgy jó, magyar módra hajtotta végre.

12. VEZÉRESSZÉK A LOVAGSÁGI CSATATANBÓL

A lovasságnak a szabadságharc alatt még fontos szerepe volt nemcsak a felderítő szolgálatban, hanem az ütközetek előtt, közben és főleg az üldözésben. Kossuth ezért helyesen értékeli a lovasság mint különleges fegyvernem jelentőségét. Ezt az érdekes munkáját teljes szövegével az Okmánytár VII. számában hozom nyilvánosságra, főképpen azért, mert nemcsak a lovas harcmódor megítélése szempontjából érdekes, de mert Kossuth itt is a magyar viszonyokat tartja szem előtt, bár egy reményében e téren csalódnia kellett a szabadságharc alatt.

Írása kezdetén aprólékosan kiszámítja, hogy egy gyalogos, egy lovas, egy ágyú a vonalban mennyi helyet foglal el, mennyi helyre van szüksége ahhoz, hogy kanyarodásokat, fordulatokat hajtson végre. Kiszámítja, hogy egy zászlóalj felállításához, egy lovassági alakulat felállításához hány lépés terület szükséges, s végül kiszámítja, hogy egy zászlóalj gyalogság, egy osztály lovasság és két üteg ágyú körülbelül egyenlő vonalat foglal el. A gyalogságnál itt egy szokatlan megnevezést használ, amit később s előbb sem találunk írásaiban, ami nem is került forgalomba. Ez a „szál” műszó. Lényegét nem magyarázza meg szabatosan, úgy látszik, hogy a későbbi félraj, tagpár vagy kettősrendek alakzatot érti ez alatt.

¹⁶³ Bajor (S. A.).

Igen helyesen írja le, hogy a lovasság sikeres harcbevételéhez milyen terep, azaz sík mező szükséges, és hogy csatákban nem szabad a lovasságot felaprózni, mert ellentétben a portyázó, felderítő szolgálattal, itt csak tömeges fellépésével hathat. A lovasság rendeltetését helyesen ítéli meg, és kimondja szinte aforizmai rövidséggel, igen találóan, amikor a lovak kíméléséről és erőben tartásáról ír, hogy „rossz lóval, bátor huszár nem győzhet. Félénk vagy rossz huszáron a jó ló sem segít. Tehát bátor és merész lovas a jó és jól idomított, engedelmes ló nélkülözhetetlen elem.” 22 pontba sűriti össze a lovasság feladatait rövid meghatározásokkal, Thiébault munkájára hivatkozva. És helyesen látja, hogy „a győzelem fő nyeresége nem magában a győzelemben van, hanem abban, hogy miként hasznát vesszük a nyert csatának, csata után. [...] A csata a vetés, utána kell még csak aratni. A lovasság az arató. Tehát fő rendeltetése a lovasságnak: hasznót aratni a nyert csatából, s ha csatát vesztenk, akadályozni, hogy a győztes ellenség győzelmének hasznát ne vegye.” Amit eddig a lovas szolgáltról és harcról mond, az mind igaz és helytálló. De csodálkoznunk kell azon, hogy a szabadságharc alatt nem nagyon dicséretes szerepet játszott pusztai szabad lovasok értékét még most is nagyra becsüli. Szerinte „a guerilla szolgálatban Magyarországon nem szükséges a rendes lovasságot alkalmazni. Az alföldi puszták s tanyák népe, saját körükből választott jó vezérek alatt a világ legjobb száguldó lovasságát adják.” Kossuth, úgy látszik, már nem emlékezett vissza arra, hogy a regényekben és költeményekben feldicsért legendás Rózsa Sándor szabadcsapata milyen siralmasan szerepelt rövid ideig a harcokban. A magyar Hadtörténelmi Levéltárban a Generalkommando, a magyarországi főhadparancsnokság irataiban megtaláltam és feldolgoztam azt a terjedelmes levéltári anyagot, és nyilvánosságra is hoztam *Az igazi Rózsa Sándor* címen; e cikkem bebizonyítja, hogy ez a nem is nagyszámú pusztai lovascsapat sem a felderítő szolgálatban, sem ellenséges táborok megrohanásánál nem volt használható, mert fegyelmet, parancsot nem ismert, s minden portyázása féktelen fosztogatással végződött. Több eredeti harctéri jelentés volt a kezemben, amelyekben honvéd parancsnokok kérik a minisztériumot vagy a fővezériséget, hogy ne küldjék Rózsa Sándor csapatát hozzájuk, katonai értékük nincs, csak bajt okoznak.¹⁶⁴ A harchoz – legyen az elszigetelt kiportyázás vagy nagyobb összecsapás – fegyelem, parancsteljesítés, rend kell, erre pedig a szabad kóborláshoz, prédáláshoz szokott haramiákat nem lehet rászoktatni. Abban is igazat adhatunk Kossuthnak, hogy bármilyen fontos és eredményes szolgálatot végezhet a száguldó, könnyű lovasság, „áttörni az ellenség sorlovasságán, nehéz lovasság kell”.¹⁶⁵ Tehát ő úgy képzei, hogy egy ezred nehéz lovasság, 11 lábnyi hosszan lándzsával, mell- és hátpáncélvasba öltözve, sisakkal vágat az ellenség lovastömegének áttörésére, „míg

¹⁶⁴ MARKÓ 1927. Markó megállapításai erősen túlzók. A Rózsa Sándor-féle csapat túlkapásai nem voltak egyedülállóak, sok esetben ilyen atrocitásokat reguláris alakulatok is elkövettek a Délvidéken (Kemény Krisztián főlevéltáros szíves közlése). A témára lásd még: SERES 2012 (S. A.).

¹⁶⁵ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1029.

nyomban mögüle egy pár ezred fürge huszár jobbra-balra felkanyarodva, az áttört ellenséget a résből hátba és oldalba veszi”. Kétségkívül érthető és egyszerűnek látszó hadmozdulat, de hogy a valóságban sikerülhet-e, attól függ, s erre Kossuth nem számít, hogy nincs-e az ellenségnek gyalogsága, tartalékcsapata a közelben, mert ha ez puskatüzével, vagy a tüzéség egy-két ágyúval minden lovasrohamot szétverhet, akkor a bármilyen jól előkészített támadás már végrehajtása közben összeomlik. Hivatkozik egy német szaktudós, Kalckreuth gróf tábornagy rendszerére.¹⁶⁶

13. TÁBORI SZOLGÁLAT, HADTELEPEK

Kossuth ebben az írásában megbeszéli a táborba szállott és ellenséggel szemben álló katonaság biztonságára szükséges intézkedéseket.¹⁶⁷ A tábor belső szolgálatát három fejezetben tárgyalja, amelyeket ő „sor”-oknak nevez. De ez a szó: tábor, ebben az esetben nem a békés táborozásnál szükséges beosztást, intézkedést, tábori rendet jelenti, hanem általában nemcsak a táborok, de a külső állomások biztonságára szükséges intézkedéseket is. Az I. sorban magyarázza az előőrsi szolgálat fontosságát s „egyéb külső állomásokon” (*Posten*) feltétlenül szabályozandó biztonsági intézkedéseket. A német *Posten* szóból kitűnik, hogy itt előőrsokról (*Verposten*) van szó. A II. sor két alfejezetből áll: „1. A hadimunkák fedezetéhez szükséges detachementek, 2. maguk a hadimunkák minők, a tábori erődítések s közlekedési vonatok. III. sor. A fegyvertelen szakmák a táboron belül és kívül. Detachmentek büntetés végrehajtásokhoz. A táborsemek milyen sűrűn legyenek?” Azt kívánja, igen helyesen, hogy a táborsemek, azaz az előőrsök előretolt őrszeimei (*Vedetták*) csak oly távolságban legyenek egymástól, hogy egymást láthassák, hallhassák s a gyalogságnál egymást keresztűzzel támogathassák. Egy eddig nem használt katonai kifejezéssel találkozunk ebben az írásban. Kossuth „támolat”-oknak nevezi az *Unterstützungspunkt*okat. Ezeket ő olyan biztonsági csapatoknak gondolja, amelyek rendeltetése az első „tiszti és altiszti őrségeket (állomásokat) felvenni, az ellenséget tartóztatni, hogy a tartalékról rendelkezések megtétethessnek”. Ez tehát a későbbi katonai szabályzatok szerint az az első tartalék, amely az előőrsvonal mögött készen áll a legelső ellenséges támadás feltartóztatására, amíg erősebb csapatok odaérkezhetnek, vagyis az, amit a későbbi szabályzatok *Verpostenreserve* – előőrstartaléknak neveznek. Három jól sikerült műszót találunk itt: a Depot (raktár, telep) kifejezést Hadtelepre, a Campot táborozásra és a Cantonierungot szállásolásra magyarázza.

¹⁶⁶ Friedrich Adolf von Kalckreuth gróf (1737–1818) porosz tábornagy. Csak egy munkájáról, a hétéves háborúról írt tanulmányáról emlékezik meg ALTEN 1909–1911. Kossuth tehát valószínűleg ezt ismerhette.

¹⁶⁷ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1036.

14. A KALAUZKAR. HADTANI FOGALMAZVÁNY

Egy érdekes, a magyar hadi terminológiában eddig nem használt műszóval kalauzkarnak nevez el Kossuth egy különleges alakulatot.¹⁶⁸ Ezért teljes szövegével az Okmánytár VIII. számában hozom nyilvánosságra. Rendeltetése: „Az utakkal, ösvényekkel, közlekedési eszközökkel megismerkedni s e véget a vidéket megkutatni, a vidékismerő lakosok begyűjtéséről gondoskodni – marsch vezetőkkül szolgálni: csaták alatt a parancshordó nyargonc (galopin) szolgálatot teljesíteni s magát a főparancsnok őrkíséretéhez tartozónak tekintve, a csatákban ezen őrkísérettel osztozni.”

A kalauzkar olyan – egy századnál nem nagyobb – lovas alakulat legyen, amelynek fegyverzete lándzsa, kard és „6 csöves revolver pisztoly”. Parancsnoka őrnagy, százados vagy főhadnagy, a legénysége mind írástudó legyen. A tizedes őrmesteri, az őrmester hadnagyi ranggal és díjjal, a tisztek rangja, zsoldja „mind egy-egy fokkal fentebb, mint a hadsereg többi részénél”. Ezt a kalauzkari csapatot Kossuth egy különleges, magasabb minőségű elitcsapatnak szánta, amely egyrészt a főhadiszállás őrizetére, másrészt pedig a közelfelderítésre, hírszerzésre s a hadseregünk támogatására kész polgári személyek begyűjtésére és alkalmas felhasználására szolgáló csapat. Ismerniök kell a delejtű (*Compass*) használatát, legyenek képesek pontos jelentéseket írni és az útvonalakat érthetően megrajzolni vázlatokra. De nem szabad tudálékosság és túlzott követelés hibájába esni, hogy pl. művésziileg rajzolt vázlatokat készítsenek. Egy érdekes példát is leír, hogy miképpen kell egy felderítő szemle tapasztalatait papírra venni. Még több érdekes utasítást olvashatunk Kossuthnak ebben a szabályzattervében, amelyekből kitűnik, hogy ez a különleges alakulat a főparancsnok és vezérkarának szeme, füle s harc közben erős karja legyen, s ha szükséges, az ütközetben a „had őrkari lovassággal együtt, vezérkari parancsra részt veszen [...] jelszavuk Napóleon gárdájáéhoz hasonló ez legyen: A fővezér őrkíséréte meghal, de sem nem fut, sem meg nem adja magát!”

15. UTÁSZKAR. HADSZÁLLÍTÁSI SZOLGÁLAT

Bár címe szerint az utászok szervezetével, szolgálatával kellene ennek az írásnak foglalkozni, Kossuth erről csak röviden emlékszik meg, azután részletesebben beszéli meg a hadsereg ellátási kérdéseit.¹⁶⁹

Kossuthnak erről az írásáról megállapíthatjuk, hogy azt nem Kiutahiában állította össze, hanem jóval később, Amerikából való visszatérése után. Mindjárt első mondatában elmondja, hogy célszerűnek tartja azt a tábori konyhafelszerelést – valószínűleg mozgó tábori konyhát –, amelynek mintáját Asbóth ezredes neki Amerikából elküldötte. Mint

¹⁶⁸ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1037.

¹⁶⁹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1038.

tudjuk, Asbóth Kossuthal együtt utazott Amerikába, de nem tért vele vissza, hanem kint maradt. Belépett az amerikai hadseregbe, ott az 1863–1864. évi testvérháborúban a rabszolga-felszabadításért küzdő északi hadseregnél dicséretesen szolgált, s mint tábornok, később diplomata, szolgálatokat végzett.¹⁷⁰

16. HADI BÍRÓSÁGOK ORGANISMUSA

Kossuth kiterjesztette figyelmét a haderő bírósági és fegyelmi ügyeire is.¹⁷¹

A katonai bíróságok nemét és hatáskörét így szabályozza: Az első fórum az „állandó haditörvényszék”. A második a mai fellebbviteli bíróságok munkáját végző „felhaditörvényszék” (*Appellationsgericht*). Külön bíróságot állít fel esetenként. Ez az „ideiglenes várbíróság”, ha az ellenség egy várost körülzár, de ez a bíróság csak a körülxárás tartama alatt működik. Intézkedik „rögtönítélő bizottmányok, kémség, lázadás, gyávaság esetén” való összeállítására. Végül elrendeli egy „rendkívüli haditörvényszék” összehívását seregparancsnokok felett, ha szabad mezőn szóban vagy írásban kapituláltak. És minden várátadás esetén a várparancsnok felett.

17. JEGYZETEK, HADÁSZATI KÉRDÉSEKBEN

Hat lap laza, összefüggés nélküli jegyzetekkel, papírszeleteken. Adatok francia írók műveiből és máshonnan kiírt gondolatok, szabályzatokra vonatkozó adatok. Létszámok, szervezési részletkérdések, élelmet és takarmányt szállító különítmények szolgálata és összeállítása. Tábori kórházakról szóló adatok magyarul és franciául. Leszűri azt a helyes alapelvet, hogy a harcvonalt mögött legyen sok kórház, de ezek ne igen nagyok, és könnyen mozgathatók legyenek, és „a kórodákat az etappokkal kell viszonyba hozni”. Vagyis a kórházi ügyeket helyesen a hadtápszolgálat hatáskörébe utalja.¹⁷²

18. LOVASSÁGI HADULATOK, TÜZÉRSÉGI JEGYZETEK

A borítólap címe nem egészen pontos, mert Kossuthnak ebben az írásában alig találunk a tüzérségről szóló jegyzeteket, de annál pontosabban és részletesebben foglalkozik a *Lovassági hadulatok, vagyis gyakorló szabályzat egy ezred lovasság számára* témájával.¹⁷³

¹⁷⁰ PILCH 1933, II. A magyar kard idegen nemzetek szolgálatában c. fejezet, 473.

¹⁷¹ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1039.

¹⁷² Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1041.

¹⁷³ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1042.

Leírja a lovasság három legfontosabb hadmozdulatát, azaz miképpen kell az oszloprendből harcra megfelelő alakulatba átmenni, miképpen kell mozogni a vonalrendszerben, és végül miképpen kell visszaalakulni oszloprenddé.

19. A TÉRLÖVEGEK FŐBB ALKATRÉSZEI

A tábori ágyúkat nevezi Kossuth térlövegeknek, ezeknek főbb alkatrészeit ismerteti ez a dolgozat, amelyhez – valószínűleg műszaki rajzolóktól készített – 10 rajzot is mellékel. A Haubitzokat¹⁷⁴ vetágyúnak nevezi. Írásában általában a tüzérségnél már a szabadságharc alatt elfogadott műszavakat használja. Az ágyúcső üregét, „ahol a golyó be- és kijön”, „lélek”-nek nevezi, a csőtorkolatot „száj”-nak.¹⁷⁵

Az itt felsorolt írásokon kívül még két darabot találunk Kossuth katonai írásai közt, de ezek nem Kiutahiában készültek, s azokat nem is Kossuth írta, hanem jóval később, 1859 táján jöhettek létre, mert mind a két írás a Piemontban rendszeresített tüzérségi szabályzatokat ismerteti, kifogástalan magyar fordításban.¹⁷⁶

Ezekkel részletesebben foglalkozom – mivel a magyar katonai nyelv fejlődése szempontjából érdekesek – erről a tárgyköréről írt értekezésem említett utolsó fejezetében.

Valóban bámulatra és tiszteletre méltó az az alaposság, minden részletkérdésre kiterjedő figyelem, gondosság, amellyel Kossuth, aránylag rövid idő alatt, ezeket az írásműveit összeállította. Így előttünk van egy hatalmas, gazdag anyag az akkori hadtudomány állapotáról, a három fő fegyvernem szervezetéről, harctéri felhasználásáról s minden egyéb katonai kérdéséről. Ha lehetett volna mindezeket az írásokat feszebb keretek közé vonva, rendszerbe foglalva kinyomtatni, ez a katonatudományok kompendiuma¹⁷⁷ ma minden könyvtár megbecsült értéke és Kossuth hadtudományi autodidakta felkészültségének ragyogó bizonyítéka lenne.

¹⁷⁴ Tarack (S. A.).

¹⁷⁵ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1044.

¹⁷⁶ Országos Levéltár, Kossuth Iratok I-1040. és I-1045.

¹⁷⁷ Vezérfonal (S. A.).

V. KOSSUTH HADVEZÉRI FELKÉSZÜLTSEGE

Megismerve így Kossuth széles körű előkészítő munkásságának irodalmi termékeit, felelnünk kell arra a kérdésre, vajon ha bekövetkezett volna az a kedvező fordulat, amit ő emigrációja alatt remélt, hogy Magyarország újra kitűzheti a harc zászlaját, és talpra állítva a magyar haderőt, annak ő lett volna a fővezére, vajon alkalmas lett volna ő a kettős legfőbb vezetésnek, az államfő és fővezér hatáskörének maga személyében való egyesítésére? Kossuth hadvezéri képét három oldal felől közelíthetjük meg. Két kitűnő jellemzést ismerünk szabadságharci tevékenységéről és egyéniségéről. Az egyiket egy pártatlan külföldi hadtörténész mondja, Wilhelm Rüstow svájci katonatudós, aki szabadságharcunk történetét részletesen megírja könyvében. Ezt mondja:¹⁷⁸

„Minél pártatlanabban követi az ember e nagy mozgalomirányító (*Agitator*) működését, kénytelen elismerni, hogy katonai tekintetben is távolabb látott Kossuth a legjobb magyar tábornokoknál (*dass er in militärischer Beziehung die besten ungarischen Generale übersah*). Ha nem is volt bátorsága a harctéren (*mag er den Muth auf den Schlachtfeldern nicht gehabt haben*), ha egyáltalában nem ismerte a katonai szolgálat részleteit, [...] nagy katonai áttekintőképessége volt, s ez csak az utolsó időben, a kétségbeesés idejében zavarodott meg (*er hatte einen grossen militärischen Blick, erst in der letzten Zeit, der Zeit der Versweiflung wurde dieser getrübt*).”

Kossuth magasan szárnyaló lelkeségére s mindig a legideálisabb célok elérését remélő gondolatvilágára pedig Hajnal István világított rá az emigráció első éveiről írt említett munkájában: „A mindig reménykedő, mindig felsőbb szerencsét sejtő, a valóságot a költőivel egybeforrasztó Kossuthnak a sikertelenség töri le a szárnyát a jövőben is mindörökre. Kossuth saját egyéniségének és sorsának költője volt kora ifjúságától kezdve. Ha új terveket kovácsolt, átélt a terveket, átélt sikerüket s átélt azokban önmaga szerepét is.”¹⁷⁹ A harmadik szempont, amelyet figyelembe kell vennünk Kossuth katonai egyéniségének megítélésénél, az a tanulmányomban részletesen ismertetett, maga kezével írt hadtudományi munkásságának eredménye és értéke.

Tanulmányom előbbi fejezeteiben többször megemlítettem, hogy Kossuth nem vett részt harcokban, ütközetekben, csatákban a tűzvonalban, tehát azok lefolytatását csak írott harcjelenetekből vagy szemtanú-elbeszélésekből ismerhette meg, de hiányzott háborús

¹⁷⁸ RÜSTOW 1860, I. 80. (A fordítás nem nagyon pontos – S. A.)

¹⁷⁹ HAJNAL 1927, 58.

életéből a harcok eseményeinek a személyes megfigyelése, látás-hallás-tapasztalat révén szerzhető élménye. Erre vonatkozik Rüstow említett megjegyzése, hogy Kossuth nem mutatott bátorságot a harctéren. De az biztos, hogy ő csapataival az egész felkelés alatt állandó összeköttetést tartott. A Schwechat melletti harcot Móga tábornok oldalán, legalábbis annak kezdetén végignézte, de ez még nem mondható nagyobb, mondjuk reguláris keretek közt, céltudatos vezetés alatt, feszes csapatkötelékekben vívott küzdelemnek. Később gyakran felkereste a hadszíntereket. A *Kossuth-émlékkönyv*nek hadtörténeti fejezetei felsorolják, hogy 1849-ben ott volt a Cibakháza felől indított nagy előnyomulásnál, de itt harcra nem került sor. A tavaszi hadjárat megindulásakor, március 26-tól április 10-ig ismét a hadra kelt seregnél tartózkodott. Végül július végén vagy augusztus elején megszemlélte a temesvári ostromot.¹⁸⁰ E rövid, alig másfél évig tartó háborúban a fővezéri tisztenem egy ember látta el elejétől végig, ami a hadvezetés egységes folytonosságát biztosította volna. Kossuth fővezéreit állandóan cserélgette. Móga után Görgei, utána Dembiński lettek a fővezérek, s az elmozdított fővezér ott maradt a seregnél alsóbb beosztásban, ami hátrányos dolog volt, mert a hozzá ragaszkodó hívei a tisztikarban az új fővezért nem szívesen ismerték el. Ez okozta azt a nemkívánatos hangulatot a hadra kelt seregnél, amiről a szabadságharc katonai történetét feldolgozó régebbi munkában ezt olvashatjuk: „Érthető, hogy a tábornokok közt nem volt meg az összhang, féltek egymástól, soha senki sem tudta, hogyha egy harctéri vállalkozása nem sikerül, Kossuth ezután miképpen dönt felőle.”¹⁸¹ Kossuth megbízottai, polgári személyek, állandóan jártak-keltek a hadsereg alakulatainál, hoztak-vittek híreket, s Kossuth ezeket elhitte. Május 28-án leküldte Vukovics minisztert Bem főhadiszállására azzal a határozott utasítással, hogy bírja rá Bemet, hogy vegye át a Felsődunai Hadsereg fővezérségét. Ha Bem vonakodnék, akkor „Vukovics teljes hatalommal van ellátva, azt és úgy tenni, amint a haza java kívánja”.

A szabadságharc első hadműveletei alatt igen sok gondot okozott a hadvezéreknek az önkéntes népfelkelő zászlóaljok alkalmatlansága a reguláris csapatokkal szemben, nyílt csatában, amint ez éppen Schwechatnál már bebizonyult. Ismerjük Görgeinek egy jelentését Kossuthhoz 1848. november 17-éről:

„Tisztelt Elnök Úr! Amint én az önkéntes zászlóaljok s a kaszás férfiak alkalmazása ellen síkra léptem, Önnél, Elnök Úr, nem találtam semmi meghallgatást, mert az Ön nézete szerint egyedül maga a lelkesedés is elégséges arra, miszerint a rend a hadviselés nehézségei elviselésében megkívánható állhatatosság, az engedelmesség, fegyelem s más hasonló katonai, de csak katonai eredményeket kipótolhassa. Adná Isten, hogy úgy legyen, akkor a mi dolgaink másképp állanának!”¹⁸²

Görgeinek ez a jelentése keresztezte Kossuthnak egy már pár nappal előbbi, november 5-i keltezésű elhatározását, amelyből kitűnik, hogy Kossuth ezt már előbb belátta,

¹⁸⁰ BALÁZS–BORUS–NAGY 1952, 355 és köv., 379 és köv.

¹⁸¹ BREIT 1929, II. 26–28, III. 14.

¹⁸² KOSSUTH–GÖRGEI 2001, 30.

és döntött is ebben a kérdésben. Ezt írja: „Ujoncokat, minél előbb! Nemzetőrökkel, önkéntes csapatokkal semmire sem megyünk, ebből kiábrándultam!”¹⁸³

Kossuth katonai gondolkodásában érdekes kettősséget állapíthatunk meg. Mint kiutathai dolgozatai mutatják, nagyon is fontosnak tartotta a hadra kelt sereget a kipróbált katonai tudományos alapelvek szerint megszervezni, kiképezni s vezetni. De ő általában a katonai életformát, mint hivatást, nem szerette. Ismételten hangsúlyozza a „soldatescai negéd, katonai kaszt” szellemének káros jelenségeit. Bizalmas híve és barátja, Pulszky Ferenc, aki Kossuthnak lelkeségét és gondolkodását igen alaposan ismerte, ezt írja róla: „A Honvédelmi Bizottmány Elnöke (Kossuth) már azon időben (a szabadságharc elején) sokat foglalkozott a hadi tervekkel s azt hitte, hogy sajátlag hadvezérnek született. [...] Kossuth a katonai elemekben sohasem bízott, tudta, hogy az mindig ellentétben áll a civilistákkal és azokat lenézi.”¹⁸⁴ Nem kétséges, hogy Kossuth ellenszenvének oka a hivatásos katonaság iránt az lehetett, hogy a Magyarország városaiban a szabadságharc előtt elhelyezett osztrák, cseh, morva és más nemzetiségű ezredek tisztjei közül sokan pökhendi, a magyar ember önértékét méltán mélyen sértő magaviseletükkel a magyar társadalommal meggyűlöltették magukat. Ezeket az előforduló megalázó jeleneteket, általánosítva, az utált katonai szellem terhére rótták. De Kossuth megfedkezett arról, hogy ez a tőle látott „szoldateszkai negéd” nem azonos azzal az egészséges katonai magyaros szellemmel, amely nemcsak az Árpád-házi királyok és Mátyás király seregében, de Bocskai, Bethlen hadaiban s Rákóczi Ferenc szabadságharcában igenis erőteljesen és dicséretesen jelentkezett. Sőt, a császári haderő magyar csapattesteiben is tovább élt egy különleges magyar katonai szellem, hiszen például ennek köszönhette a magyar huszárság világszerte ismert hírnevét. A 48-as szabadságharcban Mészáros hadügyminiszter rendeletére zárt kötelékben hazajött zászlóaljok, a Lenkey-huszárok s más hasonló, hazafiasan érző és cselekvő magyar tisztek és közvitéztek magukkal hozták katonás szellemüket, amiről előbb már beszéltem. És a szabadságharc alatt is kialakult a méltán dicsérendő katonás szellem, pl. a „vörös sapkások”, „fehér tollasok” és más csapatrészeknél is. Az összetartást és harcképességet a csapatoknál nem polgári szellemmel, hanem kifejezetten magyar katonás szellemmel lehetett felkelteni és megtartani, és ez korántsem volt káros hatású.

Kossuth a lelkesedésnek igen nagy, sőt sorsdöntő szerepet tulajdonít a hadműveletek alatt. Ebben igaza van, és a lelkesedésnek mint csatadöntő jelenetnek fontosságát nem szabad lebecsülni. De ez csak időben és térben korlátozott módon, spontán érvényesülhet. Ha a harcok alatt például egy lelkes tiszt magával ragadja ingadozó harcosait s mindazokat, akik őt a válságos pillanatban látják és hallják. De azt egy, esetleg több kilométerre széthúzódozó szakadozott csatárlánc arcvonalára kiterjeszteni aligha lehet, még kevésbé tartósítani. A lelkesedésnek állandó lobogására azonban természetesen szükség van egy szabadságharc egész ideje alatt a nemzet, a nép életében. Az egész nemzetnek lelkesedéssel kell végigélni a szabadságharcot, elsőtől utolsó napjáig, elviselni az elkerülhetetlen szenvedéseket, s ezzel megadni a lehetőséget arra, hogy fiai a harcmezőn, amikor arra alkalom nyílik, lelkesedéssel, s ha erre pillanatnyilag nincs szükség,

¹⁸³ BALÁZS–BORUS–NAGY 1952, 240.

¹⁸⁴ PULSZKY 1884, I. 414–415.

fegyelmezett, szívós kitartással, becsületes vitézséggel fejezzenek be egy ütközetet. Egy hetekig, esetleg hónapokig, talán évekig elhúzódó háború nem a dicsőségért lobogó lelkek közös, lelkes rohama egy szent cél érdekében, hanem egy nagyon is reális, véres, komoly valóság, amelyben a hadvezérnek adottságokkal, emberi erényekkel, de gyarlóságokkal és gyengeségekkel is számolnia kell. A hadvezérnek mindig nyílt szemmel kell szemlélni az adott helyzetet, a materiális erőket, lehetőségek egybevetésére kell a fő súlyt vetni, hogy tudja, lássa, milyen erők állanak rendelkezésére, milyen erejű ellenséggel áll szemben, tehát higgadtan mérlegelve a helyzetet, mit érhet el.

Kossuth írásainak áttanulmányozása közben még egy dolgot állapíthatunk meg, ami hadvezéri életében, sajnos, káros hatással lett volna hadvezetésére. Ez az a körülmény, hogy illúziókra hajlamos lévén, az ellenséget, annak erejét, ellenállási képességét lebecsülte. Hallottuk, hogy az ellenség seregrészeit, de magát az egész Ausztriai Házat már a szabadságharc elején „semmivé tette volna”. Később is ugyanezt írja Haynau, Benedek, Jelačić és az oroszok seregeivel kapcsolatban. Pedig – főleg a szabadságharc megindulása után – a magyar haderő még nem volt fegyelmezetten összeforrt, erős kézzel vezetett, teljes értékű haderő. A császári sereg és az orosz cár csapatai pedig több évszázados hagyományban nevelt, gyakorlott katonaság. Sajnos Kossuth nem ismerte Zrínyi hadtudományi munkáit. A *Vitéz hadnagy Aphorismáiban* leírt 19. aphorisma azt mondja *Nimia securitas* (azaz a túlzott önbizalom) című fejezetében: „Hidd el magadat [bíz el magadat], ha szégyent akarsz vallani, be bolond az, aki az ellenséget semminek gondolja [...]. Az emberi, aki kevésnek [...] gondolja ellenségét, mindenkor kárt vall.”¹⁸⁵

Hogy Kossuth egy tőle biztosan remélt újabb szabadságharcban alkalmas lett volna-e arra a feladatra, hogy az államfői, rendkívül nehéz és felelősségteljes posztjával együtt a fővezéri pálcát is kezében tartsa – ennek megítélésére a hadtörténet-kutató nem adhat megnyugtató feleletet, mert az elbírálás legfontosabb feltétele, kelléke hiányzik. Ez a *siker*, a fővezérnek a valóságban kifejtett vezetése körüli eredményes megtartása. Kossuthnak nem volt alkalma egy újabb szabadságharcban bebizonyítani, hogy – mint maga állapítja meg magáról – „katona vagyok”, és hogy a hadjáratot, mint arra, ahogy íásaiban olvashatjuk, biztosan számított, győzelemmel tudta volna befejezni. A siker minden életpálya, minden hivatás fokmérője. Lehet valaki elméletileg igen magas fokon dolgozó tudós sebész – ha nincs alkalma ahhoz, hogy sebészi készségét a műtőasztal mellett gyakorlatban állandóan bebizonyítsa, nem mondhatjuk róla, hogy kiváló sebész. Kossuth katonai terveinek, illetve azokkal kapcsolatos megállapításainak elbírálásánál a hadtörténet-kutató értékítélete tehát csak arra szorítkozhatik, hogy megállapítsa, Kossuth egyéniségében milyen hadvezéri tehetség várt megnyilatkoztatásra, mit tett ő ennek fejlesztésére, és milyen gátlások, tévedések, hiányok nehezítették volna meg hadvezetését a valóságban. Erre itt ismertetett írásai megadják a lehetőséget.

Az minden vitán felül áll, hogy Kossuth a hadseregszervezés, az ellátás terén rendkívül előrelátóan, erélyesen és eredményesen tudott intézkedni. Mint szigorú bírálója, Rüstow is mondja, „kitűnő katonai áttekintő képessége volt, és katonai tekintetben is messzebb tudott látni legjobb tábornokainál”. Ez kétségtől igaz és helyes megállapítás. Ilyen elméleti tudással

¹⁸⁵ PULSZKY 1884, I. 414–415.

felszerelve, mint amelyet Kossuth Kiutahiában szorgalmas tanulással elsajátított, tábornokai már nem mondhatták volna róla, mint 48/49-ben, hogy civil, laikus, aki nem ért a hadviseléshez. Haditanácsoknál már meggyőződhetek volna arról, hogy Kossuth elméletileg képzetesebb stratégia, mint ők, hogy igen jól megértette a hadviselés magasabb követelményeit, ahogy hadászati tervei nagyobb távlatokban gondolkodva valóban helyesek lehettek volna. Felbecsülhetetlen érték volt Kossuth szereplésének az ő mindenkit magával ragadó sugalmazó-készsége és katonai szemszögből ítélve az a kitűnő lelki alkata, hogy nem volt a tétlenség, halogatás, tétovázás embere, hanem mindig és mindenütt az erélyes hadvezetés híve. Ez pedig egy hadvezérnél nagyon fontos kellék. S ha nem esik abba a hibába, mint a szabadságharc alatt, hogy alvezéreit mint fővezér is folytonosan váltogatja, s ezzel a tábornoki és tisztikar körében bizonytalanságot, nyugtalanságot idéz elő, s ha a harctéren személyes példaadásával, ellenséges tűzben való kitartásával, mint azt Rákóczi Ferencnél minden alkalommal megállapíthatjuk, bátorságról tesz csapatai szemé láttára tanúbizonyságot, akkor egy új szabadságharc katonai lebonyolításában a legalkalmasabb és legmeggyőzőbb módon tudta volna bebizonyítani, hogy hadvezéri elhivatottságában való rendíthetetlen hite valóban igaz és indokolt volt.

Mindazokból a gátlásokról, gyengéiről, tévedéseiről, amelyek Kossuth hadvezéri pályáján érvényesülését megnehezítették volna, írásainak ismertetésénél megfelelő helyen rámutattam, azokat szükségtelen ismételnem. És ha az egész magyar haderő élén nem is volt alkalma Kossuthnak hadvezéri elhivatottságát bebizonyítani, egy másik, ezzel kapcsolatos dologot kell kellően hangsúlyoznom.

A szabadságharcot követő, Magyarországra oly siralmas abszolutizmus évtizedeiben irthon magyar katonaság szervezéséről, sőt még a császári seregbe beosztott magyar ezredek magyarságának érvényesüléséről sem lehetett szó, tehát a magyar katonai szakirodalomnak nem volt tere a továbbfejlődéshez. És íme, távol a hazától, egy kis török város kaszárnyájának szobájában ül egy lelkes, gondolkodó magyar, megható szorgalommal mélyed bele a külföldi magasabb színvonalú katonai szakmunkák tanulmányozásába, azokból szerzett tapasztalatait magyarul leírja, többször átolvasva javítja, csiszolja, s ezzel egy hadtörténelmileg olyan rendkívül értékes kincset teremtett, amely katonaeletének nagy pozitívuma még így is, hogy mindezek az írások eddig nem kerültek nyilvánosságra, és gyakorlati hasznuk nem volt. Ha Kossuth a kiegyezés után, amikor megszületett a magyar honvédség, mindezeket a dolgozatokat hazaküldi, bizonyára akadtak volna az akkori katonatudósok közt olyanok, akik ezeket az írásokat rendszerbe foglalva kiadják. Ezzel lényegesen megkönnyítették volna az újonnan alakuló honvédség szolgálati könyvkiadásának kérdését, s egyben megismertették volna Kossuth katonai írsaiban egy új, kifogástalan, szépen, kitűnő íráskészséggel és gondolatgazdagsággal bíró magyar katonai szakirodalom és katonai nyelv újjáalkotóját. Ennek a tanulmányomnak már csak visszatekintő értéke lehet, de éppen ezért kellett Kossuthnak ezeket az írásait, úgy érzem, napvilágra hoznom, hogy ezek az értékek ne maradjanak ismeretlenül eltemetve egy levéltár anyagában.

A magyar történetírás és a magyar közönség már ismeri Kossuth életének minden mozzanatát. Most, e tanulmányomból megismerhettük hadvezéri előkészületeinek eddig ismeretlen képét, tehát egyéniségének rajzát egy új vonással ékesíthettük fel.

OKMÁNYTÁR

I.
KOSSUTH LAJOS
MAGA KEZÉVEL ÍRT KÖNYVLAJSTROMA

Turin, 1864. május 8.

Katonai Könyvek Jegyzéke
(Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1064/1–2.)

Könyv Lajstrom
I^{ső} kötet (40^v–47^r)

Turin, Május 8. 1864.

Kossuth Lajos

Jegyzetek

Katonaiak

Bibliothec für Officiere (Posony) 21 köteg, és pedig

1 ^{ső}	Rész	4. K.	Geschichte des Kriegswesens
2 ^{ik}	"	1. "	Litteratur der Kriegswissenschaft
3 ^{ik}	"	1. "	Waffenlehre
4 ^{ik}	"	2. "	Hoyer: Befestigungs Kunst u. Pioneer Dienst
5 ^{ik}	"	2. "	Baron Richthofen: Militär Oeconomie
6 ^{ik}	"	1. "	Brandt: Taktik der drey Waffen
6 ^{ik}	"	2. "	" : Der kleine Krieg
7 ^{ik}	"	1. "	Decker: Strategie
8 ^{ik}	"	1. "	d ^o : General Stabs Wissenschaft
9 ^{ik}	"	1. "	Etzel: Terrain Lehr
10 ^{ik}	"	2. "	Militair Zeichnen u. Aufnehmen
11 ^{ik}	"	1. "	Militärische Länder Beschreibung
12 ^{ik}	"	3. "	Chronologie der Kriegsgeschichte

Jomini, L'art de la Guerre. Paris 1838

Maxims de Guerre de Napoleon. Paris, 1846

Rocquancourt, Cours d'art militaire. Paris, 1840

Rémond, Tactique Nouvelle. Paris, 1853.

Yater Elementary Treatier on Tactics és on Stretegie

Saját magam munkája, kézirat: Had és Csatan. (Strateg
és Tactika) elemei. Übelt követve írtam Kutahiában 1850

A háznál van.

Egyes és Combinált fegyvernemek takticája:

"	"	"	Bismark Tactique de la Cavalerie. Paris, 1821.
"	"	"	Decker: L'artill. à cheval réunie à la Cavaler. 1831.
"	"	"	Pz. Taktik d. Infant u. Cavalerie Adorf. 1852.
"	"	"	Journal des Armes Speciales p. Corréad. Paris, 1845.

Jegyzetek:

*Szolgálati és gyakorlati szabályzatok**I. Osztrák*

"	Schöpf. Öster. Militaire Dienst. Pest, 1856.
"	Feld Instruction. Olmütz 1844.
"	Commanden u. besond. Dienst Leistungen. Wien 1844.
"	Dienst Vorschriften. (Organisat. Ausrückung, Garnis. Dienst.) Wien, 1843.
"	Militaire Justiz Wesen. Wien, 1844.
"	Der Soldat in der Öst. Armée (Recht u. Pflichten.) 1856, Pest.
"	Exercir Reglement für Infanterie. 1851. Wien.
"	Manoeuvrir d° d° d° (Auszug) 1851
"	Dienst Reglement für Cavalerie. 1878. Wien.
"	Manoeuvrir d° d° d° (Auszug) 1851

II. Francia

"	a)	Gyalogsági. Ordannance sur l'exercice de l'Infant. Francaise. École des Soldats, École de Bataillon, Évolut de Ligne 1832.
"	"	Album des evolutions de Ligne. 1841. Paris.
"	"	Ordonn. sur l'exerc. de Chasseur à Pied. Paris 1845, École de Soldats de peleton, École de Bataillon.
"	b)	Lovassági. Service interial sure de la Cavalerie. 1846. Strasbourg.
"	"	" Évolution de la Cavalerie. 1832. Paris.
"	"	" Manuel de la Cavalerie légère. Paris, 1831.
"	"	" Cours d'Hyppiatrique 1850. Strasbourg.

"	c)	<i>Tüzérségi.</i> Reglement pour l'Artillerie. 1849. Metz. Reglement sur les Manoeuvr. d. Batteriers Atteliers 1837. Strasbourg.	
"	d)	<i>Hidászkar.</i> Instruct. de l'Equipage de Pont. 1841. Paris.	
<i>III. Belga</i>			
"		École du Soldat pour l'infant. Belge. Instruction pour les Tirailleurs de l'arm. Belge 1834. Code Militaire. Belge. 1851. Brouxelles.	
<i>Egyes Szolgálat Ágazati Kézi Könyvek</i>			Jegyz.
"	"	Rumpf: Der Adjutant.	
"	"	Rouillard: Manuel de la Gendarmerie. Paris, 1853.	
"	"	Biblioth. des Sous officiers d'Infant. 1849. Paris	
"	"	Manuel du Brigadier 1842. Metz.	
"	"	Manuel des Officiers de Santé 1857. Paris et Metz.	
<i>Katonai Administratio: Manuel d'Administr. Militaire 1845, Paris</i>			
"	"	Vauchelle, Administr. Militaire, 1847. Paris	
"	"	Service Administr. des Hopitaux (Dubois) 1835. Metz.	
<i>II. Tábor Vezérkar:</i>			a háznál van
<i>III. Mérnöki Kar</i>			a háznál van
"	"	Aide Mémoire des officiers du Génie par Laisné	d°
"	"	Lemaire: Cours élémentaire de Fortification de Campagne (texte et Atlas)	d°
"	"	De Sellon: Recherches historiques sur la Fortification passagère	d°
"	"	Mordet: Memoires sur les modifi- cations à apporter à la fortificat en raison de la portée nouv. des Armes à feu	d°
"	"	Vandewelde: Manuel de reconnais- sance d'Art et de Sciences Militaires	d°

"	"	Kimber: Vaubans first System of Fortification	d°
IV. Tüzérség		Aide Memoire des Officiers d'Artillerie 1844, Paris	
"		Smola: Taschenbuch für Artillerie Offic. 1831. Wien	
"		Smola: Handbuch für Artillerie Offic. 1839. Wien	
"		Javé: Nouveau Syst. d'Artill. de Campagne par L. N. Bonaparte. 1851. Paris	
"		Mazure: Examen de Nouveau Syst. d. Artill. proposé par L. N. Bonaparte, Paris 1851.	
"		Scoffern: Projectile Weapons of War. 1852. London.	
"		Prédaval: Influence du Mouv. de ferre sur le projectile dans l'air. 1851. Geneve	
"		Geom. Zeichnungslehre für Artilleristen (rajz + táblák külön)	
"		Dahlgreen practical of the Experim. Battery. 1850. Washingt.	

II^{ik} kötet (1^v–3°)
Iromány Lajstrom

Majos 1864

Kossuth Lajos

4-ik számú láda a raktárban:
Katonaiak

át hozva az I^{só} kötetből

Jegyzetek

	<i>Hadtörténelmiek</i>	
Clausewitz:	Werke (4-10. Köt.) Berlin. 1833–1837	a háznál van
"	IV.-ik kötet: Feldzug in Italien 1796	
"	V-ik és VI-ik kötet: Feldzug in Italian und Schweitz	

- " VII-ik kötet: Russland 1812–13
 " VIII-ik kötet: Frankreich 1815
 " IX-ik és X-ik kötet: Strateg.
 Beleuchtung älterer Feldzüge
 Creasy: The XV. decisive battles of the World 1851
 Jetzige Kriegstheorie. – 1759. Augsburg.
 Feldzug in Ungarn Sommer 1849. Pest, 1850.
 Österr.: Commentar zur Russisch: Darstellung des Ungar. Revolutions Krieges. 1851,
 Pest.
 General Guyon. 1856. London.
 Erinnerungen aus d. Italien: Kriege 1848–49. 1st Band. Stuttgart, 1852.
 De la Conduite de la Guerre d'Orient 1855. Bruxelles.
 Schimmelpfennig War betw. Turkey and Russia. 1854.
 Kmety: Defence of Kars 1856. London
 Hodasevich: A voice from Sebastopol. 1856.
 Bazancourt: Campagne d'Italie. 1859. Paris, 1ere Partie
 Bossoli: The war in Italy (illustrated). 1859. London (Az adresse
 ládába áttéve)
- Vegyesek: Cooper Regulations for the Militair
 Volunteers of the U. S. 1846.
 Philad.
 Simes: Military Guide f. Young az 5. sz. ládába
 Officiers 1781. London áttéve
 Forbes: Compendie del Volentario
 Italiano Napoli 1860 (duplic.)
 és angolul N. York 1854

II. A HAD- ÉS CSATATANI JEGYZETEK SUMMARIUMA

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I-928.)

Kivonat a Had és Csata-tan Elemeiből

Summarium

§. 1–12.

(erkölcsi rugók)

Hadsereg emberekből állván nem mechanismus hanem organismus.

Erkölcsei és személyes befolyásnak van alá vetve.

Kettő bír reá legnagyobb befolyással:

- a) a háború motívuma iránti lelkesedés
- b) a vezér személyessége

Első feladat: a népben eleven rokonszenvet gerjeszteni a háború indoka iránt.

- Ettől függ áldozat készsége.
- Ettől viszont a hadsereg kiállításában siker.
- Hogy ezen készség, a háború szenvedése s terhei alatt meg ne csökkenjen, szükséges: hogy a katona magát ne castának hanem polgárnak tekintse.
- Így lesz eltávoztatva: a népet elidegenítő katonai hetykeség.
- A katona a népet nem zsarolandja.
- A nép a katonát nem hagyandja nélkülözni.
- Lelkesedett sereg csak polgár szellemű lehet.
- Pedig csak lelkesedett sereg győzhetetlen.

A vezérben megkívántatik tehát:

- a) hogy maga áthatva legyen a polgár szellemtől s lelkesedve a háború indoka iránt.
A mely vezérben ez nincs meg, az vagy oktalán hazard játékot üzend, személyes dicsvágyból serege vérével, vagy meg fogja azt csalni, vagy legalább nem tudand lelkesedést teremteni.
- b) hogy fő gondja legyen a hadseregben a polgár szellemet feltartani, s soldatescai negédet lábra nem kapatni.
- c) hogy engedelmisséget tudjon magának teremteni. Erre szükséges viszont:
 - 1. rend és részrehajlatlan fegyelem
 - 2. szigorú igazságosság jutalmazásban, büntetésben.
- d) hogy a hadsereg bízzék vezérében. Bizalom nyeretik.

1. Gondoskodás által: a sereg ellátásáról – betegekről – sebesültekről – rokkantokról – elesetek emlékéiről s rokonairól.
2. Győzelem által, melyet helyes vezérlet idézett elé.

És itt mutatkozik a hadtudomány szükségége.

A Háború hadtudományilag. (Vezér eszmék § 13–28.)

A háború egyetlen katonai végcélja az ellenséges hadsereget megsemmisíteni.

Meg van semmisítve az ellenség; ha többé vagy nem ütközhetik vagy ütközni nem akarhat.

A célnak eszköze a hadsereg.

Hogy tehát az ellenséget megsemmisíthessük; eszközünket, az az hadseregünket fel kell tartanunk.

Lesz tehát a vég célra, két betöltendő feladat.

Activ:

Ellenség megsemmisítése (támadás)

Passiv:

Önfeláldozás (védelem)

Tehát a hadseregnek mint eszköznek két kellékkel kell bírnia.

Ez

Activ:

Ütközeti képesség

Passiv:

Ellátás és erőpótlék.

Ellátási s erő pótléki kellékeink: élelem, fegyverzet, lőszer, ruházat, újonczok, kész hadseregek.

Ezeket valamely helyről vagy vidékről fedeznünk kell.

Hogy fedezhessük – hadseregünknek ezen helyekkel vagy vidékkel összeköttetésben kell feltartatni.

Így van ezzel az ellenség is.

Az utak mellyeken ezen összeköttetés fentartatik Communicatióknak neveztetnek.

Tekintet ezen communicatióra = stratégiai viszony.

Strategia (hadviselet tan) tehát annak tudománya: mikint kell saját communicatiókat feltartanunk; az ellenséget pedig communicatióitól megfosztanunk.

Tactica (csata tan) ellenben a csatázási képesség tudománya, melly arra tanít, mikint kell az ellenséget megvernünk, tehát arra is, mikint kell magunknak meg nem veretnünk.

E tudomány körébe tartozik tehát: a különféle fegyvernemek rendezése s egymás-közi aránya, sereg felállítása, csata közti momentumok, szóval az ellenség csata általi megsemmisítésének egész actusa.

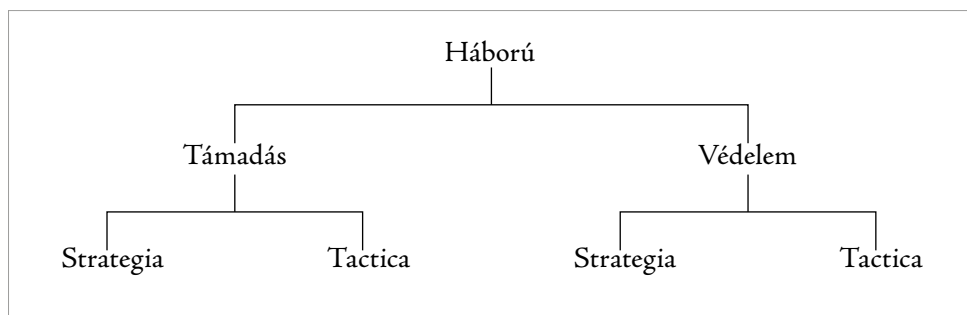
De mert a hadseregnek folyvást enni s erejének, szükségleteinek folyvást pótoltatni kell, a tactica feladata a stratégiára való tekintet nélkül nem teljesülhet. Az ellenséget nem csak meg kell verni (tactical győzelem)

Hanem úgy kell meg verni, hogy magát ne restaurálhassa (strategiai győzelem)

Magunknak nem csak meg nem kell veretnünk (tactical önfeltartás),

Hanem úgy kell működnünk, hogy ha még is megveretnénk, magunkat restaurálhassuk (stratégiai önfeltartás)

Strategia és Tactica tehát egymást feltételezik, s ekkint vágnak össze

Több feladat a háborúban nincs. De nincs is eset, hogy jó vezérnek e négy feladat közül csak egyre ügyelve a többit mellőzni szabad volna.

Értelmezések (definitiók) § 30–37.

Subjectumok, azon helyek, hol vagy honnan seregünk erő pótlékot, ellátást, támaszt lel vagy kaphat. Két hadsereg külön működve egymásnak szintügy subjectuma lehet. Communicatiók azon utak, melyek a hadsereget subjectumaival összekötik.

Működési alap (Operat. basis) azon vonal, mely a subjectumokat összeköti, azon erősített helyeket t.i. hol hadszertáraink s újoncz telepeink vannak.

Objectum azon pont melyre hadseregünk mozgatai irányozvák.

Működési vonalak azon utak melyeken a hadsereg objectuma felé nyomul.

Támadás – Offensiva

I. Stratégiai támadás.

a) saját biztosításunk. § 38–54.

Ha csak egy olyan subjectummal bírva hát mögett, olly ellenség tartományiba nyomulunk, melynek több subjectuma van, ez a mi összeköttetésünket elvághatandja, a nélkül, hogy a magaét compromittálná.

Tanulság: veszélyes csak egy subjectummal bírni.

A vezér comparativ¹⁸⁶ felsősége az ellenségé felett – seregünk túlnyomó tacticalai képzettsége s ereje – s az: hogy vagy túlnyomó lovassággal s lovag tűzérséggel bírunk – vagy ennek pótlékául mozgékonyabb seregünk a tábori erősítésben nagyon gyakorolt – ezen veszélyt kisebbíthetik, s a methodicus működést mellőző merényt, nagy eredmények által igazolhatják – de kisebb-nagyobb mértékben ez mindig kocka játék s azért szabály marad, hogy a stratégiai biztonságot nem tanácsos elhanyagolni.

Ezen biztonság feltétlenül csak akkor van meg, ha a hadsereg, minden mozdulatainál egy subjectumot egyenesen hát mögött bír.

Ezt annál biztosabban elérjük, minél több subjectumunk van a működési alapban, az az minél szélesebb az alap. Ha mindösze csak egy subjectumunk van, könnyen megesik, hogy olly mozdulatra kényszerítettünk, melly mellett – ez nem fog egyenesen hátunk mögött feküdni – s ekkor elvesztjük a communicatiót.

Minél közelebb vannak egymáshoz a subjectumok, a helyzet annál inkább közelít ahoz, mintha csak egy subjectumunk volna.

In thesi¹⁸⁷ tanácsos, hogy azon szög, hol az összeköttetési vonalak összevágnek, 90° vagy legalább 60° legyen. De in praxi¹⁸⁸ a mathematicai számítást, földtéri fekvés sat. módosíthatják.

Minél messzebb távozik a hadsereg a maga működési alapjától, annál kisebb a stratégiai biztosság; mert annál élesebben vágnek össze a communicationális vonalak.

Illy esetben vagy ki kell az eredeti alapot terjeszteni, vagy újat közelebb alapítani.

Ez utóbbi alternatíva, az elsőnél nagyobb védelmi biztosságot nyújt.

Ezeket bár mi támadjunk, saját biztosságunk kívánja mellyet soha sem szabad elhanyagolnunk.

b) Maga a stratégiai támadás § 55–65.

Stratégiai győzelem célja az ellenségnek lehetetlenné tenni, hogy erő pótlékot kaphasson.

E véget úgy kell működnünk, hogy communicatióját elvágjuk. – Ez pedig az által éretik el, ha hadseregünk az ellenség és annak subjectuma közé kerül.

Ha több subjectuma van az ellenségnek, azt kell tárgyul venni, melly az idő szerint legfontosabb.

Legfontosabb pedig az: mellyen leghamarább s legnyomatékosabb segítséget kaphat.

De nem csak el kell jutnunk az ellenség összeköttetési vonalára, hanem ottani állásunkat megis kell tudnunk tartani.

Tehát, ha stratégiai támadást intézünk, tactice erők legyünk – tacticalai erőt szálguldó csapatok nem képeznek: csak hadsereg.

¹⁸⁶ Egy másikhoz (versenytárshoz) képest mért előny (S. A.).

¹⁸⁷ Elméletben (S. A.).

¹⁸⁸ Gyakorlatban (S. A.).

S e mellett saját összeköttetésünket is meg kell tartanunk az az egy subjectumunk legyen hátunk mögett.

A strategiai támadásnál tehát ezek a feladatok:

- a) irányzat azon communicatio ellen, mely legfontosabb.
- b) olly tactikai erő, hogy csatázni képesek legyünk
- c) egy subjectum hátunk mögett
- d) s ez a tactikai védelem oly eszközeivel felruházva, hogy ha megveretnénk, magunkat ott restaurálhassuk.

A c és d csak akkor volna mellőzhető, ha tactikai győzelemre előre biztosan számíthatnánk. – Ez nehéz s elbizakodni veszélyes.

c) A strategiai támadás módjai. § 66.

Minden strategiai felállításnak két szárnya s egy közepe van. A stratégiai támadásnak tehát három módja van.

1. egyszerű strategiai túlszárnyalás
2. kettős " "
3. strategicus áttörés.

1. Egyszerű stratégiai túlszárnyalás § 67–72.

Saját hadseregünk fő ereje együtt maradva, az ellenség egyik szárnyát megkerülvén, tactice erősen megyen az ellenség legfontosabb összeköttetése ellen, akkint, hogy ha az ellenséget megveri, az a folyvásti üldözés által subjectumától elszorítatva magát többé ne restaruálhassa, s így megsemmisíttessék, ha pedig mi veretünk meg, hátunk mögötti subjectumunkba szabadon visszavonulhassunk, s ott magunkat restaurálhassuk.

Ezen operatio biztosságára tehát okvetlenül szükséges, hogy működési alapunk az ellenségével parallel¹⁸⁹ s azon oldalon melyet túlszárnyalni akarunk kinyúló legyen, vagy pedig a túlszárnyalási oldalon az ellenségéhez résut feküdjön.

Ezen második eset jobb az elsőnél.

Az ellenség ha célunkat észre veszi természetesen nem fogja engedni magát túlszárnyaltatni.

A túl szárnyalás tehát csak meglepetés által sikerülhet.

Ez ekkint eszközölhető:

- a) seregünk kezdetben nem a célba vett vonalon nyomul, hanem azt később operatio közben változtatja meg, rögtön jobb vagy bal szárnyba addig nyomulva, míg a tárgyul vett subjectum egyenesen előtte, magáé pedig háta mögött van. (Ez működési vonal változtatásnak neveztetik.)

¹⁸⁹ Párhuzamos (S. A.).

- b) Ez csak úgy sikerülend: ha az ellenséget homlokban demonstratióval foglaltoskodtatjuk, s derék hadunk, a demonstráló oszlop által az ellenség figyelme ellen takarva hát mögül jobbra vagy balra nyomul. Mellék ámtíási eszközök: homlokban, nagy táborra tenni készüléteket, raktárakat alapítani stb.
- c) Vonal változtatás közben nem késni, nem habozni, hanem a lehető leggyorsabban marschirozni. Ez elkerülhetetlen. – Vonal változtatást jól keresztül vinni, a vezéri képesség valódi próba köve.
- d) Feltétlen titoktartás. Ennek is megbízhatóbb kezessége a sebes marsch. – E mellett könnyű csapataink által az ellenséget távol kell tartani, s a túl nem szárnyalt oldalon is csipkedni. – Mint szinte azon subjectumunkban, melyre a változtatott vonalon támaszkodni akarunk s hadtelepeinknél a változtatásnak megfelelő intézkedéseket meg kell tenni, de mindezt a legnagyobb titokban.

2. Kettős stratégiai túlszárnyalás. § 73–81.

Ez semmi tekintetben nem ajánlható.

Nem saját biztosságunk tekintetében, mert hogy biztosak legyünk mindkét oldalon oly kedvező básiissal kellene bírunk; mint amott csak egyik oldalon vala szükség.

Nem, tactikai győzelem tekintetéből, mely nélkül a stratégiai győzelemnek bece sem biztos, sem állandó – pedig azért nem, mert külön választott sereg részeink, minden mozdulatának helyre, időre, sikerre nézve oly pontosan ösze kellene vágni, mint az, az ellenség közben fekvése miatt nehéz s késleltetett correspondentia mellett, annyival kevésbé valószínű – minthogy nagy távolságokból összevágásra nem órákra, de napokra sem lehet biztosan számítani, kivált, miután közbejöhethő ezer körülményen kívül, még ott van az ellenség is, mely nem nyugvó pont; nem áll, nem henyél, hanem alkalmasint külön külön fogja elválasztott hadainkat egyesített erejével megverni.

Ezen veszély csak akkor nincs talán meg, ha mindenik külön választott hadunk legalább is oly erős mint az összes ellenség – de még ekkor is bizonytalanabb győzelmünk, ha az ellenség csak félerőnkkel, mint ha az egészzel csatázik.

Minden rendszer rossz, mely szerint az eldöntő percben erőnk egy nevezetes része közre nem dolgozik.

Azonban itt is csak massákkal operációkról van szó – Partisan csapatokkal, nép-felkeléssel az ellenséget minden oldalról nyugtalanítani jó és tanácsos. – Legalább erőt oszlat.

A mondott okoknál fogva, a minden oldalról támadás (umfassender Angriff) még rosszabb, mint a kettős túlszárnyalás.

3. Strategicus áttörés. § 82–95.

Ennek feladata az ellenség közepét hátra nyomva, egyesülését meg akadályozni s egy-mástól elválasztott hadtesteit külön egyenkint megverni.

Mikor van helye? akkor, ha az ellenség, hosszú vonalon megszakadozva, egymástól több napi járó földre távolt eső csapatokban áll.

Miért? mert szabály: hogy mindig az *ellenség legfontosabb összeköttetését kell megtámadni*. A mondott állásban pedig ilyen *nem a bázis*, hanem az elszórt csapatok *egyesülése*, tehát a közép.

Ha illy esetben az ellenség szárnya ellen nyomulnánk épen magunk kényszeríténők hogy egyesüljön s egyesülve a közép háta mögötti subjectumra támaszkodhassék, csatát el sem fogadva ha csatázni nem akar, vagy ha csatáznék s megveretnék is visszavonulását biztosítva.

Ellenben ha egész erőnkkel az ellenség közép colonját – például összes mintegy hasonló erejének 1/3-át támadjuk meg, s azt, vagy meg verjük ha csatázik, vagy mert visszavonul, ha nem fogad el csatát, hátra nyomtuk – mi lesz a következés? egy az, hogy a hátra nyomott colon visszavonulás közben minden esetre sokat vesztenék; más az hogy a szárny colonnak ha támadólag nem lépnek fel ellenünk hanem szintúgy vissza vonulnak; nem fognak többé egyesülhetni, mert mi közbe ékeltük magunkat a *cathéton*¹⁹⁰ maschirozunk, míg ők a *hypothenuzán*¹⁹¹ – ha pedig támadólag lépnek fel, mi jobbra vagy balra fordulunk s külön egyenkint verjük meg.

E combinatio feltétele: hogy az ellenség hoszu vonalon megszakadozott több colonokban áll.

A combinatio alapja: hogy az áttörés sikerült, az az, hogy az elkülönzött corpusok közé magunkat valósággal beékelhettük, mielőtt szándokunkat észrevéve, egyesülhetett.

A sikeres végrehajtás eszközei.

a) ámítás b) sebes mozdulatok c) titoktartás.

Ámítás. Kezdetben nem csak a közép ellen, hanem a kívánt benyomás tételre elég erős szárny colonokkal az ellenség szárnyai ellen is nyomulunk – az magát mindenütt fenyegetve véve, s erőnk felosztását nem tudva, haboz: szétszórva marad míg késő lesz – az az míg mi szárny colonnaink működési vonalát megváltoztatva, azokat közepünkhöz húzzuk, mielőtt az ellenség érelmébe¹⁹² (Bereich) jutnának.

Tehát vonal változtatás itt is, mint az egyes túlszárnyalásnál. Amott t.i. derék hadunkkal a belső vonalról a külsőre mentünk át; itt szárny colonnainkkal a külsőről a belsőre megyünk.

A változtatás eszközzése végett is mint amott sebes marsch kell és titok a vezényletben. – Aztán így operálunk:

Derék hadunk túl nyomó erejével (az egésznek 2/3-a) az ellenség közepét (1/3) támadjuk meg; ez alatt szárny colonnaink (1/6 + 1/6) az ellenség két szárny colonjaira (1/3 + 1/3) figyelnek, s ellene demonstrálnak. – Megverve vagy hátra nyomva a középet:

¹⁹⁰ Az átfogó vonalon – hypethenux a befogó vonal.

¹⁹¹ Átfogó, fenékdoldal (S. A.).

¹⁹² Hatáskörzet (S. A.).

azt derék hadunk $1/4$ -e az egésznek $1/6$ -a által üldözzük – a többivel jobbra (vagy balra) fordulunk; illető szárny colonunkkal egyesülve ismét $2/3$ rész erővel, az ellenség jobb- vagy bal szárny colonját ($1/3$) támadjuk meg, meg vervén azt a szárny colon üldözi; derék hadunk pedig mint előbb a másik szárny ellen fordul.

Ekkint – feltéve, hogy egészben mintegy egyenlők vagyunk – a csata perczeiben mindig úgy állandunk mint 2 1 ellen. Ezen arányt a körülmények szerint növelhetjük is.

Napoleon többnyire ily áttöréssel verte meg Austriát mellynek mindig elve volt: mindent fedezni, mindenütt támadni.

Corollariumok

A stratégiai támadás három módja közül:

A kettős túlszárnyalás soha sem hasznos, gyakran veszélyes tehát roszt.

Az egyszerű túlszárnyalás – s az áttörés lényegben egyforma s mindkettő jó a maga feltétele alatt.

Egyforma: mert mind kettőnek elve, a legfontosabb összeköttetést megtámadni.

Melyik ez? az ellenség állása határozza meg.

Egyesülve van? akkor communicatiói, a bázis erődített harcztárai (Waffenplatz) felé mennek. – Ezen communicatio ellen kell nyomulni egyszerű túlszárnyalással.

Szét van szórva? legfontosabb communicatiói az egyesülés felé mennek – ezt kell megtámadni, áttöréssel a közép ellen.

De mind kettőnél egy subjectumunk egyenest hát mögett legyen.

És a stratégiai győzelem becséhez, tactikai erő s győzelem vagy győzelmi képesség kell.

II. Tactikai támadás. § 96–108.

Míg a strategia az által akarja az ellenséget megsemmisíteni, hogy önfeltartása eszközeitől megfosztja; a tactica ütközet által akarja megsemmisíteni.

Ez annál biztosabb, minél erősebbek s képesebbek vagyunk a csatára.

Tehát a tactica feladata a támadásnál: túlsúlyra törekedni, az az úgy operálni, hogy a csatában erősebbek legyünk.

A csatában mondom: mert hibás vezérlet mellett nagyobb sereggel is megeshetik, hogy a csata idején s helyén kisebb legyen. Jó vezérlet mellett pedig általában kisebb sereg, a csatában szemközt álló erőhöz képest, többségi túlsúlyba jöhet.

A tacticának alapfeladata tehát: túlnyomó erő a csata helyén s idején. Erő gyengeség ellen.

Minden csatarend jó, melly ezen elvnek megfelel. Roszt, a melly meg nem felel.

Általában véve minden csatarendnek van

Egy ereje – homlok (front)

Két gyengesége – oldal (flanke)

Homlokot homlok ellen, az az erőt erő ellen vezetni ellenkezik a tactica alapelvével.

S ha parallellformának nevezzük azt midőn erő vezettedik erő ellen, következik hogy minden parallellforma rosz.

Ellenben, ha résutos (schräg) csatarendnek nevezzük azt: midőn homlok vezettedik oldal ellen, következik, hogy minden résutos csatarend jó, mert erőt vezet gyengeség ellen, tehát a tactica alapelvének megfelel. Így vívatott ki legtöbb győzelem.

Lehet azonban, hogy egy csatarend kezdetben parallel formának látszik, még is olyan, hogy csata közben résutossá válhatik.

Ilyen a parallellform erősített szárnyakkal.

Czélja: miután az ellenség homlokban foglalatoskodtatva van a tartalék szárnyerőket az ellenség egy vagy mind két oldalába vetni.

Ilyen: parallellform erősített középpel.

Czélja: az ellenség homlok közepét áttörni s a mi közepünk mögötti tartalékokkal jobbra balra felkanyarodva, középről mindkét oldal ellen résutos csata rendbe lépni.

Résutos csatarend legyen tehát mindig az irány; de kezdetben legyen-e így a felállítás, vagy később fejlődjék azzá? körülményektől függ.

Mondók: hogy minden összefüggő csatarendnek egy homlok ereje s két oldal gyengesége van, de meglehet: hogy az ellenség oldalgyengeségeit erősítendő csatarendét nagyon kiterjeszti, miszerint szárnyait fedező terrain tárgyakhoz támaszthassa: vagy pedig csapatokkal erősíti szárnyait s e végett homlok közepét gyengíti – ekkor már gyengesége lehet a középén s nem a szárnyakon.

Tehát mert háromféle lehet a gyengeség (t.i. a két oldal s a közép)

S mert mindig elv: hogy erőt gyengeség ellen

A tactikai támadásnak is három formája lehet: ú.m.¹⁹³ 1.) egyszerű, 2.) kettős tactikai túlszárnyalás, 3.) tactikai áttörés.

1. Tactikai egyszerű túlszárnyalás. § 109–120.

Ezen forma végre lesz hajtva ha homlokunkat (erő) az ellenség egyik oldala (gyöngeség) ellen igaz szög (recht winklig) állásba hoztuk s oda jutva idővesztés nélkül azonnal támadtunk s a támadást a felvett irányban szakadatlanul folytattuk.

Ha az első sikerült, a másodikat pedig idő vesztés nélkül erélyesen teljesítettük, egy előre csak az ellenség egyik szárnyával; utóbbi csak centrumával, végre egy másik szárnyával lesz dolgunk, s így bár egészben gyengébbek valánk, a csata egyes momentumokban mindig túlnyomón erősebbek leszünk s ekkint győzelmünk bizonyos.

De ha az ellenség szándokunkat észreveszi, mi előtt oldalába jutnánk, vagy homlokat állít oldala helyére, vagy épen minket veszen oldalba. S ha bár sikerült a túlszárnyalás, de oldalba jutva nem mindjárt támadánk vagy a támadást szakadatlanul nem folytatók az ellenség hasonlót teszen, s operationnk megbukott.

¹⁹³ Úgy mint (S. A.).

Első feltétel tehát az ellenséget elámítani, hogy túlszárnyalási szándokunkat észre ne vegye.

Az ámításra kell:

- a) csalharcz (Schein Gefecht) homlokban
- b) fedett és sebes marsch a túlszárnyalási colonoknál.

Csalharcz: derék hadunk oldalba nyomul – ez alatt egy részünk (péld. elősereg) szemben az ellenség frontjával megáll, s figyelmét tartós csatázással elfoglalja – ha derék hadunk már támad, amaz annál inkább érintkezik az ellenséggel, sőt ha lehet, ő is támad s ekkint a középet s a másik szárnyat foglalatoskodtatja. – Megveretik? Hátranyomatik? nem baj, sőt hasznos is lehet, mert ha üldözi őt az ellenség, annál könnyebben flankiroztatik.

De csalharcz nem csak színlett ütközet, hanem valóságos harc, melyet végelhatározáshoz jutni nem engedünk. Ha nem ilyen, nem ámit.

Erődet ne tartsd távol az ellentől, különben meg nem csalod. Kevés erővel sok ponton foglalkoztasd. – Csatározás – ágyúzás félzászlóalj massák: egész zászlóalj távközzel – több erő az első csatasorban (1-st treffen) mint a másodikban; szakadozott földtér (terrain coupé) felhasználása, hogy erőnk maskirozva legyen: – ezek a csalharcz rendes módjai. Békegyakorlatoknál ügyelj erre.

Csalharcz vezénylethez sok ügyesség s hidegvér kell és önfeláldozás mert megveretni, hogy más győzzön, nem kedves feladat. Siker utánni harczjelentésekben méltánylani kell s jutalmazni.

A csalharcz ideje alatt a megkerítő colonok fedetten és sebesen vezetendők az ellenség oldalába – mert nyílt vagy sokáig tartó marsch könnyen észrevéttetik. Fedhet pedig vagy földtéri előny (hegy, erdő, nádas) vagy éj. – Az utóbbi mindig bajos; gyakorlatlan seregekkel ellenség közelében veszedelmes.

Második feltétel a túlszárnyalás sikerültével azonnal támadni s a támadást szakadatlanul folytatni. – Így téve: a nagy erőnkkel egyszerre megszalasztott első szárnycsapatok futása maga is elősegíti győzelmünket a zavar által, melyet okoz.

2. Kettős taticai túlszárnyalás. § 121–122.

Szintoly kevésbé ajánlható mint a stratégiában. – Bajos az egybevágó összefüggés. Detailbani megveretésnek tesz ki. Csak akkor nem veszélyes, ha sokkal erősebbek vagyunk, de még ekkor is sokkal biztosabb, egyenlő erőt vetni homlokba, s a felesleggel egyik szárnyba támadni.

3. Taticai áttörés. § 123–127.

Czélja összetartott erőnkkel az ellenséges front egy pontját áttörni, aztán jobbra balra felkanyarodva, résutos csatarendben a középből mind két részt elhengeríteni.

Alkalmazható ha az ellenség harczvonala igen terjedt, a közepe gyenge.

Módja: színleges támadás a szárnyakra, – derék hadunkkal gyors és fedett marsch a közép ellen – áttörés után gyors felkanyarodás – és szakadatlan támadás jobbra és balra. – Ez utóbbiban áll a győzelem nem az áttörésben.

Veszélye: hogy az ellenség manoueverünk alakulása alatt közbe veszen s támad. Múlhatlan feltétel hát, hogy a csatavonal ellenünk igen terjedt legyen.

Corollarium

Láttuk hogy a strategiai és tactikai támadás mind három alakja közt nagy a hasonlat. Mindenütt alaptörvény: „erőt gyengély ellen.”

Tacticában: erő: homlok (front). Strategiában: biztosított öszeköttetés.

Tacticában gyengély: oldal (flanck). Strategiában feladott öszeköttetés.

Jegyzék: a tactikai áttörésnél is feladat: középből a két flanckot fronttal támadni meg.

Összefüggés strategia és tactica közt egy támadási operatióban. § 128.

Minden operationak (criticus) osztó pontja a csata lévén, 3 szakasza van.

1. csata előtt (criticus) strategiai bevezetés
2. " alatt " a csata
3. " után " az üldözés.

1. Csata előtt. § 129–137.

Az az: az operatio kezdetétől az ütközetig.

Ennek fő szabálya ezekben öszpontosul: a) gyorsan s ámítva nyomulj az ellenségnek idő szerint legfontosabb öszeköttetése ellen, egy jó subjectumot tartva hátad mögött... b) nyomulj úgy, hogy csata képes légy (a mi erőddel a csatában nem rendelkezhetel, annyi mintha nem volna). Minél több erőd van a csatában, annál biztosabban győzesz.

Úgy de operatio kezdetével ritkán tudhatjuk előre, hol és mikor lesz az ütközet? tehát a tactikai biztosság végett seregednek együtt kellene lenni, együtt marschirozni. De ha így: nem gyorsan nem nyomulhatsz sem nem ámíthatandsz, s élelmezésed is bajos lesz.

A tábor vezérkar fő feladata tehát: „szétosztva nyomulj, még is egyesülve csatázz.” Az az, marsch több colonokban, egyesülés szabott helyen s időben.

Van pedig két eset.

1. 1. Az ellenség vagy épen nem mozdul, vagy csak bizonyos ismert körben mozoghat. A feladat könnyű. Egyesülésre az ellenség körén innen választunk pontot.
2. 2. Az ellenség szabadon mozoghat. A feladat nehezebb. Colonjaidat olly közel tartsd, hogy akár mikor egyesíthessed.

De az ellenség is hasonló helyzetben van, nála is áll, hogy a marsch oeconomíája (gyorsaság és élelmezés) s az ellenség elámítása több colonnokra osztást, az ütközet ellenben massát kíván.

Ki az egyesülést legjobban érti, az a mester.

Ezt mindenki tudja s akarja, de abban tévednek, hogy egyúttal más incompatibilis¹⁹⁴ czélt is akarnak. P.o. egyesülni igen, de mindenütt támadni is. Ez együtt képtelenség. A ki illy irányt vesz, ügyetlenség ha detailban meg nem veretik.

Mindenesetre alapelv minden marschrend intézésénél: az egyesülési pontot nem oda kell tenni, hol az ellenség áll, vagy állhat hanem innen rajta.

2. A Csata. § 138–144.

1-ő szabály. Sebesség s ámitás által erődet (homlok) gyengély (külső vagy belső) ellen vezesd.

2-ik. Mindig a tactikai oldalt támadd meg (t.i. melynek megveretése bizonyosb).

Legjobb: ha ez a strategiai oldallal öszeesik (t.i. azzal mely a subjectumhoz közelebb áll), mert ezt megverve el szorítod a subjectumtól, míg a másikat támadva meg, oda szorítod; s ezért

3-k szab.: úgy iparkodj választani a csata tért, hogy az ellenségnek a strategiai oldalon a terrenum¹⁹⁵ ne kedvezzen, az az: hogy ez reád nézve tactikai is legyen.

3. Csata után (üldözés) § 145–150.

Csatában többnyire egyenlő a veszteség. Positiók meg támadásánál nagyobb a győztes támadóé.

Győzelem a csata téren tehát még nem dönti el a háborút.

Az csak annyit ér, a mennyi hasznát veszük a csata utáni üldözésben.

Jó lesz vezetve az üldözés, ha két rendeltetést teljesít:

1. Tacticait – a vert had megsemmisítése. Mód pihenést nem engedve erélyesen üldözni. A ki győzve, csak ezt nem teszi az nem üthet.

„Seregem fáradt, nem üldözhet” – ennél nincs ostobább szó. Az ellenség is fáradt, még is tud szaladni, mert kell. Tudd hátüldözni – ki dőlnek fáradtaid? hadd; nem vész el egy is. De a futó ellenség minden sebesültje, minden kifáradtja kezdbe esik. – Aztán ha szorítva, defiléknél meg akadás, rendetlenség, rémülés támad, s egész massákat elfogsz.

2. Strategiait – subjectumaitoli elszorítás, vagy elvágás. Ezért jó, ha csatában a megtámadott tactikai szárny strategiai is lehetett. – Ha nem volt, az üldözésnek iparkodj sebes marsch által illy irányt adni – mert egész sereg csak úgy kénytelen capitulálni, ha meg veretvén, üldöztetvén még el is vágatott.

Védelem (defensiva)

Czél: mindig ugyan az: megsemmisíteni az ellenséget.

Ezt csak pusztá örökös védelemmel nem érhetni el. – Védelem, melly mindig csak védelem akarna maradni, tehát képtelenség.

¹⁹⁴ Vissza nem egyeztetethető.

¹⁹⁵ Terep (S. A.).

Védelem feladata: ön magát megszüntetni, s támadássá lenni.

Váratlanul lepettél meg? nagy erő által? Készülnöd kell? teremtenéd, organizálnod?

Vagy csatát vesztél, erődet pótolnod kell?

Vagy osztva marschirozol s az ellenség megelőzött s egyesülnöd kell, hogy csatát fogadhass? – Védelmi helyzetben vagy, míg támadhatsz.

A különbség támadás és védelem között ez:

Támadásnál: közvetlen feladat, az ellenséget tactico-strategice megsemmisíteni – második feladat: gondoskodni csatavesztés esetére (Védelem).

Védelemnél közvetlen feladat: erősödés, utóbbi, az elsőnek célja: támadás.

1. Stratégiai védelem 151–181. §

Cél: erő gyűjtés lévén: első tekintet a saját összeköttetésünket biztosítani, azon tájjal, honnan erőt gyűjthetünk.

Másik tekintet: az ellenség összeköttetését fenyegetni. Ennek csak oly positio felel meg, mely a beütni akaró ellenség működési vonalához oldalt fekszik.

Ha egyenesen szemébe álsz, nem véded magad strategice. Tactica határoz (harcz).

De ha oldalt álsz – az ellenség nem mehet el melletted, nem hagyhat hátában; tehát megtámad – gyengébb vagy (ha nem volnál, te támadnál) s így csak magadra szorítva csatát nem fogadhatsz el. Gyengeségedet tehát pótolnod kell. Mivel? erősítéssel.

A védelem szabályai tehát így következnek egymás után:

1-ső szabály: tactica erő positio, hogy meg ne veressél.

2-ik szabály: oldalt, ha lehet, ha nem, ott, a hol lehet, bár szemben is.

3-ik szabály: minél közelebb a határhoz, annál jobb.

4-ik: minél gyengébb vagy, annál inkább ne oszd meg erődet, ha az ellenség több vonalon akar is betörni. Válassz ha lehet olyt positiót, ahonnan több colonnak juthatsz oldalába.

5. Tactica erő positiódat subjectumul háttban tartva: támad meg az ellenség összeköttetését.

Ellenvetés: oldal positióddal szemközt hágy az ellenség hasonló erőt, a többivel nyomul. Felelet: nyertél erő osztást – nagyobb kilátással ütközhetel.

A tactica erő oldal positio stratégiai védelemben:

az ami stratégiai támadásban, az egyszerű túlszárnyalás.

Sok oldalú védrendszer. (165–168. §)

Fogalma: a védlábon álló sereg több csapatba oszlik, s a beütő ellenséget minden oldalról körül veszi. – Ha az ellenség egyik ellen nyomul, ez hátra húzódik, a másik kettő az ellenség communicatioja ellen indul, s így felváltva; míg közbe vehetik s meg verhetik.

E rendszer rossz, pusztá defensiva szempontjából is. Mert az elválasztott csapatok mozdulataiban – az erős ellenség közben feküdvén – lehetetlen oly pontos harmoniát feltartani, hogy egy egy külön fel ne morzsoltassék.

Még rosszabb azon feladat szempontjából: hogy a defensiva offensivára mehessen át. – Mert erre egyesülés kell s ezt az ellenség közben lévén nehezen eszközölhetjük, ha pedig még is eszközöltük, már ipso facto elhagytuk a felvett rendszert s másba mentünk át.

Ezen (rosz) rendszer, – parallelben áll támadásban a kettős stratégiai túlszárnyalással, vagy sokoldalú támadási rendszerrel.

Ennek roszaságát nagyon fontos belátni, mert a tudomány ellenkezésbe jő a természeti ösztönnel.

Ez azt mondja: vess mindenhová erőt, hol az ellenség betörhet. Minden vidék védelmeztetni akarja magát.

Következése: hogy egyik sincs védelmezve. Míg ha egy vonalat, tactikai erős oldalpositióban egyesített erővel véded: indirecte mást is védesz; mert azon ellenségnek, melly téged illy positióban hátoldalba merne hagyni, elvágád élet fonalát.

Vagy messze távolságokban, több colonnokban tör be az ellenség s gyenge vagy, még is mindenütt védni akarsz magadat? megvernek mindenütt, míg ha erődöt együtt tartod, egyenkint te verheted meg a megosztott ellenséget.

Belső védelmi védrendszer (169–173)

Ez a védelemben ugyan az, a mi támadásban a stratégiai áttörés.

Kell hozzá: egy subjectum, ami erőnk centruma (rendesen a főváros) ellen intézett ellenséges működési vonalon.

Feladata ezen subjectumra támaszkodó massánkkal a megosztott ellenség egyes hadtesteit egyesülni nem engedve egyenkint megverni.

Tehát: védelem, támadás által.

Előnye: hogy irányt ad, nem követ. – Activ, nem passiv.

Sikerének feltétele: erőnket el nem darabolva, egyszerre mindig csak egy oldalra támadni, – a többit csak observálni.

Alkalma: ha az ellenség szét szórta erejét.

Ezt feltéve, e rendszer nem különbözik az offensiv-defensiv oldalállástól. – Ennek elvei: „vezesd massádat¹⁹⁶ az ellenség legfontosabb összeköttetése ellen.” – Igen, de szét-szórt ellenségnek legfontosabb összeköttetés, az egyesülési, tehát stb.

E két rendszer át is mehet egymásba. Például: az ellenség három elvált hadtestben nyomul. Én a középpel szemközt állok massában egy subjectummal hát mögött s van egy másik subjectumom fellebb balra; megtámadom hát belőlről az ellenség jobb szárny colonját, el vágom a középpeli egyesüléstől, – meg verem: ez alatt az ellenség más két colonja egyesül; én átmegyek oldal subjectumomra támaszkodva az offensiv-defensiv oldalállásba.

Egy rendszerből a másikba átmehetni nagy előny. Alapfeltétele: fegyver helyek alkalmas helyütt.

¹⁹⁶ Tehát a hadsereg zömmét.

Corollarium (174. §)

Szabály a stratégiai védelmnél: tactikai erős állásból az ellenség legfontosabb összeköttetését fenyegetni.

A sok oldalú védrendszer e szabálynak soha nem felel meg tehát mindig rossz.

A másik kettő meg felel, tehát jó, mindenik a maga körülményében.

Egy massában nyomul az ellen? legfontosabb összeköttetése kívül van seregén. Ez ellen válaszd: az offensiv defensiv oldalállást.

Szét szórva nyomul? legfontosabb összeköttetése, colonjai egyesülésében fekszik. Menj ellene: a belső vonali rendszerrel.

Változik az ellenség állása? változtasd a két rendszert.

Hátrálás (175–181. §)

Hátrálunk hogy meg ne semmisítessünk. Meg nem semmisítetünk, ha erősödhetünk.

Tehát ami a stratégiai védelemről áll, szabály a hátrálás vezetésénél is stratégiai tekintetben.

Mindig azon irányt kell neki adni, melyben leghamarább a legnagyobb mértékben tactice erősödhetünk.

Strategice jobb ha nem befelé, hanem a határszél mentiben hátrálunk, mert az ellenség követend, ha nem veszünk terrenumot, excentricus irányunkkal meg tartjuk az ország segéd kútfojt.

De még sem szabad ezen irányt követnünk, ha azt követve tactice meg nem erősödhetünk.

A tactikai tekintet elébb való.

Viszavonuló hadsereg a lehetőségig együtt maradgyon, vagy legalább úgy oszoljon hogy könnyebben egyesülhessen, mint az ellenség. – Egyszer szét oszolva kérdés, többé egyesülhetünk-e?

2. Tactikai védelem. § 182–228.

Támadás mint védelem mellőzhetlenül megkíván egy tactikai erős positiót hol menedéket találjunk.

Annak fegyverhelynek (Waffenplatz) kell lenni; az az a hadsereg helyreállítására szükséges szerkezettel bírni.

Tactikai kellékei

a) tartás védelme gyengébb seregünknek

b) előmozdítása a támadásra átmenetelnek.

Tartós védelmet csak sánczolt tábor ad, mely a) minden oldalra fedez, b) elég nagy egy egész hadsereget befogadni.

Ilyen szabad téren nem lehet (mert bekerítethetik) hanem csak nagy földtéri osztályoknál.

Ilyenek: hegyek és folyók.

Helyek késleltetésre (relatív védelem) alkalmasak: abszolút védelmet nem adhatnak. Hegyek nem oly tökéletes választékok hogy kerülettel át ne lehessen jöni. Ha oda tevők fegyverhelyünket, megakadunk élelemben, s elvágják seregpótlékainkat. – Hegyeken fen kell erősítés, de ez nem fegyverhely, hanem hegyszoros rekesz (Pass Sperre) még jobb a völgy kötésekben, hol több passage összevág. – Tehát hegygerincz nem alkalmas fegyverhelyül.

Folyók ellenben nagy előnnyel bírnak. Ha fegyverhelyünk mind két partján fekszik s az erősítéseink által nem fedett hidak mind le rontvák.

Hátrálni kényszerülve a fegyverhelybe menekszünk. Az ellenség mihelyt ágyúnk érhelyébe¹⁹⁷ ér, kénytelen megállítani az üldözést. Van pillanatnyi nyugalomunk.

Van állandó is, mert az ellenség, ha nem kerithet ha csak két partra nem oszlik. Ha így: detailban verjük meg. Egyik part tehát szabadon miénk. Erősödhetünk. Ostrommal nem vehet be, mert hadseregünk van ben, elég erős, ostrom munkát megsemmisítő kitörésekre – nem pedig csak garnison. – Ha hidat ver például: 300 lépésnyi folyón kell hídverésre 4 óra, 100 ezer embernek átkelésre (ágyúkkal etc.) 25 óra, ha tehát a 16-17-ik órában egész erővel megtámadjuk, csak fél erejével lesz dolgunk.

A folyók fő fontossága nem az átkelés nehézségében áll: hanem abban hogy átkelés közben, midőn erőnknek csak egy részével rendelkezhet az átkelő, egyik vagy másik parton, az ellenség egész ereje által megtámadtathatik.

Ki a folyamot bírja, bír hidakat, ver újakat, fedezi erősítésekkel, mellyeknek ótalma alatt egy partról a másikra vetheti magát.

A támadó ellenben kénytelen hidat verni, azon fedetlenül átkelni s ekkint magát a detailbani megveretésnek ki tenni.

Tehát folyamatok mellé valók a fegyverhelyek. Kellékeik:

- a) legyenek à cheval mind a két parton
- b) belől a sereg nagyságához képest elegendő híd
- c) a hidak mellett reduit (kerítetlen városban barricadok) általában nagy várost bírni fegyverhelyül sok segéd forrást ád.)
- d) A reduit előtt zárt erősségek 3600-4500 lépés távolságban / hogy hídjaink, táraink, városunk bombardament¹⁹⁸ ellen fedve legyenek.
- e) ezen zárt erősségek s a reduit közt elegendő hely seregünk számára. – Ott kell táboroznia. Itt magát összeszednie ha megveretik. Ott csatarendbe állania, ha támadásra akar át menni.
- f) az erősségek coup de main¹⁹⁹ ellen kevés erővel védelmezhetők legyenek. Nagy támadás ellen egész seregünk fogja védeni.

¹⁹⁷ Hatáskörzetébe.

¹⁹⁸ Bombázás (S. A.).

¹⁹⁹ Váratlan megrohanás.

- g) organisált flotilla a folyón sokat segít.
- h) Még kedvezőbb ha fegyverhelyünk két folyó egyesülését veszi körül – mert így három terrain-osztályunk van, offensiv-defensiv működéssel.
- i) növekedik az előny, ha több illy fegyverhelyünk van készen, mert ekkor szabadabban mozoghatunk. Legnagyobb pedig előnyünk, ha egész egyesülő folyamrendszer van ekép biztosítva számunkra.
- k) gyorsan kell építeni – félre a pedanteriával! de szabályod legyen: sem több fegyverhelyet nem építeni, sem egybe több erősséget, mint a mennyit ágyúval jól elláthatsz.
- l) A fegyverhelyekbeni zárt erősségek (geschlossene Forts) coup de main ellen biztosító rendes garnisonja álljon: elegendő tüzérekéből – az önkéntes seregek és nép felkelés legidősb csapataiból – az activ hadsereg újonczaiból.

De jöhetünk szabad téren is defensívába. Lehet pedig két eset:

1. Hadseregünk ott veszteg áll
2. ”” mozgásban van.

1-ső eset: nyugállás és defensiva

Gyengébbek vagyunk, különben nem volnánk védelmi helyzetben. Az ellenség megver, ha erejét kifejtve támadhat meg.

Tehát meg kell akadályoznod hogy erejét ki ne fejthesse.

Az az: te támadj. Ez védelem támadás által.

Mikint: Homlokban csak úgy lehet, ha közinkbe s az ellenség közé oly akadályt hozunk, mellyen hogy áthathasson (debouchirozhasson) frontját kénytelen megtörni, s áthatás közben egy vagy több homlok főt (tete) nyújtani, gyengébbet nállunknál melly vagy mellyek ellen mi oldaltámadási viszonyba jövünk és megverve felhengeríthetjük.

E végett oly állást kell vennünk, hogy a debouchék előttünk ne mögöttünk legyenek.

Az ellenség tüzésége túlhanról colonjainak kifejtését elősegítheti. Ezt paralyzálunk²⁰⁰ kell. Mi előnyben vagyunk, mert előre állást vettünk. Artilleriánkat²⁰¹ tehát fedezett állásban állítsuk fel s fedezzük leginkább azon pontokat, mellyeken legkönnyebben át lehet jöni.

Homlok támadásnál ekkint kétségtelenül előnyben vagyunk.

De ha az ellenség fő erejével oldalunk ellen nyomul, ennek nem kell homlokot vetni ellene, mert ekkint két ágú állásba jövünk. (Hacken Stellung) mellynek sorsa mindig az volt, hogy áttöretett. – Ez ugyan is két homlokot képez, mindkettő ellen az ellenség oldal állásban van, mind kettőt ágyúival hoszant löveti (enfiler) s miután megrázkódtatá, massát vet a leggyengébb pontra, az az a kétág sark pontjára, hol – mint erődítésben

²⁰⁰ Megbénít (S. A.).

²⁰¹ Tüzéség (S. A.).

a kiszögellő csúcson (ausspringender Winkel) tulajdonkép semmi harcz erő nincs, azt áttöri s a két homlokot fel hengeríti, a nélkül hogy az áttörés egyetlen veszélyének, a közbevetésnek ki lenne téve.

Tehát az elvekhez kell magunkat tartanunk. – Oldalba támadtatván meg defensivára vagyunk kényszerítve.

Defensiva alap elve nem maradni védelmi állásban, hanem támadásra menni át. Támadás alap elve pedig erőt gyengély ellen.

Erő = homlok. Gengély = oldal.

Tehát ha az ellenség minket oldalba támad, nem frontot kell ellene vetni (az az nem erőt erő ellen) hanem nekünk kell őt oldalba venni. – S ha ő rezervjeivel megint ezt teszi, nekünk újra azt kell tenni, szóval mindig úgy manoeuvrirozni, hogy az ellenség oldalát homlokkal támadhassuk meg.

Egyenlő ügyesség mellett az győz e játéknál a kinek számosabb serege van. – De gyakorlatban nincs egyenlő ügyesség, le az alvezéreken keresztül, a sereg mozgékonyságát is bele értve, s így rendszeren a kifejlődések gyorsasága és szabatosága határoz, mert ez által azon egy csapat successive²⁰² kétszer háromszor is felléphet.

Egy igen fontos szabály következik ezekből: az t.i. hogy azon csapatoknak mellyeknek feladatuk fenyegetett pontokat támogatni, nem egyenesen hátulról kell e pontokra vezetgetni, mert így az ellenség frontjával találkoznának, s zavarba hozatnának saját seregünk elsőbb sorai által is, mellyek megveretve okvetlenül hátra felé szaladnak.

Gyámolító csapatoknak oldal hátulról kell jőni, hol az ellenség gyengéjével (oldal) találkoznak.

Alapelv a csatarendre nézve, hogy a második csata sor az első mögett sack tábla rendben álljon (en echequier).

Ezt már a tüzelés tekintete is kívánja.

Ha seregünket már eredetileg szélességbe – az az egy homlokba nem pedig mélybe állítottuk fel, nem marad disponibilis²⁰³ erőnk, mellyel az oldaltámadást oldaltámadással viszonyozhassuk.

Jó csatarend feltételei következők.

1. A harcz él (tete) homlokat akadály mögé állítsuk s azt a terrenumot és tábori erődtítést felhasználva, oly állásba tegyük, hogy a homlok támadásnak megfelelhessen; legalább sok erőt absorbeáljon.²⁰⁴
2. Csata kezdetekor minél több erőt mélyre állítva hátra tartsuk vagy az ellenség oldaltámadását oldalba veendő vagy magunk oldaltámadását kezdenők, ha látjuk, hogy az ellenség csak homlok csatát szándékol.
3. Tehát a lehetőségig sok tartalék.

²⁰² Sorozatos (S. A.).

²⁰³ Bevetethető (S. A.).

²⁰⁴ Magába nyel (S. A.).

4. Ezt – ha egyik szárnyunk vagy stratégiai állás vagy terrenum által fedve van – a fenyegetett szárny mögé kell állítani.
5. Ha mind két szárny egyenlőn fenyegetve van, a közép mögé.
6. A tartalék ha lehet tűzön kívül állítsák fel, hogy az első csatarendek csatájába passive ne bonyolítassék, de nem is olyan távol hogy késő érkezzenek.

Ez a típus a szabályszerű csatarend melybe – ha más parancsot nem kapnak – seregeinknek maguktól át kell menni a táborozásból és bivouaquirózásból,²⁰⁵ melyek reglement-jének tehát szint ezen alapelvekre kell építeni.

Viszavonulás

Ennél a cél: mihamarább subjectumunkhoz jutni, hogy erőnket kipótolhassuk.

Tehát sebesen kell visszavonulni.

De az ellenség üldöz. Futásra juttat ha fel nem tartóztatik.

Az ellenséggel tusában lévő csapatokkal szabadon nem igen rendelkezhetünk. Vert had oda szalad a hová kergettetik. Homlok csatából egyenesen hátra. Szárny oldalban vert sereg az ellenkező irányba.

Első szabály tehát: a győztes ellenség feltartóztatására a hátráb állott s az ellenséggel a percben nem érintkező csapatokat kell használni.

Ezeknek oldalt-hátul, az az a visszavonulási folyamvonalon kívül kell felállítani – különben bele sodortatnak a hátrálási zavarba s az ellenséget oldalba nem vehetik.

Ezt kell pedig tenniök. Az ellenség egy magasságba jöve velök meghökken. új csata viszony támad. Az üldözés pillanatilag szűnik, a vezettek a támogató csapatok mögé menekednek, ott rendbe szedetnek s amazokat hasonló módon (oldal hátulról) támogathatják. Ezen váltogatás addig ismételtetvén, míg biztos pontot érünk.

Ha az első meg vert csatarend oldalt nyomatik: többnyire csak egy oldalról segíthetünk. Ha egyenesen hátra felé hátrálhat, mind két szárnyoldalán kellend támogató csapatokat felállítani. Ha a terrain engedi.

Ezen szabályok alkalmazásából sak tábla forma visszavonulás (Retrait en echiquier) fog kifejezni.

2-ik eset: mozgás és védelem

Marschban lévő hadsereg – már magában mély colont képez, a védelemnek kedvező.

Ha egy ilyen colon homlok ében támadtatik meg, ez éppen annyi mint ha egy felállított vonal oldalban támadtatnék meg. – Bánj tehát szabály szerint. Nem frontot a colon élén, nem segítséget egyenes hátulról hanem oldal hátulról támadás az ellenség oldalába, még pedig kezdve mindjárt azon csapatoknál a jobbra vagy balra törést,

²⁰⁵ Táborozás (S. A.).

melly a homlokcsatába nincs keveredve. Ha kitörtünk annál hamarébb oldalba vesszük az ellent: minél hamarébb visza vetette colonnunk homlok élet.

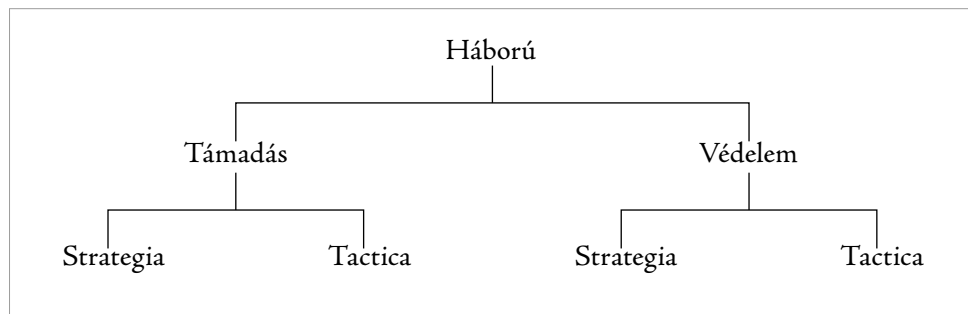
El kell reá készülni hogy az ellenség ismét oldalba veszen. Ezt viszonozni kell. E végett tartalék kell, s e végett „marsch en échelon.”

Strategiai viszony, a földtéri fekvés határozza meg, melyik oldalt kell lépcsőzeten kitorni. Stratégiailag: az oldalt kitor sereg az ellenség legfontosabb összeköttetését fenyegetse; maga pedig visszavonulhatását tartsa meg. Tehát a stratégiai legfontosabb szárnya állítsd a legjobb csapatokat, s azt lásd el leginkább tartalékkal.

Terrain tekintetében a kitorést azon oldalra vezesd, hol fedezve s takarva vonulatsz az ellenség oldalába, s honnan kedvező verhatást fejthetsz ki.

Végszó

A háború fogalmából levont felosztás:

Be van töltve. Meg van mutatva, hogy e négy ágazat egymást mind kölcsönösen feltételezi.

A támadásnak magában kell foglalni a védelem eszközeit. A védelemnek támadássá kell fejlődni. – Stratégiái győzelem csak úgy sikeres, ha tactikai erővel vívatik ki, s tartatik fen. – Tactikai győzelem csak úgy eldöntő, ha stratégiai következése van. – A hadvezetés lényege e szabályba pontosítható: „Tacticailag erősen nyomulj az ellenség legfontosb összeköttetése ellen, egy jó subjectummal hátad mögett. – A többi gyakorlat dolga. Ennek kútfeje a hadtörténet mestere maga a háború. Segédjei a speciális szakok: ú.m. erődítés tan a táborvezérkari tudomány, melyly a marsok s táborozások

(utolsó két sor elrongyolódott, olvashatatlan.)

III/A. RÖVID UTASÍTÁS A TÁBORI VEZÉRKARI MINDENNAPI SZOLGÁLATRA

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I-1021.)

Mindennapi szolgálat

- I. Parancs vétel és Jelentés
- II. Személyes szolgálat a fővezér mellett
- III. Felügyelet a magasb policiára, hadiszolgálatra és fegyeleltre
- IV. Vizsga (inspectio) őrségek, őrfők, őrállások s különítmények (detachment) felett.
- V. Felügyelet kiosztásoknál.

I. Parancs Vétel és Jelentés

A táborvezérkar főnök, miután az osztályfőnököktől jelentést vőn – minden reggel a fő Vezérhez megyen jelentésre s parancsvételre – Jelentés tárgya minden mi a hadsereget érdekelheti – S a jelentésnél a múlt 24 órai expeditionalis lajstrom, s hátraléki lajstrom (scontro) rendesen be mutatandó.

Minden fő vezéri parancs a t.v.²⁰⁶ kari főnök által jegyzékbe veendő – s jegyzéket a fő vezér signálja (biztosítékul a t. vezér k.²⁰⁷ főnöknek) s viszont a t.v.k. főnök is a fő vezér számára, ha kívántatik.

A jelentés tárgyai a következők:

1. Sommázata a lefolyt 24 órai munkának ú.m. az adott parancsoknak s utasításoknak, írott leveleknek s kapott jelentéseknek és kimutatásoknak.

2. A mi szolgálat, rend és fegyelem tekintetében a lefolyt 24 óra alatt történt, az ide tartozólag érkezett napi jelentésekkel.

3. Rendelet vétel a főhadi szállási szolgálat iránt.

4. Sommás közlése a beérkezett irományok tartalmának, mellyek választ kívánnak s rendelkezés kikérése irántuk.

5. Bemutatása a fővezér eszméinek ki vitelére részletekben kidolgozott munkálati terveknek: marschok, hadimozdulatok, különös megbízatások, kiküldetések, ideiglenes tartomány rendezés, sereg felosztás, elhelyezés vidéki, várdai, állomási (étappes) parancsnokságok, kinevezések s megbízatásokra s azokban szükségelt változtatások stb. iránt.

²⁰⁶ Táborvezér (S. A.).

²⁰⁷ Táborvezérkar (S. A.).

6. Meghatározása a titkos költségeknek s mind azon más költségeknek mellyek a Tábor Vezér Kar ügyvezetéséhez tartoznak.

7. Jelentés a kémek, szökevények s titkos levelezések tartalmáról s eredményéről.

8. Parancs vétel s szökevények elhelyezése a hadifoglyok kicserélése vagy tartása iránt.

9. Jelentés a kémletről, vagy az ellenség számárai táborozásról (embouchage) s honarúlásról stb., vádlottak elfogatásáról s parancs vétel irántok.

10. A hadi tanácsok, hadi feltörvényszék s hadbizotmányok alakítása iránti parancs vétel.

11. Jelentés a hadi törvényszékek ítéleteiről s a fontosabbak végrehajtása iránti rendelkezés.

12. Jelentés mindenről a mi a hadsereg szellemére, anyagi állapotára, ellátására, fegyverzetére, ruházatára tartozik.

13. Öt napról öt napra sommás állam²⁰⁸ kimutatás – félhavonkint a részletes állam kimutatás – s mindannyiszor, a mennyiszer kívántatik a név számlák (appel) sommás kimutatása.

14. Öt napról öt napra jelentés a mérnök kari munkákról a mi történt s a mi hátra van. Kiadásról s költségvetésről, a végrehajtásra megkívánt időről s javaslat a munka siettetés módjairól.

15. A Topographiai Osztály munkáinak példányait bemutatni.

16. Jelentés a raktárak állapotjáról – az ellátási szükségletéről, s a szükség pótlás leg czélszerűbb módjairól.

17. Jelentés a kiosztásokról, azoknál előfordulandott reclamatiókról s azoknak orvoslatáról és megelőzéséről.

18. Javaslat a várak és várdák élelmi ellátásáról, őrségéről (garnison) s védelmek biztosításának eszközeiről.

²⁰⁸ Állomány (S. A.).

III/B. A TÁBORVEZÉRKARI FŐNÖK MELLÉ BEOSZTOTT LEGFŐBB KÖZEGEK SZOLGÁLATA

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I-1021/b)

*A Hadparancsnok Táborvezérkarának (1. État Major) kellő rendbeni
alakítására a következők szükségesegek*

1. Egy főparancsnoki táborvezérkarnagy. – Ennek foglalatossági köre a hadi munkálatok. – Ő dolgozza ki az elibe szabott hadmunkálati terv detailjait, ő írja a hadműködésekre mutató napiparancsokat s az alvezéreknek szülő utasításokat, ő viszen had munkálati tekintetben minden levelezést – ő a központi hadmunkálati iroda főnöke – nálla pontosulnak össze a hadviselőre vonatkozó jelentések; a főparancsnok nevében írva vagy szóval adott utasításokat az alvezérek követni tartoznak. A hadkémleti szolgálatot ő igazgatja. –
2. Egy második tábor vezér kari főgondnok. – Ennek köréhez az administratio vagy is intendatura egész kiterjedésben tartozik, nálla központosulnak az élelmi s ruházati szükségletek kimutatásai, tehát az állam kimutatás – általa veszik az intendánsok az utasításokat; hozzá küldik be kimutatásaikat, számadásaikat, mellyek aztán itt előlegesen át vizsgálva küldetnek be a kormánynak. Általa hajtatik végre a kormánnyali levelezés minden iránt a mi comissariaticum²⁰⁹ – nála concentráltatik az élelmezési s ruházati filial depókkal²¹⁰ érintkezés – nálla a hadi szállítások fontos ágazata. De ő maga sem pénzt sem élelmiszereket nem kezel. Ehhez tartoznak a tábori kórházak – elesettek kimutatása – sebesültek ellátásáról felügyelet – tehát az ápoló századok (Sanitäts Compagnien) is.
3. Egy tábor vezér kari tüzér gondnok: kinek ismét köréhez tartozik az egész had seregnek fegyverrel s töltésseli ellátása, mint szinte az egész tüzéri és szekerészeti ágazat. – Ide jönnek a kimutatások, általa fedeztetnek a szükségek, tölle függnek a fegyverzeti s lőszeri tartalékok, depók, tábori műhelyek – ő értesíti csata esetére az osztály s dandár parancsnokokat, hol áll az első lőszer tartalék, ő inspiciálja a tüzérség és szekerészet készleti állását. Neki kötelessége előre nyomulás esetében nem csak a depókkal rendelkezni, hanem az új meg új nyert téren feltalálható kútfőket²¹¹ felhasználni, – mint szinte vissza vonulás esetében gondoskodni, hogy illy kútfők az ellenségnek ne maradjanak. – Átvéteti

²⁰⁹ Közigazgatási dolog.

²¹⁰ Fiókraktár (S. A.).

²¹¹ Erőforrás (S. A.).

a hibás fegyvereket, kijavításukról gondoskodik, jókkal felcseréltetni. Az ellenségtől elfoglalt fegyverek s lőszerek el nem prédálásáról gondoskodik.

4. Egy főhadiszállási parancsnok és főtáborrendőr. (Commandant du quartier général et grand Prevot). Ezen igen fontos állású tisztnek (legalább ezredesi rangúnak) köréhez tartozik az összes tábori policia melly nélkül rend és fegyelem nem lehet. Az ő parancsnoksága alatt áll a gendarmerie d'élite (Hadőrsereg). Neki gondjához tartozik mindenmű rendtelenségnek eltávolztatása, s a felügyelet, hogy minden megtörténjék, ami parancsolva van, semmi se történjék, a mi tiltva van. Ő a fő vezér titkos utasításainak végrehajtója. Neki mindenkit szemmel kell tartania, mindent tudnia mi a hadseregnél történik. Ő mindenkit elfogathat, s ha valaki neki tetlegesen ellenszegülne, agyon is löheti. – Engedelmeskedni s aztán panaszkodni, ha tetszik, de ellen nem szegülni – ez irányban mindenkinek kötelessége a tábornokoktól az utolsó katonáig. – Azért a katonai s tiszti iskolákban tanítani kell a had őrség hatalom körét s az irántai kötelességeket.

Kellő tekintély végett a hadőrsereg minden tagja tiszti ranggal bír.

5. Egy fő parancsnoki mérnök karnagy kinek köréhez a tábori erődtések terveinek kidolgozása s illetőleg végrehajtása tartozik. Táborhelyek kijelölése, s a sereg bevezetés elrendezése – mi végett a tábor előtt az alvezérek segédtisztjei nálla jelentkeznek, s tölle kapják az utasítást. – Hídverések – útakadályok elhárításai a hidász, utász, árkász karrali rendelkezés.

Ezek képezik a szükséges segéd személyzettel, mint szinte a fő parancsnoki segéd tisztekkel s nyargonczokkal a fő vezér legszükségesebb tábor vezér karát, mihez még jöhet

6. A lovassági felügyelő, kinek köréhez a lovassági szükségletek ágazatai felügyelet s az illető depókkali rendelkezés, és a vidéki kútfők felhasználása tartozik.

III/C.
ELLENSÉGES BETÖRÉS ESETÉN
A HATÁR MEGVÉDÉSÉRŐL SZÓLÓ JEGYZETEK

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I–1021/c)

Határt invasio ellen megakarni védeni csak akkor tanácsos, ha physikai s erkölcsi erő egyensúlyban vagyunk az ellenséggel.

Ha ezen egyensúly még nincs meg, vagy már nincs meg – ekkor ezen egyensúly helyreállítására vezető mód – országunk belsejébe visszavonulni, az invasio megakadályozására nagy áldozatokat nem fordítani.

Ha több had csapatokra oszolva nagy távolságokban excentrikus marshokat teszünk – azon czéllal hogy nagy kerületekben egyesüljünk – hibásan cselekvünk. Mindig a legközelebbi célzt kell szem előtt tartani s ha meg állapodunk, hogy e célz concentratio s concentrált erővel döntő ütközet – ne küldjük erőnk nevezetes részét olly excentricus irányban, hogy concentratio előtt az ellenség érelmébe jusson s detailban külön csatázva meg veressék. – A ki sokat markol keveset szorít. Ritkán szabad háborúban akár strategie akár tactice egyszerre egy célznál többet akarni.

IV.
KÜLÖNFÉLE FELJEGYZÉSEK, UTASÍTÁSOK
A TÁBORVEZÉRKARI FŐNÖK SZÁMÁRA.
HADPARANCSONOK SZERKESZTÉSE,
HADPARANCSONOKRÓL KÉSZÜLT LAJSTROM
ADATAI
(BEFEJEZETLEN)

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I–1021/c)

Szolgálati emlékeztető

A főparancsnoki táborvezérkarhoz csatolva legyen egy egy értelmes tiszt a mérnök kartól, tüzéségtől s lovasságtól is, hogy mindenik a maga fegyvernemének technikai részleteiben consultáltathassék.

* * *

A főparancsnoki segédkar alakításában szintúgy tekintettel kell lenni e körülményre a személy választásnál.

* * *

A had testek a hadosztályok tábor vezér kari főnökeire a főparancsnoki tábor vezér kar főnök általi kinevezéséhez a fővezér megerősítése szükséges. Az osztály vezér magánylag consultálandó.

* * *

Minden campagne²¹² kezdetén a fővezér megkívánja, hogy a T. V. kari főnök egy általános csatarendi táblázatba foglalja a hadsereget; a szándoklott had munkálatokra való tekintettel.

Ha pedig a hadsereget teremteni kell, a csata rend magában foglalandja a rámozgatott tactikai felosztás szerint, mellyhez alkalmaztatik az organisatio.

²¹² Táborozás (S. A.).

* * *

Meg kell állapítani a F. P. T. V. K. Főnök határozati kompetenciáját.

A T. V. K. Főnök minden reggeli rapportnál bemutatja sommás jegyzékét minden munkának melly a lefolyt 24 óra alatt a TV. Karnál közbe jött – ezen jegyzék a fő irodai osztálynál (General Bureau) készül.

* * *

A gratificatiókat²¹³ a Fő Vezér szabja meg; mint szinte a Tábor Őr parancsnok által felhajtott bírságok hová fordítását is – végrehajtja a rendeletet a T. V. K. főnök – az állam és pénzügyi osztály útján (situations et finantz bureau).

* * *

A t. v. k. főnök minden parancsot mellyet veszen a fő vezértől bejegyzí író táblájába – a fővezér signálja s viszont a t. v. k. főnök a fő vezéri titoknoki lajstromban signál.

* * *

A fő intendans és az orvoskari főnök – a hadi mozdulatokhoz képest szükséges avisót²¹⁴ szóval kapják a fővezértől vagy t. v. k. főnöktől, hogy amaz az élelmezésről, emez az ideiglenes kórházakról (Unterlage Spitaller) gondoskodhassanak.

* * *

A T. V. K. főnök tegyen propositiót²¹⁵ azon vég határozati körre nézve mellyek az ő kompetenciájához tartozandnak.

* * *

A legelső napi parancsokban megemlítendő, hogy a háború alatt a tiszteknek a házasság meg nem engedtetik.

* * *

Első teendő az illetékek megálapítása fizetésben, élelemben, lótartásban s ruházati obtingentia.

²¹³ Jutalmazás (S. A.).

²¹⁴ Értesítés (S. A.).

²¹⁵ Javaslat (S. A.).

* * *

A had parancsokat megerősítés végett be kell mindig mutatni a fő vezérnek.

* * *

Köz hírré teendő hogy az ellenségtől elfogott ló s ágyúért s a szökevények lovaiért mennyi gratificatio fizettetik. (ló 40 pft., ágyú 50 pft., munitiós szekér 25 pft.)

* * *

Őr Jel szó és Tábori Jel.

Két szó. Egy személy név (historiai) más város név. – Könnyíti az emlékezetet ha egy forma a kezdő betű.

A TV. karnál szerkesztetik s adatik ki.

Távol az ellenségtől 5-10 napra. Ellenség előtt naponta. Sőt kétszer egy éjjel is felváltatik.

Mindig pecsét alatt; ha más pecsételt depechebe záratik is. – Kívül reá írva hogy Jelszó. – Csak az illetőnek adantó át. Vevény mellett. – Nappal expedíálandó.²¹⁶

Kapják: a fő vezér – a hadtest vagy hadosztály vezérek – a t. v. kari hadosztály főnökök – a kerületi katonai parancsnokok – a fő hadi szálláshoz tartozó tábornokok – a tér és étappe parancsnokok, kik egyenest a fő hadparancsnokságtól fügnek – a fő hadi szállási parancsnok – hadőrségi parancsnoki – az előőrs napos főtiszt – a fő intendans.

A Jelszó csak a kör járat vezető fő s altisztekkel és az előőrsi postok és őrjárat (patrol) parancsokaival közlendő.

A tábori jel ellenség előtt a távolabb tábornokokkal is közölhető, de gondosan kell az embereket meg válogatni.

Óvatossági szabály: Olly időben kell szét küldeni, hogy mi előtt használtatnék, a vevények be érkezhessenek s ha valahol baj történt, megváltoztatására is idő legyen.

Hadparancsok (Armes befehle. Ordres generaux)

Hadparancsok – azok mellyek köz tudomásra való tárgyakat foglalnak magokban.

A T. V. karnagy szerkeszti. Vannak folyó tárgyai, mik specialis utasítást nem kívánnak.

A reggeli jelentésnél a t. v. karnagy meg kérdezze – nincs-e specialis rendelet.

1-ő hadparancs tárgya: a hadsereg organisatiója; designálandók²¹⁷ név- és rang szerint a fő vezér – tv. karnagy – tüzérparancsnok – mérnök parancsnok – lovassági vezérő

²¹⁶ Elküld, továbbít (S. A.).

²¹⁷ Kijelöl, kinevez (S. A.).

intendans s hadosztály intendansok – hadőr parancsnok – a hadsereg tactikai felosztása – az osztály és dandár vezérek s hadosztályi t. v. kari főnökök.

2-ik hadparancs: a t. v. kari iroda felosztás, az illető osztály főnökök neveivel.

Minden későbbi változtatás szinte had parancs tárgya.

Sor szám szerint bocsátandók ki.

A t. v. karnagy vagy alnagy által aláírandók – az osztályfőnök collationálja²¹⁸ – a hadosztály t. v. kari főnökök tartoznak betűről betűre tudomásra bocsátani – semmit sem szabad elhalgatniok.

Kiadandók mindazoknak kiknek az őrzelszó kiadatik – kivéven a napos őr főtisztet. – De kinek kinek csak az őt illető rész – vagy a mi állandó szabályt foglal magában.

Azonban a fővezér s hadosztály és dandár parancsnokok – mint szinte a tüzér s mérnök parancsnokok egészben kapják.

Bemutatandók megerősítés végett a fővezérnek s illetőleg hadosztály parancsnokoknak.

Ha lehet nyomtatassanak.

A hadosztályoktól minden hadparancsok más, a fő t. v. karnagnak beküldendő.

Rendes kiadás ideje dél.

Parancs vételkor felolvasandók a hadtesteknél.

A fő tábor vezérkarnál a Had parancsokról lajstrom tartatik. Hasonlag a hadosztályoknál is a hadosztályi parancsokról, de ezeknél a fő tábor vezér kartól érkezettek eredetiben fenntartandók.

* * *

Tárgyai

Naposok.

1. A napos tábornok neve – a napos fő tiszt, az őrfő (piquet) és körjáratí tisztek s a napos t. vezér kari tiszt nevei.

Kormány rendeletek.

2. A hadsereget illető kormány rendeletek.

Fővezéri parancsok.

3. A fő vezéri parancsok.

Szállások.

4. Szállásolásokban azoknak szállásai kikét e seregben tudni kell. Ilyenek.

a) a fő vagy hadosztály parancsnok

b) a t. vezérkari főnök

²¹⁸ Egyezteteti.

- c) tüzér s mérnök kari és lovassági parancsnok
- d) fő hadiszállási térparancsnok
- e) intendántúra
- f) fizető hivatal
- g) levél posta

Szolgálati rend.

5. Minden a mi szolgálatra tartozik

- a) Szabott idő a vizsgákra (inspectio), gyülekezőre (appel), őr váltásra, puhatolásra (decouverte)
- b) Szemlék (revues) ha rendeltetnek
- c) Őr váltási gyűl hely.
- d) Hány tiszt, altiszt, közvitéz, dobos, trombitás állítandó ki seregészlegkint a fő hadi szállási térparancsnok rendelkezésére (ha kell) s hol és mikor gyülekeznek.

Ápoldák s lovas telep. (Depots des convalescens)

5. [6.]²¹⁹ Mit a hadseregnek az ápoldákra s lovassági depot-okra nézve tudni kell.

Fegyver s lőszer.

6. [7.] Fegyver s lőszer osztás vagy váltás.

Szekér, ló, cseléd-illeték.

7. [8.] Szekér, ló, cseléd, podgyász illeték s ide tartozó határozatok.

Élelem.

8. [9.] Élelem kiosztás tárgya ú.m.

- a) Az utalványok láttamozásának helye és ideje
- b) példánya
- c) hány napra?
- d) élelem osztás napja, órája, helye, s rendje
- e) marha vágás ideje
- f) mi osztatik ki? mennyi? és minő az illeték.

Szereletek.

9. [10.] Hasonló tudni valók a szereleti ki osztásokra.

Kórházak.

10. [11.] Kórház osztályozás betegségekint vagy hadsereg részlegek kint.

²¹⁹ Az eredeti szövegben az 5. pont kétszer szerepel (S. A.).

Igazgatási figyelmeztetések.

11. [12.] A hadügyigazgatási főnökök által beküldött s a fővezér által helyeslett figyelmeztetések.

Zsold.

12. [13.] Zsold fizetés – rendkívüli zsold vagy jutalom vagy hátralék s lehúzás.

Fogott ló s ágyú díj.

13. [14.] Váltás díj az ellenségtől elfogott ágyú s lovakért.

Kimutatások.

14. [15.] Minő lajstromok s kimutatások adandók be.

Fegyelet s egészségügy.

15. [16.] Fegyeleti s egészségügyi szabályzatok.

Haditörvényszékek.

16. [17.] A fővezéri kinevezéstől függő haditörvényszékek szervezete.

17. [18.] Büntetések s miért?

Megkülönböztetések.

18. [19.] Előléptetések. Jutalmak. Megkülönböztetések s miért.

19. [20.] Ünnepek és szabályzataik.

20. [21.] Minden a mi az oktatásra, gyakorlatra, magaviseletre s rendőrségre nézve utasításba adandó.

21. [22.] Hogy a kiknek a Hadparancsok kiadandók, magokat lássák el, helyre léptökkor a már kiadottakkal.

Marsch parancsok.

V.
UTASÍTÁS A TÁBORVEZÉRKAR FŐNÖKÉNEK
ÉS A VEZÉRKARI SZEMÉLYZET TAGJAINAK
SZOLGÁLATÁRA.
ÜGYVITEL A VEZÉRKARNÁL

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I–1026.)

Tábori Vezér Kari utasítás

I. A tábor vezér kar rendeltetése s feladatai

A tábor vezér kar rendeltetése: a hadvezér eszméit a hadsereg szervezésére, feltartására, ellátására, mint szinte a hadműködésekre s azokra vonatkozó minden intézkedésekre nézve, parancsokba átalakítani – s minden ide vonatkozó részlet munkát ki és feldolgozni.

Feladatai:

1. Részletes földtér ismeret szerzés a hadszínhelyről, hogy a Hadvezérnek minden ide vonatkozó kérdésére értesítést adhasson; miszerint a hadmunkálati tervet ahoz alkalmazhassa, s annak kivitelében minden földtéri előny felhasználtathassék, s a földtér ismeretlenségéből eredő minden veszély elháríthatassék.
2. Segéd kéz nyújtás a Hadvezérnek, a hadmunkálatok előkészítésében s kivitelében, és pedig
 - a) az által, hogy róla minden detail munka terhét elhárítja,
 - b) az által, hogy hol a hadvezér maga jelen nem lehet, helyettes organumaul szolgáljon, s működési fonalat azon szellemben tovább fejteni, mellyben a főhadiszálláson megkezdett, vagy szándokba vétetett.
3. Ki dolgozása a Hadvezér által adott általános állapotásoknak a hadsereg helyzetére, mozdulataira, s csatázására nézve – minthogy minden a mi e háromra vonatkozik, a tábor vezér kar szolgálati köréhez tartozik.
4. A hadseregére vonatkozó minden nemű parancsok fogalmazása, szerkesztése s kiadása.
5. Hadtörténetirati feljegyzése mindannak, a mit a hadsereg tett s eszközölt.
6. Fő felügyelet, a hadi administratio minden ágazata fölett.

II. Tábor vezér kari személyzet

Főnöke: fő tábor vezér karnagy (Chef des General Stabs)	1
karnagy segéd őrnagy	1
karnagy másod segéd százados	1
fő tábori vezéri alkarnagy (Sous chef d'état major)	1
alkarnagy segéd főhadnagy	1
tábor vezérkari osztály főnökök (törzstisztek)	5
Adlatus ²²⁰ tisztek a fő táborvezérkarnagy rendelkezésére:	
tüzér karból	1
mérnök kartól	1
lovasságtól.	1

Tábor vezérkari tisztek. Oly számban mint a fő táborvezérkari karnagy a beosztást szükségesnek ítélendi.

A hadtestekhez (Armee Corps) és hadosztályokhoz (Division) beosztott tábor vezérkari tisztek.

Minden hadtestnél: törzstiszt, táborvezérkari hadtest főnök 1

Mellette táborvezérkari főtiszt 2

Minden Had Osztálynál: tábor vezérkari had osztályfőnök, törzstiszt. 1

Mellette: tábor vezérkari főtiszt 1

A Dandár parancsnokságokhoz csak azon esetre osztatnak be táborvezérkari tisztek, ha külön önállólag működnek.

De a tartalék tüzér dandárhoz okvetlen beosztandó tábor vezérkari tiszt 1

Mintegy 40 000 főnyi hadsereghez a tábor vezér karból 20-25 tiszt szükséges.

Az összes tábor vezér kar beosztása, elhelyezése, alkalmazása a különböző megbízásokra vezénylete a fő táborvezérkarnagytól függ.

De a fő táborvezéri alkarnagy s a hadtest és hadosztályi táborvezérkar főnökök a Fő Vezér megerősítésével neveztetnek.

Az utóbbiak kinevezésénél a hadtest s hadosztály parancsnokoknak előterjesztése – ha fontos ellenvetés elő nem fordul – tekintetbe veendő, minthogy ezek közt a tábor vezérkari főnökeik közt szintolly tökéletes bizalomnak kell uralkodnia, mint a fő vezér s a tábor vezéri karnagy között.

A hadtesti s hadosztályi tábor vezér kar személyzetének számát az illető főnök előterjesztésére a karnagy szabályozza, s a személyek beosztásában – ha ellenvetést nem érez – az illető főnök óhaját tekintetbe veendi.

²²⁰ Vezényelt (S. A.).

A hadügyigazgatás azon oldal ágazatainak személyzete, melyek a tábor vezér karnak részint felügyelete, részint rendelkezése alatt állanak – saját államunkban fordulandnak elé. Ide tartoznak:

az Intendatura

a Hadorvosi Ügyágazat

a Táborlelkész kar

a Hadbíró kar

a Tábor Őrkar (Hadi rendőrség) mellynek tisztéhez a rendelvénység (Ordonnanz Dienst) és a kocsi rendező tisztség (Vaguemester²²¹ – Wagensmeister) is tartozik.

a Kalauz kar (Guides – Wegmeister – Personal)

a tábori postahivatal

a főhadiszállási és egyéb térparancsnokság.

III. Fő Tábor Vezéri Karnagy

A Fő Tábor Vezéri Karnagy. – A Had Vezérhez legközelőbb áll. A hadügyvitelnek minden keréke, minden, a mi ezen sok ágazatú ügyvitellel közel vagy távolabb viszonyban áll, a fő vezér parancsára, azon toll által tételik mozgásba vagy állítatik meg, mellyet a fő tábor vezéri karnagy tart kezében. – Mindennek a mi tőlle kiindul, hozzá ismét vissza is kell térnie. A had vezénylet és hadügyigazgatás minden ágazatainak végfonalai nálla pontosulnak ösze.

A fő tábor vezéri karnagyá neveztetés tehát a bizalomnak legnagyobb jele mellyet a Fő Vezér valaki iránt mutathat. – Mert hogy a karnagy fontos, dicső és tág feladatának voltakép megfelelhessen, semminek sem kell tudomásától elvonatnia, mi a hadvezénylettel és hadügyvitellel viszonyban áll. – S ezen mindenbe-avatottság magában foglalja a leghatártalanabb bizodalmat. – A főtábor Vezérkarnagy tehát csak addig fogja magas hivatalát megtarthatni, míg ezen irántai bizalom egész határtalanságában fen áll.

Hogy ezen bizalom csorbíttanul fen álljon a magyar had sereg főtábor vezérkarnagjától, mindenek előtt és mindenek felett az kívánom meg, hogy forrón és önzetlenül szeresse hazáját, s hogy a haza függetlenségének kivívását tekintse élete feladatának, melly előtt minden tekintetnek háttérbe kell állani.

E célzt mint minden működéseinek vezér csillagát szem előtt tartva megkívánom tőlle, hogy a szó legnemesb értelmében polgár legyen, s honpolgári szellemtől legyen át hatva.

Megkívánom hogy emlékezetben tartsa, mikint a Magyar hadsereg nem egy nép zsarnok szeszélyeinek, nem egy fejedelem vagy család önző vagy piszkos érdekeinek vak eszköze, hanem olly vitéz honpolgárok testülete, melly a haza szabadságáért ontja véré. Lételének célja nem a nép nyomorgatása, hanem a nép boldogítása. Azért a fő tábor vezér karnagy csak úgy fogja bizodalमत megtarthatni, ha minden rendelkezéseiben irányzattal lesz arra, hogy a hadseregben polgár szellemet élesszen.

²²¹ Franciául helyesen vaguemestre, talán Markó elírása (S. A.).

Akarom, hogy a magyar katona legfőbb dicsőségét abba helyezze, hogy magyar polgár; meg nem engedhetem, hogy a magyar hadsereg magát a honpolgárok testületétől elvált külön osztálynak tekintse; meg nem engedhetem hogy a magyar hadseregben ama soldatescai negéd kapjon lábra, mely a hon polgárt le nézi s rajta paczkázz.

Emlékezetben kívánom tartatni, hogy a nép fiaiból van alakítva seregünk, hogy a nép soraiból egészítették ki s a nép áldozatai által tartatik fen. – Célunk a haza szabadítása; azt soha sem érhetjük el, ha a népben meg csökken az áldozat készség; ezen áldozat készség nélkül, a legnagyobb vezéri tehetség sem boldogulhat, illy háborúban minő a miénk. Azért megkívánom hogy távoztatva legyen minden a mi a népet elkedvetleníti, s elkedvetlenítvén áldozat készségében csökkentheti. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a fővezértől az utolsó hadfig, polgár szellemtől van a hadsereg áthatva. Csak így lehet elérni, hogy a katona a népet ne zaklassa, ne zsarolja, s viszont csak ez által lehet elérni, hogy a katona minél kevesebb nélkülözésnek legyen kitéve, mert a polgár szellemű katonát a nép testvérének tekintendi, s akit testvérének tekint, azzal örömet osztozik.

Bizalmamnak első feltétele tehát, hogy Fő Tábor Vezérkar ura mind maga áthatva legyen a hon polgári szellemtől, mind pedig azon szellemet a hadseregben éleszteni s fentartani legfőbb s folytonos feladatának ismerje, s emlékezetben tartsa, hogy mindennek a mi ezzel ellenkezik, elnézésével vagy akár mi tekintetből elhalgatásával bizalmamat okvetlenül elvesztené.

Bizalmamnak második feltétele az, hogy örökké éber, eleven és ernyedetlen gond legyen a hadsereg minden névvel nevezhető szükségeinek fedezése iránt. A háború sok elháríthatlan nélkülözéssel és szenvedéssel jár. A polgár szellemű katona hazájáért örömet tűri a kikerülhetlen szenvedést, de midőn hazájáért életét áldozza s vezérének intésére készséggel megyen fáradságnak, veszélynek, halálnak, én viszont vezéri állásom elengedhetlen kötelességének ismerem gondoskodni, hogy a magyar polgár katona a lehetőség semmiben a mi szükséges hiányt s nélkülözést ne szenvedjen. – E részben a legnagyobb gondot, buzgalmat s olly kérlelhetlen szigort kívánok fentartani, mely semmi ide vonatkozó hanyagságot vagy éppen visszaélést semmi nemű tekintet miatt el nem tűr.

Különösen kívánom pedig, hogy a katona lássa, mikint ha megbetegszik, vagy megsebesül lelkiismeretesen gondját viselik; ha a haza szolgálatában tehetetlenné válik, nem csak nem marad elhagyatottan, sőt tiszteséges ellátásban s becsületben részesül; ha elesik, emléke nem lesz en elfelejtve s hazafiúi hűségének s vitézségének jutalma, hon, övéire is által szál.

Én nem csak vezére, de atya is kívánok lenni s nemzet bizalma által vezérletemre bízott hadseregnek, s atyai gondjaimnak a legkisebb részletekig valóítását főtábor-vezérkarnagy úr legnemesb feladatai közé számítom.

Bizalmamnak további feltétele a szoros felügyelet arra, hogy a fegyelem kérlelhetlen szigorral, de egyszersmind részrehajlatlan igazsággal feltartassék a hadseregben. Akarom, hogy vezérletem alatt ellegyen távoztatva a főhadiszállások szokásos mételye, a nepotizmus, kegyenczezés. Akarom, hogy a hadsereg minden tagja érezze, hogy bűn, hanyagság és kötelesség mulasztás figyelmünket ki nem kerülheti s a ki vét, az okvetlenül büntetettik, de csak is az büntetettik, a ki pedig érdemet szerez, az jutalmaztatik, de csak is az jutalmaztatik, s hogy

érdem nélkül kitüntetésre, jutalomra senki sem számíthat. Meg várom főtábor vezér karnagy úrtól, hogy gondal leszen, miszerint kérkedő érdemetlenség a valódi érdem rovására homlok térbe ne tolakodhassék, a valódi érdemet méltó jutalmától cselszövények meg ne foszthassák, s a szerény érdem, melly soha sem tolakodó, méltányló figyelmet ki ne kerülhesse. – Győzni nem lehet, ha e hadsereg nem bízik vezérében, nem bízhatik pedig, ha meg nincs győződve, hogy előléptetést, megtiszteltetést s jutalmat nem kegy és szeszély, hanem igazság osztogat.

Továbbá a tábor vezér kar bokros foglalatosságait első percztől óta akkint kívánom rendszeresítve (systematisálva) látni, hogy a nagyszerű gépezetnek minden kerekai szabályszerűleg mozogjanak. Annál fogva a munkálati mechanizmus rendére s egyformaságára vonatkozó utasításaimat főtábor vezérkarnagy úr parancsba adandja, mind azoknak, kik tőlle fügnek s vele hivatalos viszonyban állanak, – azokat a kivitelökre szükségelt részletekkel kipótolandja s szoros megtartásukra felügyelend.

Ezekhez járul Fő Tábor Vezér Karnagy úrnak azon hivatása, melly a hadmunkálatok előkészítésére, bevezetésére s győzelmes sikerére vonatkozik. Valamint, ha egyszer valamit megállapítottam, főtábor vezérkarnagy úrnak kötelessége leszen ahhoz szorosan alkalmazkodni, úgy a míg valami állapotásba nem megyen, felkérem fő Tábor Vezér Karnagy urat, hogy hibáimról s tévedéseimről felvilágosítson s hadtudományi ismereteinek kincseivel engem közös nagy czélunknak sikeres kivitelében támogasson.

Ez azon viszony, mellynek közöttünk fenkell állani, s mellyhez bizodalmam kötve van, s mellyhezi ösztinte hozzájárulását főtábor vezér karnagy úrnak a hazai és történetirat²²² előtt méltányolni viszont ösztinteséggel ajánlkozom.

IV. Tábor vezér kari ügy vitel

Az ide rekesztett táblázat utasításul szolgál tábor vezér karnagy úrnak az ügyvitel szabályozásában, osztályozásában, egyszersmind az osztályozott feladatok általános lajstromát mutatja ki.

Tábor Vezér Karnagy úr ügyvitelét e szerint rendezendi s a rendezett detailjaiban ezen rámozathoz alkalmazkodandik.

Ahoz mérve adand utasítást a hadsereg részleginek (hadtesteknek s hadosztályoknak) tábor vezérkari ügyvitel organismusa iránt, s felügyelend, hogy az ottani főnökök ahöz alkalmazkodjanak. Mert a szükséges rend végett meg kívánom, hogy az ügyvitelben az egész tábor vezér karnál egyformaság legyen.

(Az ügyvezetési táblázat ide iktatandó.)

Hogy pedig a hadviselet folytában minden előforduló tárgynak s annak a mű irányában történt idő vesztés nélkül nyomába lehessen jönni akármelly pillanatban, más részről hogy akár rögtön akár évek múlva is mindent ki lehessen mutatni a mi a tábor vezérkar útján végbe ment, több rendbeli tárgy lajstromok rendes vitele szükséges. S ezen tárgy lajstromok szerint kívánom rendben tartani az Iratcsomagokat (Actenstück).

²²² Történetírás (S. A.).

Tábor Vezér Karnagy úr gonddal leszen hogy rendeltetésének szellemi ága, a burocratiai pedantismusba²²³ ne fuladjon – nem engedendi hogy levéltára haszontalan irományhalmazokkal előntessék – felügyelend hogy semmi irományok kéz alatt ne heverjenek, hanem a napi jelentések alkalmával minden legkisebb nem conserválandó irományok megégettessenek, s csak a meg tartandók tartassanak; ezek azonban napról napra kellőleg belajstromozva a levéltárba le tétessenek, de más részről arra is gonddal leszen hogy ügyvitelében semmi elő ne fordult legyen, a minek nyoma ne volna a bejegyzésekben, mint szinte hogy a szükséges irományok gondtalanul meg ne semmisíttessenek. – E részben a túlsok és túlkeves közt a kellő mértéket feltalálni, tapintatának feladata. – Sok folyó tárgyakban egy rövid tárgy és tárgyalati jegyzék elegendő lesz. – De a hol vagy a tárgy fontossága kimerítő kimutatást tehet szükségessé, – vagy a hol valakinek becsülete vagy tulajdona érdekeltetik, – vagy pedig felsőbb parancsok, utasítások és rendszabályok forognak fen, az eredeti irományok lesznek meg tartandók.

A tárgy lajstromok pedig mellyek vezetendők lesznek s mellyek szerint az iratcsomagok is gondviselnetni fognak, következők:

I. Levelezés.

1. A levelezésről általában s különösen

- a) a fő vezérrel s ország kormányal
- b) a seregsparancsnokokkal, tüzér s mérnökari parancsnokkal, főintendanssal s a hadügyigazgatás többi főnökeivel
- c) a más hatóságokkali levelezésről.

A hadtesteknél s hadosztályoknál ezen levelezési lajstromok a táborvezérkarnaggal s a hadtest, hadosztály s dandár parancsnokokkali levelezésre szorítkozik.

2. A Hadparancsokról (Armeebefehle) s napi parancsnokról (Tagsbefehle.)

Ez a seregrészekben az illető seregsparancsnoktól eredett parancsok lajstromozására szorítkozik. – Ezeknél a főtábor kari irodától vett had s napi parancsok eredetiben gondviselendők.

3. Tactikai Ügy lajstrom. Minden dispositiók, mellyek a sereg mozdulataira, marschokra, hadimunkálataira vonatkoznak.

E lajstrom mellett az irományok egész kiterjedésben s eredetiben gondviselendők.

[4.] Dislocationalis²²⁴ ügy lajstrom. Mellette a létszám kimutatások s az elesettek, elhaltak s elfogatottak kimutatásai.

5. Tárgy, állam lajstrom. Mellette a hadszerkészleti lelet tár kimutatások.

²²³ Szigorú ügyrend (S. A.).

²²⁴ Áthelyezési (S. A.).

6. Igazságügyi lajstrom, a hozzá tartozó iromány csomaggal.

7. Titkos ügy lajstrom, ide tartoznak

- a) a kémeknek adott utasítások
- b) azoknak fontosabb jelentései
- c) minden más úton szerzett értesítések
- d) utasítások s jelentések vizsgákról (recognoscirungen)
- e) az ellenséghez küldeményezés (parlamentirozás)
- f) portyázó missiók
- g) minden e tárgyakra vonatkozó levelezés.

Jegyzék. A kémek valódi neveinek semmi nyoma ne maradjon. Álnév vagy számok használtassanak s azoknak kire vonatkozását a tábor vezér karnagy a fővezér engedelmével senki mással ne közölje.

8. Napló csomag, mely a hadsereg történet iratát képezi. Minden had részlegnél rendesen viendő s a tábor vezér karnak központi irodájában öszpontosítandó.

Ezen lajstromok s azok szerint rendben tartandó iratcsomagok kijelölése az ügyvitel rendezésében minimumnak tekintendő. Ezeknek vezetését utasításba adom. Ezeket túl is intézkedni az ügyvitel mechanizmusában tábor vezér karnak úr belátásától függően kívánom még különösen figyelmeztetni tábor vezér karnak urat hogy a központi irodájában kell a hadseregnél minden szolgálati beadványok (Dienstliche Eingaben) formuláréknak elkészíteni, kinyomtatni, s az illető parancsnokságoknak azokkal ellátni, hogy a kimutatások mindenütt egyenlőn vezetessenek.

Ezen formulárék pedig következők:

1. Reggeli jelentés (Frührapport)
2. Állam²²⁵ kimutatás (Standes Ausweis)
3. Lét és szolgálati táblázat (Stand und Dienst Tabelle)
4. Törzs és főtiszt létszám (Summarischer Ausweis der Stabs und Oberofficiere)
5. Személy szerinti tiszti rang lajstrom (Individ. Rangs Verzeichniss der St. u. O. Off.)
6. Sorakozási lajstrom (Rangirungs Liste)
7. Tiszti Rang lajstrom (Rangs Liste)
8. Vezény lajstrom (tiszti) (Commandir Liste der Officiere)
9. Sereg vezény lajstrom (Commandir Liste der Truppen Abtheil)
10. Szállítmányi létszám és illeték kimutatás (Marschierender Stand)
11. Szállítmányi útlevél (Marsch Plan)
12. Kórházi Állam Kimutatás (Kranken Standes Rapport)
13. Kórházi Napos Jelentés (Kranken Früh Rapport)
14. Újoncsozási kimutatás (Rekrutierungs Standes Ausweis)
15. Havi telep Jelentés (Monats Ausweis der Abrichtungs Depots)

²²⁵ Állomány (S. A.).

16. Szállásolási Kimutatás (Dislocations Ausweis)
17. Őr szolgálati kimutatás (Dienst und Posten Ausweis)
18. Személyes Szállító levél (Particular Revision Liste)
19. Száloedai Indító (Haupt Revisions Liste)
20. Scontro (Ausweis über in Verhandlung gekommene und noch unerledigte Gegenstände)
21. Havi sommás ló kimutatás (Übersicht über den Stand der Officers und ordinären Dienstpferde)
22. Század-Számla, illetékről s ellátásról fejenkint
23. Zsold lajstrom.

Szóval mind azon beadványok formulái, melyek a rendre, világosságban tartásra, s ellenőrség tekintetében szükségesek, melyeknek szerkesztésében azonban, a béke időre számított hoszadalmas irkáló osztrák pedantismus kerülendő.

Nehogy pedig akár a fő hadi szálláson, akár a hadosztályoknál a munka tömérdek ágazatai között, feledékenységből zavar támadjon, Tábor Vezér Karnagy úr gonddal leszen, hogy mind saját irodájában, mind pedig a hadosztályok tábor vezér karánál a következő Emlékeztetők vitessenek s gonddal tartassanak.

1. Szolgálati napi rend a Tábor Vezér Kari tisztszurak számára s szolgálati sor lajstrom mindenre, a mi szemlékre, inspekciókra, vizsgákra s megbízásokra vonatkozik.
2. Szállás lajstrom a Tábornok urak, kar- s igazgatási főnökök, szóval mindazok szállásairól, kikkel a fővezér vagy tábor vezér kar hivatalos érintkezésbe jöhet. De értvén a helybeli hatóságokat is, a haditörvényszékek előadóit s elnökeit, minden tábor vezér kari tiszteket s a postát.
3. Azon egyének névjegyzéke kiknek a tábori jelszó kiadandó.
4. Azoké, kiknek a hadparancsok (Ordres généraux – Armes Befehle) s hadosztály parancsok ki adandók részben vagy egészben.
5. Jegyzéke annak, hogy mint állam kimutatásoknak kell be jönni s bekívántatni, vagy küldetni kitől? kinek? és mikor?
6. A tartományi, várdai s helyőrségi (garnison) parancsnokságok állam sommázata – rövid jegyzékével a mindenikének adott parancsoknak s utasításoknak, hogy világosságban tartathassék, mikint járnak el hivatásukban.
7. Általános jegyzéke a hadsereg, s hadsereg részlegek szükségleteinek.
8. Kimutatása a főhadi szállási belső szolgálati rendnek, a tisztelet s policialis őrség, s ordonnance szolgálat tekintetében – a főbb őrparancsok jegyzékével.
9. Napontai dilocationalis²²⁶ kimutatás az egész seregéről.
10. Hadszolgálati teendők jegyzéke a sereg, összeköttetéseinek, biztosságának, s rendtartásának tekintetében.

²²⁶ Elhelyezési (S. A.).

Továbbá mind a fő hadiszállási ügyvitelben szíves lesz Tábor Vezér Karnagy úr napi-rendnek tekinteni, mind pedig a hadosztályok tábor vezér kar főnökeinek szorosan megtartandó utasításul adni, hogy hátralékok napról napra ne halmoz tassanak. E végett is, de még azért is, hogy a reggeli jelentésekben semmi feledékenységre ne mehessen, a miről én magamnak vagy a hadosztály parancsnokoknak értesíttetni kell, ügyviteli szabályzatul kívánom ki adatni – hogy a tábor vezér kari osztály főnökök, minden reggel két órával előbb mielőtt tábor vezér karnagy úr nekem reggeli rendes jelentését megtenné – hozzá gyűlekezzenek rapportra, a végett, hogy a lefolyt 24 órai munkáról jelentést tegyenek, s az irományokat aláírás végett bemutassák – felelősségük tekintetéből minden illy irománynak az illető osztály főnök által collationálva s ennek bizonyosságául aláírva kell lenni. – Mint szinte a mint Tábor Vezér Karnagy Úr nállam a reggeli jelentést be végzi az osztály főnököket egybe hívandja, őket utasítandó a teendőkről.

Ez utasításba adandó leszen a hadosztályi tábor vezér kari főnököknek is, parancsnokaik irányában.

Ezen napi rend alkalmára megkívánom még a tábor vezér kari osztályfőnök uraktól hogy rövid írott javaslatokat adják be Tábor Vezér Karnagy úrnak mind arról, a mit a körükbeni tapasztalás nyomán a Köz szolgálat javára vezetőnek ítélnék – mint szinte jegyzékét annak a mit a nálluk előfordult tárgyak szerint a napi hadparancsokba iktathatónak vélnek s végre azon rendeletek jegyzékét, mellyek egészben vagy részben rosszul hajtattak végre, vagy nem egészen, vagy éppen nem hajtattak végre.

Az első harczkorbeli tapasztalás nyomán meg kell azt is kívánnom, hogy a tábor vezérkari iroda soha még éjjel is üresen ne hagyassék. Az éjjeli szolgálatnak a főtiszturak közt sorozni kell. – Általában pedig emlékezetben fogja tábor vezér karnagy úr a karához tartozó minden tiszt uraknál tartatni, hogy helyzetünkben az ügyvitelhez meleg honszeretet s lelkesedés kell, nem pedig ama béke állapotos osztrák Canczley²²⁷ pedantismus, melly a munkát órára s perczre méri. A magyar tábor vezér kar tisztjeinek a „hora regiák”²²⁸ eszméjéből ki kell vetközni. A hazának nem szabott óráinkra, de minden időnkre van szüksége s egész életünkre van igénye. Vesse szememre a hanyagságot, a ki látja, hogy én a munkát órával mérem. De ha én dolgozom, más is dolgozzék ernyedetlenül. Tábor Vezér Karnagy Úr megszabatja ugyan a rendes munka órákat, de ez csak azt jeletendi, hogy azok alatt ha nincs munka sem szabad senkinek az irodából távozni engedelem vagy küldés nélkül, nem pedig azt, hogy abba lehet a munkát hagyni. Míg munka van, munka idő van. Tábor Vezér Karnagy úr ki fogja jelölni, mellyek azon munkák, mellyek terjedtségüknél fogva egy vagy több napra áttétethetnek, más egyéb mindennek azonnali feldolgozását szorosan megkívánandja.

Minthogy pedig nekünk, újdон teremtettt elemekkel kellend dolgoznunk, s a tábor vezérkari szolgálatnak sok olly részei vannak, mellyeknél a jóakarát, a routine hiányát

²²⁷ Kancellária (S. A.).

²²⁸ Királyi fogadóóra. Irt: szigorú munkabeosztás (S. A.).

nem pótolhatja, felkérem Tábor Vezér Karnagy urat, hogy gondoskodjék egy rövid tábor vezér kari kézi könyv minél előbbi kidolgoztatásáról, melyből a kevésbé tapasztalt tiszturak rövid utasításban lássák munkakörük egyes ágaiban mit kell tenniök, s mire kell ügyelniök. Ezen kézi könyvben különösen a következő teendőknek kell tárgyalatni:

I. Osztály. Irodai munkák.

1. Őrjelszó s tábori jel.
2. Had és napi parancsok. – Azoknak rendes tárgyai. Proclamatiók.
3. Dispositiok és instructiok. Különösen
4. Tábori szolgálat.
 - a) Napos és előőrsi szolgálat
 - b) Visitatiok
 - c) Kör szolgálat (Ronden)
 - d) főhadi szállási benső szolgálat
 - e) tüzér és mérnök kari munkások vezénylete
 - f) rendeletek a szemlék (revues) és gyakorlatok (manoeuvres) iránt
 - g) Ünnepeyi stb. rendeletek
5. Utasítás a levelezés s nyugtatványozás iránt
6. Állam lajstromok
7. Napló vezetés
8. Titkos szolgálat (Nachrichtwesen)
9. Napló vitel
10. Csata jelentések
11. Csata veszteségi lajstromok
12. Ápolda telepek (Reconvalescenten depots)
13. Lovassági telepek (Cavalerie depots)
14. Jelentések általában (rapport)
15. Tábori postai szolgálat
16. Csata rend rajz
17. Etappen

II-ik osztály. Mindennapi activ szolgálat.

1. Kötelességek a napi parancsvételnél s jelentéseknél (ordre et rapport)
2. Személyes szolgálat a hadvezér irányában
3. Körös napi szolgálat a táborvezérkarnál
4. Felügyelet a magasabb rendőrséghez, a tábori szolgálathoz és fegyelethez tartozó ügyekre
5. Előőrség – őrállomás és detaschemanok inspectiója
6. Tárak, fogházak és kórodák visitatiója
7. Felügyelet a kiosztásoknál

III-ik osztály: Különös megbízatások.

1. Positio választás
2. Táborhely választás. – Tábor verés.
3. Cantonnirozás²²⁹
4. Tábor-szállóhely – várak – hadtelepek visitatiója
5. Kör szemlél
6. Vizsgák (mindennapi puhatolás, decouverts) s különös hadi vizsga (recognoscirung)
7. Portyázó szolgálat
8. Fouragiorzás²³⁰
9. Colonne utak
10. Colonne vezetés
11. Átkelés folyókon
12. Városok megszállása
13. Detachementok (különítvények)
14. Szállítások
15. Különös szemlél
16. Megbízás különös hadmunkálat kíséretére
17. Nevezetesebb parancsok kézhez szolgáltatása
18. Parlamentirozás

IV-ik osztály: hadmunkálatok

1. Marschok
2. Csaták
3. Seregfelváltás csatákban s had állásokban
4. Várostrom s védelem
5. Rendezett hadszíntér pusztítás

²²⁹ Útépítés (S. A.).

²³⁰ Élelmezés (S. A.).

VI. FRANCIA SZABÁLYZAT UTÁN KÉSZÜLT A ZÁSZLÓALJ KIKÉPZÉSÉRŐL ÉS HADMOZDULATAIRÓL

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I-1028.)

*Had- és csatatani dolgozatok.
Gyalogsági iskola.*

Pótlék Jegyzetek.

1. §. Valamint a sor hadulatok nem egyebek, mint zászlóalj gyakorlat elveinek több zászlóaljból álló sereg mozdulataira alkalmazása – úgy viszont egy zászlóalj is lehet oly helyzetben, hogy vagy egészen egyedül, vagy pedig egy század vagy osztály lovasságnak, s félüteg vagy egy két darab ágyúnak hozzá adásával magán álló külön kis hadtestet képezhet; annál fogva jöhet egy zászlóalj is oly esetben, hogy kisebb mértékben tanácsos oly hadulatokat tennie, mint a minők különben csak több zászlóaljból álló seregek hadulataiban szoktak taníttatni s alkalmaztatni.

Nem értem itt az elő s utó őrség kiállítását s alkalmazását, nem az út menetbeni oszlop oldalainak vizsga csatárok általi biztosítását, s általában nem mind azon teendőket, melyeket tanítani a *Tábori Utasítás* (Feld instruction) és *Szolgálati szabályzat* körébe tartozik; hanem értem csak egyenesen a hadulat ten körébe tartozókat, az az: azon mozdulatokat, melyek ellenség elleni támadásra vagy védelemre vonatkoznak.

2. §. Vagyis gyakorlatilag szólva: lehet eset, midőn egy zászlóaljnak is tanácsos nem egyetlen egy oszlopot képezni hanem többet; s valamint például egy hadtestnél vagy had osztálynál a zászló aljak gyakran nem fejlődve állanak csata rendben, hanem mindenik zászlóalj magára nézve tömegbe van alakítva, de ezen tömegek együtt s egymással csata rendet képeznek; úgy ez egy magában egyedül levő zászlóaljnál is gyakran tanácsos lehet.

3. §. Ezenkívül általában véve is a *roham szurony*szegezve minden nemzetnél legbiztosabb módnak tartatik az ellenséget állásából kivenni, annál inkább fontos ez nemzeti jelleménél fogva a magyarnál. A magyar, mint minden szabadság szerető lelkes nép, inkább *cselekvő* mint *szenvedő* bátorsággal bír; helyben, tétlenül állani s magát órákig mozdulatlanul lövetni nem igen szereti; ellenben szuronyt szegezve előre rohammal a pokolnak is neki megyen, s jobb katona szabadban, mint falak mögött. Múlt szabadság harczunkban is szuronyt szegezve vívtuk ki legszebb diadalainkat. Azért a Magyarnál a *szurony* szegzett *roham* azon csata nem, mellyet ahol csak a körülmények tanácsosnak mutatják, az óvatossági mellék előintézkedéseket el nem mulasztva alkalmazni kell.

Ám de (mint már fentebb a szuronyszegzett rohamroli kioktatásnál (§... s köv.)²³¹ mondva volt, ezen roham vagy fejlesztett csata rendben, vagy oszlopban történhetik, s mind a kettőnek megvan a maga rossz oldala; fejlesztett csatrendben ha a csata tér nem tiszta hanem akadékos, nem lehet rendesen át zárkozva rohamot tenni, ha pedig közben lovasság általi megtámadástól tarthatni, nem is tanácsos; ellenben zászlóalj tömeggel, vagy oszloppali rohamnak viszont azon rossz oldala van, hogy a fegyvert valósággal aránylag csak egy kis részleg használhatja, s azon kívül az ágyú tűztől sokkal többet szenvedhet.

Annál fogva oly alakulások legcélszerűbbek szuronnyali roham végett, mely a fentebbi mind két módnak rossz tulajdonságait aránylag eltávoztatják jó tulajdonságait pedig egyesítik. Az az, hogy a zászlóalj az ágyú tűztől sem szenvedjen távolról is annyit, mint ha mély oszlop rendbe van alakítva, s ne is legyen oly nehézkes mozgású, mint a fejlesztett csata rend, – hanem könnyen mozogjon, a tér akadályokat könnyen le győzze, könnyen rendben tartható legyen, szükség esetében lovasság ellen könnyen védelmi állásba alakulhasson, s e mellett nem is csekély része legyen az, melly a szuronynak valósággal hasznát veszi.

Ezt az által lehet elérni, ha a zászlóalj – ahol a körülmények tanácsosnak mutatják, oszlopba alakul ugyan, de nem egy hanem több oszlopba.

4. §. Ezen tekintetek annyira fontosak s különösen a magyar jellemnek természetével annyira össze hangzó, hogy a magyar hadvezéreknek még sor hadulatoknál (linien evolution) is, midőn t.i. számosabb zászlóaljakkal manouvriroznak s tömegeket akarnak alakítani, ezeknek nem zászlóaljankint, hanem *félzászlóaljankint* alakítása ezennel különösen ajánltatik.

5. §. Mind ezeknél de sok egyéb tekintetknél fogva szükséges, hogy egyes zászlóalj is be legyen tanítva nemcsak egy osztatlan egészben, hanem több részlegekbeni hadulatokra is.

²³¹ Markó beszűrése (S. A.).

VII. A LOVASSÁGI HARC ALAPELVEI. A LOVASSÁG SZERVEZÉSE, HARCBAVETÉSE

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I–1029.)

Vezér eszmék a lovassági Csata tanból.

K. L.

Assimilatiók²³²

Gyalogsági tiszt. Parancsnokságra lépven elő, járatlan a lovassági és tüzérségi távköz becslésben. Lovassági amazokban. Azért jó a bizonyos tacticus részlegeket assimilálni az oragnisatióban.

Gyalogságnál egy ember arczban 2/3 lépés

Lovasságnál egy ló egy lépés (2 ½ láb)

Egy zászló alj fog állani 6 századból. Egy század 144 fő 2 soros rendben 62 szál + 8 charge = 80 szál = 54 lépés × 6 = 324 lépés = 1080 fő és a törzs.

Lovasságnál a 8 százados rendszer (elég rosszul vagy az ezredek igen nagyok vagy a századok igen kicsinyek – mind kettő baj. Egy ezrednek nem kellene 1000-nél nagyobb-nak – s egy századnak nem 250-nél nagyobb-nak és nem 150-nél kisebbnek lenni, s 8 századdal már ezen minimum is 1200 lovas ad – azonban a 8 százados rendszer jól rosszul) be lévén hozva nem változtatjuk – s veszünk egy századot chargekkel²³³ 160 főre – lesz 80 szál = 80 lépés = egy osztály 160 lépés = 2 osztály 320 lépés. – Tehát 2 osztály lovasság, kevés különbséggel annyi helyet foglal el, mint egy zászló alj gyalog, – ehez kell a zászlóalj s escadroni²³⁴ távközök közti különbséget venni: a mi egymást mintegy ki egyenlíti amott 24, itt 12/2 osztály közt háromszor = 36, – úgy hogy egy zászló alj és távköze lesz 348 lépés – két osztály lovasság s távközei 356. Egy két legény mindig hiányzik, lovasságnál valamivel több, tehát ez assimilálva van.

Ágyú közti táv köz 20-24 lépés (minthogy egy 6 lovas ágyúnak fordulatra 15 méter = 7 5/6 = 20 lépés átmérői kör szükséges; – tehát egy nyolcz ágyús batteria²³⁵ mintegy 160-192. lépésnyi tért foglal el; – és így 1 zászlóalj gyalogság, egy osztály lovasság, s két batteria ágyú körülbelől egyenlő vonalat foglal el.

1. A lovasság természete lényegesen támadó. Veszteg nem állhat ellen a támadó lökésnek. – Védelme a támadás megelőzésében áll.

²³² Beolvasztás (S. A.).

²³³ Szakasz (S. A.).

²³⁴ Escadron, azaz lovas század. Egy osztály lovasság két századból állt. A lovas zászlóalj egy osztályt jelentett (S. A.).

²³⁵ Üteg (S. A.).

2. Azért lovassághoz kiválólag merész vezér kell.
3. Fő ereje a mozdulatok sebességében rejlik. (Ügető tempóban is úgy áll a lovasság sebessége a gyalogságéhoz, mint 3:1-hez.)
4. Csátán kívül kímélni kell, hogy a csata napján friss erőben legyen. – Fáradt lovasság nem nyerhet csatát. Egy ki fáradt embert 24 órai pihenés helyre hoz, de egy elvesztett patkó, egy megnyilazás, egy nyereg törés, a lovat egy egész táborozásra haszonvehetetlenné teszi. – Azért a legkisebb részletig terjedő gond kell fel tartásában. Gyalog huszár nem számít. Lovasságnál az erő ló szám szerint számítatik.
5. Lovasnak nyílt tér kell s akadéktalan hogy hathasson. Száraz és sík, vagy szelíden emelkedő (nem pedig lejtő lefelé.)
6. Nem azon positióra kell állítani, melyet általa védeni akarunk, hanem mögé vagy oldalt. Falvak, erdő s szorosok mögé, nem elibe; szorosoknál (defilé) különösen úgy, s annyira hátul oldalt, hogy a szorosból debouchirozó²³⁶ ellenséget megrohanhassa mielőtt arcba fejlődhetne ellenünk. Nagy Fridrik.²³⁷
7. Csátában soha sem kell szét darabolni. Csak nagy erőben egyesítve lehet eldöntő hatással, – egy vezér alatt, ki senki mástól mint csak a fő vezértől függ.
8. Ezen tekintetre kell ügyelni felállításában a csatatéren. Ha egyik szárny fedett vagy nem alkalmas lovassági harcra, a fedetlen, nyílt szárnyra kell helyezni mind, de mind, ha mind a két szárny nyílt, középre hátra, de ismét egyesítve.
9. Minden hadolati mozdulataiban sebesnek s határozottnak kell lenni. Legkisebb habozás bizonyos veszély.
10. Lovassági vezérnek fő igyekezete oda legyen intézve, hogy az ellenlovasságot túl szárnyalja, a fejlődés közben oldalba vegye. Mert lovasság nem tehet olly könnyen ellenvédmozdulatot, mint a gyalogság, négyszög alakítással, vagy lovasság elleni oszlopba zárkózással. – Lovasság nem fordulhat szálankint jobbra balra, oldalt, mint a gyalogság, neki fejlődés végett hármassával, négyesével vagy szakaszonként kell kanyarodni. Ha e közben a gyenge oldalon megtámadtatik, vagy éppen zárkózott oszlopban meglepetik, veszve van.
11. Gyenge oldal pedig huszárnál (s minden lovasnál, melynek fő fegyvere kard) a bal, láncsáznál a jobb. Azért a hátra át kanyarodásokat amazokkal mindig balra, emezekkel jobbra kell tétetni, s általában, ha fejlődés közben megtámadtatunk, inkább viszás rendben (par inversion) alakulni, mint úgy hogy gyenge oldalunkat nyújtjuk az ellenségnek.

A lovasság rendeltetése

12. Villám sebesség, s merész, váratlan csapások képezvén a lovasság fő erejét, ezen tulajdonokhoz kell rendeltetését mérni.

²³⁶ Szétbontakozó (S. A.).

²³⁷ II. Frigyes (1712–1786) porosz király és hadvezér (S. A.).

13. De ezen tulajdonokhoz kell mérve lenni szervezetének is, különben rendeltetésnek meg nem felel. Rosz lóval bátor huszár sem győzhet. Félénk vagy rosz lovas huszáron a jó ló sem segít. Tehát bátor s merész lovas, s jó és jól idomított, engedelmes ló nélkülözhetetlen elem. – De e jó elemet csak jó vezérlet vezetheti. A lovassági vezérnek egy pillanatban át kell látni, mi s mikor a teendő, s villám gyorsan habozatlan határozottsággal végre hajtani. Illy lovassággal, illy vezér győzni fog nagyobb erő ellen is ha a maga iránti bizalmat fel tudta seregében tartani. Az indulat erkölcsi rugói minden seregnél kezességei a sikernek; sehol annyira mint a lovasságnál.
14. A lovasságnak így rendezve s így vezetve a minden fegyver nemmel közösen (a csatázáson kívül s a csatázásban) rendeltetései a következők:²³⁸
- a) Vizsga (recognescirung)
 - b) Escorte szolgálat a vezérek mellett
 - c) Detachirozások
 - d) Czirkálat (Patrouille-dienst)
 - e) Olly mozdulatok, melyeknek célja az ellenséges vonalon áttörni, a végett hogy valami fontos rendelet olly pontra juttassék, melyet az ellenség tőlünk eltakar.
 - f) Száguldás az ellenség hátába, tárait semmivé tenni, küldeményeit (transport convoi) elfogni.
 - g) Hadi szállásokat (cantonnement) meg lepni.
 - h) Gyorsan kézbe keríteni egy hidat vagy átjárást (passage)
 - i) Kénszerítetni az ellent, hogy positiót változtasson
 - k) Meg lepni egy vidéket melynek birtokát kívánjuk, vagy magára vonni az ellenséget, hogy ellátási kútfontól megfosszuk.
 - l) Fedezni a gyalogság mozdulatait
 - m) Csata téren masquirozni²³⁹ a fejlődéseket s általában mind azon hadolatókat meg tenni, melyeknek célja az ellenség positióját körül keríteni vagy hátba venni
 - n) Paralyzálni az ellenség lovasságát
 - o) Meglepni s elfoglalni az ellenség ágyúit, biztosítani meglepetés ellen a magunkéit.
 - p) Be vágni a gyalogság tömegeibe, négyszögeibe
 - q) Űzni s kardra hányni a meg futamlott ellenséget s kardra hányni a megtört sorokat
 - r) Eclairirozni²⁴⁰ seregünket marsch közben s fedezni (flankiren) oszlopjaink oldalait.

²³⁸ Lásd: General Thiébault sur le service de l'état major general.

²³⁹ Rejteni (S. A.).

²⁴⁰ Felderíteni (S. A.).

- s) Erővel vagy csellel értesülést szerezni az ellenségről
- t) Öröködni a tábor vagy erődített hely bejárási torkolatánál
- u) Fedezni csatatéren a visszavonulást s seregünk újdön csatlakozását (rallirung)
- v) Fedezni, csatatéren, a gyalogság nyílt szárnyát
- x) Elő s utó őrsi szolgálat nyílt téren.

15. Példa beszéd: Ágyú kezd, gyalogság tör, lovasság végez.

Ebből következik:

- 16. Olly győzelem, mellynek lovassággal hasznát nem vesszük, soha sem adhat fényes eredményt, ellenben a kinek csatavesztése lovasság által lön elhatározva, többnyire mindig tönkre van téve.
- 17. A győzelem fő nyeresége nem magában a győzelemben van; hanem abban, a mikint hasznát vesszük a nyert csatának, csata után. – Csatatéren a két fél gyakran egyenlőn veszít, sőt a győző néha többet a verettnél. – A csata a vetés, utánna kell még csak aratni. A lovasság az arató.
- 18. Tehát fő rendeltetése a lovasságnak: hasznót aratni a nyert csatából; s ha csatát vesztenk, akadályozni, hogy a győztes ellenség győzelmének hasznát ne vegye.

Organisationalis elvek

A lovasság organisatiójában tekintettel kell lenni, a hadjáratban előforduló különféle szolgálatjára a lovasságnak. Ez pedig öt féle:

- a) Eclairer szolgálat, mellyel a hadsereg marchai biztosítatnak. – Ez könnyű lovasságot kíván (huszárokat, revolverekkel ellátva.)
- b) Együtt működés gyalogsággal és tüzérséggel a csatában. Kevert lovasság, nehéz és könnyű. – Célja támogatni és fedezni ama két fegyvernemet a csatában. Ellesni a perczet, hogy az ellenségre rohanjon s maga rendbehozását akadályozza, midőn amazok által zavarba hozatott. – Ez a hadosztályokhoz beosztott lovasság.
- c) A tartalék lovasság, vagyis a csata napján nagy massákba gyűjtött sorlovasság, mellynek célja a győzelmet vagy elhatárolni, vagy kiegészíteni.
- d) A száguldó lovas csapatok. Céljuk az ellenséget folytonosan nyugtalanítani, úgy nappal mint kivált éjjel, s ösze köttetési vonalait, transportjait, telepjeit, raktárait megtámadni. – Guerilla szolgálat. – Erre Magyar országban nem szükség a rendes lovasságot alkalmazni. – Az Alföldi puszták s tanyák népe saját körükből választott jó vezére alatt a világ legjobb száguldó lovasságát adják. – Kell nekik kard, fokos (helyesebben fokos balta, mellyel ajtókat be vágni, szekereket ösze vagdalni stb. lehessen), hat csövű revolver, pánya²⁴¹ és karikás ostor fegyverzetül.

²⁴¹ Csúszó hurokban végződő hosszú kötél, amellyel a távolabb levő vagy futó állatot nyakába vetve megfogják.

- e) Belső szolgálat a tábor vezér kar rendelkezésére – hová a rendelvényesség (ordonnance) is tartozik. Ezzel nem kell a csatázó lovasságot fírasztani. Leghelyesebb e végett a kalauz kart rendszerezíteni. – Ahol ez nincs, tegye ezen szolgálat részét a táborőr karnak (Gendarmerie d'Elite – de e nevet „Gendarmerie”²⁴² említeni sem kell a magyarnak, mert gyűlöletes a név, de nem kell annak lenni a szolgálatnak). Igen fontos az: nem lehet nélküle rend és fegyelem a hadseregben, – állásuk tisztos. Rangja a legénységnek altiszt. Neve Tábor Őr kar legyen. – Nem kíván oly jó lovakat, s oly complet fegyverzetet, mint a csatázó lovasság, de külön organisálva meg menti a lovasságot az örökös detachirozásoktól, mely valóságos romlása a lovasságnak, annak erejét szét szórja, kifírasztja s a csata napjára haszonvehetlenné teszi.
19. Ezen különféle szolgálatnak természete – mint csak megnevezéséből is látszik – egymástól annyira különbözik s oly egymástól különböző tulajdonságokat kíván, hogy minden szolgálatra nem lesz külön tekintet az organisatióban, s a lovasság keverve, zavarva, hol egyre, hol másra használtatik, tökéletesen egyik sem lesz teljesítve.

Ezért a száguldó lovas csapatok és a belső szolgáló lovasság külön alakítandók.

A más három szolgálati nem közül – az elsőre – (éclaireur szolgálat a hadsereg biztosítása, marchokban és táborokban) a huszároknál jobbat kívánni sem kell.

A más két fegyver nemmel együtt működésre a huszársággal szintúgy be lehet érni minden más organisatio nélkül – azonban mind az első mind a második esetben leg többnyire en debandade – bontott csatarendben működendvén (melly a huszár nemzeti jellemének különben is legjobban megfelel.) Kíváncos volna, hogy minden huszár századnál – legalább egy szakasz hátulról töltő (Zündnadel) stuczokkal²⁴³ legyen ellátva. De ez csak úgy ér valamit, ha a legénység jól lő. – Erre pedig sok gyakorlat s idő kell. – A huszár carabine,²⁴⁴ a millyen most s a mily gyakorlatlan a huszárság a lövésben, teljesen haszontalan, terhes lom. – Ha nem lesz idő lovat és legénységet lövéshez jól kitanítani, azon esetre csak revolver pisztolyokat kapjanak. – Ez nem pisztoly tokban viseltessék hanem válon vagy övről – így ha demontiroztatik²⁴⁵ is, legalább nem lesz desarmirozva²⁴⁶ – a pisztolytokok egy kis magasinul szolgálhatnak. – Egyikbe seb kötő vászony – tépés – kézi szer (tű, fésű, szappan etc.) s felül a töltés (hat töltés lévén a revolverben, a többi lehet a lovon) a másokban egy kis provisio.²⁴⁷ – E szerint a tarsoly, cartouche²⁴⁸ és töltő vessző haszontalan terhétől a huszár megmenekszik.

²⁴² Csendőr (S. A.).

²⁴³ Golyós vadászpuska (S. A.).

²⁴⁴ Karabély (S. A.).

²⁴⁵ Felszerel (S. A.).

²⁴⁶ Lefegyverez (S. A.).

²⁴⁷ Élelem (S. A.).

²⁴⁸ Vállszíjas tölténytáska (S. A.).

De ha jó tirailleureök²⁴⁹ képzésére idő lesz, meg kell tenni; minden századnál egy szakasz elég. – Ezek fogják az eclaireuri szolgálatot, vagyis hadsereg és tábor biztosítási szolgálatot tenni s csatában tirailleurokúl használandók. Válogatott ló s válogatott legénység legyen. – Az oktató szabályzatba elvül vétessék: hogy menet közben vagy éppen futamban ne lőjön, különben puffog haszontalanul. Vágtatva megy a kellő távkozre hol czélt vehet: lovát jobbra fordítja, hogy a czél elől balról essék, meg áll, czélt vesz s lő, aztán aranciroz vagy hátrál s közben tölt (hogy ezt tehesse, olly fegyverének kell lenni melly nem puska vesszővel töltetik s nem kíván gyutacs fekvést), szóval Czünd Nadel Stütz. – Így kell organisálni s gyakorlani.

De végre a mi a tartalék vagy is sorlovasságot illeti, melly massákkal zárkózva küzd, tör és ront, bár mi vitézül ki érdemlette is a magyar huszár világhírű nevét, lehetetlen, hogy a magyar lovasság szervezete felett előnye ne legyen a jól szerkezett ellenségének, ha lovasságunk organizatióját néhány ezred nehéz lovassággal ki nem egészítjük. Sok vérbe kerül, ha a szerkezet hiányát mindig és mindig csak halált megvető készséggel s vitézséggel kell pótolni. Át törni az ellenség sor lovasságán nehéz lovasság kell. Egy ezred vasas lovasság, 11 lábnyi hoszú lándsával felfegyverezve oszlopban század részleggel fél század távközzel, melly az ellenséges csata renden át tör s át törvén, az ellenség tartalék lovasságnak rohan, míg nyomban mögüle egy pár ezred fűrge huszár jobbra balra felkanyarodva, az át tört ellenséget a résbül hátba s oldalba veszi, – ez olly erő, mellynek győzelmére jó vezetés mellett bizton számíthatni.

Azért a tartalék lovasságnál néhány nehéz ezred is legyen. Az arány: 4 huszár ezredre egy vasas. Fegyvere 11 lábas lándsá és kosaras markolatú kard, mel és hát pánczél vas és sisak – mindig a tartaléknál. Semmi más szolgálatot ne tegyen. Csak nagy és döntő csapásokra alkalmazandó úgy lovasság, mint gyalogság ellen. Zala, Vas, Tolna és Baranya megyékben kel alakítani.

20. Az a számítás, hogy manöverben mint egy négy ló szélesség ad egy ló hosszat a négyesével való felosztásra vezetett.

Ez azonban hiányos, mert a második sornak hátrálnia kell, a mi fárasztja, rontja a lovat, mindig nehéz, akadékos vagy süppedő téren pedig csaknem lehetetlen.

Ez Kalkreuth²⁵⁰ tábornokot a hármasávi felosztásra vezeté. Porosz rendszer, elfogadásra talál. – Jobb amannál, mert az 1-ő számú lovasnak (minden felosztásnál) csaknem észrevehetlen hátrálása elég hozzá.

Azonban hiánya az, hogy hármasávi oldal menetben, a távközt rendesen nem lehet meg tartani.

²⁴⁹ Könnyűlövész (S. A.).

²⁵⁰ Friedrich Adolf von Kalckreuth gróf (1737–1818) porosz tábornok (S. A.).

A hármásával vagy négyeséveli oldal menet (flanc marsch) leginkább zárt oszlopbeli fejlődésnél fontos. – Erre pedig, a mondott mind a két rendszernek lényeges hiányai vannak.

Ezért legyen szabály, hogy manoeuvrekben a kanyarodásokat nem hármásával, nem négyesével, hanem fél szakaszonként kell tenni.

De gondal kell lenni, hogy egy szakasz 16 szálnál (tehát fél szakasz 8 szálnál) kisebb ne legyen.

Így nehézség nélkül, s távközt sem veszve, minden kanyarodást, minden oldalra, akár oszlopban, akár vonal rendben meg lehet tenni. S a manoeuver egyszerűbb, sebesebb, s rendesebb lesz.

A kettesével s négyeséveli felosztás csupán út menetre (marschokra) alkalmaztassék. Manoeuvrirozásra soha.

21. Miért ne legyen pedig a szakasz kisebb 16 szálnál?

Vegyünk fel egy szakaszt 12 szála, s menessük oszlopban szakasz részzel trapban (ügetve) látni fogjuk, hogy ez a legnagyobb nehézséggel van ösze kötve – egy illy oszlop szakasz távközzel tulajdonkép zárkozott oszloppá válik. Természetesen, mert a két sornak 10 hoszanti mélysége mintegy 9 láb – alig marad 3 lépésnyi táv köz a részlegek közt (hátha még mint a francziáknál) a szakasz parancsnokok szakaszaik előtt foglalnak helyet az oszlopban, ekkor úgy szólván semmi távköz sem marad – álljon az oszlop csak két három ezerebből, nincs az a parancsnok a világon, aki a távközt fel tudja tartatni s a sorok habozását ki kerülje.

Ellenben törjük meg az ezredet század részlegekbe s menessük ügetve (trappban), nincs semmi könnyeb. Miért? Mert a részleg sorok mélysége nem emészti fel a részlegek közti távközt.

Tehát ne legyenek 16 szálnál kisebbek a szakaszok (a cadret²⁵¹ bele nem számítva) – ha háború folytán leolvad a szám kevesebbire, ez esetben az oszlop mozdulatokat nem szakasz, hanem fél század részlegekkel kell tétetni.

VIII. UTASÍTÁS EGY KÜLÖNLEGES ALAKULAT, A KALAZUKAR SZOLGÁLATÁRA

(Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, I-1037)

Kalauz kar

Rendeltetése: az utakkal, ösvényekkel, közlekedési eszközökkel megismerkedni, s e végett a vidéket megkutatni, a vidék ismerő lakosok be gyűjtéséről gondoskodni – marsch vezetőkül szolgálni; csaták alatt a parancshordó nyargonc (galopin) szolgálatot teljesíteni, s magát a fő-parancsnok őrkíséretéhez tartozónak tekintve, a csatákban ezen őrkísérettel együtt osztozni.

Szerkezete: A kalauz kar lovas csapat.

Fegyverzete: lándzsa, kard s 6 csöves revolver pisztoly.

Állama: egy századnál nem több.

Parancsnokának rangja: nem kisebb fő hadnagynál – nem nagyobb őrnagynál.

Legénysége mind írástudó legyen. A tiszti (káplár) ranggal. Tizedesei: őrmesteri ranggal és zsoldal. – Őrmesterei: hadnagyi ranggal és díjjal. – Tisztjeinek rangja és zsoldja, mind egy egy fokkal fentebb, mint a hadsereg többi részeinél.

Ha a kalauz kar parancsnok valamely vidéken hiányát látná csapatjában a vidéket ismerő egyéneknek – jelentést teszen a táborvezér karhoz (topographiai osztály főnök-höz) s a táborvezérkar rendelkezése nyomán a hiány ideiglenesen pótolandó, a lovasság s gyalogságból. – Ezen helyettesek, ha közvitézek volnának, különítésük (detachirozásuk) ideje alatt a kalauz kari javadalmakat húzzák.

Az elkülönítetten működő hadtestek, hadosztályok, dandárok s csapatokhoz szükségelt kalauz kari szolgálatra – tisztek, altisztek s legénység – felsőbb parancsra – a kalauz kar parancsnok által vezényeltetnek.

Illy különítéseknel azonban a vezénylet nem szakasz vagy tized szerint stb. történik, hanem a vidék ismeret szerint választatnak ki az egyének az egész századból.

Így a Fő hadi szálláson is a kalauz szolgálatra – nem szakaszonként stb. történik a vezénylet, hanem mindig személyenként designáltatnak²⁵² az egyének – a táj ismeret tekintetbe vételével.

Az út vezető lakosok számára tartani kellendő lovak – és a ki válogatott útvezető lakosok napról napra külön tiszt vagy altiszt felelős gondviselése alá bízandók s a lovászok és örök naponként ki rendelendők.

Szolgálati rend.

A kalauz kar parancsnok kötelessége arról gondoskodni, hogy a vidéki lakosságból keze alatt mindig készen tartassanak a vidéket tökéletesen ismerő egyének, úgy hogy

²⁵² Kijelöl (S. A.).

ezen útvezető telepből a marschba teendő csapatokat alkalmas kalauzokkal akármely perczben elláthassa.

Ezen útvezető telep természetesen nem lehet állandó, – hanem vidékről vidékre új egyénekkel felváltandó.

E végett a kalauz kar parancsnoknak az állomásba érkeztekor vagy hozzá közelítéskor első kötelessége néhányat a lakosok közül beparancsoltatni, kik a vidéknek minden zugát két három mértföld kerületre jól ismerik. Ezek becsületes bánás ésapidij mellett őrizet alatt tartandók.

Aztán ezeknek kikérdezésével ösze hasonlítja a tábor vezér kar topographiai osztályától kapott mappa kivonatot, – tájékoztatja magát a közbeni szomszéd helységek fekvése iránt, emlékezetébe vési azoknak neveit, s ki pótolja, ha mi bejegyezve nem volna.

E szerint tájékozván magát a hely fekvés iránt – ki küldi embereit vidék szemlére, hogy minden utat, ösvényt, átjárást meg szemléljenek.

Az e végett kiküldött kalauz legénység mindig kettesével vezénylendő s hozzájuk vezetőül s magyarázóul egy vidéki lakos adandó, kinek őrizetéről felelősök.

Ezek az utakat s ösvényeket, mind szinte a szabad téreknek út nélküli átjárhatását, s a mindenütt előforduló akadályokat úgy kötelesek meg vizsgálni, hogy azokon a seregnek kalauzokul szolgálhassanak.

E végett a kalauz kari tisztek legénységüket mind azokban folyvást oktatandják a mire illy szemléknél ügyelniök kell, be tanítandják a compass²⁵³ ismeretébe, mert kívánatos, hogy tájékozás végett a vezénylettek zseb compass kapjanak mint szinte zseb órát is hogy a távolság iránt magoknak helyes eszmét képezhessenek. Oktatandó a legénység arra is, hogy tájékozó jegyzeteket tudjon tenni s az általuk megvizsgált utat egyszerűen papírra vázolni. Csak kerülni kell a tudakosságot s pedantismust, nem kell mű rajzokat követelni s csak a tájékozásra kell ügyelni. Például ily formán:

a-b jó szekér út, 20 lépés széles – jobbról-balról sáncztul szántott földek – b-től a szekérút egy mély völgybe, meredeken megyen – kerék kötést kíván; le c) hídhoz – a patak partjai a híd körül mocsárosok – de 200 lépéssel a hídon alul d) mellett gyalog át lehet menni s egy jó ösvényen hármásával ismét a szekér útba jutni – a híd fából van, de erős, ágyút is bír – karfái nincsenek s csak három ló fér el egymás mellett rajta – e)-hez fel meredek domb, de az út mellett jobbra balra száraz gyepek – fent a parton erdő kezdődik, az út egy szikla aljában f)nél két fele válik – balra A. helységhez vezet, jobbra B felé – útakadály semmi. – A)-tól a patakon d)nél keresztül jó ösvény vezet, mellyen gyalog s ló háton is biztos a menet – az erdő itt sűrű, ligetes – ez ösvényen fél órával hamarabb A)-ba érhetni, mint a szekér úton. stb.

Illy forma jegyzetek vitelére kell a kalauzoknak begyakoroltatni – s ezen jegyzeteknek magokban kell foglalni mind azt a mi tájékozhat az eltévedés ellen, – s szinte mind azt, a mi a gyalogság, lovasság, tüzéség stb. marschában akadályt képezhet vagy könnyítést nyújthat.

²⁵³ Iránytű (S. A.).

A szemléről a kalauz kar parancsnoknak jelentés tétetik s ez a jelentéseket s a jegyzeteket egybefoglalja s viszont jelentést tegyen a tábor vezér karnak.

Jegyzékben kell tartania, hogy mellyik kalauz mellyik utat ismeri.

Ha a sereg marsch közben táborozás vagy szállásolás végett táborverőket vagy szállás csinálókat küld előre – a kalauz kar parancsnok, vagy az általa vezénylett kalauz tiszt azokkal előre megyen, s még a táborverés vagy szállás rendezés alatt tisztéhez lát.

Ellenség közelében a kalauzoknak vidék szemléken gyakran ál ruhát leend szükség hasznániok.

A kalauz kart tisztéhez nem tartozó szolgálatokra alkalmazni tilalmas. Oktattassék s gyakoroltassék, a mikor üres ideje van, – gyakoroltassék különösen a tájékozásban s távolság és idő helyes arányzatában – legyen kötelessége a vidéket, várost, utcáit, síkatorait tökéletesen kiismerni. Nem múlhatik el egy hadjárat (campagne) a nélkül, hogy egy jól kiképzett kalauzkarnak alkalma ne legyen a leghasznosabb szolgálatot tenni melly a hadjárat sikerére el döntő befolyással lehet.

A kalauzkar rendes szolgálata a csata térre is kiterjed. – Tisztéhez tartozik különösen a több had oszlopokban a csata térre nyomuló külön csapatok között összekötő vonalokat folytonosan figyelemben tartani, miszerint, ha akár támadás végetti vonal változtatás, akár csala (demonstratio), akár egyik had oszlopnak egy másik általi támogatása parancsoltatik, – a táj és út ismeretével a tábor vezér karnak (mellynek figyelme illy percekben sok fele van darabolva) a dispositiókban szolgálatajára lehessen.

A csatára nézve a kalauz kar tisztje nem szorítkozik a hadoszlopoknak a csata térrei kalauzolására s a csapat vezérnek a távolság, idő s előfordulandó akadályok iránt folyvásti világosságban tartására – hanem az ütközet helyére s idejére is kiterjed. – Ütközet alatt a kalauz kar használtatik a parancsoknak a leg rövidebb úton átvitelére azon sereg részekhez, mellyek akár túlszárnyalás, megkerülés végett el vannak különítve a derék hadtól, akár pedig ezzel külön irányból öszevágó had munkálatra vannak rendelve.

S magán a csatatéren is, kivált akadékos vidéken, hol az egész csata tér át nem látható, gyakran egy csata sornak, vagy szárnynak kanyarodása, vagy homlok változtatása, a térnek a sereg irányábani configuratióját akkint módosíthatja, hogy a legjobb vezér is, a csata momentumaira feszítvén figyelmét, az ösze kötő utak vagy hátrálási vonal iránt zavarba jő. – A kalauz karnak kötelessége minden mozdulatnál a tájékozásra s csak is arra ügyelni s ebbeli ismeretével a tábor vezér karnak szolgálatára állani. – Így aztán nem fog történni az mi a had történetben nem példátlan, hogy ütközet alatt egyes sereg részek kivált erdős ligetes hegyes völgyes vidéken vagy hűvös időben irányt téveszsenek s veszélybe jussanak vagy a munkálatok ösze vágásának magyarázásával a vezér tervének sikerét meg hiúsítsák.

* * *

A kalauz karnak a harcztéren kalauzi szolgálatra nem alkalmazott része – a fővezéri őrkísérettel s had őrkari lovassággal együtt vezéri parancsra az ütközetben részt vesz. Ezen

karoknak megkülönböztetett állása igazolja azon várakozást, hogy ha csatázniok kell, ezen karok a meg futamodást a lehetetlenségek közé számítandják s jelszavuk Napoleon gárdájához hasonlóan ez lesz: „A fővezér őr kísérete meg hal, de sem nem fut, sem meg nem adja magát.” Ezt várja tőlük a haza, a becsület s a történet irat.

* * *

Az út vezetők számára a kalauz karnak gondviselése alatt lévő lovakat (Botenpferde) ki ki költsönözni vagy más szolgálatra használni a legszorosabban tilalmaztatik.

Kossuth

MELLÉKLET:

ADALÉKOK A MAGYAR
KATONAI NYELV
FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

ZRÍNYI MIKLÓSTÓL II. RÁKÓCZI FERENCIG

A KATONAI NYELV KEZDETE ZRÍNYI KORA ELŐTT

Nem kétséges, hogy a középkori magyar hadseregekben, az Árpád-házi királyok, az Anjou uralkodók és Mátyás király magyar nemzeti hadseregeiben volt már bizonyos kialakult magyar nyelv. De ez aligha különbözött a nép nyelvének kifejezéseitől, mert a hadsereg felszerelésének és hadbavetésének állapotában katonai műszavakra még nem volt szükség. A vezérek bizonyára „előre, hátra, rajta, hajrá, üsd, vágd stb.” szavakkal indították embereiket harcba, s a csapatok harcalakzatai is annyira egyszerűek voltak, hogy azok vezetésére és irányítására nem kellett a népi szóhasználattól eltérő műkifejezéseket kitalálni.

Később, főleg a 16. század közepétől kezdve a főurak, megyék által felállított csapatok életét egymástól függetlenül szabályozták. A 16. századtól kezdve, akár általános, akár részleges fölkelés volt, ez mindig írásbeli edictumok alapján történt, tehát azokban már megtalálhatjuk a későbbi katonai nyelv csírát.²⁵⁴

A katonai nyelv erősebb kialakulásáról csupán a 17. század második felében, főleg pedig a 18. század elején beszélhetünk, amikor Európa-szerte minden hadviselő ország áttért a banderialis vagy más szervezetű, egymással csak laza összeköttetésben levő katonai alakulatok felállításáról az állandó hadseregek rendszeresítésére. Egy kitűnő osztrák hadtörténész, Hermann Meynert helyesen állapítja meg, hogy „a 30 éves háborúval a hadszervezet történetének új korszaka kezdődik. Az ötletszerűen felállított, egymástól függetlenül élő csapattestek (választott vezérekkel) szervezése már nem elegendő. Feszesebb szervezet kell. A régi zsoldos, Landsknecht seregeknek vége, megalakulnak előbb az állandó csapattestek s ezekből áll össze az állandó hadsereg. Ezt az átalakulást egymásután hamarosan látjuk, Német-, Francia-, Svéd-, Dán-, Spanyolországokban és Angliában.”²⁵⁵

Oroszországban I. Péter cár nevéhez fűződik az állandó sereg felállítása és az első nyomtatott hadiszabályok kiadása, bár tudunk egy jóval korábbi ilyen írásról, amely az Oroszország déli határait őrző csapatok szolgálatáról jelent meg 1517-ben. 1700 és 1706 közt Péter cár több részletszabályzatot adott ki a fegyvernemek számára,

²⁵⁴ SZENDREI 1911, 46; SZENDREI 1889b, 285; SZTRIPSZKY 1909, 130.

²⁵⁵ MEYNERT 1868, III. 95–97.

és 1716-ban jelent meg egy általános szabályzat, már az északi háború tapasztalatainak felhasználásával.²⁵⁶

A Zrínyi Miklós fellépése előtti korszakból aránylag nem sok írott katonai rendelet, utasítás stb. került elő, bár bizonyára ma is vannak ilyenek még napvilágra nem került levéltári anyagokban. Ezek az eddig ismert utasítások stb. még nem tartalmaznak – kevés kivétellel – csak katonák nyelvében élő és szükséges kifejezéseket, mert tartalmuk szerint általános erkölcsi, rendtartási, fegyelmi utasításokat hirdetnek ki, s ehhez a mindennapi nyelven kívül kevés műszóra volt szükségük. Valamennyinek nyelvezete az akkor beszélt magyar nyelv. De már ezekben is találunk megnevezéseket, amelyek azután még századokon át is tovább éltek a katonai nyelvben. Ilyen pl. a vajda megnevezés a gyalogos hadaknál és a Dunán alkalmazott magyar naszádosoknál a 16. században. A gyalogosok mind elveszik a hajdú nevet. Még a latin nyelvű írásokban is tapasztalható a magyar kifejezés, pl. a naszádosok levelezésében Pakyth Pál naszádos főkapitányt 1528-ban egy írás „Woyvoda Nasadistarum”-nak címezi. A legénységet pedig vízi hajdúknak, naszádos hajdúknak. Egy naszád, mint egység egy vajdaság volt.²⁵⁷

A legrégebbi szabályzatunk Báthory István erdélyi fejedelem, lengyel király hadi-rendtartása, melyet a király a lengyel seregben szolgáló magyar huszárság számára készített magyar nyelven 1576-ban. Körülbelül ugyanebben az időben már a magyar tüzérség is használt magyar műszavakat.²⁵⁸

Báthory István szabályzatának címe: *Hadi szertartások, mellyekhez kelljen mindeneknek magát tartani, kik az ő felsége szolgálatjára jötteinek, mind hadnagyoknak, mind egyéb rendbelieknek.* Ebben az utasításban már előfordulnak a később is használt kifejezések, mint szekér, poroszlómester, profósz, istrázsa, bajra kihívni, dobolni, trombitálni, jel, azaz jelszó éjjel.

Ismerünk e korból még egy utasítást, amelyet a veszprémi vár parancsnoka, aki egyúttal a környékbeli váraknak is parancsolt, adott ki 1567-ben Tihany védelmére.²⁵⁹

Időrendben legközelebb áll ehhez Bocskai István két szabályzata 1606-ból. Az egyik Kassán kelt 1606. április 7-én, a másik ugyancsak Kassán, pár nappal ezután, 1606. április 29-én. Gyakran olvassuk bennük a hadak, hadakozó nép, kapitány, hadnagy s más megjelöléseket, amelyek ekkor már általános használatban voltak.²⁶⁰

Évszám megjelölése nélkül, de a 17. századnak első feléből származik három utasításunk. Az egyik, melynek csupán Kemény Józseftől 1930-ban készült másolatát ismerjük, az *Exercitium Militare*. Benne érdekes megállapítani, hogy a tiszta magyar hangzású műszavak – mint pl. töltés, cséve, fegyver – mellett már olvashatunk magyaros fonetikával kiejtett német szavakat is. Czug, plotony (Zug, Peloton, azaz szakasz), avancséroz, retirálj, swingolni stb.

²⁵⁶ Alekszandr Alekszandrovics Sztrokov professzor, a történettudományok doktorának a hadművészet történetéről írt könyve 484. és 480. oldalai oroszul.

²⁵⁷ HARDY 1932; TAKÁTS 1908, 153, 204–205.

²⁵⁸ BARABÁS 1890; és Iványi az 1928. évben közzétett sorozatban közöl 1545–1552. évekből igen jó magyar műszavakkal írt tüzér-szegődés leveleket: IVÁNYI 1926–1928, kilencedik közlemény: 29. évf. 29–33.

²⁵⁹ G. G. 1889, 320.

²⁶⁰ Hadi szabályzat... (1890); KEMÉNY 1922–1923.

A vezényszóknak, melyek még II. Rákóczi Ferenc később ismertetendő szabályzataiban is ilyen alakban fordulnak elő, ilyen félnémet volta bizonyítja, hogy magyar és német katonák a végbéli harcokban együtt szerepeltek, tehát a gyakorlati szükség tette indokolttá az ilyen furcsa magyar katonai kevert nyelvet, pl. „czuggal fél jobbra, contra mars”, „plotony szerint tüzet”. Így azután Magyarországon szükségből, Erdélyben tudatosan alakult ki az adott helyzetnek megfelelően vagy a tiszta magyaros, vagy a kevert katonai nyelv.²⁶¹

Egy, a kismartoni levéltárban megtalált szövegből olvashatjuk Homonnay utasítását ungvári főtisztjéhez, Karold Sámuel német és Lehoczky István magyar várkapitányokhoz. Ebben az Ordinatiának jelzett utasításban szabályozza a német muskétások és a magyar hajdúk közös szolgálatát.²⁶²

A harmadik, ebből a korból származó szabályzat címe: *Hadi elrendelés, mely szerint az erdélyi katonaság hadra megyen*. Itt találkozunk először a később hátvédnek, utóvédnek elnevezett harccsoportnak „hátral járó sereg” elnevezésével.

1607-ből való egy rendtartásunk Kassa város ostroma esetén szükséges katonai rendtartásokról s ugyanilyen tartalmú utasítás 1608-ból Érsekújvár számára.²⁶³

Sajnálatos, hogy éppen Bethlen Gábor, a hadakozó erdélyi fejedelem idejéből nem maradt meg olyan katonai szabályzat, utasítás stb., amelyből tüzetesen megismerhetnők hadserege nyelvét. Sem Szekfű Gyula, sem Gyalóky Jenő, sem Angyal Dávid, sem Gindely Ferenc²⁶⁴ róla szóló könyvei nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Sőt egy kifejezetten Bethlen hadseregéről írt értekezés sem beszél erről.²⁶⁵

Egy utasításának nyelve, amelyet 1614-ben adott ki az erdélyi huszárság számára (*Tábori parancsolat*), teljesen azonos az előbb említett, korábbi keletű erdélyi katonai írások szövegével, ami érthető.²⁶⁶

Ugyanezt a nyelvezetet állapíthatjuk meg egy, két évvel később, 1616-ban készült lovassági szabályzatban, melyet Szendrei János a bécsi Kriegsarchivban talált meg. Címe: *Vitézlő articulások melleknek continentiája szerint Capitanok, Hadnagyok, Zazlotartok s egieb Magiar lovas renden való vitézlő nép magokat viselliek s ezeket megtartany eo fönsegenek Ferdinand Hercegnek hituel tartoznak*. Olvassuk benne a fegyverderék, hegyestőr, szekercze, félkézpuska kitűnő képzésű magyar műszavakat.²⁶⁷

Amikor Bethlen egyik kapitánya, Horváth István, a fejedelemmel szövetséges Keresztély anhalti herceg seregéhez szegődik 500 huszárral és kopjás hajdúval, Keresztély, Frigyes cseh ellenkirály fővezére aláírásával 1620. május 12-én Elgersburgban magyar szövegű szerződéslevelet állított ki nekik.²⁶⁸

²⁶¹ SZTRIPSZKY 1909, 138.

²⁶² MERÉNYI 1895.

²⁶³ KEMÉNY 1915; KÁRFFY 1918.

²⁶⁴ Gindely Antal (S. A.).

²⁶⁵ WITTMANN 1952.

²⁶⁶ Régi tábori parancsolatok (1915), 179.

²⁶⁷ GÖMÖRY 1891.

²⁶⁸ SZENDREI 1889a.

1631-ből való Eszterházy Miklós nádor articulus levele, amely 37 pontban közöl általános rendtartási és fegyelmező szabályokat. Mivel azonban ennek az iratnak nem az eredeti szövegét, hanem csak egy Geőcze Istvántól, a pontos lelőhely és adatok megjelölése nélkül közölt, mai magyar nyelven írott másolatát ismerjük, nem tudunk következtetni annak szövegéből az eredeti műszavak helyességére.²⁶⁹

A *Hadtörténelmi Közleményeknek* ugyanebben a füzetében találunk egy szabályzatot I. Rákóczi György idejéből. Kelt Gyulafehérváron, 1634. augusztus 13. Ez is csak általános, erkölcsi, fegyelmi rendtartással foglalkozik, harcászati megnevezések nincsenek benne.

Kassa város tanácsa 1644-ben adott ki egy edictumot a katonaság és polgárság együttműködéséről, a város ellenséges megtámadása esetére. Érdekes, mert benne a városok megerődítési műszavaiból már néhány általánosan használt kifejezést is találunk, mint pl. fok, várfok, bástyafok stb.²⁷⁰

Gróf Forgách Ádám, bányavárosi főkapitány 1648. június 21-én Szécsényben egy katonai rendtartást bocsátott ki a hatáskörébe tartozó várkapitányoknak. Szabályozza a tábor életét, szolgálatát, rendtartását, erkölcsi oktatást ad. Ennek az írásnak érdekessége, hogy aránylag kevés latin kifejezést olvasunk benne, az egész szépen gördülő, folyamatos magyarsággal van megszerkesztve.²⁷¹

A 17. század hatvanas éveiben már mindig több írásbeli utasítást, rendelkezést találunk. Mintha szinte már előre vetné árnyékát első magyar katonatudósunknak, Zrínyi Miklósnak e téren kifejtendő működése. Ezekben az írásokban megtaláljuk már a legtöbb kitűnő magyar műszónak nyomát, amelyeket azután Zrínyi tudatosan illesztett be a tőle megalapított magyar katonai nyelvbe.

1660-ban Wesselényi egyik szabályzatában már olvassuk a hópénz, pattantyús, profuntház és a régebbi utasításokban is állandóan szereplő mustra, strázsamester kifejezéseket.

1664-ben augusztus 15-én kelt Gersi Pethő Ferenc felső-magyarországi vicekapitány ordinációja Sárospatakon. Beszél benne a végbeliekről, lesből kiindulásról, kótyavetyéről.

Úgyszintén körülbelül ezekből az időkből, a 17. század második feléből valók a következő magyar katonai írásbeli rendelkezések: Pethe Anna asszony a várában élő udvari katonaságának adott utasításokat. Magyaros, tiszta nyelvezetének megismerésére idézem a rendelkezés egyik mondatát: „Megindulván minden ember, szép csendesen, kiáltás és zajgás nélkül menjen, mind lovas, mind gyalogos, az rendelés szerint járjon, meg ne haladja az egyik a másikat az rendben.”

Ugyanabban az időben kiadtak Szatmár várőrségének is egy szabályzatot, amelyből eléggé hű képet kapunk a magyar várak akkori védelmi rendszeréről. Persze a német őrségtől átvett sok német kifejezés is előfordul, főleg a tüzérségi műszavak terén (Czeigház,

²⁶⁹ GEŐCZE 1894.

²⁷⁰ KEMÉNY 1919–1921.

²⁷¹ ILLÉSSY 1892.

Czeigwart, Casematta). De a korábban csatázás alatt általában értett harccselekmény megnevezése helyett már olvassuk az ütközet szót, azaz a kisebb összecsapás meghatározását. Az ágyúkat helyesen lövészszámként írja.²⁷²

Széchy Anna Mária Murány vára kapitányának, Bene Jánosnak adott 1665. május 7-én utasítást a vár gondozásáról. A sok, már használatban volt jó magyar kifejezés helyett ebben az írásban ismét sok a latin nyelvű mondat.²⁷³

Wesselényi Ferenc nádor 1664-ben adott ki szintén magyar nyelvű utasítást Szendrő vára számára.²⁷⁴

Ugyanilyen utasítást olvashatunk a Teleki-levéltár egyik darabjában. *Hadi edictum Kővár számára*. 1665. március 1. A porkolábot a várkapitány után következő rangú tisztviselőnek jelöli meg. Különbséget tesz a várórság altisztjei között a németek és magyarok közt. Az előbbi káplárnak, a magyart pedig tizedesnek nevezi.²⁷⁵

Mint említettem, mindezek az írásbeli emlékek a magyar katonai nyelvnek csupán kezdetei voltak, s voltaképpen még nem is beszélhetünk azokkal kapcsolatban katonai nyelvről. Egyéni ízlés, műveltség, gyakorlati tapasztalatok tanúságai alapján megszerkesztett írások ezek. De ekkor, a 17. század első felében már el kellett jönni annak a tudós katonának, aki bár nem hangsúlyozza, hogy meg akarja teremteni a magyar nyelvet, haditudományi íásaiban öntudatlanul és ösztönösen olyan kitűnő katonai nyelvet, a népi nyelvből eredő katonai és hadi műszavakat tudott találni és rendszerbe foglalni, hogy jogosan tekinthetjük őt a magyar katonai nyelv megalapítójának. Munkáihoz írt egyik előszavában Zrínyi Miklós szerényen csak annyit mond, hogy igyekezett jól magyarul írni. Íásaiból látjuk, hogy ezt az ígéretét teljes mértékben be is váltotta. A későbbi korok, főleg a 19. századi magyar katonaság szervezőinek és a magyar katonai irodalommal foglalkozóknak nagy mulasztása, hogy minden újabb nemzeti hadsereg felállításánál nem tanulmányozták át figyelmesen és nem követték Zrínyi tanításait, pedig azokból – mint későbbi fejtegetéseimből kitűnik – megadhatták volna minden további katonai nyelvújítás alapját. Zrínyinek ahhoz, hogy jól magyarul, katonásan írjon, nem volt szüksége és nem is lehetett volna alkalma másoktól tanulni zamatos, erőteljes magyar írásmódot. Talán Pázmány Péter volt e tekintetben hatással reá. De kitűnő magyar katonai nyelvezetét maga alkotta. Legfeljebb az előbb felsorolt egyik-másik szabályzatról tudhatott. De erre neki nem is volt szüksége. Megjelenése a magyar haditudomány és a magyar katonai nyelv terén egy üstökös hirtelen, váratlan pályájához hasonlítható, amely vakító ragyogással feltűnik, azután rövid idő múltán ismét eltűnik a szemünk elől. Zrínyi haditudományi írásainak nincsenek magyar előfutárjai. Munkáinak kézíratai halála után egy ideig eltűntek, s csak későbbi nemzedékek ébredtek annak tudatára, hogy milyen értéket képviselt ő a magyar katonai tudomány és a magyar helyes katonai nyelvhasználat mezején.

²⁷² Valamennyi itt felsorolt szabályzatot közli a *Hadtörténelmi Közlemények* 1889. évi 5. évfolyama, a *Magyar hadiszabályzatok és utasítások* sorozatban.

²⁷³ JEDLIČSKA 1911.

²⁷⁴ SEBESTYÉN 1915.

²⁷⁵ KONCZ 1891c.

ZRÍNYI MIKLÓS HADTUDOMÁNYI MUNKÁINAK NYELVEZETE

Talán különösnek látszik, hogy külön „katonai nyelv”-ről beszélünk Zrínyi Miklós hadtudományi munkáival kapcsolatban. Hiszen a nemzeti nyelv összességében a katonai nyelvnek is szervesen kell alakulnia és fejlődnie a nemzet nyelvével. És ha természetesen vannak műszavak, amelyek csak egy foglalkozási ág keretében, illetve életében – tehát ebben az esetben a katonaság szolgálatát szabályozó írásbeli intézkedésekben – elkerülhetetlenül szükségesek és a mindennapi, társadalmi érintkezésben nem fordulnak elő – ezeket a műszavakat is a nemzeti nyelv szabályai szerint kellett megalkotni és erre a nemzet, a nép élő és fejlődő szókincsét felhasználni.²⁷⁶ És egészen bizonyos, hogy a magyar katonai nyelv nálunk is szervesen, együtt fejlődött volna nemzeti nyelvünk haladásával, ha hazánk hadtörténetében nem következnek sorozatosan viharos változások, elnyomás időszakai, amikor a magyar nemzeti hadsereg letűnt a hadtörténelem színpadáról, s később is csak ideig-óráig tartó életet élhetett nehéz, sokszor tragikus körülmények között. A már egyszer megszületett magyar katonai nyelvet a nemzeti hadseregek szervezőinek újból meg kellett szabadítani a német-osztrák és latin nyelv rájuk nehezedő súlyától.

Hogy éppen Zrínyi Miklósnak az érdeme az első, valóban szép, magyaros katonai nyelv megalapozása, annak oka az a helyzet is, hogy az ő életében kezdődik Európaszerte az állandó hadsereg felállításának parancsoló felismerése. Állandó hadseregnek, hivatásos katonaságnak vezetéséhez feltétlenül szükségesek a haderő életét békében és harcászati vezetését háborúban egységesen szabályozó írásbeli rendelkezések. Ezt kortársai közül legelőször és leghatározottabban Zrínyi Miklós ismerte fel. Vele született és korát messze megelőző írói készsége, gyakorlati ismeretei és a külföldön akkor már megjelent hasonló tárgyú munkák tanulmányozása megadta neki a lehetőséget ahhoz, hogy a magyar katonaság megszervezéséhez szükséges előmunkálatokat zamatossá, mindenki által érthető magyar nyelven fogalmazza meg. Életének mondhatnók központi problémáját a nemzeti hadsereg felállítása alkotta. Kezében karddal, tollal, elméjében szilárdan kialakult tervekkel, szívében soha nem lankadó lelkesedéssel csak egy célért, eszméért küzdött, a nemzet felszabadításáért a török járom alól.

²⁷⁶ Hangsúlyozom, hogy e munkám nem nyelvtörténeti tanulmány. A katonai műszavak keletkezésének, fejlődésének részletboncolgatása a hivatásos tudós nyelvészek hatáskörébe tartozik, s e téren már sok értékes hozzászólást ismerünk. Legutóbb pedig a *Nyelvünk a reformkorban* (szerk. Pais Dezső, Budapest, 1955) című könyvben ezzel a kérdéssel igen behatóan foglalkozik Terestyéni Ferenc *Az állami élet nyelve* (III. fejezet) tanulmánya. Én – ne sutor ultra crepidam – feladatomul csak azt tűztem ki, hogy megírom a katonai nyelv fejlődéstörténetének hadtörténelmi vonatkozásait, azaz vázolom az elmúlt korok magyar katonai nyelvének kialakulását nagy vonalakban, ismertetem a régi szabályzatok, utasítások megjelenésének körülményeit, részletesebben a magyar katonai nyelv megtisztítása és megmagyarosítása érdekében a 19. században végzett fáradozásokat, és azok eredményeit, vagy eredménytelenségét. Tanulmányom tehát kifejezetten hadtörténelmi irányú, s adatokat kíván szolgáltatni a magyar katonai nyelv részletes megírásának történetéhez, amely úgy vélem, a hadtörténet-kutatók és nyelvész szakemberek közös munkájának területére tartozik.

Bizonyára voltak kortársai és talán vezértársai közt is olyanok, akik feleslegesnek tartották az unalmasnak tetsző írásbeli szabályzatok kiadását. Ezekre gondolt Zrínyi, amikor *Vitéz Hadnagy* munkájának két helyén ezt írja: „Más nemzetek könyveket írnak seregek rendeléséről, mi pedig azokat nevetjük!” „Bánom, hogy minékünk magyaroknak egy bolond példabeszédünk legyen az ellen, hogy nem jó papirosból hadakozni. De mennyire igazsága legyen ennek a mondásnak, lássa meg az, aki okos!”²⁷⁷

Csáktornyai várának dolgozósobájában, a harcok közt adódó szünetekben, csendesebb hetek alatt Zrínyi nekifogott a magyar katonaság életét irányító szabályzatok, azután pedig hadtudományi tárgyú munkáinak összeállításához. „Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam” – mondja Zrínyi *Az olvasónak* című egyik előszavában.²⁷⁸ Ezzel a mondattal maga jelöli ki magának az utat a magyar katonai szabályzatok megszerkesztésére, azaz kimondja azt a helyes érzését, hogy ezek az írásbeli szabályzatok jó magyar nyelven legyenek megírva. Ezzel tehát lefektette a helyes magyar katonai nyelvezet alapjait. Természetesen nem kell azt hinnünk, mintha ő most azzal a szándékkal ült volna le íróasztalához, hogy megteremti az új magyar katonai nyelvet. Ez nála ösztönösen, önmagától adódott, mivel ő helyes nyelvérzéssel fel tudta használni a nép szokáséból azokat a szavakat, amelyekkel a katonai különleges fogalmakat találóan kifejezhette.

Első ilyen tárgyú munkája a *Tábori kis tracta* néven ismert hadseregszervezési kézírata. Előtanulmányként lefordította azt a két német nyelvű szabályzatot, amelyek az ő korában jelentek meg, tehát időrendben legjobban megfeleltek céljának. Ezek: V. Károly császár és Schwendi Lázár császári hadvezér tractatusai.²⁷⁹

Széchy Károly, Zrínyi életének ismert írója a két eredeti kéziratot Zrínyi kézírásának tartotta, s így közelfekvő volt az a gondolat, hogy mindkét fordítás Zrínyi munkája. De az újabkori kutatók gondos nyelvészeti és stílus-összehasonlítás révén azt következtették, hogy azt egy, Zrínyihez közel álló s az ő gondolatmenetét és írásmódját jól ismerő megbízottja készítette. Ez a két írás mindenesetre fontos dokumentuma a magyar katonai nyelv legelső írásbeli megnyilatkozásának. Az V. Károly császár tractatusa egy gyalogezred felállításáról, tagozódásáról, főleg pedig az ezred tisztjeinek és egyéb beosztottjainak (mezei borbély, azaz orvos, cáplán, azaz ezredlelkész és egyéb, nem a harcok állományhoz tartozó egyén) szolgálati kötelezettségéről szól, azután szigorú hadicikkszerű utasításokat ad a tábori rendre, erőszakoskodók, fegyelmetlenkedők büntetésére vonatkozóan. Ebben a szabályzatban már találunk olyan kitűnő magyar műszavakat, amelyek Zrínyi íásaiban is előfordulnak. Persze vannak itt még olyan megjelölések is, amelyeket a latin nyelvből vagy a németből vett át a fordító. Ezek olyan szavak, amelyek magyarosan könnyen kiejthetők, mint pl. *mustra*, *generális*, *articulus*, de az egész íráson meglátszik, hogy tudatosan alkalmaz újonnan alkotott magyar műszavakat. Az egészen elmagyarosodott „soltész” névvel nevezi a hadbíró, a nagyon helyes

²⁷⁷ Zrínyi Miklós *hadtudományi munkái*. Budapest, Zrínyi, 1957. *Vitéz Hadnagy* fejezet 216. és 161. A következőkben ezt a forrásmunkát ZMK rövidítéssel jelzem.

²⁷⁸ ZMK 157.

²⁷⁹ ZMK 434–469. és 439. lábjegyzete.

„szállásosztó, seregrendelés, íródiák, fizetés egy hóra, zászlótartó, tizedes, sípos, dobos, trombitás” kifejezéseket következetesen már használja. A nem hadakozó tisztek és tisztviselők megnevezése „mester” (profont-, istrázsamester). Az ezred parancsnoka főkapitány, helyettese vicekapitány, a közlegényi sorban levő katona – vitéz. Tudjuk, hogy a „hadúr” elnevezés újabb keletű. E tractatusban azonban más alakban előfordul, mint Hadi Úr, vagy Hadaknak Ura. A „hadnagy” itt egy zászlóalj élén áll. A „csata” nem a később begyökerezett meghatározás szerint nagy, esetleg döntő harcot jelent, hanem általában harcot. „Darabont”-nak nevezi a tisztek közvetlen közelében harcoló embereket, akiknek kötelessége tisztjeiket megvédeni. A tizedes és más altisztek „hópénz”-t kapnak. Bár nem különbözteti meg határozottan, de külön említi egymás mellett a „vitézek”-et és „katonák”-at. Az előbbiek a ló hátán, az utóbbi a gyalogosan harcoló embert jelenti. Ha a két ellenfél közel van egymáshoz, akkor önként jelentkező „nyargaló vitézek” száguldanak előre és kezdik meg a harcot. Azután lép harcba a tisztek vezetésével az egész „vitézleő nép”.

Schwendi Lázár tractatusa nagyobb seregegységek szolgálatáról és magasabb parancsnokok magatartásáról intézkedik. A hadbaszállt sereg fővezérét főgenerálisnak nevezi. A német óbester mellett használja a kapitány megnevezést. A sereg gyülekezőhelyét a német *Alarmplatz* mintájára „lármahely”-nek mondja. A hadnagy rendfokozat nála a *Rittmeister*hez hasonló lovasparancsnokot jelenti. A tűzérség akkor még nem alkotta a seregek olyan szervezetszerű, feszes katonai egységét, mint később. Az ágyúk kezeléséhez külön szakképzettség kellett, ezért a tűzérek vezetőjét „lövőszerszámhoz való mester”-nek hívja. Olvassuk már a „pattantyús” elnevezést is. A sáncokat kitervező és e munkákat vezető főembert „sánczmester”-nek, az ágyúkat kezelőket pedig „álgúy-mester”-nek nevezi. A lövészt és poggýaszt szállító szekerekre a „szekérmester” ügyelt fel. A hópénzt a „fizető mester” osztotta ki. A sereg élelmezése a „prófontmester” dolga. A főgenerális mellé beosztott magasabb rangú személyek közül a „lovasok generálisa” a főgenerális első munkatársa és segítsége, aki vigyáz az egész hadsereg abrakolására is. A Generálprófosz a legfőbb hadbíró, a főkvártélymester a szállásosztóknak parancsol, a főistrázsamester a lovasok kompániájában kijelöli a tábori őrségeket, s azok szolgálatát ellenőrzi. A gyaloghadnak szintén van főgenerálisa. Mindezek a rendfokozati megjelölések azután a későbbi korok seregeiben is használatosak voltak, bár más és más vonatkozásban. Így pl. a főistrázsamester később az ezredek egyik törzstisztje volt, aki a kiképzésre és zártrendi gyakorlatok fegyelmére vigyázott. A katonaságot néha „hadi emberek” gyűjtőnévvel emlegeti.

Mindkét tractatus folyékony, az akkori magyar nyelvnek megfelelő, könnyen érthető, ügyes fordítás, és azoknak sok részletét olvashatjuk a későbbi szabályzatokban.

Zrínyi Miklós hadtudományi, prózai írásairól a múltban két nagyobb munka jelent meg, s most legújabban a már említett könyv a Zrínyi Kiadó fáradozásának eredményeképpen. Zrínyi életének minden részletre kiterjedő alapos történetét olvashatjuk Klaniczay Tibor munkájában.²⁸⁰ Mindezek az alapos munkák azonban nem foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy milyen alapvető jelentősége van Zrínyinek a magyar katonai nyelv megteremtése terén. És ebben a vonatkozásban talán legnagyobb értéke munkáinak az,

²⁸⁰ KLANICZAY 1954; RÓNAI HORVÁTH 1891; MARKÓ 1939b.

hogy a tőle használt és alkotott katonai nyelv nem erőltetett, nem szolgai fordításokon vagy nyakatekert értelmetlen új kifejezéseken felépített új nyelv, hanem Zrínyi erőteljes, zamatos nyelvezete. Az a nyelv, amelyről Kazinczy Ferenc lelkesedve írta: „Mely szép nyelv azon durva századból, mely férfias lélek tündöklék elő Zrínyinek minden szavain.”²⁸¹

Zrínyinek első, a hadseregszervezés kérdéseivel foglalkozó munkája a *Tábori kis tracta* című kézírata.²⁸²

A tracta megjelölést ilyen katonai szabályzat számára Zrínyi az európai hadseregek nyelvéből vette. Trattato, Tractatus elnevezést használták akkor általában a tisztek, legénység oktatására szolgáló művek címéül. Azt a szót alkalmazza rövidebb formában tractának. Tábori tracta pedig nem azt jelenti, hogy az abban foglalt szabályok csakis a táborba szállt, szóval hadra kelt sereg tábori életével foglalkoznak. A „tábor” elnevezést abban a korban a magyar katonai nyelvben általában használták „sereg” megjelölésére. Maga a „sereg” szó, éppúgy, mint a „hadsereg” megnevezés talán a legrégebb katonai műszavaink közé tartozik. Már a honfoglalás idejében használatban volt.²⁸³

Zrínyi *Tábori kis tractája* 13 fejezetben tárgyalja a hadsereg összeállításáról, a lovasok, gyalogosok szervezéséről, a fizetésről, a köntösről, fegyverekről, éléről, éléshordozásról szóló, gyakorlati tapasztalatokon nyugvó utasításait. Azután részletesen, vázlatokkal magyarázza a táborhelyek kijelölésének, elrendezésének legcélszerűbb módjait. Sajnos, hogy munkája befejezetlen. Egy megjegyzéséből a kézirat utolsó mondatában következtethetünk arra, hogy a váróvívás és védelem kérdéseiről is akart írni. Sajnos, hogy ilyen munkája nem maradt fenn, mert egész bizonyos, hogy abban éppoly kitűnő műszavakat alkotott volna a várharc részleteinek megjelölésére, mint ebben a *Tractában* a katonaság életére. Ő is, mint korábbi szabályzatokból is láthattuk, különbséget tesz a „lovas” és „gyalogos katona” megnevezés közt. A lovast mindig „lovas”-nak írja, a gyalogost hol így, hol „katoná”-nak nevezi. A tiszteket „tiszttviselő”-nek hívja. A „hadnagy” elnevezést csak itt, a *Kis Tractában* használja a százados rendfokozatának megjelölésére. Többi munkáiban – amint azt meg is magyarázza – a hadnagy a „had nagyja, eleje”, vagyis vezére. Az ezredes szót inkább „ezeredes”-nek írja, és vegyesen használja a főkapitány megnevezéssel. A műszaki katonák elnevezésére nem talált jó magyar szót, azokat „fundálók”-nak hívja, parancsnokukat fundáló kapitánynak. A „köntös” megjelölés a későbbi német Uniformból fordított egyenruha elődje. Általában a „zászló” elnevezést használja kisebb csapategységek, század megjelölésére, a német *Fähnlein* mintájára. A közkatona nála „közlegény, közlovas, közvitéz”, annak összessége „vitézlő rend”. Használja a „művesek” szót, „kiket francuzok²⁸⁴ pioniers hínak, mely név alatt értettek kovács, lakatos, ács, ásó-bányász [...] legyen mindeniknek céhmestere”. A kiszolgáló legénységi személyeket jó magyarul „cseléd”-nek hívja. A hadsereg étkezését röviden az Éléről címzett fejezetben tárgyalja. Itt olvassuk először kitűnő

²⁸¹ MARKÓ 1939b, 33, 44.

²⁸² Ennek és a többi Zrínyi-munkának keletkezéstörténetét lásd MARKÓ 1939b és a ZMK megfelelő fejezetei előtt.

²⁸³ KERTÉSZ 1934.

²⁸⁴ Franciák (S. A.).

műszavát, az „aprólékharcot”, amellyel a gyors, hirtelen, váratlan kisebb csetepatékat érti, a későbbi gerilla-, majd partizánharcokat. A lovak ellátására a kifogástalan és a nép nyelvén, általában ismert „abrak” szót használja. A későbbi erőltetetten képzett takarmányozás helyett az „abrakozást”. A sátort „kalibának” mondja, a lovakat gondozókat röviden „lovásznak”. Mennyivel magyarosabb, mint a későbbi honvédség hivatalos loápoló elnevezése.

Különösen szép és tartalmilag is megfelelőbb magyaros katonai műszavai közül egy párat említek fel. A későbbi német szabályzatokban szereplő *Quartiermacher* szolgálai fordítása a későbbi honvédnyelvben szálláscsináló lett. Zrínyi helyes nyelvérzékkel ezt „szállásosztónak” mondja, hiszen a szállásokat nem a kiküldött emberek csinálják, hanem a meglevő szállásokat szétosztják. A volt közös hadseregbeli *Dienstführender Feldwebel*ből a honvédség nyelvében szolgálatvezető őrmester lett. Magyartalan kifejezés, hiszen a magyar ember a szolgálatot nem vezeti, hanem végzi. Mennyivel szebb ennél a Zrínyitől használt „rendelő altiszt”. Az élelmi-szerek összegyűjtésére rendelt katonákat Zrínyi „éléslátók”-nak, a betegek körül foglalkozókat „beteget-látók”-nak, a felderítő járőrt „nyomjáró”-nak mondja. A zsoldot elszámoló és kifizető közeg neve nála jó magyarsággal „fizető mester”, vagy „pénztartó”. Az altiszti rendfokozatok körül, éppúgy, mint a tisztek rendfokozatainak megjelölése körül Zrínyi idejében még nem találunk egy hadseregben sem megállapodott rendszert. Így nála is, ha altisztről van szó, akkor „tizedes”-nek nevezi azt, vagy általában „rendelő”-nek.

Hadtudományi szempontból Zrínyi *Tábori kis tractája* alapvető munka. Ez az első, szép, kifogástalan magyar nyelven írt katonai szabályzat, és a magyar katonai nyelv fejlődése szempontjából nagy kár és veszteség, hogy a 19. században a magyar honvédség szervezői alig, vagy talán egyáltalában nem vették figyelembe ezt a munkát, s annak helyes, tősgyökeresen magyar katonai műszavai helyett alkottak nyelvészeti szempontból teljesen értéktelen, erőltetett elnevezéseket.

Zrínyi hatását halványabb alakban még a Rákóczi-szabadságharc idejében készült szabályzatokból érezhetjük, de azután eltűnnek a használatból.²⁸⁵

Zrínyinek ezt a munkáját azért is tarthatjuk joggal a magyar katonai nyelvet megalapozó munkának, mert annak fogalmazása szabatos, katonás rövidezséggel mond el benne mindent, határozottan, félre nem érthető világossággal. Szóval olyan módon, amint a későbbi korok katonai rendtartási és gyakorlati szabályzatait szerkesztették.

Zrínyi három más hadtudományi munkája, bár nem kifejezetten katonai szabályzatok és rendtartási intézkedések gyűjteménye [sic!]. Nyelvezetükben ugyanúgy, mint a *Tábori kis tractában*, megtaláljuk a kitűnő műszavakat és a fogalmazásban is a katonás irány szabatosságát.

A *Vitéz hadnagy* néven ismert katonafilozófiai munkájának sok része, ha azokat összefoglalnók, a későbbi szolgálati szabályzatok tartalmának felelne meg. Katonairói jelentőségét ezzel a munkával kapcsolatban a következőkben ismerhetjük fel. Közel hozta a magyar közönséghez a régi klasszikus hadtudományi írók munkáit olyan alakban, hogy azt könnyen megérthették. Saját, magasröptű bölcselkedő gondolatait erőteljes nyelvezetben közli, s ezzel megmutatta, hogy miképpen kell hadtörténeti, tehát katonai tárgyú dolgokat helyes magyar

²⁸⁵ A *Tábori kis tracta* teljes szövege: ZMK 108–131.

nyelven előadni. Különösen szép példa erre a harmadik discursus a hadakozás mesterségéről. Az aforizmák legtöbbje egy szolgálati szabályzatnak vázlata lehetne. (Éberség, előrelátás, gyorsaság, állhatatosság, erős lélek a balszerencsében, engedelmesség, titoktartás stb.) Rövid, határozott írásmódjára jellemző pl. ez a mondat a 48. aforizma elején: „Az vitézlő rend, ha együtt nincsen, elveszti az ő nevét. Az a rend nem oszlott emberekből áll, hanem csoportból; mikor az emberek együtt vannak, többet cselekedhetnek és többet érnek.” Ugyanezt mondhatjuk a Centuriák néven nevezett fejezetről.

A *Mátyás király életéről való elmélkedések* néven ismert műve hadtörténeti értékű. Érdekesen jellemzi Mátyás királyt, akit ő mint uralkodót, mint katonát és mint embert példaképének választott. A Mátyás-tanulmány Zrínyi munkáinak központjában fekszik. A *Vitéz Hadnagy* elméleti tételeit Mátyás életéből vett példákkal beigazoltak látja, és leírásaiban továbbra is erősen kifejezésre jut kitűnő magyaros katonai nyelvezete. Milyen szabatos rövidséggel tudja például jellemezni a parancsolás és fegyelem helyes meghatározását: „A hadi generálisokban ez a mesterség – jól parancsolni – elegendő. A disciplina militaris abban áll, tudni miből áll az, és tudni parancsolni a szerint.”

Utolsó, hatásában legnagyobb és legismertebb munkája *Az török áfium ellen való orvosság*. Ez a munka olyan sokoldalú, hogy a Zrínyivel később foglalkozó kutatók és hadtörténészek különféle szempontok szerint fedezték fel benne annak hadtudományi és irodalmi értékét. Jól jellemzi ezt a legutóbb megjelent, Zrínyi hadtudományi munkáit kiadó és magyarázó könyv ezzel a megállapítással:²⁸⁶ Kazinczy Ferenc Zrínyi nyelvezetért lelkesedik. Rónai Horváth Jenő szerint az *Áfium* részben politikai szózat, részben hadtudományi írás. Ferenczi Zoltán nem értett ezzel egyet, szerinte: „A munka nem-hadtudományi, hanem elsősorban politikai jelentőségű. Markó Árpád ismét a katonát találta meg Zrínyiben, míg végül Klaniczay Tibor feloldotta a látszólagos ellentéteket, felismerte a katonai és politikai vonatkozások elválaszthatatlanságát.”

A *Török Áfium* katonai gondolatokat fejtegető részei határozottan szervezési és hadművelleti kérdésekkel foglalkoznak, tehát ilyen szemszögből olvasva ezeket a részeket, itt is megállapíthatjuk Zrínyi remek magyar katonai írásmódját. Új műkifejezéseket nem találunk ebben a munkájában, de annál jellemzőbbek azok a részek, amelyekben hadi eseményeket mond el katonás rövidséggel, szabatosággal, s ezzel mintegy iránnyt mutat, hogy miképpen kell ilyen dolgokat „jó magyarul” leírni. „A gyalogság a hadban a valóság, és amint a régi generálisok mondták, a gyalogság keze, a lovasság lába a hadakozásnak”; „nemcsak abban áll a tudomány és a hadi mesterség, hogy a vitéz verekedjék akármiképpen, hanem okossággal”. „Jobbnak kell hát lennünk, vitézebbnek is, tanultabbnak is, ha az törököt meg akarjuk verni, mert ha ő több is, semmit sem indulok azon, ha mi jobbak leszünk.”

E pár idézet is talán elég annak bizonyítására, hogy Zrínyi Miklós nemcsak a *Kis Tracta* száraz mondanivalóit tudta megfelelő katonai nyelven kifejezni, hanem a más természetű katonai vonatkozású leírásokban is katonai szabatosággal fejezte ki gondolatait. Túlságosan szerény volt, amikor azt írta a *Vitéz Hadnagy* munkáját lezáró kis versében:

²⁸⁶ ZMK 360–361.

„Nem írom pennával, fekete tentával,
De szablyám élivel, ellenség vérivel
Az én örök híremet!”

Zrínyi örök hírét nemcsak szablyájával szerezte meg, hanem pennájával is. S a *Szigeti veszedelem* epikus költőjének és különösen hadtudományi-politikai írásainak remek magyarságában pennájával alapította meg a magyar hadtudományi írásművészet alapjait.

ZRÍNYITŐL – RÁKÓCZIIG

A Zrínyi Miklós halála (1664) és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának kezdete (1703) közötti évtizedek a magyar katonai nyelv fejlődésében nem mutatnak lényeges előrehaladást. Ismerünk ugyan ezekből az évekből is néhány szabályzat jellegű rendelkezést, utasítást, de ezekben csak a már Zrínyitől és kortársaitól használt kifejezések fordulnak elő. A harcmódor, hadfelszerelés, szervezés ezekben az időkben nem sokat fejlődött, tehát nem is igen volt szükség új műszavak alkotására. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy az addig csak szükségszerűen, esetlegesen használt katonai megnevezések már bizonyos állandóságot mutatnak. De ezeknek az éveknek katonai írásai közül négy ragadhatja meg különösen a figyelmünket, mert ezek nem szabályzatok, szolgálati és katonarendtartási utasítások, hanem a katonai nyelvnek más irányú megnyilatkozásai. Egy félbemaradt, töredékes tervezete egy hadtudományi írásnak, két katonai eskü szövege és egy tábori lelkész prédikációja, amelynek igen sok harcászati, hadszervezési hozzászólása mutatja, hogy az addig kialakult katonai nyelv már a nép nyelvének élő szókincsévé vált. Ezekben az évtizedekben, a török haderőknek Magyarországból való végleges kivonulása után, a várakra nem volt szükség, a végvári katonai élet véget ért. A bécsi kormánynak érdeke volt a legtöbb vár lerombolása, vagy legalábbis várjellegének megszüntetése, nehogy az országban lappangó elkeseredésnek szilárd fészkei lehessenek. Ezért sok várat leromboltak, s a többi vár felszerelését is átszállították olyan várakba, amelyek szilárdan a császári haderő kezében voltak. Az ekkor leltározott várbeli felszerelésekről készült jegyzékekből a katonai nyelvben akkor használatos megnevezéseket tudjuk meg. Thököly Imre felkelésének idejéből alig maradt meg egy-két írott utasítás, ami érthető, hiszen ez a szabadságharc az egész ország területén szétszórt részlethadműveletekből állott, s Thökölynak és katonai munkatársainak sem idejük, sem alkalmuk nem volt olyan rendszeres szabályzatokat szerkeszteni és kiadni, mint néhány évvel később II. Rákóczi Ferencnek.

A végvárak életéről maradt egy-két írásbeli szabályzatunk. Ilyenek: Teleki Mihály utasítása Katona Mihály huszti várkapitány, Losonczi Márton és Nagy Lőrinc várnagyok számára 1669-ből. Csak általános erkölcsi és rendtartási utasításokkal foglalkozik.²⁸⁷

Huszt vára fekvésénél fogva fontos katonai támaszpont volt. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek két utasítását ismerjük a vár belső szolgálatára vonatkozólag, 1670-ből

²⁸⁷ KONCZ 1893.

és 1673-ból.²⁸⁸ Megmaradt Huszt várának két leltára, 1667-ből és 1669-ből. Mind a kettőben jó magyar kifejezéseket találunk. Golyóbis, tüzes koszorú, tüzes lapta, szakállas ágyú, öreg torocz, külső vár, belső vár, öreg mozsárágyú, alabárd, 4-fontos taracz, vasas kerék, vasalatlan kerék stb. Sok szakkifejezést is olvashatunk az ágyúöntés és lövészerkészítés, szurkos, tüzes koszorú készítéséről. Találkozunk itt már a későbbi évszázadokban olyan sokszor emlegetett kézigránát kifejezéssel is. Az ágyúknak régi tűzészokás szerint különböző neveket adtak. Olvasunk ebben a leltárban is ilyen neveket. A vár ágyúit érdekes módon itt állatokról nevezték el: Farkas, Sólyom, Fülemile, Seregély, Kecsebak nevű ágyúk szerepelnek benne.²⁸⁹ Olvasunk e leltárakban szigonyos buzogányról, rézdobokról s gyalogdobokról is.

Huszt vára hadifelszerelésének egy részét 1665-ben a vaskvári béke után a nagy-károlyi várba vitték. Az erről készült leltárban olvasunk öreg sima ágyúról, madaras ágyúról. Szerepel benne a seregbontó, szakállas ágyú. A kézi lövéfegyvert valamennyi leltár a német *Musketé*ből magyarított muskatélynak hívja. A tűzérségi lövészerkészletben találjuk a kartács elnevezést.²⁹⁰

Amikor Caprara császári tábornok Kassát elfoglalta, a lakosságot lefegyvereztette. Az akkor, 1685. október 25-én készült leltárban találkozunk a később Rákóczi szabadságharcában általánosan használt pulhák, polhák névvel, a Lengyelországból vásárolt puskával. Karabély, hegyes tör szintén szerepelnek ebben.²⁹¹

Az erdélyi Görgény várának felszereléséről van több leltári feljegyzésünk, 1690., 1692., 1695. és 1702. évekből. A már ismert tűzérségi műszavak mellett olvashatjuk a nehéz gránát vagy öreg bomba, rézgránát, üveggránát, vasgránát, láncos golyóbis jó magyar elnevezéseket.²⁹²

A török kivonulásával kapcsolatban, kénytelen volt Gyula végvárát is elhagyni. A vár kapitulációjának eredeti okmánya a Hadtörténelmi Intézet levéltárában egy ilyen természetű írás egyik legrégebbi emléke. A várat meghódoltató br. Huyn, császári tábornok, a szegedi vár kapitánya, megengedi a török várőrségnek, „hogyminden zászló és dobverés nélkül az várbul kijöjjenek, hanem az Jancsároknak²⁹³ egy eresztett [vagyis lengő] zászló grátiából megengedtetik”.²⁹⁴

1671-ből ismerünk egy utasítást, amelyet gr. Esterházy Pál, Fraknó várura intézett Stancsics Pál várnagyához.²⁹⁵

Általános erkölcsi rendtartást, a várat biztosító szolgálatot szabályozó utasításokban a virrasztók, cirkálók szolgálatáról és a kaput elzáró sorompó kezeléséről intézkedik. Érdekes, hogy volt néhány német vagy más idegen nyelvből származó szakkifejezés, amelyet – nem tudjuk, miért – nem helyettesítettek megfelelő magyar megnevezéssel,

²⁸⁸ KONCZ 1894a.

²⁸⁹ LUKINICH 1913; KONCZ 1892.

²⁹⁰ KONCZ 1890, 586. (Az idézett közlemény címében helyesen Székelyhíd vára szerepel Huszt helyett – S. A.)

²⁹¹ KEMÉNY 1910.

²⁹² KONCZ 1895.

²⁹³ Janicsár (S. A.).

²⁹⁴ KONCZ 1895; MARKÓ 1929a.

²⁹⁵ MERÉNYI 1896.

hanem az idegen szót magyaros kiejtéssel használták, bár ezek helyett jó magyar szót is találhattak volna. Ilyenek például minden várbeli leltárban előforduló Czaigház, Czaigbort, azaz *Zeughaus*, magyarul fegyvertárnak, *Zeugwart*, magyarul szertárosnak mondható elnevezések.

Érdekes írárok Apafi Mihály fejedelemnek utasításai, amelyekben Szeben és Szamosújvár várainak és városainak ad utasítást a katonaság és polgári hatóságok együttműködéséről. A szebeni edictum 1686. július 8-án, a szamosújvári 1682. augusztus 5-én kelt.²⁹⁶ Különösen érdekes a szamosújvári edictum. Részletesen 43 pontban rendeli el a városban, táborban élők számára szükséges utasításokat: „Az jó rend lévén minden dolgoknak lelke és semminemű társaság a törvény és illendő fenyték nélkül meg nem állhatván.” Kitűnő megnevezéseket használ a tábori rend, szekérmesterek, tábornokok szolgálatának ismertetésénél. Este mindenki a táborba „betakarodjék”. Dobbal, trombitával kell jelezni a „készülést”, „felülést”.²⁹⁷ Az egész hosszú utasítás könnyen érthető, magyaros jó nyelven fogalmazott írás.

A valószínűleg a Felvidékről Erdélybe bujdosott magyarok tábora számára készült egy utasítás 1667/68-ban, *Bujdosó magyarok hadi szabályzata*. Megmagyarázza, „a tábori jó rendtartásért ezeket kell considerálni”²⁹⁸ és szorgalmasan megtartani”.²⁹⁹

Esterházy Pál iratai közt találta Thaly Kálmán az 1683-iki táborozás alkalmával kiadott utasításokat, hadi törvényeket, a hadak felosztását, azaz hadrendjét tartalmazó írást: Az egyéb *Hadi Törvények és szokások kívül, melyeket minden vitézlő embernek tudnyi köll, szükséges hogy az velünk járó hadak ezekhez is alkalmaztassák magokat*.³⁰⁰

Thököly Imre főhadiszállásán készült 1675-ben Ecseden egy utasítás: *Udvári és több hadnagyimnak, tizedeseimnek való tanúság... Fegyelmi szabályok, menetek alatti magartásra utasítások*. Olvashatjuk benne a már begyökerezett szállásosztó, fegyverhordozó, társzeker, csatázás jó műszavakat.³⁰¹

Thaly Kálmán talált a Batthyány család körmendi levéltárában egy kis hadtudományi kéziratot 1690-ből. Írója gr. Batthyány Ádám, Zrínyi Miklós jó barátja, fegyvertársa, majd utóda a horvát báni székhelyben. Hosszú latin cím: *Mars politicus...* stb. után megadja a munka magyar címét: *Okos Hadviselő, avagy Bölcs Hadi Vezér különféle híres-neves hadviselők példáiból származott maximái és tudománya*.³⁰²

Voltaképpen félbemaradt, befejezetlen töredék, inkább csak egy esetleg tervezett munkának vázlata vagy kivonata. Úgy látszik, hogy Batthyány Zrínyitől kapott kedvet az írásra, és szándékában volt valami nagyobb munkát írni. Kézirata nyers fogalmazvány, tele törlésekkel és javításokkal. Amolyan hadtörténelmi példatár lehetett volna, mert igen sok, főleg a római klasszikus világból vett hadtörténelmi példát sorol fel, amelyekhez hasonlókat bizonyára

²⁹⁶ KONCZ 1891a; KONCZ 1891b.

²⁹⁷ KONCZ 1891a, 295.

²⁹⁸ Megfontolni (S. A.).

²⁹⁹ KONCZ 1894b.

³⁰⁰ THALY 1883, 37.

³⁰¹ SZENDREI 1889b, 294.

³⁰² KONCZ 1891a, 273.

Zrínyi kézirataiban olvashatott. Batthyány nem rendelkezett kellő írói készséggel. Thaly áttanulmányozta a kéziratot, és az volt a benyomása, hogy „írálya emelkedettség nélküli, köznapi, úgyhogy Zrínyi klasszikus szépségű, magvas és erőtelj stylusának még csak árnyéka sem lehet [...] irodalmunk nem sokat veszített vele, hogy szerzője be nem fejezte”.

Ha igaza is van Thaly-nak, mégis meg kellett erről a kis írásról is emlékeznünk, mint a 17. század magyar katonai irodalmának egyik, bár erőtlen szárnypróbálgatásáról.

Ugyancsak a 17. századból ismerünk két katonai esküszöveget. Mind a kettő 1677-ben készült. Tartalmuk általában azonos a későbbi századok eskümintáinak szövegével. Az egyiket Rhédey Ferenc főkapitány Kolozsváron rendelte el, a másik pedig a Somlyó várában parancsoló kapitányok eskümintája.

Mind a kettőben még sok a latin kifejezés, de szerkesztésük és magyar nyelvezetük ünnepélyes, komoly és határozott. A Rhédey-féle esküben megfogadja az esküt tevő, hogy: „Az én kegyelmes uramnak és édes hazámnak s ez véghelynek barátjának barátja, ellenségének ellensége leszek [...] és magamat mindenekben úgy viselem s alkalmaztam, mint az szegény haza java és előttem levő tiszteim parancsolatjuk fogja kívánni.”

A Somlyó vári kapitányok esküjének befejező mondata: „Esküszöm, hogy a somlyai kapitányságnak tiszteiben élömbe adott vagy adandó instructióim szerint mindenekben igaz és hű leszek.”³⁰³

Nagyon érdekes és az akkori kor magyar katonai nyelvére jellemző írás Tolnai Szabó Gábor református püspök, Wesselényi Pál, Thököly Imre alvezére seregcsaportja tábori lelkészének egy prédikációja. A ref. egyházi irodalomban nyilvántartott több munkája közt a Szent Had nevű írásában olvasunk egy hosszú prédikációt, amelyet ő Wesselényi táborában mondott el. A 34 lapra terjedő írás katonai szempontból nagyon érdekes, mert az akkori korban természetes hitbuzgalmi és bibliai idézetek magyarázó része után áttér a katonaelet mezejére, és zamatoss nyelvezetben adja elő véleményét a katonai erkölcs, becsületérzés kötelezettségeiről, és harcászati kérdésekről, úgy, amint az a 17. században kívánatos volt. A prédikáció 1676-ban készült. Vázolja, hogy milyennek kell lenni az igaz becsületes magyar katonának. Okos tanácsokat ad, hogy miképpen kell és lehet a szegénylegényekből és gyűlevész néphadból használható, engedelmes és fegyelmezett hadinépet formálni „a haza megtartásának szolgálatjára”. Írásmódján látszik, hogy katonái közt él és forgolódik, tud az ő nyelvükön hozzájuk szólani. Elismerésre méltó szakértelemmel tudja beleilleszteni mondanivalóit az egyházi beszéd gondolatmenetébe, még akkor is, ha kevésbé fontos katonai dolgokról ír, pl. a későbbi tábori csendőrségi szolgálatról, amit ő helyes magyarsággal „hátral járó sereghajtók”-nak nevez. De értelmes mondanivalói vannak a harcászat és egyéb haditevékenység, mint pl. a felderítő szolgálat kérdéseiről is. Idézem írásának néhány mondatát: „A hadakozás módjának rendesnek, illendőnek kell lennie.” „Ha kardra kél a dolog, ama fene kegyetlenséget, a ragadozást, prédálást erős parancsolattal a vitézleő rend között tilalmazni felette igen szükség.” „Strázsamesterek, melyeket előállítanak a serény vigyázásra, cirkálásra, szorgalmatos gondot viseljenek, mely

³⁰³ LUKINICH 1914, 476.

egyik lelke a tábornak, hogy valamiképpen vigyázatlanságban a nép ne találtassék és így az ellenség miatt prédára ne jusson.” „Az ütközetnek elején a sereget hadimesterséggel elrendelje intézze, aminémű rendet kíván az ellenségnek hadi dispositiója.”³⁰⁴

A Rákóczi-szabadságharc kitörése előtti időből van még egy magyar szabályzatfordításunk. Szerzője báró Palocsay György, akkor még a császári seregben szolgáló huszárcapitány, később Rákóczi brigadéros, aki 1702-ben lefordította az I. Lipót király idejében készült szabályzatot huszárai számára magyar nyelvre.³⁰⁵

A szabályzat eredeti német szövegét ifj. Fejérpataky László találta meg, hogy hol, azt nem tünteti fel, csupán annyit ír: „kutatásaim közben sikerült I. Lipót császár katonai szabályzataira bukkannom”. Az egész, 60 pontból álló szabályzat részletes magyar kivonatos fordításban közli a *Ludovika Akadémia Közlönyének* 1877-ik évfolyamában. Ez a magyar fordítás így tehát nem tekinthető a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetére jellemző írásnak, hiszen majdnem 180 évvel később készült. De tudunk annak egy egykorú magyar fordításáról, amit Palocsay György huszárcapitány, a Gombos Imre tábornok ezredében szolgáló főtiszt készített, hogy huszárijainak e szabályzat rendelkezéseit anyanyelvükön megmagyarázhassa. Ezt a kéziratot Thaly Kálmán találta meg, amikor 1873-ban, tehát pár évvel a fent említett Fejérpataky-féle publikáció előtt, a szépeességi levéltárak meglátogatása alkalmából a báró Palocsay család levéltárát tanulmányozta át. Sajnos nem másoltatta s nem hozta magával a magyar szöveg hiteles másolatát, így tehát annak teljes tartalmát nem ismerjük. Thaly erről a *Századok* 1873-ik évfolyamában számol be. Így jellemzi Palocsay fordítását: „nyelvünk akkori állapotához mérve, elég sikerült”. De megemlíti azt is, hogy Palocsay kézírata végén közöl néhány eskümintát, tisztek, zászlósok s legénység számára. A zászlótartó esküjét szó szerint is közli. Ebből meg lehet ítélni Palocsay stílusát és katonás jó magyar nyelvezetét. Valószínű tehát, hogy az egész szabályzatfordítás is ilyen jól sikerült. Ezzel tehát a magyar katonai nyelvnek jó példáját ismerhetjük meg a 18. század legelső évéből. Csak rövid részletet mutatok itt be, állításom igazolására. A zászlótartó esküjében: „Kegyelmed fogaddja és esküszik, hogy kész leszen Kegelmetek a zászlók mellett az életét fel tenni, úgy hogy ha jobb kézen, a melyben a zászlót tartja Kegelmetek, meglövettnék, vagy megsebesíttetnék; azon zászlót Kegelmetek bal kézben fogja venni s tehetsége szerint nem engedi, fogja; hogyha pedig az ellenségtől meggyőzöttettnének és ezen zászlókat meg nem tarthatná, abban magát betakarni és a mellett utolsó pihenéséig életét nem fogja hadni.” Kifogástalan, minden germanizmustól vagy latinosságtól mentes magyar írás.

³⁰⁴ INCZE 1934.

³⁰⁵ THALY 1873, 173; FEJÉRPATAKY 1877, 164.

II. RÁKÓCZI FERENC KORSZAKA

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében a Rákóczi-szabadságharc katonai irodalma nevezetes fejlődést, megállapodást mutat. Az eddig szórványos, töredékes és a szükségszerűen esetleges magyar katonai szabályzatok folytatásaképpen kiterebélyesedik és mondhatnók, állandósul a magyar katonai nyelv. És megjelennek legelőször nyomtatásban az első katonai munkák. Tehát megindul a tulajdonképpeni magyar katonai irodalom, amelynek részei általános szabályzatok, edictumok, különféle irányú reglamentumok és különböző részletkérdésekkel foglalkozó utasítások. Thaly egyik könyvében, az *Irodalom- és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból* című munkájában külön fejezetet szentel a magyar katonai irodalomnak ismertetésére a 18. század elején³⁰⁶ és gróf Forgách Simon kuruc tábornagy irodalmi tevékenységének vázolására. Abban teljesen igazat adunk neki, hogy „a magyar katonai nyelv a hadtudomány és katonai irodalom terén utat tört anyanyelvünkön a nemzet lelkéhez”. Nagy érdemet tulajdonít ebben Forgách Simonnak, akiről tudjuk, hogy ő adta ki legelőször nyomtatásban, Rákóczihoz szóló lelkes ajánlással, Zrínyi *Török Áfiumát*. Forgách művelt, jó íráskészséggel bíró ember volt, aki szívesen vetette gondolatait papírra. Több kézíratos munkáját ismerjük, ezek azonban nem kizárólag katonai írásművek, hanem általános politikai és egyéb vonatkozású gondolatok, tervek és javaslatok gyűjteménye.

Magyar nyelven írt katonai szakmunkái közül említésre méltók a következők:

1. *Projectum, mi módon Ő Főlsége az ország conservatiójával continuálhatja az török ellen való hadakozást*. A császár serege magyar ezredei számára magyarul írt munkából 19 pont maradt meg. Valószínűleg 1696 és 99 közt, tehát még Rákóczi fellépése előtt készült. 1705. augusztus 27-én, már mint az erdélyi kuruc hadsereg tábornoka, írt egy emlékiratot, és azt Rákóczi elé terjesztette. Hadvezéri tapasztalatokkal és világos helyzetmegítéléssel átgondolt javaslatait és véleményét tárja fel ez a hat fejezetre tagolt emlékirat. De ezeknél értékesebb az az írása, amelynek címe: *Rákóczi discursusai avagy II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a magyar nemzet örökösítését tárgyaló gondolatai*. A címet Császár Ferenc, a 48-as szabadságharc idejében élő író adta, amikor Forgách kéziratát az 1848-ban megjelenő sorozat, *A magyarok történetéhez* első füzeteként kiadta. Kezdetben vitás volt, hogy ezt a munkát talán maga Rákóczi írta, vagy pedig Forgách a fejedelemmel folytatott beszélgetései alapján fogalmazta meg, de Thaly meggyőzően bizonyítja, hogy az Forgách munkája. A 35 discursusból álló mű első 18 fejezete közjogi, államkormányzási kérdésekkel foglalkozik, s a 19. fejezettől kezdve kizárólag katonai,

³⁰⁶ THALY 1885, 299 és köv., 269 és köv.

béke- és háborús problémák, szervezési, harcászati s egyéb katonai ügyekről mondja el véleményét. Thaly szerint is „szép magyarsággal, s meggyökerezett Austria-ellenes, kuruc szellemben írott mű”. Minden sorából kiérzik a katona, a hadvezér. Szövegében sok hasonlóságot találunk Zrínyi írásaival. Valószínű tehát, hogy Forgách nemcsak az *Áfiumot*, hanem Zrínyi többi hadtudományi munkáinak kéziratait is ismerhette. Így például ő is azt vallja, mint Zrínyi, hogy a mezei had, azaz a könnyű lovasság: „nem arra való, hogy szemközben megharcoljon a némettel, hanem hogy szüntelen csatázzon, az ellenség tábora körül légyen [...] lármáskodjék, nyugtalanítsa az ellenség táborát, és nyelveket fogjon”. A „nyelvek” megnevezést már Zrínyi idejében és azóta állandóan, még Rákóczi idejében is általánosan használták az olyan hadifoglyok megjelölésére, akik hajlandók híreket mondani csapataik helyzetéről, terveiről.

A munkát Thaly megállapítása szerint Forgách 1710 elején írta. Ezzel az akkori magyar katonai irodalmat egy értékes, sajnos hadtörténészeinktől eddig még kellően nem méltatott írással gyarapította.

A kuruckor-beli magyar katonai nyelv történetének azonban nem Forgách írásai, hanem a főleg Rákóczi kezdésére alkotott és nyomtatásban is kiadott szabályzatok a legfontosabb emlékei. Szövegükből kicsendül egy már megállapodott katonai írásmód, amely a még gyakran előforduló latin kifejezésektől eltekintve már egészen katonás, magyaros. Nincs benne semmi mesterkéeltség, nincsenek benne erőltetett, nyakatekert új műszavak, hanem egész szövegük a nép nyelvén beszélő művelt írók munkája, akik a magyar nép szókincséből átvett fogalmakat könnyen be tudták illeszteni a szabályzatok katonás szabatoságába. Ez érthető, hiszen e nagyobb jelentőségű és nyomtatásban is kiadott munkák szerkesztői közt találjuk magát a fejedelmet, a ragyogó íráskészséggel bíró Bercsényit s két gyakorlott, jó tollú írómunkatársát, Ráday Pált, a fejedelem titkárát és bizalmas belső emberét és Kajaly Pál hadbíró.

Thaly könyvében még csak 12 ilyen, érdekesebb és nagyobb jelentőségű szabályzatról tesz említést. Azóta már sikerült még több ilyen tárgyú iratot felkutatnunk. Az összes eddig napvilágra került hadiszabályzatokról egy összefoglaló tanulmányt nyújt a *Hadtörténelmi Közlemények* 1954. évfolyamában megjelent részletes értekezés.³⁰⁷ Ez a tanulmány célszerű csoportosításban ismerteti a szabályzatok és egyéb ilyen természetű írások lényegét, keletkezéstörténetét. Azt tudjuk, hogy Rákóczi, amikor a szabadságharcot megkezdte, egész annak befejezéséig elsőrendű feladatnak tekintette egy állandó reguláris hadsereg megszervezését, mert szilárd meggyőződése szerint csakis ilyen haderővel lenne képes a császári sereget döntően megsemmisíteni. Az állandó hadseregek felállításához és vezetéséhez azonban elkerülhetetlenül szükségesek annak életét szabályozó írásbeli regulamentumok.

A Rákóczitól és alvezéreitől a szabadságharc első időszakában kiadott írásbeli utasítások, szabályzatok csak fokozatosan lettek általános érvényűek az egész kuruc haderő számára. A háború első időszakában még nem is lehetett volna egy általános érvényű,

³⁰⁷ MARKÓ-TÓTH 1954.

központilag megfogalmazott szabályzatot összeállítani. A későbbi regulamentumok keletkezése együtt halad a hadsereg szervezetének megszilárdulásával. Az első ilyen rendszeresebb, szolgálati szabályzat jellegű munka, amelyet röviden *Hadi Edictum*nak neveztek el, 1705. május 1-jén készült Egerben, a fejedelem akkori főhadiszállásán. Ez a munka azért is érdekes, mert ez alkotta a későbbi, az ónodi országgyűlésen hivatalosan is elfogadott és *Articulusok, Edictumok és Törvények* címen törvénybe iktatott *Regulamentum Universalének* [sic!].³⁰⁸ Rákóczinak ez a két katonai szabályzata és a többi itt még említendő szabályzata már egy kialakult, nyelvészeti szempontból is megfelelő katonai nyelv képét mutatják. Az Egerben kiadott Edictum 12 fejezetre tagozódik, és a katonai élet minden vonatkozásait érintő intézkedéseket tartalmaz. 29 nyomtatott oldalra terjed. Az utolsó, XII. fejezete, *A bírónak tisztiről és némelly környül álló dolgokról* a katonai törvénykezés, hadbírói eljárás szabályozásával foglalkozik. Hogy miért nem vitte Rákóczi ezt a kétségtől alapvető szervezési munkát már a Szécsényben 1705 nyarán tartott gyűlés elé – nem tudjuk. Nagy kár volt. Mert ha ezt a mindenki által jól érthető magyar nyelven írt szabályzatot már akkor, a szécsényi gyűlésen elfogadják, akkor a kuruc hadinép katonai értékének sokkal magasabb fokát érthette volna el már akkor, a felkelés első éveiben.

1706-ban még egy nyomtatott edictum látott napvilágot Nagyszombatban. 22 oldalon 47 pontban foglalja össze *Hadi Regulák avagy Articulusok* címen a rendtartás fontosabb határozványait.³⁰⁹ Ha összehasonlítjuk a munka szövegét az 1705-ben kiadott Articulusokkal, megállapíthatjuk, hogy katonai nyelv szempontjából, stílus-szabatosság szempontjából is haladást mutat.

De a kuruc kor katonai nyelvének legmeggyőzőbb és legkitűnőbb eredménye az Ónodon bemutatott *Regulamentum Universale*. Ennek előkészítésén már hónapok óta dolgozott egy külön bizottság Besztercebányán, Bercsényi Miklós vezetésével. A fogalmazás szabatos munkája Kajaly Pál főhadbíró íráskészségét dicséri. Nem túlzás az a megállapítás, hogy: „A katonai regulamentum és Edictum Rákóczi hadvezéri tevékenységének legkitűnőbb eredménye.”³¹⁰ A gyűlés berekesztése előtti napon, június 21-én került sor a hadiügyek megvitatására. Az ülésen Sennyey István elnökölt, a szabályzat szövegét Kajaly Pál és Vay Ádám udvarmester ismertették.

A *Regulamentum Universale* gördülékeny, szép magyarsággal van írva. Történelmi példákkal bizonyítja bevezetésében, hogy katonai sikereket csakis fegyelmezett, tanult seregekkel lehet elérni. Ezért itt az ideje, hogy a tanulatlan hadinépből rendes katonaság alakuljon és hogy „tudhassa mind a vitézljő rend, mind a Commissariat, a Nemes Vármegeyék, Szabad Királyi Városok és azoknak minden lakosi, mihez kellessék kinek-kinek magát alkalmaztatni, kihez folyamodni, kitől keresni történhet: bajának orvoslását” – így tehát a már eddig kiadott regulamentumok, utasítások helyett most egy összefoglaló

³⁰⁸ MARKÓ-TÓTH 1954, 154.

³⁰⁹ MARKÓ-TÓTH 1954, 165.

³¹⁰ WELLMANN 1938, 98.

szabályzat készült. Rákóczi szabadságharcának írásbeli emlékei közt ez a *Regulamentum* és az alább közlendő, ezzel szervesen összefüggő írások a katonai nyelvnek most már megállapodott alakban megnyilatkozott legszebb példái. Ezzel összefügg, és e szabályzat második részét képezi a Haditörvénytár. Ez a munka azért is fontos, mert a legelső összefüggő magyar katonai büntető törvénykönyv.³¹¹ Benne olvashatjuk a kifogástalanul képzett magyar hadbírói eljárásoknál szükséges műszavakat.

Készült a *Regulamentum Universalénak* még egy, kissé átalakított fogalmazása is, de ez csak kéziratban maradt meg. Erdély különleges viszonyaira alkalmazva. Készült Töketerében 1707. szeptember 3-án, tehát az ónodi gyűlés után. Tartalma lényegében egyezik az ónodi *Regulamentummal*.

A 8 évig tartó kuruc háború alatt kiadott számtalan edictumról, írásban vagy nyomtatásban kiadott szabályzatról, utasításról szükségtelen külön megemlékeznünk, mert ezek nyelvtörténeti szempontból új adatokat az akkori magyar katonai nyelv fejlődésére nem hoznak. Meg kell említenünk azonban két munkát. Az egyik katona-közigazgatási szempontból fontos, a másik pedig egy megerősített város életét szabályozó érdekes utasítás.

Bercsényi aláírásával jelent meg Bajmócon a *Regulamentum Particulare*, amely a hadsereg hadbiztosi szolgálatát, a fizetést, élelmezési, felszerelést irányító közegeknek ad utasítást, vagyis a „Hadi Commissariatust” szolgálatát szabályozza. Félhasábosan, magyar és latin nyelven adták ki. A magyar szövegben, amelyet Bercsényi fogalmazott, felismerhetjük az ő szabatos, kitűnő írásmódját.

Egy részletes várvédelmi utasítást nyomtatásban őriz a Hadtörténeti Intézet levéltára. Ezt a példányt a címzése szerint Dessewffy Ferenc eperjesi várkapitánynak küldték. Nagyon érdekes, mert míg eddig, Zrínyi Miklós korában, előtte és utána csak rövid, esetleges várvédelmi szabályzatok kézíratait ismertük, most egy nyomtatott, részletes, könnyen érthető magyarsággal szerkesztett szabályzat ismerteti a kuruc hadseregben 1705-ben elrendelt várvédelmi utasításokat és egy megerősített vár belső szolgálatát, életét.³¹² Az őrsegelosztás módját így határozza meg: „Az istrálásra ebéd előtt vagy ebéd után kell-e menni, áll a kapitányon, melyre is dob szóval adassék jel, hogy a kiknek a strására való menetelre parancsolatjuk vagyon, maguk seregekbéli Strásamester házához gyülekeznek. Onnét rendelt seregben Tisztekkel együtt a piatzra menvén, a Fő Strásamester által renddel (mint ütközetre szokás) kiállítassanak és a Tisztek valamely süvegből sors szerint cédulát vonván, ki mellyik strására rendeltetett, tsak akkor, és nem elébb tudassék meg.”

Érdekes ez az utasítás azért, mert a katonaélet egy más részletkérdéséről, a várakban, városokban való szolgálatról tudunk meg abból sokat, és megismerjük az ezzel kapcsolatos katonai szakkifejezéseket.

³¹¹ CZIÁKY 1924, 5.

³¹² Teljes szövegét közzétettem a *Magyar Katonai Szemle* 1931. februári füzetében; MARKÓ 1931.

Még egy ilyen várvédelmi szabályzatot ismerünk. Ez Rákóczinak az utolsó ilyen természetű edictuma, amelyet 1711. február 10-én, tehát 11 nappal az országból való végleges távozása előtt adott Rochefort francia-kuruc őrnagynak, a munkácsi vár parancsnokának. Hosszú utasítás, mely már nyomtatásban nem jelent meg, de az *Archivum Rákóczianumban* olvasható.³¹³ A fogalmazásban felismerjük Rákóczi írásmódját és mindenre kiterjedő figyelmével nemcsak a vár védelmét köti a parancsnok lelkére, de intézkedik „a jól rakott profuntház,”³¹⁴ malmoknak conservatiójáról, a sütő- és épületre való fának behordásáról” stb., de különösen fontosnak tartja, hogy a várőrségnek legyen legalább egy évre való „peszmeg”-e. A peszmeg, azaz kétszersült kifejezést már Zrínyi korában használták.

Rákóczi korának katonai irodalmi termékei közé tartozik a nemesi compánia, Rákóczi testőrségének életét szabályozó három munka.

Tudjuk, hogy a fejedelem ezt a tanultabb fiatal emberekből álló testületét nem személyének védelmére szervezte, hanem azt egy magasabb rendű katonai nevelő-intézetnek tekintette, ahol az ifjak a katonai szolgálat mellett megtanulták a diplomáciai szolgálat lényegét is. Ezekből szerette volna Rákóczi a nemzet magasabb katonai és polgári vezető szerepeire alkalmas férfiakat kiválasztani.³¹⁵ A nemesi társaság, vagy mint közönségesen hívták, a gavallérok kompániájának szervezetével, alapszabályaival és szolgálati rendtartásának kérdéseivel három írásmű foglalkozik. Ezek: Az *nemesi kompánia projectumi*, Az *nemesi társaság seregének rendi* és Az *nemesi társaságbeliek edictuma*. Mindhárom munkának nyelvezete kifogástalan, hiszen a szövegezés nagy részét maga Rákóczi végezte. A katonai nyelv szempontjából azért érdekes, mert megismerjük azokból a belső udvari szolgálatra és az akkori katonai erkölcsi életre vonatkozó utasításokat, azoknak magyaros leírását.

Ilyen vonatkozásban még meg kell emlékeznünk Rákóczi titkárának, Beniczky Gáspárnak naplójáról is, amelynek sok részlete a kuruc világ katonaéletének szakszerű, szépen megfogalmazott részlete az akkori magyar katonai irodalom fejezetei közé sorolható.³¹⁶

Rákóczi mindjárt a szabadságharc kezdetén behatóan tanulmányozta a császári seregben akkor már használt szabályzatokat. De több külföldi katonatudományos és szolgálati könyvet is beszerzett, hogy azoknak használható adatait készülő szabályzataiban felhasználhassa. Különösen érdekeltette őt egy Frankfurt am Mainban 1685-ben kiadott munka: Georg Andreas Böckler: *Schola Militaris Moderna oder neuvermehrte Kriegsschule*. Ezt a munkát annyira fontosnak és használhatónak ítélte, hogy megbízta Szent Iványi Jánost, egyik udvari ezredének ezredesét, hogy azt magyarra fordítsa.³¹⁷

³¹³ AR I/III. 572–590.

³¹⁴ Élelemraktár (S. A.),

³¹⁵ MARKÓ 1934, 86–98; MARKÓ 1933.

³¹⁶ BENICZKY 1866.

³¹⁷ Szent Iványi levele 1708. április 10-ről az Országos Levéltár Rákóczi gyűjteményében és a fejedelem válasza április 25-éről Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Prot. Rák. IV.

Nagy kár, hogy ez a magyar fordítás eddig nem került napvilágra. A magyar kuruc katonai nyelvnek bizonyára érdekes terméke lenne.

Az elmondottakból kitűnik, hogy Rákóczi hadserege számára sok, igen alaposan átgondolt és gondosan, jó magyar nyelven szerkesztett szolgálati szabályzat, utasítás, edictum stb. készült, sőt azok fontosabbjai nyomtatásban is megjelentek. A katonai életben azonban nem csupán szolgálati szabályzatokra van szükség, hanem a katona egyénenkénti kiképzését, a szakaszokban, századokban való mozdulatok, vonulgatások, főleg pedig a puska használatát egységesen szabályozó rendelkezések is kellenek, hogy a csapat kiképzésének egyöntetűsége biztosítva legyen. Az ezeket a rendelkezéseket összefoglaló munkát, amelynek a lényege a rövid vezényszavak alakjában közölt parancsok tanítása, nevezzük gyakorlati szabályzatnak. Amíg a harceszközök egyszerűek voltak, csak szálfegyverek stb., és a harcra kifejlődött csapatoknak egyszerű hadmozdulatokat kellett csupán végrehajtani, hogy az ellenséggel összecsapjanak, ilyen gyakorlati szabályzatra még nem volt szükség. Ez a magyarázata annak, hogy a császári seregben az első ilyen természetű szolgálati könyv is csak 1734-ben jelent meg. Regal: *Reglement über ein Kayserliches Regiment zu Fuss* címen Nürnbergben. Az ezredesek addig maguk szabályozták csapataiknak gyakorlati kiképzését. Pár év múlva, 1737-ben jelent meg azután a III. Károlytól jóváhagyott első általános szabályzat *Regulament und Ordnung* címen. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy Rákóczi idejében a kuruc hadsereg számára még nem készült el ilyen szabályzat. De hogy ennek előmunkálatai már folyamatban lehettek, és ha a szabadságharc tovább folyik, bizonyára ki is adott volna Rákóczi ilyen gyakorlati magyar szabályzatot, annak bizonyítéka egy írásban megmaradt töredék.

Rákóczi nemes testőrségében szolgált egy ideig egy Baditz Imre nevű testőr. A Baditz családnak Szilsárkányban, Sopron megyében a múlt század hatvanas éveiben még ott levő levéltárában talált Thaly Kálmán egy érdekes feljegyzést. Baditz testőrnek a testőrség életével foglalkozó egyik iratára feljegyezve 36 magyar vezényszót talált, amelyek a fegyverrel való kiképzést és a lövésre való felkészülést oktatják. Kifogástalan magyarsággal írt vezényszavak. Persze figyelembe kell vennünk azt, hogy az akkor nehézkes puskával való bánásmód, a töltés, elsütés és az ahhoz megkívántató kéz- és testmozdulatok szintén nehezkesebbek voltak, mint a 19. század könnyű, gyorsan tölthető puskáival. „Fel a fegyvert!”, „Készülj a tüzeléshez!”, „Pofához a fegyvert!”, „Adj tüzet!”, „Fojtsd meg kétszeri ütéssel a töltést!”, „Karodra a fegyvert!”, „Fordulj helyre!” és a többi vezényszó mind érthető, kifogástalan szóképzésű magyar elnevezések. Elfogadhatjuk Thaly megállapítását erről a Baditz-féle vezényszósorozatról: „e vezényszavak mindnyája igazi magyaros, a legtöbb még jellemző és gyakorlati hangzatossággal is bír”.³¹⁸

Egy régebbi magyar hadtörténet-kutató, dr. Sztripszky Hiador *A magyar vezényszó történetéhez* című értekezésében³¹⁹ beszámol egy érdekes írástöredékről, amelyet Erdélyben gróf Kemény János gyűjteményében talált. Összefüggés nélküli, fakó,

³¹⁸ THALY 1868, 741.

³¹⁹ SZTRIPSZKY 1909, 123, 213 és köv.

szakadozott papírlap. Címe: *Exercitium militare*. Összesen 67 vezényszóból áll az a töredék. A vezényszavak egy része tiszta, helyes magyarsággal van írva, azok azonban, amelyek csapatmozdulatokra vonatkoznak, erőltetett magyaros fonetikával mondott német kifejezések. „Két klidből (*Glied*) formálatok hármat!” „Plotony (*peloton*, szakasz) szerint tüzet!” „Sassérozzatok!” (Helyet változtassatok.) „Aufmassérozni, Czuggal retirálni!” „Svadronnyal formálni cárét!” (Lovasszázaddal négyszögalakot képezni.) „Svingolni!” (*Schwencken*, kanyarodni.) stb. Hogy ez a szabályzatrész mikor készült, azt Sztripszky pontosan nem állapíthatta meg, de a papír minőségéből, a betűk és írás alakjából helyesen következtette, hogy azok a 17. század vége felé és a 18. század elején lehettek használatban. Hogy erről a jegyzékről miért nem tettem említést már értekezésem előbbi fejezetében, annak magyarázata az, hogy ezt a szabályzattöredéket vagy talán az egész szabályzatot Rákócziék ismerhették, és annak kifejezéseit használhatták is, mert az előbb említett Baditz-féle szabályzatnak a legtöbb vezényszava szóról szóra megegyezik a Kemény-féle sorozat szavaival, sőt több Baditz-féle vezényszónak még a sorszáma is majdnem azonos a Kemény-féle töredékkel. Márki Sándornak Rákóczi szabadságharcát leíró háromkötetes munkájának II. kötet 152. és 653. oldalain a *Kuruc vezényszavak* címen szintén itt tárgyalja és fotókópiában is bemutatja ezt a jegyzéket.

Hogy az ilyenforma németes kifejezésen kívül találunk-e más nyelvből származó kifejezéseket Rákóczi magyar katonai nyelvén, annak nincs sok nyoma. A francia tisztektől azonban megmaradt a mindennapi katonai nyelvben egy-két magyarosított szó. Ilyen például a „pajzán” kifejezés, ami kuruc írásokban „pajzán ló”, „pajzán nyereg” kifejezésekkel kapcsolatban olvasható. Pajzán itt nem valami ficánkoló ló tulajdonságát jelzi, hanem azt, hogy a francia tisztek a parasztoktól (franciául *paisan*) vásárolt lovakat *paisan* lónak nevezték, az „oskolás”, azaz betanított lótól való megkülönböztetésül. Pajzán nyereg pedig a magyar falusi egyszerű nyereg volt.

Többször találkoztam, főleg Bercsényi leveleiben ezzel a szóval: „makány”. Értelme nem volt világos nekem, és semmiféle magyar szóhoz való rokonságát sem lehetett megállapítani. Míg végre rájöttem, hogy ez is egy francia szó magyarítása. Franciául nevezik a lócsiszárt, és átvitt értelemben olyan embert, aki mint a lócsiszár, sokat vándorol ide-oda és egyúttal kémszolgálatot is végez, „*maquignon*”-nak. Így most már érthető, ha Bercsényi írja: „makányom azt a hírt hozta [...]”.

A Rákóczi-kor magyar katonai nyelvénél történetében végül egy igen értékes írásról emlékezhetem meg. V. Windisch Éva találta meg kutatásai során Rákóczi Ferencnek egy hadtudományi értékű és különösen azért nevezetes írását, mert ez a fejedelemnek – levelein, beszédein, ismert imáján kívül – egyetlen hosszabb magyar nyelvű munkája.³²⁰

A munka címe: *Hadakozó embernek tanító scholája*. Úgy látszik, nagyobb munkának tervezte, de csak 19 folio oldalra terjedő része készült el. Windisch Éva helyesen állapítja meg a kézirat értékéről, hogy „egészében véve gyakorlati célkitűzése ellenére, irodalmi alkotásnak tekinthető”. Hadtudományi szempontból azért nevezetes, mert

³²⁰ V. WINDISCH 1953. Közli a Rákóczi-kézirat teljes szövegét.

a „hadtudomány fejlődése Zrínyi óta nem sokat haladt előre Magyarországon”, ezért „mint a katonai műnyelv továbbfejlesztésére irányuló kísérlet érdemel figyelmet”. A bevezetést és az első két fejezetet Rákóczi írta, ezek *A hadi disciplináról* és *Az hadakozásnak fejeiről, az országgló Fejedelemeiről* című részek kétségtelenül Rákóczi fogalmazványai, a szabadságharc delelőpontján túlhaladt nemzeti mozgalom eddig leszűrt tapasztalatait tükrözi vissza. A következő két fejezet: *Az Fő Generálisról* és *Az Táborozásnál* szóló részek egy egykorú francia hadtudományi munka Rákóczi készítette fordításai. A munka születésének időpontját Windisch Éva helyesen határozza meg annak tartalmából.

1707 őszétől kezdve Patak, Szerencs, Tokaj, Kassa volt Rákóczi főhadiszállásának székhelye. A téli hónapokban több ideje volt az olvasáshoz, íráshoz. A francia tisztekkel való gyakori találkozása, beszélgetése – amikről Beniczky Gáspár, titkárának ez időből való naplójegyzetei is tanúskodnak – ösztönözhette őt arra, hogy behatóan foglalkozzék egy francia hadtudományi munkával és annak lefordításával. Az eredeti kéziratot Windisch Éva az Országos Levéltár Rákóczi-anyagában találta meg. A szöveg első részét Rákóczi valamelyik titkárának mondta tollba, a második részét maga kezével írta. A szöveg több utalása arra mutat, hogy Rákóczi ezt a munkát 1707 nyarán kezdte meg, s 1708 márciusában szakította félbe, amikor a sziléziai expedíciójának előkészítése minden idejét lefoglalta. Hogy kézírata ekkor, március elején íróasztalán feketett, bizonyítja az, hogy a megmaradt szöveg utolsó mondata után Rákóczi franciaországi követéhez, Vetési Kökényesdy Lászlóhoz intézett levélkezdet fogalmazványát írta ugyanerre a lapra 1708. március 11-én. Egyébként a munka keletkezésének ideje egybeesik Rákóczinak azzal az intézkedésével, amellyel Szent Iványi János ezredesét megbízta a már említett német hadtudományi munka lefordításával. Látszik tehát, hogy Rákóczi ekkor foglalkozott komolyan és rendszeresen a külföldi szakirodalom tanulmányozásával, és szerette volna azoknak a magyar viszonyokra alkalmazható tapasztalatait tisztjeivel megismertetni, mert mint írja az előszóban: „nem is annyira panaszkodhatunk Tiszteink bátortalan-ságáru, mint tudatlanságáru”.

A munka két első fejezete Rákóczi ismert, csiszolt, gördülékeny írásmódorával mondja el véleményét a fegyelemről, a fejedelem kötelességeiről. A két fejezet anyagát pedig egy, a francia katonaság körében akkor nagyon ismert katonatudós, több hadjáratot, várvívást végigharcolt francia tiszt, François La Valière 1643-ban írt, de azóta több kiadásban újból megjelent munkájából fordította. A munka címe: *Pratique et Maximes de la Guerre*, azaz a háború, hadviselés gyakorlata és alapelvei. Legutolsó kiadása Hágában, 1693-ban látott napvilágot. Valószínű, hogy a kuruc hadseregben szolgálatot vállaló francia tisztek ezt a könyvet magukkal hozták, s gyakori beszélgetéseik során Rákóczival megismertették. Sajnálhatjuk, hogy csak ez a pár fejezet készült el, mert már ebből a pár oldalból is megállapíthatjuk, hogy Rákóczi tolla alatt a magyar katonai nyelvnek egy újabb kitűnő terméke született meg. A fordítás nem szolgai, de azért az eredeti szöveg értelméhez híven ragaszkodik. Néha érezni, hogy küzd a francia, sokszor szövevényes mondat szerkezeteknek helyes magyar nyelvre való átültetésének nehézségeivel, de mindenre talál kitűnő magyar mondatokat, sőt néhány új szót is csinál. A tüzérséget érthető

módon, hiszen seregében azt a francia tisztek szervezték, következésképpen Artollériának írja, a francia artillerie szót magyarosítva, de egyébként kitűnő magyar műszavakat használ, mint porta, oldalt járó (azaz a sereg előnyomulását oldalt kísérő és védő csapat) stb. Egy maga alkotta meghatározásnak: „rekesz”, magyarázatát is megadja: „Rekesz az a hely, ahol az egész tábori munició és Artollériához tartozó szekerek szoktak lenni, ez mely, mivel magános helyt kíván [azaz a többi csapattól elkülönített helyet] és strázsákkal körülvéttetik, rekesznek neveztetet.” Ha pedig ezt a mondatát olvassuk: „[...] a hadak mindenkor háttal a szekereknek, a mező felé légyenek állítva; a gyalogság kezdi a maga gunyhói avagy sátrai sorját háromlépésnyire a fegyverétül, az melyek mindenkor a sereg eleibe rakatnak egy rakásra”, szinte azt hihetnők, hogy Zrínyi Miklós *Tábori kis tractátájának* egyik pontját olvassuk.

A magyar katonai nyelv Rákóczi alatt érkezett arra a fokra, amelyre alapozva azt könnyen lehetett volna továbbfejleszteni. Most már csak arról lehetett volna szó, hogy az idővel újonnan keletkezett harceljárások, fegyverek, harcászati és gyakorlati szabályzatok számára és a katonai tudományok és irodalom terén, a természetes fejlődés vonalán fejlesszék a nemzet, a nép nyelvével összhangban a különleges, katonai nyelvet. Sajnos ez nem így történt. A Rákóczi-kor után hosszú időre megszűnt a magyar nemzeti hadsereg. S amikor 1848-ban újból talpra állt, és 1868-ban alkotmányos úton újból lehetővé vált egy magyar honvédség, tehát magyar katonaság megszervezése, Zrínyi és Rákóczi magyar katonai nyelve helyett egy erőszakosan képzett és fordított katonai nyelv született meg.

A XVIII. SZÁZAD MAGYAR KATONAI NYELVE

„A Rákóczi korszak utáni évtizedekben – írja Terestyéni Ferenc egyik nyelvtudományi munkájában – a nemzeti törekvések elfojtásával, a nemzeti szellem gyengülésével önálló és állandó magyar hadsereg nem lévén, a magyar katonai nyelv is elkallódott, kiszorította a német.”³²¹

A magyar hadsereg megszűnt, ez igaz, de azért a magyar katonai nyelv mégsem kallódott el teljesen, bár természetesen nem fejlődhetett olyan erővel, mint azt megtehetette volna, ha központilag, magyarul szerkesztett utasítások, magyar szabályzatok láthattak volna napvilágot. De a magyar nyelvet a császári hadsereg magyar ezredeiből nem lehetett kiküszöbölni, s nincs is arra adatunk, hogy az Udvari Haditanács vagy más felsőbb katonai parancsnokságok ilyen tiltó rendelkezéseket adtak volna ki. A magyar katonai nyelv ebben az időszakban, a Rákóczi-szabadságharc befejezése, 1711 után a francia háborúk kitöréséig, 1793-ig, a magyar huszár és hajdú-gyalogos ezredek soraiban tovább élt, mert még a nem magyar származású főtisztok is belátták, hogy magyar katonáikat magyar nyelven kell oktatni. Példa erre Nauendorf altábornagynak az a javaslata 1769-ben, hogy a huszárezredek számára magyar nyelvű szabályzatokat adjanak ki. És ha voltak is ennek a javaslatnak ellenzői, mint pl. maga Hadik András tábornok is, ennek nem politikai oka volt, hanem szakmabeli aggodalom, mert attól tartottak, hogy ha nem a császári hadsereg hivatalos, német szolgálati nyelvén vezetik a magyar ezredek, akkor azokat csak amolyan milícia-féle irreguláris alakulatoknak tekintik, pedig ők teljes értékű csapatok voltak.³²²

Még az insurgents ezredeknél is vita volt ebben. A felkelő csapatok egyik szervezője, Szuhányi Márton helytartósági tanácsos jelenti a felkelő sereg összeállítását irányító Károlyi Sándor tábornagynak: „Disputáltam arrul Öbester Uraimékkal, le akarván vernem azon szándékukról, de nem látnak módot benne, hogy szolgállyanak egyenlő rang mellett a német regimentekkel, ha németül nem exercíroztatik a nép.”³²³

Pedig Hadik András magyarságának elég bizonyítéka, hogy éppen ő adott ki később egy magyar nyelvű szabályzatot ezrede számára, és mint ezredtulajdonos, ezredparancsnokának magyar nyelven küldött utasításokat.³²⁴

A magyar katonai nyelv tehát élt, és ha lassabb ütemben is, de mégis fejlődött ebben a korszakban is, főleg a huszárság és gyalogság életében. Nehezebb volt a helyzet

³²¹ TERESTYÉNI 1955.

³²² MARKÓ 1942, 268–269.

³²³ MARKÓ 1942, 273.

³²⁴ MARKÓ 1944, 182.

a tüzérségnél és a műszaki csapatoknál. Mind a két fegyvernem külföldi, francia eredetű lévén, még Rákóczinál s az utána következő évtizedek császári seregeinél is megmaradtak a tüzér és műszaki szakemberektől használt francia, olasz stb. katonai műszavak, legfeljebb azoknak magyar fonetikához alkalmazkodó kifejezéseivel találkozunk. Csupán a 19. század elejének nagy háborúi készítették a hadvezetőséget arra, hogy a német nyelvű szabályzatok végére kis szójegyzeteket illesszenek a magyar tüzérség használatára.³²⁵

Hasonló volt a helyzet a műszaki alakulatoknál. A magyar katona előtt a hadiműszak akkor nem volt rokonszenves, s bár akkor is voltak kiváló magyar műszaki, hadmérnöki tudású szakemberek – hogy csak a két Bolyait említsem –, magyar műszaki katonai nyelvre akkor még nem volt szükség. A hadmérnöki kar a császári seregben is csupán 1748-ban alakult. 81 tisztje volt, köztük egy sem volt magyar. 1763-ban 90 tiszt között 2, 1779-ben 134 tiszt között csak 3 magyart találunk. Így tehát érthető, hogy a magyar katonai nyelv terén sem a tüzér, sem a műszaki szolgálatban nem találunk kezdeményező, komoly próbálkozásokat.³²⁶

A 18. század harmadik negyedében kezdődik nálunk a francia kultúra és francia irodalom hatása, s ez bizonyos fókig kihatott a katonai nyelvre is. Ekkor jöttek át magyar katonáink életébe pl. az adjutáns, arzenál, bagázsia, bataillon, montur, kvártély, rezerva, transport s más egészen jól meghonosodott kifejezések.³²⁷

De a gyalogság és lovasság életét szabályozó részletes utasítások, nyomtatott szabályzatok a császári seregben is csak a 18. század közepe felé tűnnek fel, 1737-ig nem voltak egységes, központilag szerkesztett szabályzatok. Az ezredek tulajdonosai adtak ki hol német, hol magyar nyelvű szabályzatokat.³²⁸

A legelső ilyen szabályzat volt az az 1722-ben kiadott részletes írás, amelyet Szendrei János a *Hadtörténelmi Közlemények* 1910–1916-ig terjedő évfolyamok köteteiben adott ki teljes szövegével. Szendrei Jánoson kívül még egy lelkes hadtörténet-kutató, Sztripszky Hiador foglalkozott e kérdéssel behatóbban. Helyes az a megállapítása, hogy mivel abban az időben még a lovasság volt a fő fegyvernem, legelőször a lovasság számára készültek magyar nyelvű szabályzatok.³²⁹

A Szendreitől ismertetett lovassági regulamentumról összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg. A *Hadtörténelmi Közlemények* hat évfolyamában folytatólagos sorozatokban közzétett teljes szöveg olyan hosszú, hogy egy kis kötetet tenne ki. Nyomtatásban nem jelent meg, csak ezt a Szendreitől tárgyalt szöveget ismerjük.

A szabályzat rendkívül részletes, nemcsak szolgálati, de gyakorlati szabályzat is, és egyúttal hadi törvényszéki kérdésekkel s a katonai élet minden vonatkozásával, pl. díszelgésekkel, hadigazdálkodási kérdésekkel is foglalkozik.

³²⁵ SAÁD 1936, 61.

³²⁶ VIDOS 1941.

³²⁷ DÉGINÉ ÉLTES 1935, 5, 13.

³²⁸ FELSZEGHY 1938, 15, 17. Felsorolja a császári sereg számára kiadott szabályzatokat. Ezek közül bennünket főleg az ún. Khevenhüller-szabályzat érdekel, 1746-ból, mellyel alább fogunk részletesebben foglalkozni.

³²⁹ SZTRIPSZKY 1909, 133.

Nyelvezete érdekes keveréke a magyar, latin és német katonai műszavaknak, de mégis azt mondhatjuk, hogy egy lépéssel továbbfejlesztette a magyar katonai nyelvet. A hadsereg idegen nyelvű kifejezéseiből magyaros fonetikával vette át azokat a szavakat, amelyek könnyen kiejthetők s a huszárság belső szolgálati életében már annyira begyökeresedtek, hogy azokat minden huszár megértette. Egy ilyen, szinte teljesen idegen szavakból álló magyaros mondat pl.: „Az Óbester absentiájában³³⁰ az Regimentet kommandiroza az Oberstlajdinant.” Viszont például teljesen magyar szövegrész a következő: „[...] megnézze – ti. az átvevő főtiszt –, annak osztásakor minemű kenyeret adtak, micsoda abrakot hoztak, nemkülönben annak mértékével osztották-é és az abrak olyan fogyatkozás nélkül megy-é végbe. A sátorok mi módjával vadnak, fegyver, mundér, nyeregszerszám miként conserváltatik és ezek helyett, ha új kérettetik, meg mutattassák, az előbeni hol vagyon, vagy hová lett.”³³¹

Az 1734. évből előkerült hadicikkelyekkel foglalkozó katonai írásmű: *Az Fölséghes Romaj Császár, Németh, Magyar és Cseh Országai Király Első Leopold kegyelmes Urunk Eő Felséghe Hadi Articulusai* 60 pontban foglalja össze a hadicikkeket, és a tisztek és legénység esküszövegeinek mintáit is közli. Kifogástalan, az időbeli magyarsággal megfogalmazott utasítás. Latin vagy más idegen nyelvű kifejezés csak elvétve fordul elő a szövegben. A későbbi évtizedekben kiadott hasonló tárgyú katonai kiadványok szövegezésén meglatsszik, hogy ezeket a hadi articulusokat vették mintául.³³²

Időrendben a következő, de egyúttal e korszak magyar katonai nyelvének talán a leg-érdekesebb írása Károlyi Ferenc gróf magyar lovassági szabályzata az atyjától felállított huszárezred számára 1736-ból.

A 18. század harmincas éveiben az európai politikában egy újabb háborús veszedelem vetette előre árnyékát. A Monarchia ezért igyekezett az elmúlt háborúban megtépázott seregét újból felerősíteni s annak hadrendjét új ezredekkel szaporítani. Az Udvari Haditanács Magyarországtól két lovas- és két gyalogezred felállítását kívánta. A lovas-ezredek felállítására még csak akadtak gazdag főurak, akik hajlandók voltak egy lovas-ezredet teljes létszámmal összetoborozni, s a szükséges felszereléssel ellátni, de a két gyalogezred felállítása nehezebben ment. Végre az egyikre akadt vállalkozó, Kőkényesdy László Szatmár megyei birtokos, a császári seregben szolgáló tábornok személyében, aki fiatal korában II. Rákóczi Ferenc diplomatája volt. Az udvar azt szerette volna, ha a másik ezredet Károlyi Sándor gróf vállalná el, jól tudva azt, hogy ez a kuruc szabadságharc után meggazdagodott főúr ezt könnyen megtehetné. Károlyiban meg is volt a hajlandóság, annál inkább, mert fiát, Ferencet szerette volna magasabb katonai rendfokozatba helyeztetni, tehát a tőle felállítandó ezred ezredesévé kineveztetni.³³³

Károlyi Ferenc lelkiismeretes ember volt. Szorgalmasan tanulmányozta a császári sereg addig megjelent szabályzatait, de egyúttal Rákóczi kuruc hadseregének magyar

³³⁰ Távollétében (S. A.).

³³¹ SZENDREI 1910–1911. Szendreinek még egy közleménye foglalkozik ezzel a kérdéssel: A magyar vezényszó c. értekezésében. SZENDREI 1911.

³³² BOROVSKY 1891, 569.

³³³ ÉBLE 1893, 200–201.

szabályzatait is, és két év múlva, 1736-ban ezrede számára kiadta utasításait írásban. Ez a szabályzat kifogástalan magyar nyelven szerkesztve, az akkori magyar katonai nyelv fejlődésének újabb fokát bizonyítja.³³⁴

Mivel Károlyi Ferenc nem volt hivatásos katona, tehát nem nőtt fel a német szabályzatok és vezényszavak légkörében, gondolkodásában nem okoztak neki ezek a megrögzött magyartalan műszavak és szakkifejezések gátlást, hanem egészséges magyar nyelvérzékelével a vezényszavakat és az azokhoz fűzött magyarázatokat folyékonyan, az akkori beszéd szokásának megfelelően fogalmazta meg, s ezzel rálépett a magyar katonai nyelv nemzeti, egészséges fejlődésének útjára. A Rákóczi seregétől átvett magyar vezényszavakat felhasználta, de ezeken túl szabatosan és jól eltalálta az akkor még igen szövevényes, hosszú lélegzetű német vezényszavaknak legjobban megfelelő magyar kifejezéseket. A vezényszavak közül sokat részletesen megmagyaráz *Explicatio* megjelöléssel. Ezzel még értékesebbé teszi ezt az írást, mert ez így nem csupán a vezényszavak gyűjteménye, hanem egy rendes szolgálati szabályzatnak első kezdetleges mintája.

Nincs terünk arra, hogy e szabályzat minden vonatkozásával részletesen foglalkozzam, csupán néhány, jellegzetes részletét kívánom bemutatni.

Mindenre talált helyes magyar megnevezést, csupán a „marche” szót használja következetesen és tudatosan, bár könnyű lett volna neki ehelyett az „indulj” vezényszót használni. És meghagyott még néhány, a csapat tagozódására vonatkozó idegen szót, pl. Czug, Divisio, Commendáns, Commando stb. A szabályzatot *Regementnek Exercitiumának* nevezi. A hosszabb magyarázó bevezetésben még igen sok a magyar fonetikával mondott latin kifejezés, amint akkor az országban általában használatban volt, de a vezényszavaknál és magyarázatuknál már leveti ezt a nyelvi szokásból eredő megkötöttséget, és kifogástalanul, magyarul fejezi ki mondanivalóit. Nem írja pl., amint az előző fejezetben ismertetett Kemény-féle vezényszavaknál láttuk, hogy „aufmasérozni, plotonnyal retírálni”, „svadronnyal formáljatok cárét”, hanem jó magyarul: „két rendből csinálj hármat, elől formáld magad”, „jobbra fordulj”, „formáld rendeidet” stb.

A vezényszavak még elég nehézkesek és hosszadalmasak, pl. „Hátulsó rend, tört rendekkel készülj a támadáshoz!”, vagy: „Hadd az fegyvert elődben az markodban esni!”, „Hátulsó rend jobbra zárakozz az első emberedre!” A tüzelésre való felkészülés az akkori lövőfegyverek nehézsége folytán nem volt olyan egyszerű, néhány rövid, egy-két tagú vezényszóra elvégezhető fogás. De már itt észrevehetjük a rövid, valóban vezényszó jellegre valló törekvést. „Pofádhoz a fegyvert”, „tüzet”, „töltést a csüben”, „föl az fegyvert”, „megállj” vagy „állj helyre”, „négyiben jobbra fordulj”, „készülj a fölüléshez”, „lóra”, „szállj le a lóru”, „karodra a fegyvert”.

A nehézkesebben végrehajtható mozdulatok vezényszavaihoz fűzött magyarázatok szintén helyes akkori szóhasználattal magyarázzák meg, hogy miképpen kell ezt az intézkedést érteni és végrehajtani. Az előbb említett „Hadd a fegyvert elődben az markodban esni!” utasítást így magyarázza: „Valamint tartja, úgy viszi az kápájában maga elejiben, csak azt observálván, hogy szomszéd lovát fejben ne üsse és az csüve [csöve]

³³⁴ ÉBLE 1893, 219.

eleje felé álljon, hogy a serpenyőhöz könnyebben juthasson.” A „friss port a serpenyőbe”, azaz a puskapornak a puskacső végén levő serpenyőbe való szórását így magyarázza: „1. Nyúlj a töltéshez. 2. Ki húzván azt, elmarja a por fölött való papirost. 3. Fölporozza azt, ugyanazon munkával a töltést két ujjával megh szoríttya, hogy porát ne hullajtsa, tevéen serpenyő aczéllyára jobb kezének két ujját.”

E néhány rövid példából is megállapíthatjuk, hogy Károlyi Ferenc magyar gyakorlati szabályzatának szövege a 17.³³⁵ század közepén jelentős lépéssel vitte előre a helyes magyar katonai nyelv fejlődését.³³⁶

Hogy ennek a Károlyi-féle magyar szabályzatnak értéket felsőbb helyen is elismerték, és helyeselték annak magyar szövegét, bizonyítja az, hogy amikor az 1741. évben a nemesi insurrekció megszervezéséhez kezdtek, József nádor,³³⁷ a felkelő sereg fővezére felhatalmazta Károlyi Sándort, hogy a Tiszán túl toborzott ezredeknél a Károlyi-ezred magyar regulamentumát használja, mert „ez a regulamentuma jó, bízvást azért a szerint taníttathatik ezen új nép”.³³⁸

Hadik András már fiatal tiszt kora óta tanulmányozta az idegen nyelvű szabályzatokat, s a lovasság kiképzésére maga is készített – feljebbvalóitól is elismert – utasításokat. Ezekből, sajnos, csak egy Hadik-féle szabályzat maradt meg. Keltezése nincs feltüntetve, de az minden valószínűség szerint a Mária Terézia és Nagy Frigyes közt kitört első és második sziléziai hadjárat után készült, 1747 után, amikor Hadik már tábornok volt.³³⁹

A szabályzat 14 pontból áll. Kifogástalan, jó magyarsággal fogalmazott írás, idegen megnevezés nincs benne. A kiadás célját így magyarázza:

„Minekutána az elmúlt táborozáskor az magyar lovas Regementeknek a Verekedéskor tett fegyverkezései nem tapasztaltattak egyenlőknek azok tehetőségével, a mi által az ellenségnek megvetését vonták Armandánkra, a följebb való helyeken pedig Nemzetünk hajdani Vitézlő fényére homályt hoztak: arra való nézve, hogy az jövőendő táborozáskor az meg csökkent böcsületünket valamennyire helyre lehessen hozni, szükségesnek ítélté mélt. Hadik Generális uram a verekedésnek módjára czélzó, némely Punctumokat följegyezni.”

„[O]rczánk pirulásával világosan tapasztaltatják velünk a brussziai király kurucái [azaz a Nagy Frigyeshez átpártolt magyar huszárok] és más rendelt seregei [...], hogy minden hadi vállalkozás kezdeti és szerencsés kimenetele az jó rendtartástól függ.”

Kutatásaim közben egy rendkívül érdekes, eddig még teljesen ismeretlen kéziratos könyvecskét fedeztem fel az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában. A legelső

³³⁵ 18. (S. A.).

³³⁶ ÉBLE 1893, 210–227. A *Ludovika Akadémia Közlönyének* 1893. évf. IV. füzetében a 412. és köv. oldalakon egy névtelen kutató részletesen ismerteti Éble könyvének ezeket a fejezeteit, illetve annak a szabályzattal foglalkozó részét.

³³⁷ Ebben az időszakban Pálffy János gróf volt a nádor (S. A.).

³³⁸ ÉBLE 1910, 187.

³³⁹ Markó Árpád: id. Hadik életrajza: MARKÓ 1944, 88. Az itt ismertetett magyar szabályzat Szilágyi István tulajdonában lévő eredeti szövegét közli: SZILÁGYI 1896.

katonai műszótár, amelynek hosszú, tekervényes, cikornyás latin címének magyar fordítása értelemszerűen így hangzik: „A német és francia nyelvből vett és megmagyarázott hadi szakkifejezéseknek, katonai dolgoknak és elnevezéseknek jegyzéke a hadi mesterségben szorgalmasan, buzgón szolgálók számára, nehogy csak az azokban járatlan magyarok [Pannonoknak mondja] előtt maradjanak ismeretlenek... egykor nagyon harcias nemzetének kegyébe ajánlja egy névtelen magyar, Mars hadisten gondozottja.”

A kézirat, amelyet ő *Syllabus*-nak nevezett el, 1741. november 20-án készült el. Magáról azt mondja, hogy „alumnus Martis, Anonymus Hungaricus”, vagyis egy névtelen magyar, Mars hadistennek gondozottja. Ebből mai szemszögből nézve azt lehetne következtetni, hogy az illető katonaiskola növendéke volt. De a kézirat 1741-ben készült, a legelső katonai nevelőintézetet Wiener Neustadtban Mária Terézia 1752-ben alapította, addig a tisztek legfeljebb az ezredeknél felállított Regimentsschulékban kaptak némi szakoktatást, de általában csak a tiszttársaiktól, előjáróiktól s az ezredeknél meghonosodott gyakorlat alapján szerezték meg szükséges ismereteiket.

A 208 kis oktáv lapnyi terjedelmű könyvecske egy pontos katonai magyarázó műszótár, ábécésorrendben. Szerzője kétségkívül művelt, több nyelvet értő és a katonai és műszaki szolgálatot alaposan ismerő ember, tiszt lehetett. A legelső szakkifejezés az „abandonieren”, az utolsó pedig a „Zündruthé”. Az abandonierent így magyarázza: „Helyét elhadni, elődallani, midőn a katona idején korán a Hartzállásról elillik s az ellenséggel szemben szállani nem bízik.” A Zündruthét így magyarázza: „Egy Pózna, kétágú, mint a vella, kiben égő üszög dugva vagyon, a gyújtó Port azzal meggyújtani.” Avancieren: „Hivatallából fellyebb lépni, előbb nyomakodni. Ellenségre avancierozni annyit tesz, mint sebesen rajta hajtani, menni s vele megütközni.” Bastion, Bollwerck: „Erősségek mellett lévő vastag, temérdek földből álló, kövel körül burított Bátya és erősség.” Chamade: „Trombitálással való feladás, mely által a megszállott vár [...] értelmet ad, hogy az ellenség kapitulálni akar s magát megadni s feladni akarja.” „Fourage”: „Lovak szüksége, abrak.” Gage: „Sold. Hópénz. Fizetés.” Priviant: „Étel, ital, eleség.”

A szótárban feltűnően sok török vonatkozású és az étellel, a katonai szolgálattal kapcsolatos kifejezést találunk. Szerzője tehát valószínűleg az udvari életet ismerte, és a török hadszíntereken is járt.³⁴⁰

1746-ból ismerünk egy magyar nyelvű utasítást, amelyet az Andrásy-ezred (a későbbi 33. gyalogezred) zászlószentelési ünnepélyére adtak ki 1743. június 16-án. Gördülékeny, helyes magyar fogalmazású írás, csak a már begyökerezett szervezetszerű megnevezéseket, mint kompánia, fourir, tambour, hagyta meg.³⁴¹

Mária Teréziának 1742-ben kiadott hadicikkeiről készült egy egykorú magyar fordítás is, ugyancsak a báró Andrásy ezred használatára. 60 articulusból áll.

³⁴⁰ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Hung. Duod. 6.

³⁴¹ MERÉNYI 1893a.

Merényi Lajos találta meg az Esterházy-hitbizomány könyvtárában, és közölte magyar szövegét a régies írásmód felhasználásával mostani magyar nyelven.³⁴²

A nemesi felkelések felállításával kapcsolatban természetesen szükség volt magyar szabályzatok, utasítások megszerkesztésére. Ezzel a 18. század magyar katonai nyelvének fejlődése erősen haladt előre, és akkor érte el tetőpontját, amikor a napóleoni háborúk alatt már nyomtatásban is megjelentek a felkelő lovasság és gyalogság központilag szerkesztett értékes szabályzatai, amelyek feleslegessé tették az egyes ezredek számára készült részutasításokat. Az addig az időpontig – 1809 – kiadott magyar katonai utasítások közül néhány utasításról kell röviden megemlékezni. Az egyiket a Borsod vármegye által 1742-ben felállított „bandérium” számára szerkesztették 1742-ben. Nem szorosan vett katonai szabályzat, hanem általános erkölcsi, fegyelmi utasításokat, intéseket tartalmaz 23 pontban. Ezért a katonai nyelv fejlődése szempontjából kevésbé érdekes. 1745-ben pedig Pozsonyban készült az a magyar nyelvű szabályzat, amely *A nemes magyar nemzetnek hadirendtartásáról és felséges királynak s országnak védelmezésére rendeltetett insurrectiojarol törvényes szokás szerint való rövid leirajzolás summája* címet viseli. Mivel nyelvezete a későbbi insurgents szabályzatokéval egyenlő, a felkelés nyomtatott szabályzatainak ismertetésénél értekezésem következő fejezetében fogok ezzel a kérdéssel foglalkozni.³⁴³

Ugyancsak a felkelés katonai szervezésével foglalkozik az 1744. évben kiadott két intézkedés. Az egyik az erdélyi nemes felkelés szabályzata 1744. szeptember 24-éről. Erősen latin curialis stílusban tartva, a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében nem jelent haladást.

Ugyanezt mondhatjuk a másik, szintén 1744-ből ismert szabályzatról, amelyet a Máramaros megyei felkelőcsapat számára adtak ki 1744. szeptember 28-án.³⁴⁴

A magyar katonai nyelv fejlődésének egyik érdekes bizonyítéka a császári hadsereg számára szerkesztett, ún. Khevenhüller-szabályzat magyar kiadása. Keletkezési idejét pontosan nem tudjuk, de gróf Khevenhüller Lajos tábornok azt valószínűleg 1720 után szerkesztette. Az 1716–1719. évi szerencsétlen török háborúk után Eszékre került, és itt írta meg a régebbi, a hadseregnél már használatban levő szabályzatok, utasítások és saját tapasztalatai alapján ezt a részletes szabályzatot, amely alapját képezte minden későbbi hasonló kiadványnak. Hogy érvényességét és használhatóságát a későbbi évtizedekben sem veszítette el, mutatja az, hogy nyomtatásban 1858-ban jelent meg. Az eredeti, még csak kéziratban meglevő teljes szövegnek a gyalogságra vonatkozó fejezeteit magyarra fordította 1746-ban Pozsonyban Kovács János matematikus.

Ezt a munkát a már említett kitűnő hadtörténet-kutató, Szendrei János közölte teljes szövegével a *Hadtörténelmi Közleményekben*.³⁴⁵

A Khevenhüller-szabályzat címe: *Instruction für Kavallerie und Infanterie*. Kovács János magyar szövegének címe: *Hadi exercitium, vagyis gyalog regimentek gyakorlási,*

³⁴² MERÉNYI 1893b.

³⁴³ MARKÓ 1942, 271–272; *Borsodmegyei Lapok*, 1886. évi. I. sz. (Borsodmegye Levéltárában).

³⁴⁴ KONCZ 1896, 524–528; SZILÁGYI 1897, 309.

³⁴⁵ SZENDREI 1913–1916 (folytatásokban).

mely Khevenhüller főgenerális alkotmányából, Magyar tiszt uraimék kedvéért nyelvünkre fordítottatott, úgy német *mathematikai observatiókkal* megvilágosítottatott.

A rangjelzésekre a meghonosodott német és francia elnevezéseket használja, úgyszintén megtartotta a sereg hadrendjének, harcászati egységeinek megnevezésére az idegen kifejezéseket, ami érthető. Ez a fordítás nem a magyar vezényleti nyelv meghonosítása érdekében készült (éppúgy, mint a korabeli egyéb magyar szabályzatok sem), hanem tisztán a gyakorlati használhatóság és észszerűség diktálta, hogy a katonák oktatásánál könnyebb legyen a tennivalókat megértetni velük. Meghagyta tehát pl. a *caliber*, *compánia*, *linea* stb. kifejezéseket, de egyik-másikát magyaros alakban, pl. *Wachmeister* helyett strázsamestert ír. Magyar katonai nyelvi jelentősége mégis nagy, mert a fegyverfogásokra s egyéb, vezényszóval elrendelhető fogásokra, mozdulatokra már kifogástalan tiszta magyar elnevezéseket talált. A *Handgriffet* egyszerűen fogásnak, fegyverfogásnak mondja. A vezényszavak nála már sokkal rövidebbek, mint az eddig ismertetett utasításokban. Pl. Pofádhöz! Tüzet! Lábhoz! A vezényszavakkal parancsolt mozdulatok végrehajtására kifogástalan magyar magyarázatokat ad. Ezt a vezényszót: „Válladra a fegyvert!” így magyarázza meg: „1. A katona a fegyvert magasán előtte tartja, jobb lábát egy-arányosan, az agya fejét megfordítva, hogy vesszője belül essék és a bal kezét az agya fejére a jobbon alul teszi. 2. Fegyverét bal vállára teszi (úgy, hogy még a fejét sem mozditja) mind a két kezével és a pörzkölő kengyelét a mellére szorította. 3. Jobb kezét a testje mellett leereszti.”

Szokatlan magyarítása a régi *Zug*, *peloton*, azaz szakasznak a tőle használt „nyílás” szó. A spanyollosnak nevezett drótkadály-szerkezetet „ördög lová”-nak mondja, és annak középgerendájából előremeredő éles, hegyes fa- vagy vasrudakat „tüské”-nek. A *Gliedet*, amit a későbbi honvédség „tag”-nak nevezett el, ő „iz”-nek mondja. Érdekesen magyarázza és alkalmazza a *chargieren* – támadni műszavat. Helyette az „ütközet” kifejezést használja azzal az indokolással, hogy *chargieren* „bevett szokás szerint annyit téssen, mintegy tsatázni, viaskodni avagy vinyi az ellenséggel, vagyis összemenni, veszekedni”. Helyesen különbözteti meg a tervszerűen, haditagozódásban, zárt rendben, azaz „rendelt seregben” harcba lépőket a „váratlanul előadatott tsatázás”-tól.

A gyalogsági szabályzatok után a katonai bíraskodással foglalkozó fejezetben erőltetett az „*unpartheisch*”, azaz pártatlan kifejezésnek „kedvezetlen”-re magyarítása. A rögtönítélő bírói eljárást „hamar törvény”-nek mondja. Utolsó előtti fejezete, a *Haditörvény articulusai* 60 pontban szabályozza a katonák erkölcsi magatartását, fegyelmét stb. és az eszközüveget. Utolsó érdekes fejezete, a *Némely Hadi Bölts Intések* 215 rövid, aforizmaszerű fogalmazásban magyarázza a hadviselés lényegét, a háború elvi kérdéseit magasabb szempontok szerint. Sok meghatározása emlékeztet Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagyának* aforizmaíra. Mintha Zrínyi írta volna pl. ezt a mondatot: „Soha az ellenséget meg ne vesse senki, ha szintén magát tetteteti is, mintha félne, mivel nem tudhatni, nemde nem fortély vagy-on-é alatta elrejtve.”

Kováts János pozsonyi matematikus hasznos munkát végzett ezzel a szabályzatfordítással. Ezzel azt is bizonyítja, hogy a hadsereg magyar nyelvének kérdése akkor már nem csupán az érdekelt magyar katonaságot foglalkoztatta, hanem a magyar művelt társadalom más személyeit is. Tehát kezdett ez a kérdés nemzeti ügyvé válni, aminthogy

a későbbi évtizedekben – mint látni fogjuk – szintén nem katonai személyek is fáradoztak a katonai nyelv megmagyarosításán.

Szintén nem eredeti munka, hanem fordítás az a magyar nyelvű hadtudományi természetű írás, amelyet Révay Károly alezredes állított össze a 18. század közepén. Címe: *Hadi Vitézeknek sokféle Practicája, és sok vitéz bölcs merész cselekedetei, sok Aucthorokból egybe hozattanak és a Magyar Vitézeknek hasznára magyar nyelvre fordítottanak Anno 1751, általam, sokféle történet esetek föl is írattnak, egész életemnek sorsával, fatumival. Révay Carol. Obristleutenant.*

A szerzőről annyit sikerült megállapítanom, hogy 1717-ben született, fiatalon beállt a Károlyi-huszárezredbe, 1737-ben zászlós lett. Tehát ebben a magyar huszárezredben, amelynek köszönhetjük az első részletes magyar szabályzatot, kapott kedvet a katonai magyar nevelés érdekében kifejtendő munkássághoz. Sajnos, hogy a kéziratát nem fejezte be, s csak egy olyan fejezetet írt, amit a katonai nyelv fejlődéstörténetében érdemes megemlíteni. Az első fejezet görög hősök haditetteit sorolja fel, szép, tiszta magyar nyelven. 12 példát ragadott ki, az utolsó Themisztoklészszel foglalkozik, azután a kézirat félbeszakad. Sok üres oldal után a könyv további részében Révay életleírását tartalmazza az 1745. évig. Ennek a résznek ismertetése nem tartozik közleményem keretébe, de megjegyzem, hogy az akkori katona-memoire-irodalom érdekes példája. S hogy az ókori klasszikus hősök hadidicsőségéből merít példákat, mint azt Zrínyi is ismételten teszi, mutatja ezirányú érdeklődését. A hadtudománynak ezen vonalán követte őt a következő korszakban Jakkó László, Napóleon korabeli huszárkapitány. Látjuk tehát, hogy a magyar katonai nyelv most már kezd kiterelvényesedni. Nem csupán szűk keretek közt mozgó szabályzatok, utasítások szövegében, de már a katonaélettel összefüggésben álló más területekre is kiterjed, és foglalkoztatja a magyar hadidicsőségért rajongó férfiakat.³⁴⁶

A Khevenhüller–Kováts-szabályzatnál talán még érdekesebb egy magyar nyelvű szabályzat keletkezése, amelyet a magyar haditörténet-kutatók eddig a Faber Christian Farkas-féle szabályzat néven ismertek. A szabályzat magyar szerkesztője tehát eddigi tudásunk szerint Faber Christian Farkas volt.³⁴⁷

Annál is indokoltabb volt ez a vélemény, mert a 166 kis oktáv oldalt tartalmazó nyomtatott könyv záradékában azt olvassuk, hogy ezt a munkát Faber 1755 karácsony havának hetedik napján fejezte be Kassán és adta ki. A címéből és bevezetéséből pedig kitűnik, hogy a könyvet Pálffy Lipót gróf tábornok ösztönzésére, az ő költségén „akadémiai betűkkel” 1759-ben adták ki. Kutattam Faber Christian előéletét, mert feltűnő, hogy egy neve után német származású főtiszt ilyen folyékony, szinte zamatos magyarsággal tudjon írni. S a szabályzat szövegezése is arra vall, hogy írója már kellő írói gyakorlattal rendelkezik, tehát valószínűleg nem az az első műve. Kutatásaim eredménytelenül végeztek. Faber Christian Farkas nevét sem a Szinnyey-féle ismert munkában, sem más bibliográfiái kiadványban, sem az irodalmi és egyéb lexikonokban sem találtam. A rejtélyt az Országos Széchényi Könyvtár

³⁴⁶ Révay Károly kézirata az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában van: Oct. Hung. 1065. jelzett alatt.

³⁴⁷ Országos Széchényi Könyvtár 170.817. sz.

Kézirattárának egyik kézirata deríti fel. Amikor az itt tárgyalt időszak forrásai után kutattam, az említett gyűjteménynek ezekből az évtizedekből származó anyaga indexét tanulmányoztam, találtam abban egy utalást, amely így hangzik: „D. Székely Sámuel, Hadi embernek oktatása, mellyet báró Fáber Christian Farkas német munkájából magyar Ifjúság számára fordította Kassán 1758”. Kezembe véve ezt a kéziratot, láttam abból, hogy az valóban a Faber neve alatt megjelent könyv fordításának fogalmazványi példánya tele javításokkal, törlésekkel, úgy, ahogy egy fordításban, fogalmazványban ez természetes. E könyvhöz van hozzákötve D. Székely Sámuel neve alatt egy magyar és szlovák szövegű kis munka a közkatonának kötelességeiről és a Mária Terézia alatt kiadott, már említett 49 pontból álló *Harci articulusok*, szintén magyar és szlovák nyelven. Az utóbbit kivéve az említett két instrukció azonban nem egy újabb szabályzat, hanem a Faber könyvében előforduló fejezetek.³⁴⁸

Dobai Székely Sámuel neve a hadtörténészek előtt nem ismeretlen. Rövid életrajzát Szinnyey is közli. Született 1704-ben, meghalt 1779-ben. Hivatásos katona volt, végigharcolta a porosz háborúkat, azután 1753-ban mint alezredes nyugdíjba ment, s Eperjesen telepedett le. Nagy irodalmi érdeklődéssel bíró ember lehetett, a háború közben németországi egyetemen is tanult. Szenvedéllyel foglalkozott a régi hadtörténet okmányainak másolásával és fordításával.³⁴⁹

Az eddig tehát Faber Christian Farkasnak tulajdonított magyar szabályzatot ezentúl Faber–Székely-szabályzat címen kell nyilvántartanunk.

A szabályzat magyar nyelvezete kifogástalan. Egy túlságosan dagályos, hízelt szavakkal megfogalmazott rövid előszó Pálffy Lipót tábornokot dicséri, hogy ez a könyvecske „oltalma alatt eljárván, Magyar Hazánkat hirdesse, sőt emlékezetben tartsa Általad fénylő Nemzedetnek ditsőségét és országunk nemes Tsemetéit Felséges Asszonyunk diadalmas Hadjában teendő szolgálatra bőven unszolja, bátorítsa és vezérellye!” Az előszó hangja nagyon elüt a szabályzat szabatos, katonai rövidezséggel kifejezett mondataitól. Ennek magyarázatát szintén a Székely-féle kéziratból tudjuk meg, amelynek végén Székelynek ezt a kissé sértődött hangon írt jegyzetét találjuk: „NB. Egy erdélyi székely Jezsuita írta a dedicatiót s nem Én, aki fordította ezen munkát.”³⁵⁰

A könyvecske címe: *Hadi embernek oktatása, Mellyet Magyar Katona Ifjúságnak kedvéért rövid írásba foglalt Báró Fáber Christian Farkas, Nagy Méltóságú Gróff Pálffy Leopold Magyar gyalog-seregének vezérle Ezeres-kapitánya.*

Az egész munka szépen gördülő, helyes nyelvézékről tanúskodó magyarsággal van lefordítva. Idegen szavakat csak a régi hadseregben meghonosodott rang- és szolgálati alakulatok megnevezésénél használ (Kommendáns, Armáda, Kompánia, Exercitium, bajonet stb.). Csak az utolsó fejezet, a *Rekruták, vagyis új katonák* számára készült oktatás tartalmaz gyakorlati utasításokat az öltözködésről, tisztálkodásról, fegyverrel és fegyver nélküli kiképzésről. A többi fejezet a katonai hivatás, hadviselés lényegét magasabb

³⁴⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Jankovics Gyűjtemény: Quart. Hung. 271.

³⁴⁹ SZINNYEI 1891–1914, XIII. 803.

³⁵⁰ Országos Széchényi Könyvtár 170.819. sz.

szemszögből néző gondolatokat közöl. Az első rész *Az hadi rendnek méltóságáról* szól. Ótestamentomi példákkal világítja meg a hadi mesterség szükségszerű kialakulását az európai hadtörténelmen keresztül egészen az ő koráig. A következő fejezetek a hadi embernek tulajdonságairól, azokról, amelyek természeti adottságok és azokról, amiket a katonai nevelés fejleszt ki. Mindent történelmi példákkal igazol. A hadimesterség lényegéről szóló fejezet a könyvnek talán legértékesebb része. A haditudomány megnyilvánulása a régiéknél, azután „az mostani Hadi Tudomány Állapottya”. Megint csak Zrínyire kell visszatekintelnünk, aki ugyanezeket a gondolatokat fogalmazta meg *Vitéz hadnagyában*. Székely Sámuel is használja a Zrínyitől átvett megnevezést, néha még „tiszviselők”-nek írja a tiszteket.

A munka tehát Dobai Székely Sámuel magyaros írásmódjával a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében különös figyelmet érdemel, írójának megismerésére elegendő fordításának egy hosszabb mondatát itt megismertetni: „A köz Emberhez tartozandó Hadi mesterség. Mi különbség vagyon a katona és paraszt között? Vagy mitsoda az, amely egy tudatlan parasztból katonát csinál? A köntös és fegyver tsak tsinossá, a sold vagy bér tsak kötelessé teszi, de a Hadi Mesterség, ha ki azt megtanulta, közemberből katonát, katonából tisztet, tisztból Vezért tsinál és érdemessé választja azon betsültre, amelly ezen hivatalt illeti.”

Ez a nyelvezet jellemzi Székely Sámuel egész fordítását, s teszi értékessé munkáját a magyar katonai nyelv történetében. Ebben a korszakban, főleg annak utolsó éveiben, a francia forradalmat megelőző években – mint említém – a katonai nyelv már nemcsak a szigorúan vett katonai írásokban, szabályzatokban, hadicikkekben, utasításokban mutatkozik, hanem áttérjed a társadalmi élet más területeire, sőt a magánlevelezésekben is nyomát találjuk, hogy pl. katonai személyek hadieseményeket a már megszokott, egyszerű szavakban közlik leveleikben. Alvinczy József tábornak, a napóleoni háborúk híres magyar kitűnő hadvezére a harctérről több levelet küldött barátjának, gróf Teleki Józsefnek Erdélybe 1787–1789 között, így tájékoztatja pl. őt a hadihelyzetről az 1793. június 4-én írt levelében.³⁵¹

„Mostan jelentem néked, hogy mi ezen két várát ellenségünknek, úgy mint Condét és Valenciennet bé rekesztettük, az első kilencedik áprilistól, a másodikat pedig 25 májustól fogván, minek utánna az híres és nagyon bé sántzolt Famars nevezetű Lágérből egész győzelemmel kikergettük volna, ezen előbbször megnevezett vár tsak éhség által fog birtokunkba esni, az másodikat pedig az szokott mód szerint fogjuk bé venni és minden szükséges készületek megessvén, Il.ikén ez hónapnak kezdeni fogjuk vívni.”

Az itt tárgyalt időszakból még egy írást kell felemlítenünk, Splényi Gábor tábornok utasítását a Tiszán túli felkelő sereg számára. Különösen említésre méltó ez a rendelet a magyar katonai nyelv történetében, mert sok, eddig még nem használt, kitűnő magyarsággal s egyben katonai rövidelességgel megfogalmazott vezényszót találunk benne. 1791. április 24-én készült Nagykárolyban. Ebben már csak néhány idegen szót találunk, mint lénia, formálni és a „mars” vezényszót, amely eddig is minden magyar szabályzatban ilyen

³⁵¹ IVÁNYI 1923–1924.

alakban élt tovább. Néhány példa: Vigyázz! Lóra Ülj! Sort nyitunk! Kardot ránts! Tedd el a kardot! Pisztollyal tüzelünk! Készülj! Célozz!³⁵² Tűz!

A magyar vezényszó s ezzel a magyar katonai nyelv kérdése ezekben az években már erősen foglalkoztatja nemcsak a császári hadsereg magyar érzésű tisztjeit, hanem az egész magyar társadalmat, az országgyűlést, a sajtót is.

1790. május 19-én a szerbiai hadszíntéren a Prahova melletti táborból van keltezve egy felterjesztés az országgyűléshez. A Károlyi-, Pálffy-, Nádasdy-, Splényi-gyalogezredek, az Erdődy-, Toscana-, Splényi-huszárezredek tisztikarai 12 pontban terjesztették elő panaszait, az országgyűléstől kérték sérelmeik orvoslását, és közölték javaslatukat a hadsereg magyar részének teljes megmagyarosítása érdekében. Azt kívánták, hogy a magyar hadsereg az ország „külön statusa” legyen, legyen magyar Haditanácsa, az idegen tiszteket el kell távolítani. A felirat 9. pontja foglalkozik a magyar nyelv érvényesítésével és kizárólagos használatával. „A német nyelv, melynek súlyát nehezen viseli a magyar közkatona, a haza seregei közül kiirtassék s az egész hadiszolgalat magyar nyelven folytattassék, ami az idegeneknek állandó eltávosttatására (így!) fog szolgálni.”³⁵³

Katonai kérdésben az országgyűlés nem akarván dönteni, a felterjesztést az Udvari Haditanácsnak továbbították. Az elrendelt vizsgálat eredménytelen maradt. A felirat szerzőségét sem az említett ezredek parancsnokai, sem tisztjei nem vállalták. Azt minden valószínűség szerint olyan országgyűlési politikus szerkesztette, aki jól ismerte a magyar ezredek hangulatát. Így azután a feliratnak semmi hatása nem volt, s ad acta került.

De ezután a sikertelen próbálkozás után most már egy komolyabb felterjesztéssel kellett az 1790-ben Pozsonyban összehívott országgyűlésnek foglalkozni. Az országgyűlés védelmére és díszőrségül odavezényelt Graeven-huszárezred tisztjei, élükön a nemzetiszínű kokárdát viselő Festetics György gróf alezredes és 4 főtsízt, köztük a Martinovich-összeesküvésben kivégzett Laczkovics János kapitány írták alá. Az országgyűlésen keresztül akarták az uralkodóval megértetni, hogy a magyar ezredeknek vannak indokolt sérelmei, s azt kérték, hogy „a közönséges szolgalat rende és Parancsolás magyar nyelven folytattatnék”.

Ezt a feliratot már nem lehetett egyszerűen irattárba tenni, mert a megyék és városok is megmozdultak az ügy érdekében. Pest vármegye Rendjei 1790 Kisasszony havának 14-én felírtak a megye administratorához, hogy tegyen lépéseket Laczkovics alispán fivérének, Laczkovics János kapitánynak és társainak szabadon bocsátására, és hogy „ezentúl a magyar katonák magyarul kommandíroztassanak [...] és nemzeti nyelven kell a kommandókat megmagyarázni.”³⁵⁴

A Haditanács Wallis tábornok elnöklete alatt haditörvényszéki eljárást indított az ügy kivizsgálására. A feliratot aláírókat letartóztatták, de az országgyűlés

³⁵² IVÁNYI 1892.

³⁵³ LUKÁCS 1950, 112; MARKÓ 1939a és különnyomatban 12.

³⁵⁴ SZTRIPSKY 1909, 210. A magyarságnak a magyar vezényszó érdekében kifejtett társadalmi és országgyűlési, sok évtizeden át húzódozó küzdelmének hadtörténeti szempontból való megvilágítása egy mai hadtörténet-kutató hálás feladata lenne.

közbenjárására rövid idő múlva szabadlábba helyezték, s az ügynek nem lett folytatása, de sajnos eredménye sem. Festetics és társai ez után a döntés után kiléptek a hadseregből.³⁵⁵

Jogosan felmerülhet az a kérdés, mi az oka annak, hogy a Mária Teréziától 1760-ban felállított Magyar Nemesi Testőrség tagjai közül senki sem foglalkozott a katonai nyelv megmagyarosításának ügyével. Hiszen tudjuk, hogy annak soraiban olyan kiváló magyar írók, mint Bessenyei György, Kisfaludy Sándor, Czirjék Mihály, Báróczy Sándor, Naláczy József szolgáltak, akik a magyar irodalom terén eredményes munkásságot végeztek, és az udvar és Bécs német társadalmában egy művelt kis magyar írói szívet alkottak. A magyarázatot megtaláljuk egyrészt a testőrcsapat szervezetében és rendeltetésében, másrészt pedig abban, hogy a testőrség sorába mind németül tudó fiatal emberek kerültek, közlegényi sorban levő katonák, akiknek a szabályzatot anyanyelvükön kellett volna magyarázni, ott nem szolgáltak. A testőrségi különleges udvari szolgálatban nem volt szükség sem gyakorlati, sem harcászati szabályokra. Azt természetesen kifogásolnunk kell, hogy ennek a hangsúlyozottan magyar alakulatnak belső szolgálatát szabályozó utasítások csak német nyelven jelentek meg, bár a nyomtatott szabályzatok címlapján nem a kétféjű sasos császári címert, hanem Magyarország kis címerét láthatjuk. A szabályzat megszerkesztésekor felmerült az a kérdés, hogy a testőrcsapat katonai alakulat-e, amely udvari szolgálatra van Bécsbe rendelve, vagy pedig egy, az udvartartás személyzetéhez tartozó testület, katonai színezettel. Ezt a kérdést nem döntötték el, de a gyakorlatban az utóbbi felfogás érvényesült. A csapat belső szervezete katonai volt. Parancsnoka egy magas rangú tábornok, de közvetlen feljebbvalójuk a főudvarmester volt, s katonai előjárók csak esetenként tartottak szemlét. A testőrök alapos elméleti oktatásban is részesültek, tantárgyaik közt szerepelt ugyan néhány katonai természetű tárgy is, mint erődítéstan, szolgálati szabályzat, de oktatták őket német, francia, olasz nyelvre, magyar jogtudományra és mérnöki ismeretekre. A testőrszolgálat sajátossága szerint a testőrcsapat egészében, zárt egységben ritkán lépett fel, tehát ilyen mozdulatokat irányító vezényszavakra nem volt szüksége. A testőrök párosával, négyesével, hatosával kísérték az uralkodót vagy a családjához tartozó tagokat gyalog vagy lóháton, s a szükséges vezényszókat nem harsány szavakkal, hanem az őket vezető testőrtiszt botjának koppantásával adták, mert mint Báróczy Sándor feljegyzésében olvashatjuk, az udvar jelenlétében hangosan beszélni, tehát vezényelni nem szabad. Ez a helyzet okozhatta tehát azt, hogy a tanult és irodalmilag annyira kitűnő testőröktől a magyar katonai nyelv fejlesztésének kérdése távol állott. Pedig éppen Báróczy Sándor írt egy érdekes írást *A védelmezett magyar nyelv vagy a Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés* címen. Két férfi arról vitázik, hogy szükséges-e a latin nyelv még Magyarországon? Aloisius a latin nyelv mellett száll síkra, István a magyar nyelvet védi. Felsorolja a kiváló magyar férfiakat és tudósokat, akik ezt tartották szükségesnek és elébbvalónak, de jellemző, hogy a katonai nyelv

³⁵⁵ A Graeven ezred felterjesztésének kérdésével részletesen foglalkozik BÁRCZAY 1895, II. 568–572. oldalain és közli a felterjesztés teljes szövegét. Ugyanerről ír Dienes Andor: DIENES 1941.

megmagyarosításáról vagy például Zrínyi magyar katonai nyelvezetéről egy szóval sem emlékezik meg.³⁵⁶

A 18. század vége felé meginduló magyar hírlapirodalom is kezd már foglalkozni magyar katonai kérdésekkel, főleg a francia háború eseményeinek ismertetésével. A magyar katonai nyelv ily módon szükségszerűen áttérjed az akkori hírlapok hasábjaira is. Az eseményeket persze népszerű, a nem katonai olvasók előtt is érthető nyelven mondják el, s magasabb hadászati vagy hadtudományi kérdésekkel még nem foglalkoznak. A hangsúly főleg az egyéni magyar vitézi tettek méltánylásán fekszik.

Az itt tárgyalt időszakban megjelent magyar hírlapok közül megemlíjtük a következőket. Görög Demeter és Kerekes Sámuel Bécsben szerkesztették és adták ki a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című folyóiratot, amely rendszeresen közölt harctéri eseményleírásokat. A szintén Bécsben megjelent *Magyar Kurír* is hozott katonai témászerű híreket, de csak rövid közleményekben.³⁵⁷

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* említett száma a hivatalosan kiadott harcjelentések nyomán közzéteszi a Calafat körüli harcok leírását (a július 24-én kelt *Főhaditanácsi jelentésből*). Befejezésül pedig leírja – mint akkor érkezett új híreket – néhány főtiszt vitéz magartartását. A rendfokozatok megjelölésénél már kezdik elhagyni a német elnevezéseket, de pl. az egyik magas rangú tábornoki rendfokozat, a *Feldzeugmeister* nevet nem nagyon szerencsésen „haditármester”-nek mondja.

* * *

Ezzel elérkeztünk a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetének talán legérdekesebb időszakához, amikor a Napóleon ellen vívott hadműveletek alatt már megjelentek nyomtatásban – Rákóczi ideje óta első ízben – központilag szerkesztett és az uralkodó, illetve helyettese, a magyar insurgents haderő fővezérének, a nádornak jóváhagyásával szerkesztett gyalogsági és lovassági szabályzatok, szép, ma is élvezhető magyar nyelven. És ezekben az években jelent meg két lelkes magyar, Székér Joákim cisztercita pap – akkor tábori lelkész – és Jakkó László huszárcapitány tollából nyomtatásban az a két, magas színvonalú és a magyar katonai műszavak alkotása terén is úttörő munka, amelyek mint komoly, hadtudományi magasabb problémákkal foglalkozó első magyar könyvek különös figyelmet érdemelnek.

³⁵⁶ MARKÓ 1929b; BÁRÓCZY 1936, 80.

³⁵⁷ A *Magyar Hirmondót* Ráth Mátyás alapította Pozsonyban 1780-ban, s 1801-ig jelent meg. Akkor Szacsвай Sándor megszüntette, s helyette a tőle 1786 óta Bécsben szerkesztett *Magyar Kurír* folyóiratot indította meg. A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* c. folyóirat 1780-tól 1791-ig jelent meg. KOSÁRY 1954, 239; *Irodalomtörténeti Lexikon* 489. A *Hadi és más Nevezetes Történetek* egyik füzetében, az 1790. évfolyam Harmadik Szakasz 110–117. közli az alább említett leírást. Ugyanennek egy kivonatát lásd: Egykorú hadi tudósítás (1911).

A FRANCIA FORRADALOM ÉS A NAPÓLEONI HÁBORÚK IDŐSZAKÁNAK MAGYAR KATONAI NYELVE

A magyar katonai nyelv fejlődésében kétségtelenül az a pár évtized mutatja a leghatározottabb haladást, amely a francia forradalmat követő európai háborúk alatt, majd Napóleon háborúiban hadra kelt császári sereg magyar életében alapvető jelentőségű újításokat hozott létre. Megszületett Zrínyi Miklós óta a legelső két komoly magyar nyelvű hadtudományi munka, Szekér Joákim és Jakkó László nyomtatásban is megjelent könyvei. És II. Rákóczi Ferenc óta ebben az időszakban adhattak ki először legfelsőbb engedéllyel, központilag magyar nyelven megszerkesztett katonai szabályzatokat a nemesi felkelés gyalogsága és lovassága számára. Ebbe a korszakba esik a magyar nyelvújítási nagy mozgalom, amely a közélet minden ágazatára kiterjedt. Helyesen állapítja meg Terestyéni Ferenc: „Hadi műnyelvünk fejlődése abban az időben vett lendületet, midőn egyéb tudományágak nyelvét is kezdték magyarosítani, a 18. század végén és a 19. század elején. Hadinyelvünk e mozgalom hatása alatt kezd tisztulni, fejlődni. A francia háborúkról megjelent tudósítások a hírlapokban is elősegítették és fejlesztették a katonai műnyelv érdekében meginduló próbálkozásokat.”³⁵⁸

És bármilyen kezdetleges volt is az akkor meginduló magyar hírlapirodalom, jelentőségét ebből a szempontból elismerés illeti. Nemcsak a hadijelentések leközlésében, katonai helyzetjelentések megfogalmazásában érezhetjük a tisztuló új magyar nyelv jeleit, de mind a két hírlapban, a *Magyar Kurír*ban és Kulcsár István *Hadi Tudósítások* folyóiratában határozottan sikkra szállanak olyan írók, akik a nyelvtisztító mozgalommal kapcsolatban a katonai nyelvet is megújítani kívánják. A *Magyar Kurír* 1788. szeptember 30-i számában Barczafalvi Szabó Dávid vitázik egyik előfizetővel, aki a nyelvújítást úgy látszik nem helyezte, s határozottan kimondja, hogy szükség van új magyar katonai műszavakra is. A *Hazai Tudósító* több cikkben foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az 1813. évfolyam második felében Jánosi Ábel álnév alatt – valószínűleg Horvát István – írja: „Ha valahol, a katonai dolgokban minden bizonnyal az idegen nyelv elnyomta a nemzetit.” Javasolja tehát, hogy a régi magyar szókincsből kell felújítani azokat a műszavakat, amik akkor is használhatók, mint pl. a dandár, táborszem stb. kifejezéseket.

Az abban az időszakban megjelent magyar szótárak is már közölnek – persze még nem rendszeresen – magyar katonai műszavakat, így pl. Sándor István *Toldalék* című munkájában. Különösen pedig a szótáríró Márton József szótárában találunk már sok új műszavat. Itt olvassuk pl. a lövészerszám, pattantyú, védcsapat, védsánc stb. s más helyes kifejezéseket.³⁵⁹

De ebben az időszakban már nemcsak a hírlapok és szótárak lapjain figyelhetjük meg azt a törekvést, hogy a magyar katona nyelve az eddiginél pallérozottabb, magyarabb legyen. Már irodalmi műveltségű és írással foglalkozó férfiak között is voltak olyanok, akik ezt a kérdést felkarolták. Közöttük különösen Perecsényi Nagy Lászlóról kell megemlékeznünk. Sokoldalú íróember, írt regényeket, verseket és politikai, közigazgatási kérdésekről érdekes cikkeket.³⁶⁰

Két kis, röpirat jellegű könyvecskéje érdekelt minket közelebbről. Az egyik: *Vélekedés a magyar nyelvről* címen, 16 oldalon fejt ki 1807-ben véleményét arról, hogy szükséges-e még a latin nyelv általános használata Magyarországon. Szóval ugyanazt a problémát feszegeti, amit előtte már Báróczy Sándor, a testőríró is tárgyalt. Elismeri, hogy a latin nyelvre szükség van, főleg a tudományos életben, a szaklapokban és a külső országokkal való kapcsolatban. De sürgeti a magyar nyelv érvényesülését a nemzeti életnek minden vonatkozásában. Nagy olvasottságára vall, hogy felsorolja az addig, neki hozzáférhető magyar könyvek címeit, szakok szerint. Érthető, hogy a magyar katonai szakmunkákról nem tud sokat mondani. A *Hadi mozzanatok* címszó alatt csak egy művet említ meg: „Gvadányi Generális írásait”. De a lap alján kézírással még két munkáról emlékezik meg: báró Palotay Zsigmond egy írásáról 1747-ből és „Az Ónodi Taktikáról 1707.” Utóbbi alatt az ónodi országgyűlésen szerkesztett katonai szabályzatokat érti. Kis munkájában buzdítja az írni hajlamos férfiakat, hogy foglalkozzanak behatóbban a kérdéssel, mert így a magyar nyelvet „felhozhatják s megfenekelve (azaz megalapozva) örökösíthetik. Tsak akarjuk, mindjárt magától jön, ami Jó reánk és maradékainkra nézve. Írám Aradon, 29 Mártzius 1807. esztendőben.”³⁶¹

Két év múlva egy, már határozottabb jellegű írásával lép Perecsényi Nagy László a magyar katonai nyelv újtóinak sorába. Ezalatt még több magyar katonai természetű írással ismerkedett meg, s mivel az 1808. évi országgyűlésen elrendelt felkelő toborzással erőteljes mozgalom indult meg országszerte a felkelő sereg felállítása érdekében, megírta – szintén röpirat alakjában – 1809-ben azt a kis munkáját, aminek címe: *Egy gondolat, néhány Fegyver Gyakorlásában előforduló és az Intéző (Commando) szavak rövid Elő adásáról. Az 1809. Esztendei Nemesi Felkelésre.*³⁶²

³⁵⁹ TERESTYÉNI 1955, 131–132; GÁLDI 1957. 179.

³⁶⁰ Perecsényi Nagy László született 1771-ben. Arad vármegyében megyei esküdt, majd szolgabíró lett. Lelkes magyar hazafi, tevékenyen közreműködött az insurrekció összetoborzásában. Meghalt 1827-ben. SZINYEI 1891–1914, IX. 690.

³⁶¹ PERECSENYI NAGY 1807.

³⁶² Megjelent Temesváron, 1809-ben.

A munka előszavában elmondja, hogy mivel fegyverrel kezében nem képes a haza védelmében részt venni, „tollal igyekszik magát hasznosítani”. Kissé dagályos hangon magyarázza az 1808-i országgyűlésnek a felkelést elrendelő és szabályozó törvénycikkeit, és azt állapítja meg örömmel, hogy „ezen Nemes Felkelő Katonaságnál az úgynevezett Comando, Intéző, parancsot rendelő, gyakorló szavak, valamint az Előmutatások, Jelentések magyar nyelven fognak megszeghetetlenül folyni és tartatni rendeltettek”.

E kis munka célja tehát leginkább a „Commando” szavaknak magyar nyelven leendő előadása, vagyis a császári-királyi hadseregben használt vezényszavak fordítása.

Mint előbb említett kis munkájában, itt is felsorolja a tőle ismert magyar katonai irodalom termékeit. Már ismeri Zrínyi „Ne bántsá” című munkáját, ami alatt minden bizonnyal a „Ne bántsá a Magyar” jelszóval ismert *Török Áfiumot* érti. Ismét megemlíti az ónodi szabályzatokat, Palotay Zsigmondnak *Vitézek aranyos tüköre* című munkáját és gróf Gvadányi József írásait a török háborúkról. De – ami a legfontosabb – ebben az írásában találkozunk legelőször Szekér Joákim Alajos nevével, akinek *Hadi Tudomány* munkáját már megismerte, és megismerte az insurrectió számára akkor már nyomtatásban megjelent szabályzatokat is. Azután felsorol és javasol néhány igen ügyesen, szabatos rövidséggel megfogalmazott vezényszót a gyalogság és lovasság számára, s azokat röviden megmagyarázza. Az „indulj” vezényszó helyett javasolja a „járj” szót azzal az indoklással, hogy: „jobban harsog, az ő R betűje, és meghúzható hangja miatt”. A „marsch” vezényszót így ki lehet küszöbölni. A „tűz” vezényszó helyett a „lobbantsd”-ot javasolja. A gyalogság fegyverével való gyakorlatainál javasolja az azóta is megmaradt „vállra”, „lábhoz” szavakat. Használja már a szintén gyökeret vert „pihenj”, „igazodj” vezényszavakat, de szurony helyett megtartja a „bagnét” szót.

Még két érdekes írásról kell itt megemlékeznem.³⁶³

Az egyik Heves és a vele összekapcsolt Külső-Szolnok megye felkelését elrendelő közgyűlési határozatok gyűjteménye. Magyar katonanyelvi szempontból csak annyiban érdekes, hogy meglátszik a szavak pongyola magyarításán, hogy azt nem írók vagy katonák, hanem megyei emberek végezték. Pl. a zablát a német *Trenséből* „trenzli”-re, a botra fűzött szíjat „stokrim”-ra magyarították. Csak azok a kifogástalan, jó magyar lovassági kifejezések, amelyeket a magyar paraszti nyelvből vehettek át, mint pl. „farmatring”, „szügyellő” stb.

A másik írás arról szól, hogy br. Mészáros János generális 1800. október 4-én megsemmisítette a „hadi mód szerént” kivonult felkelő csapatot, s felolvastatta előttük *Az nemes Magyar Insurgens Katonaság részére kiadott Articulusokat*. Ez az írás már kifogástalan, jó magyarsággal készült, csupán egy pár, begyökerezett idegen kifejezést hagytak meg, mint pl. prófunt, stabális tisztek, strázsa stb.

Az itt vázlatosan felsorolt próbálkozások mind csak apró mozaikdarabok a magyar katonai nyelv tisztításáért e korszakban folyó mozgalomban. De ebben az időszakban már

³⁶³ Mindkettő az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában egy bekötött könyvben megőrzött kéziratok közt található Fol. Hung. 58. jelzés alatt. Címe *Protocollum insurrectionale 1800-01*.

döntő jelentőségű előrehaladást mutató és a magyar katonai nyelv kifejlődése terén alapvető kiadványok is megjelenhettek, s ezekkel ez a kérdés irodalmi keretek közt továbbhaladó hadtörténeti és haditudományi tényezővé vált. Kutatásunkat e téren most már két irányban folytathatjuk. Az egyik az, hogy először jelent meg két érdekes, komoly hadtudományi munka, Szekér Joákim tábori lelkész és Jakkó László huszárcapitány tollából. A másik pedig az, hogy királyi jóváhagyással, József nádor, a magyar nemesi felkelés fővezérének utasítására, nyomtatásban, magyar nyelven kiadták a felkelő sereg gyalogsági és lovassági szolgálati és gyakorlati szabályzatait és még néhány, ezekkel szervesen összefüggő nyomtatványt, rendeletgyűjteményt és egy érdekes könyvecskét, a lovasság altisztjeinek és közvitézeinek oktatására szolgáló, kérdés-felelet formájában megírt szabályzat-magyarázatot, amelynek függeléke különösen érdekes, mert az egy szótár-összefoglalás a „mesterszóról”.

SZEKÉR ALOYSIUS JOACHIM HADI TUDOMÁNYA

Zrínyi Miklós hadtudományi munkásságával részletesen foglalkoznak szakmunkáink³⁶⁴ kellő és megérdemelt méltatással. Ebből kitűnik, hogy e téren kifejtett munkássága során csak egyik kézirata, a *Tábori kis tracta* foglalkozik gyakorlati szabályzatszerű kérdéssel. A másik katonatudományos remek munkája, a *Vitéz hadnagy* katonafilozófiai mű. Természetesen sűrűn olvashatunk abban a stratégiára, seregvezetésre (magyarul a nem nagyon sikerült hadászat szóval nevezzük ezt) és a harcászatra, taktikára vonatkozó magvas megállapításokat hadtörténeti példákkal élénkítve. Többi munkái – a *Török Áfium* és a Máttyás királyról írt elmélkedései – részint katonapolitikai, részint pedig nemzetvédelmi, általános politikai fejtegetések és tanácsok. Céljuk a nemzetet felrázni s felkészíteni a török megszálló hatalommal való végleges leszámolásra. Hadászati vagy harcászati ügyek összefoglalásának leírásával, azaz ilyen természetű szabályzat jellegű munka megírásával Zrínyi addig nem foglalkozott. Bizonyára ennek is sorát ejtette volna, ha fiatal korában nem lesz vadászszerencsétlenség áldozata. Így tehát Szekér Joákim Alajosnak 1807-ben nyomtatásban kiadott munkáját, a *Hadi Tudomány* című könyvét tekinthetjük a legelső magyar nyelvű, ilyen természetű, úttörő munkának. Két év múlva követte példáját Jakkó László *Az új haditudomány lelke* című könyvével. Ez a két munka tehát nemcsak hadtudományi irodalmunk első érdekes megnyilvánulása, de egyben ezzel kapcsolatban, ami természetes, a magyar katonai nyelv fejlődésének is jelentős határköve.

Szekér 1752. július 5-én született Komáromban, s a keresztségbn a György nevet kapta. Tanulni vágó, minden iránt érdeklődő ifjú volt, tanulmányait különböző iskolákban végezte, s belépett a ferences rendi szerzetesek közé, ahol a Joákim nevet vette fel. A nyelvújítás lelkes híve volt. De nem érezte jól magát a szerzetesek szigorú keretek közt folyó zárt életében. Minden iránt fogékony lelkével fordult a társadalmi, földrajzi,

³⁶⁴ MARKÓ 1939b; ZMK.

természettudományi kérdések felé is, szeretett társaságba járni, s papi ruháját gyakran cserélte fel polgári ruhával, hogy feszelenebbül mozoghassék. A magyarok őstörténetéről írt könyvében a pápaság intézményét bírálta. Ezért eretnekséggel vádolták.³⁶⁵

Úgy látszik, emiatt sok kellemetlensége volt feljebbvalóival. Hirtelen elhatározással kilépett a rendből 1794 tavaszán. Egy pár hónapig nevelősködött, de még az évben ismét beöltözött, belépett a zirci ciszterci rendbe, s felvette az Aloysius nevet. Itt sem volt sokáig nyugta. Mint mondja, régi ellenségei tovább üldözték, s ezért rövid idő múlva jelentkezett tábori papi szolgálatra. 1800-ban már a Splényi-gyalogezredben (a későbbi kolozsvári 51. gy. ezred) találkozunk vele, mint az ezred lelkészével. Részt vett az ezred hadműveleteiben, többek közt az 1800. június 13–14-én vívott nagy marengói csatában. S hogy a harcok alatt mint lelkész nem hátul, valahol biztonságban tartózkodott, hanem az első tűzvonalban, mutatja a csatáról írott érdekes kis könyve. A lunnévielle-i béke után 1801-ben nem volt kedve azelőtti papi hivatását tovább folytatni. Egy ideig Erdélyben élt, majd Pestre költözött, s idejét kizárólag irodalmi munkásságának szentelte. Az említett hadtudományi munkáin kívül írt regényeket, fordított külföldi munkákat, s megírta a magyarok eredetéről szóló könyvét. Saját élményei alapján fordította, illetve dolgozta át egy német író művét *Frantzia Országának Polgári és Hadi történetei* címen, 1810-ben. Hányatott életét 1810. szeptember 26-án fejezte be Kolozsváron.

A katonai, közelebbről a hadtörténeti és hadtudományi irodalmat főleg egy munkája érdekli. 1807-ben adta ki nyomtatásban *Hadi tudomány* című könyvét. Nagy jelentőségű próbálkozás, mert ez az első magyar nyelven megjelent hadtudományi munka, amely kizárólag taktikai, harcászati kérdésekkel foglalkozik.³⁶⁶

Teljes címe: *Hadi tudomány, mellynek némelly fő-tzikkelyeit kéz-írásba foglalta egy nevét eltitkolni akaró tudós és nagy méltóságú hazafi*. Eredeti valóságában kiadta és bevezetéssel megtoldotta Székér Aloysius Joachim, most Nemes Splényi György³⁶⁷ Regementjének Tábori Papja. Pesten Hartleben Konrád Adolf könyvtárosnál, a Vátzi utcában 1807.

Kis negyedrért könyv 321 oldallal és 12, Plannak nevezett, művészi rajzolású, hadrendeket és hadihelyzeteket ábrázoló rézmetszettel. Mielőtt azzal a kérdéssel foglalkoznék, vajon kié ez a munka, mivel Székér Joákim a szerzőséget szerényen áthárítja másra, s magát csak mint a munkának sajtó alá rendezőjét tünteti fel, bemutatom a tőle írt bevezetés néhány érdekesebb mondatát, amely már ízelítőt ad kifogástalan magyar katonai nyelvezetéből. Elmondja, hogy a régiek, Xenophón, Vegetius, sőt a későbbi európai népek (franciák, olaszok, angolok, németek) már írtak könyveket tapasztalataikról.³⁶⁸

³⁶⁵ Részletes életrajzát megírta Czapáry László, a Székesfehérvári Cisterci főgimnázium 1887/88-ban kiadott Értesítőjében Székér Joachim Alajos élete és művei címen. Foglalkozik munkásságával még LÉKAI 1942, 70–71, 188. Szinnyei József ismert munkája szintén részletesen ír róla (SZINNYEI 1891–1914. XIII. – S. A.).

³⁶⁶ SZEKÉR 1807a.

³⁶⁷ Splényi Gábor báró (S. A.).

³⁶⁸ Zrínyi Miklós – mint tudjuk – *Vitéz hadnagyában* leggyakrabban Vegetius írásaira hivatkozik, sőt egész hosszú részeket is közöl azokból.

„a mi magyar nyelvünkön még mind eddig nem olvastunk olly könyvet amellyel tölje egyedül a Hadi Tudományban volna meghatározva, ámbár olyanok már ez előtt jöttek világosságra, amelyek a Hadi Tudományt mellesleg érintik. Ilyen ama nemzeti Vitézünktől, Zrínyitől kiadott munka, melyben a maga idejébeli katonáknak rendtelenségét dorgálja.”³⁶⁹

Ezért a magyar vitézeknek, azaz katonáknak „idegen nyelveken írt könyveknek olvasásával” kellett ismereteiket gyarapítani. Most azonban „olyan munka jelenik meg a Magyar Világ előtt, mely a Hadi Mesterségnek fő tárgyait magában foglalja s azt Magyarul tanítja. Ez a maga nemében legelső könyv [...] nem az enyim; egyedül ezen Bevezetés folyt az én író tollamból. A munkának minden egyéb része egy tudós és Nagy Méltóságú Hazafiúé aki, valamint nagy tapasztalás, úgy a Hadi dolgoknak messze kiterjedő Tudományával is bír. Ezen Hadi Tudományt tárgyzó keze írását a végre akarta általam Haza fiaival közleni, mivel e nembéli munka Magyar nyelvünkön mind ez ideig nem találtatott és egyszersmind, hogy utat nyisson ezen tárgynak mások által teendő bővebb kidolgozására. Az volt azonban ezen Nagy Méltóságú Hazafinak kívánsága, hogy az ő neve fedezve maradjon; sajnálni lehetett volna mindazonáltal, ha ezen kéz-írás a molyok eledelére kárhoztattatott volna.” Előre megmondja, hogy sok idegen műszót meghagy a magyar szövegben, mert minden nemzet ezeket használja, tehát „úgy mi is nyelvünk szennyesítése nélkül azokat a mienkben is megszenvedhetjük”.

Ki lehetett tehát az a „Nagy Méltóságú Hazafi, akinek nagy tapasztalása és Hadi dolgokban messze kiterjedő Tudománya” van, és aki a névtelenség homályában akarván maradni, munkáját közlésre átadta Székér Joákimnak? Mivel Székér annyira hangsúlyozza annak magas méltóságát, bőséges katonai tapasztalatait, olyan magas rangú katonáról lehetne szó, akivel Székér gyakrabban, hosszasan találkozhatott, szóval vele szorosabb kapcsolatban állhatott. Közel fekszik az a gondolat, hogy az Splényi Gábor tábornok, annak az ezrednek ezredtulajdonosa lehetett, amelynek soraiban Székér mint tábori pap szolgált. De Splényiről csak annyit tudunk, hogy kitűnő katona, a Mária Terézia-rend lovagja volt. Arról, hogy a katonai szakirodalom terén akár magyar, akár német nyelven működött volna, nincs tudomásunk. De hogy a magyar katonai nyelv kérdése érdekelte, arról tanúskodik egy adatunk. Iványi István *Katonai vezényszavak 1797-ből* című értekezésében ismertet egy rövid összefoglalást a Tiszán túl való felkelő csapatok számára,³⁷⁰ ami Splényi Gábor, akkor az *insurrectio districtuális* generálisa – azaz egy kerület katonai parancsnoka – kezdeményezésére készült, s a felsorolt vezényszavak is tőle erednek. Kitűnő, a későbbi honvédségben is még élt vezényszavakat olvashatunk itt. „Vigyázz”, „igazodj”, „lóra ülünk”, „kardot ránts”, „készülj”, „töltés”, „célozz”, és a szöveghez fűzött kifogástalan magyarsággal megírt megjegyzésekben is a magyar katonai vezényleti

³⁶⁹ Ebből kitűnik, hogy ő Zrínyi munkái közül csak a *Török Áfiumot* ismerte, ami természetes, mert csak ez az egy munka jelent meg addig, 1705-ben Forgách Simon, Rákóczi tábornagyának buzgólkodásából nyomtatásban. Többi munkái kéziratban akkor még ismeretlen helyen, hozzáférhetetlenek voltak.

³⁷⁰ IVÁNYI 1892.

nyelv fejlődésének nyomait látjuk. „Szakaszonként balra fordulni”, „vágatni”, „rajta hajtani”, „nyúlj a jobb pisztolyhoz” stb., mind olyan kifejezések, amelyek nem erőltetett nyelvújítás torz szüleményei.

Hogy miért akart Splényi, ha valóban ő lenne a magyar hadtudományi munka szerzője, névtelen maradni, nem tudjuk. S ha ő vagy egy másik tapasztalt, képzett katona esetleg németül írta volna meg ezt a munkát, s Székér annak fordítója, akkor is megnevezhette volna magát, hiszen Székér Joákim más munkáiban mindig megmondja, hogy ki a szerző, s ő csak fordítója. Így tehát felmerülhet az a gyanú, hogy mégiscsak Székér Joákim írta az egész munkát, magasabb rangú tapasztalt katonáktól kapott adatok és magyarázatok alapján, s nevét talán azért hallgatta el, mert félt attól, hogy ha a tisztek, akik számára ez a munka készült, a címlapon egy ismeretlen tábori pap nevét olvassák, a munkának nem lenne hitele és kelendőse, mert hiszen mit ért a pap – még ha a harctéren forgolódik is – a magasabb taktikai tudományhoz? A munka szerkesztésében is feltűnő, hogy az egyes fejezetek nem tárgykörük logikus egymásutánja szerint vannak tárgyalva. Így pl. hadrendi felállítások, hadmozdulatokkal foglalkozó részek közt indokolatlanul foglalkozik a következő fejezet a sereg ellátásával s egyéb ilyen, nem a harci tevékenységgel járó dolgokkal. Tehát a könyv nem a hadtudomány szakszerű rendszerrel összefoglalt kézikönyve. De ez nem von le értékéből, valamint az sem, hogy szerzőjét megnyugtató módon eddig nem sikerült megállapítani. Az egészet mégiscsak Székér Joákim állította össze és rendezte sajtó alá, s ha más is írta annak fogalmazványát, azt Székér a maga nyelvezetére átültette. Stílusa teljesen azonos Székér más, szép magyarsággal megírt munkáinak írásmódjával. Mivel pedig mi itt a katonai nyelv fejlődése szempontjából foglalkozunk e munkával, nem pedig annak hadtudományi értékével, a szerzőség kérdése mellékes. A fontos annak megjelenésében az, hogy ez a munka a legelső magyar nyelven írt hadtudományi könyv, tehát úttörő és példát nyújtó vállalkozás, amely már két év múlva követőre is talált Jakkó huszárcapitány személyében.

A szép vázlatoknál, a *Planok*nál „képzelés”-nek mondja a vázlat megtervezését. Az egyik tervezetben ábrázolja a „Résző” Lineát, azaz a ferde arcvonala alkalmazását, a rézsút kifejezés nem szerencsés rövidítésével. A könyv tartalomjegyzéke – mint ő nevezi: *A munkának foglalata* – mutatja az akkori harcászati kérdések, alapelvek szemléltető képét. Általános utasítások után tárgyalja a várható hadszínterek előzetes tanulmányozásának szükségességét, az „eledelről azaz proviantról” való gondoskodás szabályait. Azután sorba veszi a „Hadi Sereg” „utazásáról”, azaz vonulásáról szóló rendelkezéseket, ha az utazás sík földön, vagy hegyek közt, vagy folyóvizeken át történik. Ír a táborhelyekről, sáncok készítéséről, folyók védelmezéséről, a folyóvizeken való átkelésről. Ismerteti az előre előkészített állásokban várt védelmező harcok lényegét, és a „véletlen, előre nem látható történeteket”, azaz a találkozóharc sajátosságait. Az ütközetek különféle módozatait, a „hadi fortélyokat”, ellenséges táborok „felverését”, várfalak megmászását latorjakkal, a várostromharcot, a téli szállások kérdéseit. A gyalogság és lovasság hadi szolgálatát külön-külön fejezetekben magyarázza. Csak olyan idegen műszavak szerepelnek a könyvben, amelyek az akkori magyar katonák közt már teljesen meghonosodtak,

pl. *regulamentum*, *mars*, *linea* stb. Sok új magyar műszavat talál ki, de van közöttük néhány kevésbé sikerült. Pl. a tábori őrsök előretolt őrszemeit, amelyeket a császári, később közös hadseregben „*vedette*”-nek, magyar ezredeknél vedetáknak hívtak, „*védetek*”-nek mondja. A sereg ellátására az „*éleményt*” vagy készpénzen vesszük, vagy az ország szolgáltatja be. A hadrendek, a harcvonalak felállítását aprólékos gonddal részletezi, mivel a könyvet olyanoknak is szánta, akik még nem járatosak a katonai élet különböző ágazataiban. Valószínűleg a nemesi felkelés tisztjeire gondol, akik katonai képzettség nélkül kerültek csapatok élére.

Könyve egészben véve elejétől végéig nagyon érdekes és gördülékeny, eleven, amellet szabatos, határozott írásmódja miatt élvezetes olvasmány, amelyet haszonnal forgathatott katona és nem katona egyaránt. Különösen abban az időben, amikor az alább tárgyalandó *insurgens* magyar szabályzatok már készültek, és nemcsak a hivatásos katonáknak, hanem a felkelő seregbe toborzott polgári egyéneknek is meg kellett ismerkedni a katonai tudományok kérdéseivel. Hogy Székér Joákim könyvét itthon ismerték, bizonyítja Perecsényi Nagy László egy – előbb már említett – adata és az, hogy két év múlva, 1809-ben megjelent a második magyar hadtudományos munka Jakkó László tollából, aminek írásmódján kétségtől érezhető, hogy szerzője Székér munkáját ismerte és fel is használta.

Néhány példa Székér hadtudományi munkájának tiszta, katonás magyarságáról:

A sereg vonulásánál szükséges „1. ször Hogy a Hadi Sereg olyan formán utazzon, hogy azt könnyen Hadi Rendbe lehessen állítani, ha a szükség úgy kívánja. 2. szor: Hogy mennél apróbb, tagokba mozduljon és a rend mindig megtartassék. 3. szor Hogy a poggyász és a szekerek a fegyveres nép közé ne elegyedjenek, hanem különösen (azaz elkülönítve) utazzanak a tartalék ágyúkkal együtt.” (12. o.)

„Ha az ellenség mégis módot talál a Folyóvizén való által menetelre, azokat, akik legelől vagynak, egész erővel Bajonettel kell megtámadni és ha a Lovasságnak is alkalmas hely vagon, az is egész erővel hajtson rája.” (103. o.)

„A lovasságnak az ereje abból áll, hogy minden mozgulásait sebessen tegye és mégis minden részében a jó rend megtartassék. Az utolsó rohanása pedig az ellenségre, mennél sebesebben és összetartva essen meg.” (168. o.)

„Ha a katonaságnak hosszú utakat kell tennie, a Vezér annak jól tartásáról gondoskodik, hogy mind kedve, mind ereje legyen.” (211. o.)

Székér Joákim nem azok közé a tábori papok közé tartozott, akik hivatásukat csupán az elesettek eltemetetésében, sebesültek ápolásában, istentiszteletek tartásában hátul, az arcvonalak mögött, látták. Nyugtalan és minden iránt érdeklődő természete őt arra készítette, hogy harcok közben előremenjen a tűzvonalba, s onnan szemlélje a küzdelmek forratagát. Ennek értékes bizonyítéka a Marengo mellett vívott nagy csata tőle megírt története.³⁷¹

³⁷¹ SZÉKÉR 1807b.

A csatának minden mozzanatát azonnal feljegyezhetette és figyelemmel kísérhette, mert mint a bevezetésben írja: „személyesen jelen voltam s annak körülállását nem henyélő szemmel néztem [...]. Hogy magyar és nem más nyelven írtam, az okát könnyű eltalálni. Ez által Anyai nyelvünknek terjesztésére céloztam.”

A kis nyolcadrét, 30 oldalból álló könyvecske, helyesebben részletes harcjelentés, rendkívül szemléltetően, pontosan ír le mindent, a szereplő főbb személyek neveit, az ezredek felsorolását mind megtaláljuk ebben, tehát ez a könyv e nagy csatának, amelyet 1800. június 13-án és 14-én vívtak, igen értékes forrásműve, szemtanúleírása.

Végül még felsorolok néhány katonai műszavat, amelyeket Székér Joachim a *Hadi Tudomány* és a marengói csata könyveiben ügyesen megmagyarosított és használt. *Magasin* – Élőház. *Vorpost* – szélső őrizet. *Reserve* – tartalék. *Redoute* – ágyúsánc. *Carré* (*Quarré*) – négyszögű rend. *Unteroffizier* – altiszt. *Avantgarde* – előjáró sereg. *Taktika* – hadimesterség. *Pontonier* – hídcsináló. *Architectura militaris* és *Fortificatio* – hadiépítőmesterség. *Front* – homlokrend. *Strategema* – hadifortély. *Citadella* – kisebb vár. *Parapetmauer* – mellvédfal. *Demontsratio* – mutató mozdulás. *Perspectivum* (távcső) – messzelátó. *Pallisade* – palánkkaró. *Blockhaus* – sáncforma faház. *Feldgeschrei* – hadijel. *Losung* – szójel. *Faschine* – vesszőkötelek.

Hogy mindezeket és a tőle még alkalmazott új magyar katonai műkifejezéseket Székér Joachim találta-e ki, vagy mástól vette át, megállapítani nem tudom. De az ő érdeme kétséggkívül az, hogy ezeket helyes értelemben tudta alkalmazni munkáinak megfelelő mondataiban. Ezzel a magyar katonai nyelv fejlődését egy nagy lépéssel vitte előre.

JAKKÓ LÁSZLÓ ÉS AZ ÚJ HADITUDOMÁNY LELKE

Két évvel Székér Joachim hadtudományi munkájának megjelenése után egy újabb hasonló tárgyú magyar munka jelent meg az akkor még szerény keretek között mozgó magyar könyvpiacra. Jakkó László huszárkapitány könyve: *Az új haditudomány lelke*. Kiadta ugyancsak Hartleben Konrád Pesten 1809-ben. De Jakkó László ezen a művén kívül még írt több más, katonai tárgyú munkát is, amelyekről az egykorú írásokban csak utalásokat olvashatunk, a munkák eddig nem kerültek elő, csupán egy teljes kézírata, még kiadatlan munkája van meg az Országos Széchényi Könyvtár Kézírtattárának anyagában, amelynek címe: *Hadifortélyok a régiéknél*.³⁷²

Nevét életében csak családja és huszársjai ismerték, és bár későbbi kortársai közül Kazinczy és Virág Benedek is méltányolták irodalmi munkásságát, a magyar irodalomtörténet nem emlékszik meg róla. Hogy neve nem merült teljesen a feledés homályába,

³⁷² Jakkó László életrajzát és irodalmi munkásságának eddig felkutatott adatait egy részletes tanulmányomban feldolgoztam. Munkám a Magyar Történelmi Intézet kiadásában, az *Értekezések a Történettudomány Köréből* sorozatban fog előreláthatólag a jövő évben megjelenni. Címe: *Egy elfelejtett magyar írókatona*. (Megjelent: MARKÓ 1960b – S. A.)

az Szinnyei József érdeme, aki ismert munkájának V. kötetében beszél róla, s felsorol néhány vele foglalkozó forrásmunkát. Ezen a vonalon elindulva, közvetlen és hathatós támogatást kaptam Jakkó Lászlónak ma is élő leszármazóitól, akik készséggel bocsátották rendelkezésemre családi levéltárukna reá vonatkozó értékes adatait, eredeti leveleket és feljegyzéseket. Mindezekből sikerült az előtérbe hoznom ennek a magyar író-katonának életét, munkásságának adatait, s ezekből megállapíthatjuk, hogy különösen két, itt tárgyalt munkája nemcsak a katonai, hadtudományi irodalom szempontjából figyelemre méltó próbálkozás, de a magyar katonai nyelv fejlődésének történetében is jelentős eredmény, mert a Szekértől jó alapokra fektetett katonai szaknyelvet felhasználva továbbfejlesztette ezt a magyar katonaéletnek addig mostohán kezelt kérdését.

Jakkó László 1781-ben született, jómódú Szatmár megyei birtokos családból. A jó eszű, tanulni vágyó fiatalember iskoláit Debrecen akkor már híres kollégiumában végezte, majd Lembergbe utazott műveltségének fejlesztésére. Mindenünne a legszebb bizonyítványokat hozta haza, amelyek hangsúlyozzák a fiatal diák tanulnívágát, sokoldalú érdeklődését s a német nyelvben való előrehaladását. Amikor Lembergben 1799-ben meghallotta, hogy a magyar nemesi insurrectiót hadba szólítják, hazasiertett, s beállt a Szatmár megyei felkelőcsapatba. Ez a csapat nem került ki a harctérre, s a lunéville-i béke után feloszlatták. Jakkónak annyira megtetszett a katonaélet, hogy kérte felvételét a reguláris haderő kötelékébe. Sikerült felvétetni magát a báró Mészáros nevét viselő huszárezredbe. A béke éveiben Jakkó már szenvedélyes buzgalommal fordult az irodalom felé, s keresett összeköttetést neves írókhoz. így került érintkezésbe Virággal és Kazinczyval, akinek egy jóbarátja, a szintén irodalomkedvelő Csehy József huszárkapitány ajánlotta őt figyelmébe.

De a háború újabb fellobbanása 1805-ben megakadályozta Jakkót abban, hogy valami komolyabb munkával foglalkozzék. Közben pár békésebb évben 1809-ig azonban már megírta első nagyobb hadtudományi munkáját. Aggodalommal látta tisztársainak katonai szaktudományokban való járatlanságát, mert aki nem tudott behatóan foglalkozni német, francia vagy olasz szakkönyvekkel, annak nem lehetett módjában ismereteit gyarapítani. Hogy ezen a bajon segítsen, Jakkó áttanulmányozta, azután magyar nyelvre átültette egy német katonatudós munkáját, s azt kiadta *Az új haditudomány lelke* című könyvében.³⁷³

A két fő részre tagolt könyv első része 231, a második része 109 oldalon ismerteti a hadvezetés alapfogalmaina és azok alkalmazását. Szekér Joachim előbb tárgyalt munkája taktikai, harcászati, hadrendi kérdésekkel foglalkozik. Jakkó munkája már továbbmegy, s a magasabb seregvezetés alapelveit ismerteti, tehát kiegészíti Szekér munkáját.

Szándékosan mondom, hogy ő ezt a munkát magyar nyelvre „átültette”, és nem egyszerűen magyar nyelvre fordította, mert mind ebben a munkájában, mind pedig a másik, csak kéziratban megmaradt írásában határozottan érezhetjük a kitűnő nyelvérzékkal bíró, a nyelvújítás eredményeit ismerő és felhasználó, irodalmilag is

³⁷³ JAKKÓ 1809.

képzett író gördülékeny, magyaros íráskészségét. Tehát a magyar katonai nyelvben az ő munkái is már olyanok, amelyekben a magyar nyelvben addig ismeretlen katonai műszavakra keresett és talált helyes magyaros kifejezéseket. Bár megmondja, hogy művének eredeti szövegét az a német katonatudós írta, akinek hasonló tárgyú cikke az 1794-ben Hamburgban kiadott *Minerva* folyóirat egyik számában megjelent, annak íróját nem tudjuk megállapítani, mert az említett cikk alatt csupán egy R betű áll a szerző neve helyett.³⁷⁴

De ez a kérdés a magyar katonai nyelv történetében nem fontos. Minket Jakkó magyar szövege érdekel, és megállapíthatjuk, hogy műfordítói munkássága a katonai nyelv fejlődése szempontjából valóban dicséretet érdemel.

Szekér Joachim könyvét Jakkó bizonyára ismerte, mert munkájában sok, Szekérrel azonos műkifejezést találunk. Helyes nyelvérzékkel alkot azonban ő is új magyar műszavakat a német és latin kifejezések áttünetésére. Előszóval használja a „fenék” meghatározást az alap kifejezésére. Fenékpont – fundamentum, fenéklínea – bázis, fenéktétel – princípium. A muníció helyett ő is elfogadja, mint már előtte mások, a rossz, később általánosan használt lőszer helyett a lövészer. A *magazint* tárháznak, a *Bäckereit* sütőháznak, a bagázsát butyornak írja. Az élelmiszerrel való pazarlást, tékozlást bujálkodásnak mondja, s feleleveníti a már Rákóczi Ferenctől is használt peszmege kifejezést a kétszersült számára. A *patrouille* nála száguldozó vagy kóborló csapat. Az *operatio*, amit ma hadműveletnek mondunk, nála hadimunkálkodás. A vonulás, menetelés nála is utazás. Helyesen magyarítja a parallel szót egyközűre, az excentrikust széjjelterjedőre, a koncentrálást egybentartásra. A *Marsch-kolonne* nála oszloprend. És nagyon találó, a népies szólásmódból kölcsönzött kifejezése, amikor a német *Handgemenge*, magyarul kézitusát úgy fejezi ki, hogy a csapatok „ölre mentek”.

Az 1809. és 1813. évek közti időszakot Jakkó Magyarország különböző békeállomásain töltötte. Közben áthelyezték a báró Stipsitz huszárezredhez. De békeéveit sem töltötte tétlenül, hanem a katonai irodalom fejlesztésén fáradozott. 1811. november 26-án írja testvérbátyjának:³⁷⁵ „Hadi könyvem még 1809-ben jött ki a sajtó alól. Egy valóban systematikus hadikönyv. Most máson dolgozom, de sok egyéb dolog és egészségtelenkedésem sokszor megszaggatnak a dologtól.”

Hogy milyen munkán dolgozott akkor Jakkó, nem tudjuk biztosan. Valószínűleg az a munka lehetett, amelyről az *Erdélyi Múzeum* 1814. évi egyik számában a *Tudósító Levelek* rovatban ezt olvashatjuk: „Szalárdi Jakkó László Úr. Fő Hadnagy a Stipsitz huszárai között, egy kötet táborig dalokat s beszédeket szándékszik kiadni, hogy a magyar katona magyar hadi énekek által gyűljön harcra.” Ebből láthatjuk, hogy Jakkó nemcsak a hadtudomány komoly mezején, hanem a népszerűbb szépirodalom terén is fejleszteni kívánta a magyar katonai nyelvet, és azt a nemzet közkincsévé tenni. A felszabadító

³⁷⁴ Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozom a már említett, az *Értekezések a történettudományok köréből* megjelenő tanulmányomban.

³⁷⁵ Az itt idézett levélrészletek a Jákó család levéltárában vannak.

háborúkat 1813–1815-ig az olasz és francia harctereken harcolta végig a 10. huszárezredben, s Napóleon végleges legyőzése után ezredével egy ideig az Elzász-Lotaringiát megszállva tartó csapatnál volt, azután Felső-Magyarországon Gömör és Zemplén megyék különböző helységeiben élt, mint kapitány. De itt sem maradt tétlen, hanem egy nagyobb munkán dolgozott. Magyarra fordította egy régi római tudós katonai tárgyú könyvét, mert úgy vélte, hogy ez a hadtörténeti érdekes példatár is alkalmas lesz a magyar tisztikar hadtörténeti ismereteinek magyar nyelven való gazdagítására. Ez a könyv Sextus Iulius Frontinus munkája, aki *Stratagematon Libri IV.* címen írta ezt a művét.³⁷⁶

Ezt a könyvét ültette át magyar nyelvre Jakkó László, azzal a szándékkal, hogy azt nyomtatásban kiadja. Sajnos ez a munka nem jelent meg, csak egyetlen kézirati példánya maradt meg, amely a régi híres műgyűjtő, Jankovich Miklós (1773–1846) írói hagyatékával került a Nemzeti Múzeumba, s ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában van.³⁷⁷

Jakkónak egy 1817. november 1-jén írt leveléből megtudjuk, hogy ő ezt a teljes kéziratot levél kíséretében megbírálásra Jankovichnak küldte el, hogy adja nyomdába. Hogy miért rekedt meg ez a munka Jankovichnál, nem tudjuk. Pedig kár volt azt nem kiadni, mert így az akkor amúgy is szegényes magyar katonai szakirodalom egy értékes munkával gyarapodott volna.

A szép bőrkötésbe kötött, kalligrafikus írással írt kézirat 276 oldalból áll. Címe: *Hadi Fortélyok a Régieknél. Négy könyvben Sextus Iulius Frontinus munkáiból magyarázta Zalárdi Jakkó László a csász. kir. Fridrik Wilhelm Prussziai-Király nevét viselő Tizedik Regementben Kapitány. 1817. esztendőben.*

A négy részre tagolt munka érdekes hadtörténelmi példákkal magyarázza a háború előkészítésének, elindításának, a sereg harckészségének emelését. Példákat sorol fel a harc, küzdelem alatt előforduló esetekre, az ostromok alatt tapasztalt szép magaviseletre, végül a fenytésekről, mértékletességről, állhatatosságról mond „különb-különbféle tanács-tételeket”, jeleneteket a régi görög, római, macedón, pun stb. háborúkból. Gazdag példatár, amely a katonai élet minden vonatkozására felmutat tanulságos és követésre méltó példákat. Ha Jakkónak ez a kifogástalan szép magyarsággal megírt könyve nyomtatásban megjelenik, méltán sorolhattuk volna Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagya* mögé, amelyben Zrínyi szintén hasonló, ókori hadtörténeti példák gazdag sorozatát közli.

Hogy megismerjük Jakkónak az akkori magyar katonai nyelv fejlődésére példát mutató munkásságát, bemutatom a könyv néhány részletét, amelyek ugyanolyan szabatos, jó magyar nyelven vannak megfogalmazva, mint előbb ismertetett komoly hadtudományi munkájának fejezetei.

³⁷⁶ Sextus Iulius Frontinus (40–103 közötti években élt) 70-ben Róma praetora volt, majd consul, legatus Britanniában. Domitianus császár alatt írta egy mezőgazdasági vonatkozású munkáját, később pedig egy könyvet a római vízvezeték ügyeiről, mert mint képzett mérnök, ő volt a római vízvezetéki ügyek felügyelője (curator aquarum).

³⁷⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart Hung. 38.

„Croesus,³⁷⁸ midőn a Halys vizén által nem gázolhatna, elegendő fája nem lévén, sem hidat, sem hajókat nem készíthetne, tehát a tábor felső része felől, hátulról árkot ásatott és a víz folyását háta megé vette.” (15. o.)

„Spartacus azt az árkot, mellyel ötöt Marcus Crassus körülkerítette, a levágott fogottaknak (hadifoglyoknak) s marháknak holt testtyeivel éjjel megtöltötte és azon ment keresztül.” (19. o.)

„Fabius Maximus, attól tartván, hogy a sereg a hátrálásra rendelt hajókban bizakodván, kevesebb állhatatossággal fog harcolni, – tehát azokat, minek előtte az ütközet elkezdődne, felgyújtatta.” (33. o.)

„Filep,³⁷⁹ midőn Prinasus várát erőszakkal semmi módon meg nem vehette, nagy rakás földet hordatott éppen a vár kőfala alá, azt akarván ezzel mutatni, hogy a vár alá föld alatt való ásásokat csinál. A várbeliek azt gondolták, hogy már megásattak és feladták magukat.” (97. o.)

„A Volscusok, midőn egy valamely erdőhöz és rakottys helyhez közel telepedtek volna le a táborral, Camillus mindent, ami a támasztott tüzet az ellenség táboráig harapódzva terjesztette, felgyújtatott és az ellenséget így táborozó helyétől megfosztotta.” (274. o.)

Jakkó László svadronyos kapitány a hosszú háborús időszak után a hadi fáradalmaktól törődött testtel érkezett haza. Még pár évig tovább szolgált, de már 1822-ben kérte indokolt orvosi bizonyítványokra támaszkodva, felülvizsgálat útján való nyugállományba helyezését. 1823. február 13-án megkapta a főparancsnokság várt rendeletét. Szatmár megyei birtokán, Adorján községben telepedett le, s ott is halt meg 1833. április 15-én.

E két munkáján kívül³⁸⁰ más írásait nem ismerjük. Nagy kár, hogy az említett katonadalok és beszédek gyűjteménye nem maradt meg, vagy talán még valahol ismeretlen helyen van, amíg egy szerencsés kezű kutató reá nem bukkan, s felszínre nem hozza.

Az itt ismertetett két kitűnő író-katona, Szekér és Jakkó nevén kívül ebből a korszakból nem ismerjük eddig olyan író nevét és munkásságát, aki a magyar katonai nyelv fejlődésében tevékenykedett volna. Tolnai Vilmos a nyelvújításról írt munkájában helyesen állapítja meg, hogy „[a] nyelvújítás nem szobában ülő literátorok szőrszálhasogató nyelvi vitája volt, hanem a gondolkodó ébredésnek jele, a közszellemnek nemzeti irányban való megmozdulása”.³⁸¹

Kazinczy és nyelvújító társainak érdeklődési körétől azonban a katonai szaknyelv és irodalom távol állottak, ezekkel a kérdésekkel ők tehát nem foglalkoztak. Ez a magyarázata annak, hogy ebben az időszakban csak két férfi, Szekér és Jakkó munkái láthattak napvilágot. A tisztikar lett volna arra hivatva, mint azt éppen Jakkó fáradozása mutatja, hogy ezen a téren tovább dolgozzék, de az akkori tisztikar tagjai közt – a magyar nemesi

³⁷⁸ Kroiszosz (S. A.).

³⁷⁹ II. Philipposz (S. A.).

³⁸⁰ Az eredetiben „kíván” szerepel (S. A.).

³⁸¹ TOLNAI 1929, 18.

testőr írókat kivéve – még nemigen voltak férfiak, akiket ez a mozgalom munkásságra serkentett volna. A testőrírók – mint tudjuk – a szépirodalom terén működtek eredményesen, a katonai nyelv kérdésével ebben az időszakban sem foglalkoztak. Közülük Kisfaludy Sándor megírta ugyan az 1809. évi kudarccal végződött utolsó nemesi felkelés katonai történetét, de ezt a munkát német nyelven írta.

INSURGENS SZABÁLYZATOK

A magyar katonai nyelv érvényesülésének másik eredménye ebben az időszakban az insurgents szabályzatok 1809-ben nyomtatásban kiadott példányai.

A nemesi insurrectiót a francia háborúk idejében négyszer állították fel, mégpedig 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1809-ben. Ezek közül csak az 1809-ben talpra állított insurgents haderőnek volt alkalmá kisebb ütközetekben és egy nagyobb csatában június 14-én Győr alatt részt venni, ahol a legviszálsabb helyzetben került a tűzvonalba, és vereséget szenvedett.³⁸²

Az insurrectio hadba szólítására csak akkor kerülhetett sor, ha az ellenség az ország határait már közvetlenül fenyegeti, tehát az ország belső védelmét kellett megszervezni, mivel az állandó hadsereg a különböző hadszíntereken lekötve, csak részben állott e célra rendelkezésre. Az első három felkelő sereg csak ideig-óráig élt, szükség nem lévén arra, nem is készültek rendszeresebben megszerkesztett szabályzatok. De amikor Napóleon már Bécsbe is megszállta, nagy csaták dúltak a magyar határ közelségében, Aspernnél, Wagramnál, s egy francia seregcsoportnak déli irányból Magyarország felé való előretörésére is lehetett számítani, 1806 után már az Udvari Haditanács is szükségesnek tartotta a magyar nemesi felkelés feszebb keretek közt megszervezését, mint a haderő kiegészítő, szerves részét alkotó csapatot. Az természetes volt, hogy mivel ez a seregrész kifejezetten és határozottan magyar, és kizárólag magyar alakulat lesz, tehát szolgálati nyelvének magyarnak kell lenni. A magyar felkelés fővezéréül Ferenc király az ország nádorát, József főherceget nevezte ki, tudva azt, hogy József az egész magyar nemzet rokonszenvét bírja. József nádor lelkiismeretesen áttanulmányozta az eddig megjelent német és magyar nyelvű szabályzattörvényeket, fordításokat, s már 1800-ban megbízta gr. Keglevich Györgyöt, hogy mint a későbbi insurgents csapatok egyik vezetője, készítse a felkelő sereg számára a rendes hadsereg szolgálati és gyakorlati szabályzataiból magyar kivonatokat. Ez meg is történt, nyomtatásban is kiadták *A magyar insurgents szükséges kötelességei* és *A magyar insurgents* című könyvekben.³⁸³

³⁸² MARKÓ 1939a, 37; MARKÓ 1942, 429. és köv.

³⁸³ Kiadta Trattner Mátyás Pesten 1805-ben. GYALÓKAY 1925a, 270. Ezekkel a munkákkal itt külön nem foglalkozom, mivel csak előmunkálatai voltak az 1809-es szabályzatoknak. Készültek még más javaslatok is az insurrectio megszervezésére, báró Bittner százados, Gosztonyi János nyug. huszárezredes, főleg pedig Hadik András gróf, a híres tábornagy fiának tollából, aki mint tábornok,

Ismerünk azután még néhány helyi jelentőségű insurgents szabályzatrészletet, amelyek a Bihar megyei, erdélyi, nagyváradi insurgensek számára magyarul készültek, de ezek a katonai nyelv szempontjából nem érdekesek. Ezeket nem katonai személyek, hanem vármegyei emberek szerkesztették, az akkor latinosított magyar nyelven. Példa: „[...] a Deputatio a megkívántató költségek repartíója dolgában Plánumot és Projectumot készíttessen” – írja a Bihar megyei szabályzat.³⁸⁴

Az 1809. évi felkelés hadba szólítására s abban a magyar katonai nyelv korlátlan érvényesülésére az első, döntő lépés akkor történt, amikor az 1808-i országgyűlés elrendelte annak szilárdabb keretek közt való felállítását. A törvény II. articulusának 20. §-a kimondja, hogy „[e]zen felkelő katonaságnál a parancsokban, jelentésekben s vezényletben a magyar nyelv fog alkalmaztatni”.

A II. articulus 14. §-a pedig elrendeli, hogy „[a] csapatokba és századokba osztott felkelők egészben véve anyanyelvükön oktatandók, a parancsszavak és vezénylet tekintetében a magyar nyelv használtván”.

József nádor hamar összeállította a fővezérsege alatt működő vezérkarát, s annak tagjai sorába kitűnő, hadi tapasztalatokkal bíró s a magyar ügyeket ismerő törzs- és főtiszteteket választott maga mellé. Vezérkari főnöke, a bécsi Kriegsarchiv igazgatója, Moritz Gomez y Barrientos gróf tábornok lett, főhadsege José Beckers gróf ezredes. Törzsének többi tagjai közt találjuk Kisfaludy Sándort, aki a központi szárnysegédi tisztséget töltötte be, tehát ő intézte az egész magyar levelezés és parancskiadás technikáját, továbbá báró Vay Miklóst, Tanárky Mihály főhadnagyot, gróf Teleki Lászlót, gróf Rhédey Lajost és Csohány József századost. Gróf Kollonits László a bécsi Haditanáccsal és az udvarral tartotta az összeköttetést, felsőbüki Nagy Pál pedig mint a nádor politikai tanácsadója az insurrectio közigazgatását irányította.³⁸⁵

Beckers ezredes készített egy szabályzattervezetet. A nádor azt beküldte Gomez tábornoknak és Radetzky tábornagnak, akik azt helyeslőleg jóváhagyták. Így tehát megjelent 7 kötetben 1809 elején a német nyelven írt *Abrichtungs, Exercier und Dienstreglement für die Cavallerie (Infanterie) der Insurrection des Adels von Ungarn* címen.

A nádor vezérkara sürgősen hozzálátott a szabályzat magyarra fordításához. Hat kötetben jelentette meg a magyar szabályzatokat. A magyar szöveg átolvasására a nádor felkérte a tőle sokra becsült Versey Ferenc híres nyelvtudóst. Az ő támogatásával főleg Csohány József dolgozott legtöbbet ezen a téren. Áttanulmányozták Rákóczi Ferenc magyar szabályzatait és a Mária Terézia idejében szerkesztett magyar szabályzatfordításokat. Az alább ismertetendő szabályzatok közül a „Tanítás” címűeket

szintén egy felkelő hadosztályt vezetett. De ezek a javaslatok nem foglalkoznak a magyar katonai nyelv kérdésével, mivel azt magától értetődőnek tekintik.

Hadik javaslata különben is már elkészült. 1809 decemberében készült, amikor ez a kérdés végleg tárgytalanná vált. GYALÓKAY 1925b, 126.

³⁸⁴ GYALÓKAY 1915, 527.

³⁸⁵ R. KISS 1909, I. XI. fejr. Vezényszó és gyakorlati szabályok.

Vay Miklós és Teleki László, a lovassági szabályzatokat Tanárky főhadnagy, a gyalogsági szabályzatokat Csohány József, a szolgálati szabályzatokat Rhédey Lajos fordította.³⁸⁶

A magyar katonai szabályzatoknak ilyen, legfelsőbb helyen is jóváhagyott megjelenése az első lépés volt a bécsi udvar merev, aggályos felfogásának áttörésére. Bécs eddig félt a császári haderő magyar része számára ilyen engedményt tenni, mert a magyar katonai nyelv rendszerezése – azt hitték – a hadsereg egységének rovására menne. De a Graeven ezred 1790. évi felterjesztése óta még égetőbbé tette a kérdést az insurrectio kényszerű hadba szólítása. S ez a magyar haderő természetesen minden vonatkozásban csak magyar lehetett, tehát annak szolgálati és vezényleti nyelve kellett, hogy magyar legyen.³⁸⁷

Az 1808-i országgyűlés határozata alapján József nádor, az insurgents sereg fővezére 1809. április 27-én hadba szólítja a nemesi felkelést. Komoly, nem szólamokban bővelkedő, dagályos, inkább katonás rövidségű, szabatos nyelven szerkesztett kiáltványában röviden tájékoztatja a nemzetet az ellenségnek hazánk felé való előnyomulásáról. „Minden rendelkezések meg vannak téve, hogy ezen ellenséges beürés a lehetőségig megakadályoztassék. [...] Itt az ideje tehát annak, amikor tettekkel kell bizonyítani a Hazához való hűséget. [...] Azon remény táplál, hogy vezérségem alatt esküdt Ellenségünk kártékony szándékát a Felkelő nemesség semmivé teszi s megszügyeníti. Én részemről szerencsésnek tartom magamat, hogy ezen nehéz szempillantásban, illyel nagylelkű és Vitéz nemzetnek Vezére lehetek.”

A lelkes felszólítás nyomán megindult a felkelő haderő összeállítása s ezzel egy időben megjelentek nyomtatásban az említett szabályzatok magyar nyelven. A hat, alább ismertetendő szabályzat szerkesztési módjáról, sőt a könyvek beosztásából és külalakjából is világosan megállapítható, hogy azokat egy, a nádor-fővezér vezérkarában dolgozó bizottság együtt tervezte és szerkesztette meg. A könyvek mind kis nyolcadrét alakban jelentek meg, nyilván azért, hogy a tisztek azokat zsebükben, nyeregtáskáikban mindig magukkal vihessék. Valamennyit Hartleben Konrád Adolf pesti könyvkiadó adta ki, gondos, tiszta szedéssel. A könyvek tartalmi beosztása valamennyinél azonos, úgyszintén azok címlapja, amelynek szövegében csak a könyv tartalma szerint vagy a „lovasság”, vagy a „gyalogság” megjelölés szerepel. Ezért csak az egyik ilyen könyv címlapját közlöm teljes eredeti szövegével. A hat szabályzat volt a későbbi magyar katonaság ún. „szolgálati könyveinek” elődje. Kettő közülük a szolgálat, kettő a gyakorlat szabályait ismerteti, kettő pedig *Tanítás* címen a bevonult felkelő újoncok egyes, helyesebben egyéni kiképzésével foglalkozik.

1. A lovassági szolgálati szabályzat teljes címe: *A Szolgálat Regulamentuma a Magyar Felkelő Lovasságának számára. A Felséges Császári Királyi Örökös Fő Herczegnek és Nádor Ispánnak kegyelmes rendelkezésével.*

³⁸⁶ R. KISS 1909, I. 56. Tanárky, Teleki és Rhédey gyakorlott tollú író emberek voltak. Rövid életrajzi adataikat közli SZINNYEI 1891–1914, XI. és XIII. kötetben.

³⁸⁷ SZÉKFI 1926, 85–87.

A szöveg alatt a kis magyar címer, alul pedig a kiadásra vonatkozó adat: „Pesten 1809 Hartleben Konrád Adolfnál.”³⁸⁸

A lovasság és gyalogság szolgálati regulamentumának első része hadicikkeket és általános szabályokat közöl. A könyv befejező része pedig *Mesterszavak* [...] *feljegyzése* cím alatt összefoglalja ábécésorrendben a szövegben használt megmagyarosított idegen kifejezések új, magyar elnevezését.

A lovassági szabályzat 112 oldalon ismerteti 32 fejezetben a „kormány”-nak, azaz a lovasezred parancsnokságának személyeit, és azok szolgálati teendőit, haráskörét mondja el. Örvendetes újírtás már ebben és a következő szabályzatokban is, hogy a tisztí rendfokozatoknál elhagyták a német vagy magyarosított idegen megjelöléseket, s mindenkit jó magyar néven neveznek. Pl. ezeredes-kapitány, ezred-segéd, főstrázsamester, tábori orvos vagy seborvos, számtartó. A hadbíró az ezred „törvényes szószólója”, aki egyúttal az ezred eseménynaplóját is írja. A századoknál első-másodkapitány, főhadnagy, alhadnagy, káplár szerepel, a legénység együtt „közvitéznek”. Szokatlan és később a gyakorlatból kiveszett rendfokozati megjelölés a „szabados”, amellyel a legalsó altisztí rendfokozatot, a *Gefreiternek*, a későbbi honvédségnél helyesen örvetetőnek elnevezett altisztet érti.

Kissé szokatlan, hogy rendszabályok, szabályzatok helyett gyakran „szabások”-at ír. A szabályzat helyes, most már megállapodott s a gyakorlatba is átment katonai nyelvé mutatja például ez a magyarázat:

„Az ellenségeskedés üdeje az a Pont, mellyben a Kapitányok Talentumoknak s a Legények kitanítására fordított szorgalmatosságuknak szép próbáit adhatják, valamint megbizonyíthatják azt is, hogy mennyire tudták megnyerni a Nép bizodalját? Mennyire tudják azt buzdítani, okosan rendesen s vitézül vezérteni s még a kedvetlen történetekben is rendben tartani.” (22. o.)

Az ezred ezeredes-kapitánya annak parancsnoka. „Ezen nevezetes Hadi testet ő vezérli, ő alkotja ennek minden részeit össze, ő köt, kit-kit egyenként önnön kötelességeihez, ő tartja fel általjában a kiszabott Rendben az Egészet.” (36. o.)

„Minden katonának szem előtt kell tartani azt az igazságot, hogy jobb az embernek bátran rajta hajtani az Ellenségre, mint elvárni, hogy attul megtámadtassék [...] kevesebb veszteséggel van akkor össze kötve, ha a Sereg, marokban szorított karddal vág az Ellenség közé.” (104. o.)

A *Mesterszók* névjegyzékében igen sok, még ma is használható jó magyar műszavakat találunk, pl. állás, célpont, főhadiszállás. Az őrséget „fegyverbe” kiáltják. Igazodás, napos, káplár, szárnysegéd stb. mind olyan műszavak, amik kiállották az idők próbáját. De sok, ma már fonákul, furcsán hangzó, magyarosított műkifejezés is olvasható ebben a jegyzékben, pl. a manővert hadi forgásnak, a könnyen mozgó gyalogságot kerengőselegnek írja, s a német defilieren, azaz díszmenetben elvonulni szót „lefoszlaní”-val pótolja. Érdekes, hogy különbséget tesz a gyalogos zászlótartó

³⁸⁸ Mindezek az itt felsorolt szabályzatok megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtár anyagában.

és a lovassági kis standárt vivő közt. Előbbit „zászlóhordozónak”, utóbbit „zászló-tartónak” mondja.

2. A *gyalogság szolgálati regulamentuma*, mint említém, a lovassági szabályzattal azonos beosztású, s tartalmában csak ott tér el attól, ahol a lovasokétól különböző gyalogsági dolgokról van szó. Ugyancsak azonos – természetsszerűen értelemszerű változtatásokkal – a műszótár is. Az ezredparancsnokot nem nevezi ezeredes kapitánynak, hanem ezeredes tisztnek. A szabályzat voltaképpen egy gyalogos zászlóalj számára készült, mert legnagyobb gyalogsági egységnek a gyalogos bataillont ismerteti. De mivel ennek létszámát 1218 főben határozza meg, az voltaképpen ezred volt. A századokat kompániáknak hívja, parancsnoka a kapitány. A könyv végén két létszámlajstromról csatolt mintát, és egy mintát arról, miképpen kell a reggeli tudósítást megszerkeszteni. A gyalogságnál több vezényszót dobütésekkel helyettesítettek, pl. a reggeli ébresztő – a könyvben „virradó”-nak írja – jele 5 dobütés, a roham – itt „rajtahajtás” – jele 12 ütés, az esti takarodóé 15 ütés. A mesterszavak közt újakat is találunk, pl. a „faköpönyeg”-et az őrbódé, a „puskázó” megnevezést a későbbi csatár, németül *Plänkler* helyett. Ezek helyes magyar szavak, de rossz képzésű újítás pl. az „osztalék”, amivel az *Abteilung*ot, későbbi katonai nyelven osztagot jelöli meg.

3. A *lovasság gyakorlati regulamentuma* 22 „czikkely”-ben ismerteti lényegében ugyanazokat az alapvető gyakorlati szabályokat, amelyek általában véve a gyalogság számára is érvényesek, mint pl. a sorakozás, igazodás, felsőbb személyek fogadásánál előírt tiszteletadás, zárt rendekben való menetelés, alakváltozások, zártrendű gyakorlatok végrehajtása stb., természetesen mindent egyrészt a lóról szállt, másrészt a lóháton kivonuló csapatok számára. A kivonult csapatok létszámát „kiálló szám”-nak írja. Úgyszintén azonosak a fegyverfogások, karddal való tisztelgés, harcmozzanatok ismertetése. Lovassági szempontból különösen fontos a XX. cikkely. A „rajtahajtás”, azaz a lovasroham előkészítését, lényegét magyarázza ebben ilyen érthető, szép magyarsággal: „A lovasságnak nagyobb testben való mozdításai az Embernek és az ő lovaiknak egyenként való kitanításán fundálódik. A vágatásnak három nevedekései vagynak, úgy mint a rövid vagy tartóztatott vágatás – a kantárszár megeresztése által a keményebb vágatás – és a sebes futás, vagyis nekiereszkedés.” (118. o.)

A szabályzat második fő része ismerteti lényegében ugyanazokat a harcászati mozdulatokat, mint azt a gyalogságnál fogjuk hallani, végül a már ismert mesterszavak és nyolc, szépen megrajzolt hadrendi és taktikai mozgásokat ábrázoló vázlat fejezi be a könyvet.

4. A *gyalogság gyakorlati regulamentuma* szintén két fő részből áll, és több olyan általános rendelkezést is tartalmaz, amelyek a lovasság gyakorlati szabályzatában csak röviden vannak megemlítve. A tüzelésre való felfejlődés, a helyben való tüzelés, előre menetelés és „hátravonás”, azaz hátrálás rendben való végrehajtása aprólékos pontossággal

vannak leírva. Mind ezek, mind pedig a zárt rendű gyakorlatok alatt végrehajtott mozdulatok, felfejlődések, kikanyarodás stb. körülményes és nem könnyen végrehajtható mozdulatok voltak, s ehhez mérten a katonai nyelvnek ezekre vonatkozó vezényszavai, utasításai szintén nehezkesebb körülményességgel vannak megfogalmazva. Pl. „Vigyázz! Szakaszonként, félkompániákkal, Félosztályokkal a jobb szárny előtt magunkat csapatba tesszük.”

A szabályzat 1. fő részének harmadik „darab”-ja a tartalék felhasználásával és a lovasági támadás ellen használt négyszög alakításával foglalkozik. A tartaléknál beosztott „könnyű osztály” feladata a fő sereg biztosítása és „puskázóikkal” erdők, helységek megtisztítása. Nagyon hangsúlyozza a szabályzat e pontja a tisztek helyes magaviseletét: „A Bataillonbéli Tisztek legszentebb kötelessége minden megtámadások után, akár jól, akár rosszul ütöttek légyen azok ki, a legénységet késedelem nélkül összeszedni s azt a kiszabott harcrendbe hozni.” (107. o.)

A 2. fő rész: „A hadi Forgásoknak [ti. hadmozdulatoknak] különböző vidékekhez való alkalmaztatása.” Ebben kiegészíti az előbbi fejezetekben mondottakat, szabályozza a parancsnokok kötelességeit. Ismerteti a „fekvéshelyek”, azaz védelmi állások célszerű kiválasztásának fontosságát és ezzel kapcsolatban az „elővigyázatok”, azaz előőrsvonalak felállítását. Itt ismerteti a már említett „kerengő” seregek rendeltetését. Ezek kétfélek: „Az elsők az ellenséghez igen közel szállnak táborba és azt szemmel tartják, a második rendbéliék az ellenség határjába és annak egyesülő pontjaiba is benyomulnak.”

Ehhez a szabályzathoz 9 szépen megrajzolt vázlat van csatolva.

5. *A Tanításnak Regulamentuma a gyalogság számára.* Tartalma a gyalogos egyenkénti kiképzésének szabályzata, azaz egy újonckiképző utasítás. Megmagyarázza az állás, fordulások, fegyverfogások, tüzelés elvégzéséhez szükséges fogásokat és mozdulatokat, azután a kisebb osztagokban, szakaszokban való felállítást, sorokban, rendekben való mozgást, kanyarodásokat, végül kitanítja a felkelő gyalogost, hogy hogyan kell egy vagy két lovas ellen védekezni. A könyv végén megtaláljuk a Mesterszavak jegyzékét.

6. *A tanítás regulamentuma a lovasság számára.* A lovaskatona egyéni kiképzésének oktatása, gyalog és lóháton. Fontos fejezete a „lovak gondviseléséről” írt fejezet, a patkolás, nyergelés, kantározás szabályaival, a lovaglás elemi oktatásával, testtartás lépésben, ügetésben és vágatásban. Valamennyi itt felsorolt szabályzat közt a magyar katonai nyelvtörténet szempontjából talán ez a legérdekesebb, mert szinte teljesen azonos a későbbi magyar honvédlóvasság szabályzatainak nyelvezetével, és egyúttal a legmagyarabb, mert a lóval kapcsolatos kifejezéseket a népi nyelvből veszi át. Idegen műszó alig akad a szövegben. Egy mondata pl. így hangzik: „Szükség, hogy a katona ösmerje a maga lova érzékenységét, hogy mindenféle járásához képest tudja, mennyire kell a kantárt meghúzni, hogy a ló egyszerre önként megálljon a nélkül, hogy hátra farolva a fejét rázza és vagy jobbra, vagy balra nyomuljon.” (24. o.) A könyv végén itt is közli a Mesterszavak jegyzékét.

* * *

Az itt röviden felsorolt hat hivatalos szabályzaton kívül meg kell még emlékeznünk néhány olyan, hasonló jellegű, oktató célzatú munkáról, amelyek nem tartoznak ugyan a fenti, központilag szerkesztett szolgálati könyvekhez, hanem azoknak kiegészítői, magyarázói, s mint ilyenek a gyakorlatban bizonyára jól bevált hivatalos segédkönyvek voltak.

Az Országos Széchényi Könyvtárban lévő lovassági szabályzatkönyvvvel egybekötve találunk egy kis munkát. Címe: *Oktatás, a Hadban való szolgálatra a Fel kelő Magyar Nemes Sereg ifjú tisztjeinek és altisztjeinek számokra. Magyar nyelven közönséggé tette Tanárky Mihály fő hadnagy a Gen. Quart. Meister Staabtól. Pesten. Fűskuti Landerer Mihály betűivel 1809.* Megmagyarázza a szabályzatoknak esetleg nehezebben érthető részeit, kiegészítő gyakorlati utasításokat ad olyan kérdésekben, amikről a hivatalos szabályzat alig beszél, vagy csak röviden tesz említést. Elmondja, hogy miképpen kell a táborban viselkedni, hogyan kell az írásbeli jelentéseket helyes magyarsággal megfogalmazni, hogy azokból minden szükséges adat kitűnjék. „Utazásbéli rendtartások” alatt kioktatja a legénységet, hogy meneteléseknél mire ügyeljen, hogy lélekben és testben friss állapotban kerüljön harcba, vagy érkezzék vonulásának céljához.

Az Erdélyben összetoborozott felkelők számára is készült egy, a felsorolt szabályzatokkal szerves kapcsolatban lévő munka: *A Szolgálat Regulamentuma az Erdélyi Fel kelő Nemesség Gyalogságának számára közönségesen. Kolozsvárott. Nyomtatott a királyi Lyceum betűivel 1809.* A hivatalos szabályzatokhoz hasonló, nyolcadrét alakú könyvecske, szolgálati utasítás a legénység, altisztek és tisztek számára, azután az erdélyi gyalogos egyénenkénti kiképzés szabályait ismerteti a hivatalos szabályzat szellemében. Nyelvezete szépen gördülő tiszta magyar nyelv, helyenként erdélyi zamattal. Az idegen szavak közül csak az általánosan ismert front, masírozni, formálni, bajonet stb. szavakat hagyja meg.

A könyv függeléke hadi rendtartás és hadi cikkek ismertetése, az erdélyi felkelő seregre érvényes büntető törvények cikkelyeinek ismertetése. Végül két eskümintá. Az egyik a Magyarországgal való unió miatt szükséges eskü, a másik pedig a zászló alá való eskü szövege. Ugyancsak célszerűen összeállított könyv.³⁸⁹

A Szolgálatot illető Szabások, Kérdésekbe és Feleletekbe foglalva a Magyar Felkelő Lovasság Közvitézzeinek és altisztjeinek számára, a Puskázásról és az Altisztek kötelességeiről szöllő Toldalékkal együtt kiadatott a Felséges Császári Királyi örökös Fő Herczeg és Nádor Ispány-nak kegyelmes rendelkezéséből. Pesten. 1809. Hartleben Kondrád Adolfnál.

Mint a címe mutatja, gyakorlati magyarázatok alakjában közli a szabályzatok megértéséhez szükséges magyarázatokat. A többi szabályzathoz hasonlóan szintén közöl egy jegyzéket a mesterszókról.

³⁸⁹ Egy példánya megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. (MTAK KIK) Hadt. o. 308. sz. alatt.

Kutatásaim közben végül még egy érdekes, eddig aligha ismert gyűjteményes munkára bukkantam.³⁹⁰ Címe: *Gyűjtemény, melyben az Austriai Fő Armádiánál és a Magyar Nemes Felkelő Seregnél kijövendő Tábori Parancsolatok, Hirdetések, Buzdítások, Tábori Tudósítások stb. foglaltatnak. 1809.*

Ügyes tollú, szép akkori magyarsággal író ember összeállítása, amely, mint címéből látjuk, a fővezér-nádor utasítására készült magyar nyelven az ország lakosainak tájékoztatására az általános hadihelyzetről. Mint ilyen tehát az akkori magyar katonai nyelvnek értékes bizonyítéka. Az eléggé vaskos kötet kezdődik József nádor hadba szólító kiáltványával 1809 Szentgyörgyhava 29-én. Közli János főherceg kiáltványát a Tirolban és Ferdinánd főherceg kiáltványát a Varsóban felállított felkelő seregekhez. Ferenc király néhány idevonatkozó hadparancsa, Károly főherceg generalissimus kiáltványa után sorba közöl 1-től 48 számig sorszámozva „Tábori Tudósításokat” a „Főszállásról”, az 1809. április 10-től július 5-ig lefolyt hadműveletekről. II. Rákóczi Ferenc latin nyelven, a külföld tájékoztatására kiadott tábori újságja, a *Mercurius Veridicus ex Hungaria* után ez a legelső magyar tábori újság, jobban mondva helyzettájékoztató. Tömören összefoglalva közli a lefolyt eseményeket, harcokat, részletesebben vázolja az említésre méltó egyéni vitézi haditetteket, úgyhogy ez a kis gyűjtemény a hadtörténelmi irodalomnak abban a korszakában dolgozó szakembereinek igen jó forrásául szolgálhat. A könyv utolsó darabja az 1809. október 14-én Bécsben kötött békeokmány magyar és francia nyelvű teljes szövege.

Ismétlem, hogy ez a könyv minden vonatkozásban az akkor már kifejlődött és bizonyos fokig megállapodott magyar katonai nyelv fejlődésének egy nagyon értékes bizonyítéka. Természetesen találunk benne még idegen elnevezéseket is, s néhány nem nagyon szerencsés magyar elnevezést. Így pl. a *Feldmarschalleutnant*, későbbi altábornagyi rangot Feldmarschal-helytartónak mondja.

Az 1809-ben életre hívott nemesi felkelő sereg csak gyalogságból és lovasságból állott, ezért csak ezek számára készültek az ismertetett szabályzatok. Feltűnhetik, hogy a „huszár” elnevezéssel egyikben sem találkozunk, hanem végig megtartják a már Zrínyi Miklós írásaiból ismert meghatározást, azaz, hogy a gyalogos a „gyalogos”, a lovas pedig „katona”. Tüzérséget nem állítottak fel, s műszaki alakulatokra sem volt ennek a felkelő seregnek szüksége. Így tehát érthető, hogy e két később mindig fontosabbá váló fegyvernem életében az akkori színmagyar seregben, az insurrecciónál a magyar katonai nyelv nem jelentkezhetett. A Monarchia seregében lévő magyar tüzér- és műszaki alakulatoknál is csak kevés előrehaladást állapíthatunk meg e téren.

A nemesi felkelés seregében ezért nem is szerkesztettek magyar szabályzatokat tüzérek és műszaki csapatok számára. A reguláris haderő kötelékében harcoló ilyen alakulatok tisztikara akkor még jóformán teljesen külföldi nemzetiségű tisztekből állott, s megelégedtek azzal, hogy – mint előbbi fejezetemben vázoltam – a német nyelvű

³⁹⁰ Az 1809-ben összeállított negyedréti alakú könyv az Országos Széchényi Könyvtárban az alábbi cím alatt található, 222.939. sz. alatt.

tüzérségi szabályzatok részére szerény kis szójegyzeteket illesztenek, hogy a magyar katonákkal is megértessék a tüzérségi szakkifejezéseket.³⁹¹

A műszaki alakulatoknál még erre sem volt szükség. A műszaki tisztikarban csupán egy-két, de egészen kiváló magyar tiszttel találkozunk, akik, mint pl. a Somogy megyei Martonitz András, a Mária Terézia-rend lovagja, végül táborszernagy lett, és a soproni születésű Mártony Károly, akinek latin nyelven írt műszaki tudományos munkáit a külföld is elismerte, s mint tábornok, ő volt a legelső gázálarc elkészítője.

Hogy a műszaki katonai nyelv ebben az időszakban nem fejlődhetett magyarrá, azt megértjük, ha tudjuk, hogy még jóval azután is, az 1848-as szabadságharc előtti években, a monarchia seregében szolgáló 190 műszaki tiszt közül csak 17, az utászcsapatban 107 közül csak 3, az árkász- és aknászcsapatban pedig 69 tiszt között egyetlenegy magyar tiszt sem szolgált.³⁹²

Csupán egy érdemes férfi nevét kell már itt megemlítenem, ez lkafalvi Baritz György műszaki alezredes volt, aki pályafutását a napóleoni háborúk végén kezdte meg, de azután a reformkorban – amint értekezésem következő fejezetében olvasható – mint a Széchenyitől alapított Akadémia, az akkori Tudós Társaság tagja, lelkesen részt vett a magyar katonai műszavakat közlő szótár szerkesztésében.

* * *

Az itt ismertetett két komoly magyar hadtudományi munka és a magyar insurgens szabályzatok megadták az alapot ahhoz, hogy a magyar katonai nyelv most már nemcsak a szűkebb katona köröket érdekelhette, hanem ezt az ügyet a nemzeti társadalom kérdésévé tették. Amikor pedig a reformkorban a Magyar Tudományos Akadémia, a Tudós Társaság tagjai sorában dolgozó magyar tisztek karolták fel lelkesen ezt a nemzeti ügyet, és e mozgalomba most már a nyelvész, nem katona szakemberek is bekapcsolódtak, a magyar katonai nyelv kérdése már mint intézményesen irányított üdvös mozgalom fejlődött tovább a nemzet tudományos életében.

³⁹¹ SAÁD 1936, 61.

³⁹² VIDOS 1941, 157.

A MAGYAR KATONAI NYELV KÖRÜLI FÁRADOZÁSOK A REFORMKORBAN – A TUDÓS TÁRSASÁG KATONA TAGJAINAK MUNKÁSSÁGA

Az elmúlt évszázadok (16.-tól 19.-ig) alatt, mint értekezésem eddig megjelent fejezeteiben vázoltam, a katonai magyar nyelv megteremtésének és fejlesztésének szükségessége a csapatok köréből indult el. Gondolkodó magyar csapattisztek tartották elkerülhetetlenül szükségesnek, hogy a császári seregben szolgáló magyar katonáiknak magyar nyelven magyarázzák meg a szolgálati és gyakorlati szabályok rendelkezéseit és az idegen nyelvű vezényszavakat. Így születtek meg a különböző időkben egymástól függetlenül, minden rendszer nélkül magyar szabályzatok, eleinte csak a német nyelvű szabályzatok fordításai. A Zrínyi Miklóstól alkotott kitűnő magyar katonai nyelv hamar feledésbe merült. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt megjelenhettek ugyan teljes magyar szabályzatok. Ezek sem voltak hosszú életűek, de már megadták az alapot ahhoz, hogy a Mária Terézia uralkodása alatti magyar csapattestekben a magyar katonai nyelvhasználat – legalább is az ezredek belső életében – mind nagyobb szóhoz juthasson. Nagyot lendült ez a kérdés a francia forradalom utáni években és a napóleoni háborúk alatt, amikor a hadba szólított magyar nemesi felkelés gyalogos- és lovascsapatai számára már központilag szerkesztett, jó magyar nyelvű szabályzatok készültek, s a meginduló magyar hírlapirodalomban Kazinczy nyelvújítási eredményeinek figyelembevételével írt harcjelentések, leírások tág teret adtak a magyar katonai nyelv továbbfejlesztésének. És ekkor jelent meg a legelső két komoly magyar hadtudományi munka Székér Joachim és Jakkó László buzgalmából. A katonai nyelv kérdése ekkor már szinte nemzeti ügygé vált, s a csapatok soraiból átkerült a társadalom és a tudományos világ érdeklődési körébe. Most már nem kellett német szabályzatokat magyarra fordítani. Gondolkodó katonáink a 19. század első felében azonban ráeszméltek arra, hogy a katonai nyelv magyarosításához elkerülhetetlenül szükséges az idegen nyelvű katonai műszavak helyes átültetése magyar nyelvre. Erre kellett tehát most a legnagyobb súlyt vetni. A folyamatos katonai leírások, folyóirati közlemények nyelve immár amúgy is együtt haladt a nemzet nyelvének megfelelő újításával, csak a katonai műszavak helyes magyar kifejezésének problémáját kellett még megoldani. Ezzel a kérdéssel annál is inkább foglalkozni kellett, mert ebben az időszakban, a napóleoni háborúk és az 1848-as szabadságharc közti évtizedekben volt a katonai műszaki tudomány, azaz a várépítés, de még inkább a tüzérség és egyéb, műszaki természetű szolgálati tevékenység nagy fejlődése. Ezekben a szolgálati ágakban

most már mindig több és több magyar tiszt dolgozott, s így különösen érezhette a katonai műszavak magyar megfelelő kifejezésének hiányát.³⁹³

A Széchenyi alapította Tudományos Akadémia, amit akkor Tudós Társaságnak neveztek, a társadalmi élet minden vonatkozásában már tudományos síkon foglalkozott a magyar nyelv pallérozásának, tisztításának kérdésével. Az akkori monarchiabeli tisztikar magyar tagjainak magas, tudományos műveltségére jellemző, hogy a Tudós Társaság tagjainak sorában ekkor, a reformkor idejében már több magyar katonatiszt volt. Így tehát megvolt a lehetősége annak, hogy ezek a szakemberek, a Tudós Társaság támogatásával és szándékainak megfelelően, vegyék kezükbe a katonai műszavak magyarításának dolgát. A Tudós Társaság akkori tagozódásában a katonai, tehát hadtudományi kérdések megoldására még nem volt a Társaság kebelében külön hadtudományi osztály vagy bizottság. Ezzel a kérdéssel tehát a Társaság katonai tagjainak egyénileg kellett foglalkozni.

A Tudós Társaság megalakulása után már a legelső üléseken felmerült egy magyar általános szótár összeállításának szükségessége. Ezt olvassuk az 1834-ben kiadott *Mathematikai Műszótár* „Előbeszéd”-ében:³⁹⁴

„Mindjárt az első nagygyűlés gondoskodott Februáriusban 1831-ben a magyar nagy szótár összeállításához tartozó előkészületekről. A tudományos szavak egybegyűjtésére nézve végeztetett akkor, osztályonként minden, eddig megjelent tudományos magyar munka czimeinek feljegyzése, azoknak, a mennyiben csak megkaphatók, a tagok között kiosztása és belőlük, így, vagy amúgy – kitett magyar műszók kiszedése.”

A terv végrehajtása csak lassan haladt előre. Az 1831. június 13-án összeült kisülés foglalkozott ezután már határozottabb alakban a szótár megszerkesztésének részletkérdéseivel. Az ülés jegyzőkönyvének 6. pontja meghatározza, hogy „[gy]űjtse össze a 6. osztály tudománybéli műszavait. Minden tag közölje a helyes, eddig is ismert magyar műszavakat s az idegenekre tegyen javaslatot. [...] Különösen a természeti és matematikai tudományos osztálya találjon abban módot, hogy a kézi mesterségek, a bányászság, hajósság, földművelés eszközei s szerei elnevezését maguktól, azok gyakorlóitól vegye által.” Ebben kell vonni az ország nem „tudós” tagjait is, „helyesebbnek is találván a Társaság azt, hogy a szükséges új műszavakat ne látszassék ő a nemzetre makacsul, önkénnyel tolni akarni, hanem azokat a műveltségben gyarapadó magyar, mind nyelve természete, mind a világos értelem megkívánása útján fogadhassa új kincsekül szavai közé”.³⁹⁵

³⁹³ E korszak katonai nyelvére vonatkozóan kitűnő adatokat találunk két, nemrég megjelent értékes munkában. Az egyik: GÁLDI 1957, 448–451. A másik, amelyik a katonai műszavak nyelvészeti meghatározásával, azoknak bőséges ismertetésével foglalkozik: TERESTYÉNI 1955.

³⁹⁴ Magyar Tudós Társaság 1834. Egy példánya a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában 521.117. sz. alatt.

³⁹⁵ Kisgyűlési jegyzőkönyvek. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 1831. jún. 13-i jkv.

Ezen az ülésen gróf Teleki József, a Tudós Társaság akkori elnöke, mint nevezték, „előülője” elnökölt. Jelen volt gróf Széchenyi István, mint „alelölő”. A jegyzőkönyvet Döbrentei Gábor szerkesztette, mint a Társaság „titoknoka”.³⁹⁶

A munka most már határozott irányban megindult. A Társaság katona tagjai, élükön a fáradhatatlan buzgalmú, lelkes Kiss Károllyal, a nagyváradi 37. gyalogezred főhadnagyával, megkezdték a katonai műszavak gyűjtését és lefordítását.

Kiss Károly a következő évben ismét sürgette és javasolta, hogy a szerkesztésbe műszaki s egyéb szakembereket is vonjanak be. Ezek alatt valószínűleg katonai szakembereket értett. Javaslatának megvolt az eredménye.³⁹⁷

A Tudós Társaság akkor 6 szakosztály keretében működött. Nyelvtudományi, filozófiai, történettudományi, matematikai, törvénytudományi és természettudományi szakosztályai voltak.³⁹⁸

Az említett *Műszaki Szótár* előbeszédében felsorolja a számba vehető tudományos munkákat, amelyek anyagát fel lehet használni a szótár összeállításánál. 33 címet sorol fel, katonai írás nincs közöttük. Hogy a hadtudomány műszavai hová sorolandók, afelett sokat töprengtek. De helyet kellett adni ezeknek, mert Kiss Károly és akadémiai katonatiszt tagtársai, Szontagh Gusztáv gránátos százados, már akkor ismert filozófus és Baritz György műszaki őrnagy már gyűjtötték és fordították az idegen katonai műszavakat. Az a nézet alakult ki, hogy a katonai szakma a matematikai tárgykörhöz áll legközelebb várépítési, tűzérési és műszaki vonatkozásai miatt, így tehát úgy döntöttek, hogy ezek a 6 osztály anyagában a matematikai osztály munkájához csatolandók. Az *Előbeszéd* erről így ír: „A katonai seregreknél divatozó német és francia elnevezéseket magyarra téve Kiss Károly és Szontagh Gusztáv levelező tagok küldöttek be: a várerődítését Baricz György és Kiss Károly levelező tagok. A matematikai körhöz szorosabban tartozókat ezekből Bitnitz szerkesztésébe, Győri Sándor rendes tag rakta be, a felmaradtak pedig ide toldalékkul csatoltatnak.”³⁹⁹

³⁹⁶ Teleki József (1790–1855). Részt vett az Akadémia megszervezésében, majd Erdély kormányzója volt. A szabadságharc után visszavonult, és életét történeti tanulmányainak szentelte. Legnevezetesebb eredménye a Hunyadiak koráról írt műve. Döbrentei Gábor (1783–1851). Korának nevezetes írója, az Akadémia főtítkára. Mint költő Kazinczy köréhez tartozott. Értékesek nyelvtudományi munkái.

³⁹⁷ Kiss K. levele a Társasághoz. 1832. jún. 10. Mind ez a levél, mind pedig a következőkben még megemlíthető levelei az Akadémia Kézirattárában találhatók Kiss Károly leveleinek gyűjteményében.

³⁹⁸ Berzeviczy Albert megnyitó beszéde az Akadémia 100 éves alapításának jubileumi ülésén 1926-ban. *MTA első évszázada* (1926), I. 6.

³⁹⁹ Bitnicz Lajos (1190–1871). Bölcsész, nyelvtudós, szombathelyi kanonok, majd címzetes püspök. Részt vett az Akadémia szervezésében, s az igazgatótanács tagja lett. Győry Sándor (1795–1870). Kiváló mérnök szakember volt. Országos építészeti igazgató. Az Akadémia 1832-ben választotta levelező s ugyanebben az évben még rendes tagjává. Sok értékes tanulmányt írt a műszavakról. Ikafalvi Baricz (Baritz) György (1779–1840). A mérnöki akadémiát Bécsben végezte, 1805-ben belépett a hadmérnöki karba. A napóleoni háborúban értékes munkásságával tűnt ki. Mint őrnagy Zárának volt erődítési igazgatója. Az Akadémia 1832-ben levelező tagjává választotta.

Az Akadémia Kézirattárában megtaláltam a Kiss és Szontagh által készített jegyzéket.⁴⁰⁰

A 28. nagy folio oldalból álló kézirat feltünteti idegen írással a német és francia műszavakat, mellettük váltakozva fekete és piros tintával a választott magyar kifejezéseket. A Kiss Károly aláírásával ellátott kézirat címe: *A hadi szótárhoz*.

Mivel az említett 6 szakosztály közül legelsőnek a matematikai osztály készült el a műszótár összeállításával, azt függetlenül a többtől kiadták, az Előbeszéd utolsó mondata szerint az 1833. novemberben tartott nagygyűlés határozata értelmében Pesten, 1834. április 21-én.

A nyolcadrét, 110 oldalból álló könyvecske, a *Mathematikai Műszótár* beosztása: az első 97 oldal az általános műszavakat hozza beolvasztva az idevágó katonai kifejezéseket. Azután következik a Toldalék. Hadiműszavak, I. fejezet. A katonai fegyver minden részei Kiss Károlytól. II. fejezet 100–110. oldalakon: Általános katonai műszavak, kifejezések. Szontagh Gusztávtól.

Kiss Károly nagy szorgalommal és kedvvel látott munkájához. Bizonyítja ezt többek közt a Tudós Társasághoz 1831-ben intézett jelentése:

„Tekintetes Titoknak Úr!

A m. t. társaság Julius 9-k költ felszólítására nem vagyok ugyan idegen az előmben kitűzött katonai osztályban a műszavak szerkesztésén munkálkodni, a mihez én már hozzá is fogtam, de mivel részszerént hivatalos helyeztetésem üdömnnek nagy részét elfoglalja, részszént a kijelölt könyvek birtokában nem jöhettem, osztályom is bőfoglalatú, azért Tek. Titoknak Ur, engedelméért könyörgésemet méltóztassék a m. t. társaság elejben terjeszteni, ha hogy osztályom műszavai beküldése sokkal későbbben történne, mint sem talán a társaság a közjóért buzgólkodásában várhatná, vagy a többi, kevesebbet elfoglalva lévő meghívottak azt tehetik. Kelt Nagyváradon, 1831. okt. 10-én.”

Közben katonai felsőbb parancsnokságai is okoznak nehézséget e munkája gyors elvégzésében. 1832. augusztus 18-án jelenti a Társaságnak, hogy nem jelenhetik meg személyesen a legközelebbi nagygyűlésen, mert kérését szabadság iránt a budai főhadparancsnokság elutasította azzal az indoklással (ami az akkori, tudományos dolgok iránt közönyös és érzéketlen katonai felfogásra jellemző), „hogy én figyelmemet inkább az alattam lévő nevelőintézetre, mint más litteraturai dolgozásokra fordítanám”.⁴⁰¹

A Tudós Társaság akkori katona tagjai közül a leglelkesebben Kiss Károly karolta fel a magyar katonai műszavak ügyét. Rendkívül szorgalmas és buzgó író-katona volt. Érdemesnek tartom hosszú életének fontosabb mozzanatait ismertetni. 1793. augusztus 12-én született Budán. A katonaélethez érzett hivatást, belépett a nagyváradi Máriássy, 37. sz. gyalogezredbe, s a napóleoni háborúk második felének hadműveleteiben részt vett. A nagy háború elcsendesedése után ezredével Galíciába került, s itt Lembergben

⁴⁰⁰ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, M. Nyelv. 20.23.

⁴⁰¹ Levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 112/1832.

ismerkedett meg az ezredében szolgáló Szontagh Gusztávval, aki akkor már neves író, bölcseztan volt. Általa összeköttetésbe került korunknak nevezetesebb íróival, tudósaival s azokkal, a Kisfaludyakkal, Virág Benedekkel, Döbrentei Gáborral, Vörösmarttyval, Bajzával való kapcsolata szorosabbá vált, amikor 1824 végén Budára került. Innen, már mint főhadnagy, ezredével Nagyváradra ment, s 1829-ben az ezrede katonai nevelőiskolájának vezetését bízták reá. Már eddig is sok értékes történeti, főleg a napóleoni háborúk hadieseményeit ismertető értekezése jelent meg az akkori tudományos folyóiratokban. Az Akadémia 1831 februárjában levelező tagjai sorába iktatta, 1840 szeptemberében megválasztották rendes taggá. 1842 óta a Kisfaludi Társaság tagja is volt.

Kapitányi ranggal 1833-ban visszakerült ezredéhez Galíciába. De az idegen környezetben nem érezte jól magát, visszavágyott magyar tudós barátai körébe. 1837-ben kérte nyugállományba helyezését, s Pestre költözött. Most már zavartalanul részt vehetett az akkori magyar irodalmi és tudományos életben, s buzgó munkatársa lett a Tudós Társaságnak. Mint akkor már ismert katonatudóst 1845-ben megbízták a magyar gyalog polgári őrhad szervezésével, később pedig, 1848-ban a budai főhadparancsnokság rendelkezésére őrnagyi rangban dolgozott a nemzeti őrsereg felállításán. Az ő indítványára nevezték el ezt a csapatot honvédek. Az elnevezést Kisfaludy Károly egyik régebbi verséből vette át, s adott neki ezzel határozottabb jelentőséget annyira, hogy ez a katonai műszó mai napig is megmaradt. Alezredessé előléptették 1848-ban, s mint ezredes ő lett a magyar katonai nevelés felügyelője. A szabadságharc után 10 évi aradi várfogságra ítélték, de ebből egy év után, 1850-ben kiszabadult. Élete további éveit Pesten töltötte tudományos és irodalmi munkássággal, s 1866. február 17-én halt meg. Sok érdekes harctéri eseményleírást írt, melyeket az *Uránia*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Felsőmagyarországi Minerva* s az *Egyetemes Magyar Enciklopédia* szívesen közöltek. Az *Uránia* 1841. évfolyamában közzétett hadtudományi aforizmái mélyen gondolkodó katonalélektani megfigyeléseit írják le.

Meleg kapcsolatot tartott fenn állandóan ezredtársával, a tudós Szontagh Gusztávval, együtt dolgozták ki a *Mathematikai műszótárban* megjelent katonai műszavak gyűjteményét és a főleg az ő fáradozásának eredményeképpen 1843-ban megjelent *Hadi műszótárat*.⁴⁰² Kiss Károly az említett, 1831. október 10-én a Tudós Társaság titkárához küldött jelentésében felsorolja 12 értekezését, amelyek közül 7 a *Tudományos Gyűjtemény* 1825–1829. évfolyamaiban, 5 pedig a *Felsőmagyarországi Minerva* folyóirat 1825–1831. évfolyamaiban látott napvilágot. E tizenkét, rövidebb-hosszabb értekezéséből megállapíthatjuk, hogy Kiss nemcsak kevésbé jelentős, inkább népszerűsítő jellegű cikkeket írt a katonaéletből, mint pl. *Magyar alvitézek hőstettei*, *Apró Haditörténetek*, *Apróharc*, hanem

⁴⁰² Iglói Szontagh Gusztáv (1793–1858). 1813-ban belépett a 37. sz. nagyváradai Máriássy gyalogezredbe, a napóleoni háborúk utolsó éveit végigharcolta, s mint gránátos kapitány ment 1837-ben nyugállományba. 1832-ben az Akadémia levelező tagja, 1839-ben a bölcseztan szakosztályban rendes tag. Neves bölcseztan, sok ilyen tárgyú és kritikai cikk érdemes szerzője. Kiss Károly részletes életírását lásd: SZINNYEI 1891–1914, VI. 353–358, Szontaghét: SZINNYEI 1891–1914, XIII. 1072.

komoly hadtörténeti kérdések is foglalkoztatták. Leírja Palota,⁴⁰³ Kőszeg, Nagyvárad várainak történetét, néhány Napóleon korabeli harcjelenetet, és érdekelte őt „Az ó- és újkori csatarend” kérdése is. Ha ezeket a munkáit elolvassuk, meghatározhatjuk Kiss helyét és jelentőségét a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében. Értekezéseit folyamatos, jó – persze az akkori ízlésnek megfelelő, ma már kissé elavult, dagályosnak hangzó – magyar nyelven írta. Hellyel-közzel érezni néha, hogy nehézségei vannak, különösen a várépítés és egyéb műszaki dolgok francia kifejezéseinek helyes tolmácsolásában, de vagy körülírással, vagy új műszavak alkotásával végül mégis helyesen, értelméhez híven alkalmazza azokat.

1831-től kezdve teljes odaadással fogott hozzá a helyes magyar katonai műszavak megalkotásához s a Tudós Társaság terveinek megvalósításához e téren. Említett, *A hadi szótárhoz*, Szontagh Gusztávval együtt szerkesztett, ezernél több műszóból, illetve francia és német műszavakból álló kéziratát a matematikai osztály beolvasztotta a *Mathematikai Műszótárba*, de sokat kihagyott belőlük. A szótár első, fő részébe besorolt műszavak közül néhány érdekesebbet említek meg. Hogy a *Műszótár* a Tudós Társaság szándéka szerint csupán előmunkálat és egy része lett volna a készülő általános nagy magyar szótárnak, mutatja az is, hogy a felsorolt idegen műszavakra talált magyar kifejezés után odaírták az illetőnek nevét, aki azt beküldte. Ezzel tehát alkalmat akartak adni, hogy bárki más is hozzászólhasson s a megnevezettekkel eszmecserét folytathasson egy-egy műszó felett.

A *Batterie* szóról ezt olvassuk: *Batterie* (mint ágyúhely), *tűzgát* (mint ágyúsor), *tűztelep* – *kis Ágyútanya*, *Jelenkor* – *Üteg*–Szontagh, *Pattantyú*–Baritz.⁴⁰⁴

Ezekből a kifejezésekből csak a Szontaghtól alkotott „*üteg*” maradt meg a mai napig is.

- *Bresche*: rézs – *Jelenkor*, romnyílás, romrész – Kiss, réstörét – Szontagh, törés – Baritz.
- A *Citadella* elnevezésre mindenki a fellegvárat javasolta.
- *Flanquieren*: oldalazni – Szontagh.
- *Frontangriff*: homloktámadás – Szontagh.
- *Glacis* és *esplanade*: várálja, várkültér – Kiss.
- *Lafette*: ágyúszekér – Baritz.
- *Pionier*: árokász – Kiss, táborutász – Baricz.
- *Protze*: börtörcz – Kiss, taliga, vontató – Baritz.
- *Spanischer Reiter*: spanyol tövis – Kiss, sulyomsorompó – Baritz.
- *Wagenburg*: szekérvár – Kiss.

A szótár *Toldalék* részében a Kiss Károly szerkesztette puskaalkatrészekről szóló magyarosított kifejezések nagyon jók, megfelelők, legtöbbje ma is megmaradt, mint pl. *tusanyak*, *fegyvercső*. De találunk néhány erőltetett magyarítást is, amit az egészséges gyakorlat

⁴⁰³ Várpalota (S. A.).

⁴⁰⁴ *Jelenkor* politikai hírlap. Széchenyi alapította 1832-ben. Szerkesztője a nyelvújító Helmeczy Mihály.

később kiküszöbölt. Így pl. a puskacső végén lévő kis célgömböt, amit légynek is szoktak nevezni a német *Mückeböl*, így fordítja: légy, büty, célbütykő.

A *Toldalék* második része, amelyet Szontagh állított össze, igen sok nyakatekert, erőltetett kifejezést hoz. Néhány példa:

- * *Verbau*: rigya, fatorlat
- * *Bayonett*: szurony
- * *Cartouche*: tokmány
- * *Chef des Generalstabes*: tábornokfő
- * *Feldmarschalleutnant*: osztályvezér
- * *Feldzeugmeister*: tárvezér
- * *Generalmarsch*: egyetemi doboló
- * *Generalsturm*: egyetemi ostrom
- * *Korporal*: szakos.

De van sok jó kifejezése is, például:

- * *Pontonbrücke*: dereglyehíd
- * *Strategie*: hadtudomány
- * *Taktik*: hadművészet
- * *Tirailleur*: puskás
- * *Vedette*: táborszem, szemlélő.

Megértjük, hogy Kiss, Szontagh és katonatudós társaik semmiképpen sem voltak megelégedve azzal a megoldással, hogy a katonai műszavakat mint lényegtelen dolgot kezelték, s a 28 nagy folio íven javasolt ezernél több műszóból sokat nem soroltak be a *Mathematikai Műszótárba*. Tovább fáradoztak, hogy szerkesztessen a Tudós Társaság egy külön katonai műszótárat. Erre úgy látszik a hajlandóság megvolt. Csatlakozott hozzájuk egy neves katonatudós, Tanárky Sándor őrnagy,⁴⁰⁵ akinek 1839-ben tett javaslatát a kisgyűlés február 5-én elfogadta, és felszólította, hogy „annak értelmében a Nagyságod által javaslatba hozott hadtudományi műszótárt illető előleges munkálkodásokhoz hozzáfogni, azok bevégezése után magát a magyarázást kormányozni s e munkálatokat általam a kisgyűlés elébe terjesztetni ne terheltelessék”.⁴⁰⁶

Hogy a társaság ezzel a munkával, illetve annak irányításával nem az eddig olyan lelkesen és eredményesen dolgozó Kiss Károly századost bízta meg, annak oka az, hogy ő ezekben az években ezredével Lembergben állomásozott. 1835. augusztus 28-án jelenti Lembergbe, hogy a nagygyűlésen nem vehet részt, mivel „távol kedves honunktól kemény hivatalomhoz kötve vagyok”.⁴⁰⁷

⁴⁰⁵ A szerzőnél Tanárky hol Mihályként, hol Sándorként jelenik meg. Valójában egy személyről van szó: Tanárky Mihály Sándor (S. A.).

⁴⁰⁶ Kisgyűlési határozat, id. h.

⁴⁰⁷ Levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 53/1835. sz.

Tanárky munkatársaival nekifeküdt a munkának, de úgy látszik betegeskedni kezdett, kérte Kiss Károlyt, hogy segítsen neki. Kiss ezt szívesen tette, pár évi munka után 1840. január 4-én kénytelen volt közölni a Tudós Társaság titoknokával, hogy átvette ugyan Tanárkytól a katonai műszótár összeállítását, de mivel Tanárky meghalt, visszaküldi azt a Társaságnak. Jelentése teljes szövegében így hangzik:

„Tekintetes magyar tudós társaságnak

Egyik heti ülése határozatában kötelességévé tette az academia Tanárky Sándor r. tagnak a katonai műszótár kiadhatása véget a leginkább gyakorlatban lévő hadi műszavak összeírását, hogy az aztán betű sorozatban s több másolatban az academia katonai tagjaival a magyarosítás végett közöltessék. Tanárky Sándor meg is kezdte a dolgozatot, de folytatásában súlyos betegségre gátolván, végre engem megkerese, nyújtának neki abban segéd kezét, mit én örömmel teljesíték is, s a megkezdett munkát üres óráimban, mint tölem kitelhet, folytatám. De Tanárky Sándor elhunytával e megkezdett munkálatot, mint csupán őt illetőt, mint csak rábízottat, magamnál többé nem tarthatom már, hanem azt, nehogy ez igen czélirányos műszótári tervezet egészen dugába düljön, átnyújtom a tek. társaságnak további rendelkezésre úgy, mint az nálam is a boldog emlékü rendes tag halálakor, félben szakadt.

Budán Január 4. 1840.

Kiss Károly”

Kiss Károly azonban folytatta a munkát, s már ugyanaz év áprilisában jelenti:

„Tekintetes magyar tudós társaságnak.

A hadi műszótár iránti határozatában kimondá a t. Társaság, hogy a magyarosítandó műszavak sorozata mindannyi másolatban azon felszólítás mellett közöltessék br. Lakos, Baricz György és Szontagh Gusztáv tagokkal, togy igyekezzenek kiki függetlenül e műszavak magyarosításában eljárni s a t.: A t. társaság engem bízván meg Tanárky Sándor r. tag elhunytával a hadi műszótár ideigleni szerkezetével, most szerencsém van a tek. társaságnak az össze sorozott műszavak I-ső részét olly kéréssel átnyújtani, méltóztassék azt addig is, míg a II. rész összeírását bevégezndem, idő nyereség véget ezennel ajánlott formátumban meg határozott számú másolatokban leíratni.

Budán Ápril. 23. 1840.

Kiss Károly”

Kissnek e jelentéséből kitűnik, hogy eddigi munkatársain, Szontaghon és Baritzon kívül most már báró Lakos János tábornokot – aki mint jeles műszaki tiszt a francia háborúban kapta meg a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, s neve, mint a műszaki tudományokban kiváló tudósé, már ismert volt – is bevonta a Társaság a magyar hadi műszótár szerkesztésébe. Az a felkérés, amit hozzá intéztek, érdekes azért is, mert megvilágítja azokat a szempontokat, amelyek szükségessé teszik e szótár kiadását.

„Méltóságos Báró, es. kir. Tábornok Úr!

Azon végből, hogy az academia hadtudományi r. tagja, vagy bár mások által is, időről időre fordítandó e tudományokbeli munkákban, s műnyelvre nézve bizonyos egyformaság, következtesség és pontosság uralkodjék, valamint másfelül annak tekintetéből, hogy nem kevés katonai

műszó fordul elő a közéletben, folyóiratok és újságokban, encyclopediai, történetírási s egyéb könyvekben: s ezekben gyakran nem csak tetemes eltérések, de nem csekély hibák is tapasztalhatók, mert kik e szavakat alkotják, ritkán fogták fel elég világosan a tárgyakat és eszméket, miket kitenni kívántak: óhajthatónak találtatott, hogy e részben is, tudományos és nyelvészeti alapon bizonyos megállapodás történjék. Ez okból az Academia mindenek előtt Tanárky Sándor, és ennek elhunytá után folytatólag Kiss Károly által összeíratta a szükségesebb hadtud. műszavakat, mellőzvé a ritkábban előfordulókat, valamint azokat, melyek a hadtudománnyal összefüggének ugyan, de gyakorlatban kézművességbe mennek által, s ennél fogva ugyanis az Academia kézműszótárában találunk majd felvételt.

S ezen összeírás első részének egyik példányát van már szerencsém Méltóságoddal, azon bizodalmas kérelem mellett közölni, méltóztassék az azokra javaslandó magyar kifejezéseket és egyes szavakat, tekintettel a már meglevő vagy éppen divatozó magyar szavakra s a nyelv grammaticai tulajdonaira, az üresen hagyott rovatokba bejegyezni; hogy az Academia e dolgozat nyomán bizonyos műkitételekben megállapodván, az ezekből szerkesztendő hadtudományi műszótárt köz használat végett kiadhassa, s meghallgatva majd a róla nyilatkozandó közvéleményt, annak czikkelyeit idővel nagy szótárába is besorozhassa.”

Nemcsak ebben az írásban, de Kiss levelezésében is olvashatjuk, hogy a Tudós Társaságot röviden Académiának is mondták. Hogy mikor cserélte fel nevét a Tudós Társaság Tudományos Akadémiává, az pontosan meg nem állapítható. Az 1845. utáni évkönyvek már mint a *Tudományos Akadémia Évkönyvei* láttak napvilágot.

Tanárky elhalálózása nagy veszteség volt a műszótár szerkesztőbizottságának. Szontagh Gusztáv írja Kissnek, Rozsnyóról 1840. január 6-án: „Régen nem sajnáltam úgy embert, mint Tanárkyt. Nehezen tudtunk katonai tagot kapni, végre elérjük célunkat, tökéletesen megfelel céljának, s ím elveszítjük.”⁴⁰⁸

Még abban az évben újabb veszteség érte a szótárszerkesztő katonai bizottságot. Baritz György műszaki alezredes váratlanul meghalt Zárában 1840. december 27-én. Így most már valóban Kiss Károly végezte el a hadi műszótár szerkesztésének oroszlan-részét. Az Akadémia elnöksége ezt kellően méltányolta is, és 1840. szeptember 16-án kelt levelében értesítette Kisst, hogy a Tanárky elhalálózása folytán megüresedett rendes tagsági helyre őt választotta, annál is inkább, mivel Tanárkyt betegsége alatt már ő helyettesítette, s mint „arra méltó tudóst” ez a hely megilleti.⁴⁰⁹ 1841-ben elfoglalta székét, s székfoglaló értekezésének tárgya volt: *Mi okozta a francia köztársasági harcz nyereségeit, győzelmeinek mi adott oly hatalmas befolyású sikert?* Ez a munkája csak kéziratban volt meg. Az Akadémia kéziratárában eddig még nem tudtam rábukkanni, pedig a magyar katonai nyelv fejlődéstörténete szempontjából bizonyára értékes munka lehetett.

Az Akadémia tudós katona tagjait annyira foglalkoztató hadi műszótár végre 1843-ban megjelent.⁴¹⁰ Sajnos azonban azt kell megállapítanunk, hogy ez a nagy buzgalommal végzett munka a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében nem foglalhatta el azt a helyet, amelyre hivatva lett volna. A műszavak szerkesztői még erősen a nyelvújítás hatása alatt

⁴⁰⁸ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 210/1840. sz. levél.

⁴⁰⁹ Szontagh levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, Irodalmi levelek 149. sz. gyűjteményében.

⁴¹⁰ Kiss 1843. Országos Széchényi Könyvtár, 217.819. sz.

állottak, s az új katonai műszavakat nem a magyar népi nyelv egészséges talajából vették, hanem erőltetetten készítették, nyakatekert, ma már teljesen érthetetlen műszavakat, bár azt is el kell ismernünk, hogy sok helyes képzésű műkifejezést is honosítottak meg e szótárban. A könyv nyolcadrét alakú, 128 oldalas alakban került ki a Heckenast-nyomdából. Két részből áll. Első része 58 oldalon közli a magyar szavak német megfelelő kifejezéseit, a második részben pedig a német szavak pótlására választott magyar műszavakat. Külső címlapja: *Hadi műszótár. Ungarisch-deutsches und deutsch-ungarisches Militär Kunstwörterbuch. Magyar–németül és Német–magyarul.* Pest 1843. Kiadja Heckenast Gusztáv.

Belső címlapjainak bal oldalán olvassuk, hogy „veröffentlicht von Karl von Kiss Hauptmann und ord. Mitglied der ung. Akademie”, „közre bocsátja Kiss Károly kapitány, s Magyar Akadémiai rendes tag”.

A mind a két nyelven szerkesztett rövid előszóból kitűnik, hogy az Akadémia ezt az önálló hadi műszótárt is voltaképpen még csak a készülő nagy akadémiai műszótár előmunkálatának tartja.

„Addig is, amíg a magyar akadémiai hadiműszótár a napfényre jövendhet, szükséges egy rövidebb, a közéletben használt műszavakat kicsinyben közrebocsájtani, hogy hasznát vegyék azok, akik hadimunkákkal foglalkoznak és haditestületekkel leveleznek [...]. Egy tudományágban sem érezhető a műszóhiány annyira, mint hadinyelvünkben, ezen annál inkább felakadhatni, mivel tudjuk azt, hogy nemzetünk jelleme és alkotmányos szerkezete hadias volt; hadi nyelvének is kellett tehát lennie, de jobbadán elveszett, magyar nyelvrégiségeink alig tudnak néhányat előmutatni. A feladat tehát egy hadi nyelvet, a tudomány természetéhez alkalmazhatót előteremteni, nem könnyű és sok szorgalmat kíván.”

Legmagyarosabbak azok a kifejezések, amelyek a nép életével kapcsolatos és katonai használatra is alkalmas szavak voltak. De találunk ezeken kívül is nagyon használható és nyelvképzés szempontjából sem kifogásolható műszavakat, amik átmentek a köztudatba, s legtöbbször még ma is használhatjuk. Ilyenek az ágyú (álgyú), csatár, derékhad, cselmozgás (*Demonstration*). Helyesen alkalmazzák a hadi szóval képzett kifejezéseket, pl. hadihajó, hadijáték, hadilábon. De ezeknél az „i” betűt néha elhagyják, s ekkor a műszó erőltetettnek hangzik, pl. had jog, had levéltár stb. Szerepel a szótárban a közvitéz, naposkáplár és sok más, a későbbi magyar katonaságnál használt kifejezés.

Nagyon indokolt volt a későbbi nyelvtudósok kemény bírálata erről a szótárról. Búzás Győző írja: „nem volt arra szükség, hogy a nyelvújítás hívei az előbbi korszakok tösgyökeres magyar hadi nyelvét teljesen mellőzve ily fajta nyelvfaragásaikkal nyelvünket hosszú időre eléktelenítsék.”⁴¹¹

Simonyi Zsigmond is helyesen állapítja meg *A háború szavai* című értekezésében, hogy a sok katonai nyelvi ferdeség oka, hogy ezeknek a törekvéseknek kezdete a nyelvújítás virágkorába esik. Ennek következménye, hogy hemzsegnak a magyartalan kifejezések.⁴¹²

⁴¹¹ Közli TERESTYÉNI 1955, 136.

⁴¹² SIMONYI 1914, 377.

Bélteky Kálmán *A katonai műnyelv* című értekezésében megállapítja, hogy egyes szakok (orvos, ügyvéd, pap) műnyelvét kevesen értik. Ez nem okoz fennakadást, mert ezek a szaktudósok beérik a görög, latin kifejezésekkel. „A katonai nyelv annyiban kivétel, hogy nagyobb rétegre hat.” [...] [A katonai nyelvben] tehát saját nyelvünkön kell, török-szakad, műszót teremteni.”⁴¹³

Hogy az említett nyelvtudományi szakemberek kifogásolták Kiss Károlyék *Hadi műszótárát*, annak igazolására elég lesz néhány valóban erőltetett, ma már szinte humorosan hangzó értelmetlen műszavat felsorolni. Nem is tudtak meghonosodni katonai nyelvünkben, a magyar katona egészséges nyelvérzéke hamarosan kiküszöbölte azokat. Néhány példa: *Futbertornister* – abraktorba. *Ehrenzeichen* – becsjel. *Blokade* – bezárgyázat. *Colonnenführer* – csapadvezérend. *Sappe* – gátna. *Sappeur* – gátnász. *Stürmer* – rohoncz. *Volontair* – szabadoncz. *Verprleugüng* – tápla. *Naturalverpflegung* – természetményi tápla. *Etappenportion* – tápalak. *Feldschmiede* – tárvinnye.

Kiss Károly és társai sem voltak megelégedve e munkájukkal. A műszótár végleges megszövegezésénél az Akadémia sok, Kisséktől javasolt műszavat kihagyott. A főtítkárhoz intézett egyik, 1844. október 10-én kelt levelében kifogásolja, hogy a kiadott akadémiai zsebszótárban kevés a katonai műszó. Küld tehát „6 füzetkében” egy új kiadás számára szavakat. Csak a legszükségesebbeket, a mindennapi polgári és hadiéletben előfordulókat küldi. A teljes gyűjtemény „a készülőben lévő hadiműszótár körébe tartozik”.⁴¹⁴

De ez az új, teljes szótár még 1847-ben sem jelent meg, bár Kiss szorgalmasan dolgozott új javaslatain.⁴¹⁵

Az 1848-ban kezdődő szabadságharc előtti évekből még egy katonai nyelvtörténeti szempontból érdekes kis könyvről kell megemlékezni, amely egy évvel a *Hadi műszótár* után, azaz 1844-ben jelent meg. Címe: *Magyar hadinyelvtan a császári királyi osztriai hadsereg tisztjei számára*. Irta Cetz J. cs. kir. 62-dik számú Tursky lovag gyalogsorezred-i hadnagy. Pesten 1844. Nyomtatta Trattner-Károlyi.

A nyolcadrét alakú könyv címlapjának bal oldalán ugyanez a magyar cím olvasható németül. A német nyelvű előszóból megtudjuk, hogy a könyvecske célja a magyar hadi műszavak megismertetése tisztek és tudósok számára, hogy ne legyenek kénytelenek katonai dolgokban parancsnokságokkal és polgári hatóságokkal levelezéseiknél tolmácsra szorulni. A szerző tudja ugyan, hogy munkája tökéletlen, de a Tudományos Akadémia felülvizsgálta, s annak rendes tagja, Kiss Károly kapitány segített neki.

A bevezetés után egy német nyelven ügyesen megírt magyar nyelvtan következik, amely megmagyarázza a magyar nyelv szabályait. Azután öt szakaszba osztja mondani-valóit. I. szakasz: Magyar beszélgetések, szólásmódok, gyakorlati utasítások katonákkal, tiszti szolgálakkal stb. való beszélgetésre. II. szakasz: Rövid példák parancsok, katonai

⁴¹³ BÉLTEKY 1891, 534.

⁴¹⁴ Kiss levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 944/294.

⁴¹⁵ Kiss levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 10/1847.

utasítások magyar nyelvű megszövegezésére. III. szakasz: „Szabállati” darabok, azaz szabályzatok, fegyvertan magyarul. IV. szakasz: Hadelvek és szónoklatok. Ez a szakasz a magyar katonai nyelvtörténet szempontjából különösen érdekes. Kifogástalan fordításban közöl részleteket jeles katonák írásaiból, szónoklataiból (Caesar, Polübiosz, Montecuccoli, Turenne, Khevenhüller, II. Frigyes porosz király stb.). A szónoklatok közt főleg a napóleoni háborúk idejéből olvasunk és főleg Napóleonnak katonáihoz a harcok előtt, alatt és után mondott szónoklataiból ügyesen összeválogatott részleteket. A helyes magyar katonai nyelv alkalmazásának egy-két példája ebből a szakaszból:

Szabatos, helyes magyar átültetések:

80. o. Jól ítélj a magad és az ellenség erejét. (Vegetius)

85. o. Megkerülvén az ellenséget egy, vagy mindkét szárnyán, igyekezzünk őt oldalt megtámadni s közepét áttörni. (Napóleon)

89. o. Buzdító beszéd az ellenség közeledésekor: Vitézek! Az ellenség közeledik. Rövidítsük meg útját legalább fél évvel. Hadd találjon bennünket saját földjén; lássa, hogy sem nagyobb erejével, sem gögje által meg nem rettent. Rajta tehát. Ki, – a határszélre. – Tegyük a háborút az ő országába át, ezáltal már felére győztünk!

Az V. szakasz szolgálati jegyzékek címmel írásbeli példákat ad, hogy miképpen kell rövid jelentéseket, értesítéseket magyar nyelven megfogalmazni, szóval egy rövid magyar katonai irálytan szabályait közli.

A könyv végén 64 oldalon közöl egy német–magyar katonai szótárt. Nem hoz új dolgokat, hiszen a Kiss-féle hadi műszótárból vette át annak anyagát.

Sajnos, a reformkor éveiben nem jelent meg egy komoly hadtudományi és a hadvezetés elméleti kérdéseivel foglalkozó nagyobb szabású munka. Oka ennek talán az, hogy a hosszú francia háborúk ideje alatt kifáradt magyar katonaság soraiban inkább a katonai szolgálat gyakorlati része foglalkoztatta a tehetségesebb írókatonákat. És akik közülük, főleg műszaki téren értékes munkát folytattak, mint pl. Kőszeghy Mártony Károly, Martonitz András tábornokok, s az akkor európai hírnévű Bolyai János hadmérnök-kapitány, kiváló tudományos munkáikat német, vagy latin nyelven írták.⁴¹⁶

A magyar polgári hatóságok is szükségét érezték egy magyar katonai műszótárnak. Az Akadémia Kézirattárában találunk egy írást, amelyben Székesfehérvár polgármestere, Miskey Ferenc azzal a kéréssel fordul az Akadémiához, hogy küldene nekik egy olyan magyar hadikönyvet, amelyben a városban most felállítandó polgári katonaság számára alkalmas „magyar kormányiszavak”, azaz vezényszavak megtalálhatók. Ha pedig ilyen könyv még nem jelent volna meg, kéri az Akadémiát, tűzzön ki jutalmat egy ilyen könyv megszerkesztésére, a városi tanács szívesen vállalja „az abból reánk esendő illő részt”.⁴¹⁷

Bár az Akadémia, mint az elmondottakból kitűnik, felkarolta a hadtudomány magyar nyelvkérdésének ügyét, de nem adott akkor még lehetőséget ahhoz, hogy a hadtudomány, hadtörténelem akadémiai tudósai mint egy önálló haditudományi

⁴¹⁶ VIDOS 1941.

⁴¹⁷ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, AL. 82/1843.

csoportba vagy osztályba tömörülve, függetlenül a többi osztálytól dolgozhassanak. Eddig a katonai tudományos ügyek, mint hallottuk, a matematikai osztály hatáskörébe tartoztak. Főleg Kiss Károly mint az Akadémiában a katonai ügyek szakembere érezte azt, hogy ez a tudományág a háttérbe van szorítva. 1846. december 17-én érdekes írással fordult az Akadémia Elnökségéhez. Alkalma volt – mint írja – meggyőződni, hogy a matematikai osztály egyébként érdemes tagjai kiszorították a hadtudomány képviselőit, ő, mint az Akadémiában a haditudományok képviselője, kénytelen megkérdezni az Elnökséget, hogy a hadtudomány kérdései a Tudós Társaság hatáskörébe tartoznak-e, mert ő is azt tapasztalja, hogy a Társaság nem kíván ezzel foglalkozni. Kérdi tehát, hogy „hajlandó-e a Társaság a hadtudományt a matematikai osztály alól emancipálni, vagy azt hatáskörén kívülnek tartja”.⁴¹⁸

Az Akadémia hivatalos választ nem adott erre a felkérésre, de valahogy elsimították az ügyet, mert Kiss Károly és katonatársai tovább is lelkesedéssel dolgoztak a katonai nyelv fejlesztése terén. Bizonyítja ezt Kiss Károlynak egy jelentése, amelyben 1847. május 10-én tesz javaslatot a „megalapítandó műnyelv” tárgyában.⁴¹⁹

Az ügynek nem lett folytatása, s nem is volt szükség, hogy az Akadémia állást foglaljon ebben a kérdésben, mert a következő évben meginduló szabadságharc megteremtette az önálló magyar hadsereget, s ezzel a katonai nyelv fejlesztésének kérdése a honvédség és nemzetőrség számára hivatalosan kiadott szabályzatok és szolgálati könyvek útján önmagától megoldódott.

⁴¹⁸ Kiss levele: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, 312/1846.

⁴¹⁹ Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, AL. 10/1847.

AZ 1848/49. ÉVEK SZABADSÁGHARCÁNAK KATONAI NYELVE ÉS SZABÁLYZATAI

Ha végigtanulmányozzuk a szabadságharc katonai történetét tárgyaló nagyobb munkákat, a népszerű Gracza György művétől kezdve Horváth Mihály, Gelich Richárd, Breit (Bánlaky), Rónai Horváth Jenő, Gyalókey Jenő, Pilch Jenő, Berkó István s más katonatörténészek e kérdéssel foglalkozó munkáit, sehol sem találunk adatokat arról, hogy a szabadságharc két évének viharos politikai, nemzetiségi és katonai életében a magyar katonai nyelv fejlesztésének kérdése is intézményesen szóba került volna. Ezen nem csodálkozhatunk, és senkit – értem ez alatt a 48-as honvédsereg szervezőit – ezért mulasztással nem vádolhatunk. Csak rövid utalásokat olvasunk arról, hogy miért nem született meg, illetve fejlődött tovább a reformkor katonatudósainak fáradozása folytatásaként egy minden vonatkozásban népi nyelvkincsünkre támaszkodó magyar katonai nyelv. Természetes, hogy ennek a kérdésnek szabályozása a Honvédelmi Bizottmány, és Honvédelmi Minisztérium dolga lett volna. De nagyon helyesen írja egy – Mészáros Lázár honvédelmi miniszter életét leíró, 1866-ban megjelent – munka,⁴²⁰ hogy „a hadügy [...] szerfelett nehéz volt a honra, de kimondhatatlanul nehéz a hadügyminiszterre nézve. Ez – mint a hon is – talált ugyan katonát, tisztet, lelt ugyan főnököket is – de nem magyarnyelvűeket, tollúakat.” A nemzetőrség és honvédség szabályzatairól is csak annyit ír, hogy a „nemzetőrségi szabályzatok meghozattak”. Mivel a szabadságharcban sok – főleg magas rangú – tiszt nem tudott magyarul, s a császári seregtől egész ezredkötelékekben vagy kisebb csapattestekben a szabadságért küzdő magyar haderőhöz csatlakozó katonák megszokták a német vezényszavakat, és az ezredek tisztikarában is voltak nem magyar ajkú tisztek, ezzel a tehertétellel a honvédség vezetőinek is az ügy érdekében számolni kellett. Ennek bizonyítására elég Kossuthnak egy, a hadügyminisztériumhoz Debrecenből 1849. február 8-án, tehát a háború közepén túl írt utasításából a következő mondatot idéznem: „[...] tekintve a Hadügyminisztériumnak azon kényszerűségét, minél fogva ügyvezetéséhez oly egyébként jeles és szakértő férfiakat kell alkalmaznia, kik magyarul nem tudnak, nem teszek ez ellen semmi nehézséget, hogy a ministerium saját tárgyalásaiban idegen nyelvet használhasson”.⁴²¹

⁴²⁰ MÉSZÁROS 1866, II. 65, 95.

⁴²¹ Kossuth az OHB élén (1952), II. 364.

11. kép. Mészáros László altábornagy, volt hadügyminiszter
Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

A szabadságharc történetével foglalkozó egyéb munkákból, naplókból, jelentésekből is ugyanez a kép tárul elénk. Görgey István, Görgei tábornok fivére írja egyik munkájában,⁴²² hogy bátyjának vezérségre jutásával a szolgálati nyelv vegyes lett, német és magyar. Mindenki érezte, hogy ez visszás helyzet, és segíteni nem lehetett, mert a német katonai műnyelv – tehát a műszavak – olyan segédeszköz volt, amely nélkül, különösen a háború technikai vonatkozásaiban és a vezérkar bonyolult ügykezelésében a szolgálatot lebonyolítani nem lehetett. Ha a német nyelvet gyökeresen eltörlük, akkor a sok kiváló honvéd vezető tábornok, Poeltenberg, Knezić, Aulich, Leiningen, Lahner, Guyon, Bayer ezredes vezérkari főnök, Kolmann vezérkari ezredes, Pusztelnik műszaki alezredes és még sokan mások nem vehettek volna részt a honvédcsapatok vezetésében.

Hogy csak egy példát említsek, az 1849. június 13-án Győr megyében, Csornán vívott ütközetre vonatkozó jelentések, amelyeket Klapka, Kmety és Poeltenberg küldtek

⁴²² GÖRGEY 1885, VI. fejezet, 61–62.

Görgei tábornokhoz Esztergomba – mind német nyelvű iratok.⁴²³ Jellemző, hogy például a Damjanich vezette III. hadtestparancsnoksághoz befutott 104 hivatalos levél közt csak 4 magyar nyelvűt találunk. Kossuth már 1848. november 5-én kiadott rendeletében megparancsolta a feldunai hadseregnek, hogy minden parancs, intézkedés magyar nyelvű legyen, de ezt csak részben lehetett teljesíteni, éppen a fent vázolt személyi kérdések miatt.

A 48-as honvédségnek ezt a különleges helyzetét Horváth Mihály a szabadságharcról írt munkájában igen találóan így jellemzi:⁴²⁴ „A régi sorkatonaság és az újonnan felállított zászlóaljak közt nagy különbség létezett. A sorkatona – mind a gyalog, mind a huszár még mindig a régi osztrák szabályok alatt állva [...] német vezénylet szerint mozgott. [...] Mindez nemcsak a hazafiaknak, hanem magának a katonaságnak sem tetszett, de a tisztek s maga Mészáros Lázár is veszélyesnek tartották ezt az állapotot háború idején megváltoztatni s ez lehetetlen is lett volna.” A Honvédelmi Bizottmány sem kívánta a magyar vezényleti nyelv rögtöni, erélyes módon való általánossá tételét, ami talán azért sem volt sürgős, mert a színmagyar volt császári-királyi ezredek német kommandó alatt is kifogástalan hazafias érzéssel, áldozatkészséggel harcoltak a szabadság ügyének diadaláért. Kossuth, az Országos Honvédelmi Bizottmány élére állva, 1848. október 24-én – amikor tehát a háború már javában folyt – a Hadügyminiszternek a tartalék huszárszázadok felállításáról szóló javaslatára küldött válaszában is csak azt kívánta: „meghaladja a Hadügyminiszter úrnak, hogy akként intézkedjék, hogy a magyar ezredeknel a magyar vezénylet és ügyvezetés lassan-lassan behozassék”.⁴²⁵ A szabadságharc katonai hadműveletei voltaképpen csak egy évig tartottak, 1848. nyár elejétől 1849 augusztusáig. A nemzetőrség és honvédség szervezése a márciusi események után nem volt befejezve, amikor a háború kitört. A hadseregek szervezése, feszes hadrendi kötelékek összeállítása jóformán még el sem kezdődött,⁴²⁶ ilyen helyzetben nem csodálkozhatunk azon, hogy a Honvédelmi Minisztériumnak nem volt ideje a magyar katonai szakirodalom kifejlődését megindítani és fejleszteni. És hiányoztak ehhez a hadtudomány elméleti kérdéseiben is otthonos író-katonák. Maga Kiss Károly, aki, mint értekezésem előbbi fejezetében vázoltam, talán akkor az egyedüli hadtörténész tudós katonánk volt, aki szakirodalmi téren azelőtt már sokat és eredményesen dolgozott – a szabadságharc két évében nem ért rá tudományos kérdésekkel foglalkozni. Kezdetben a pesti nemzetőrség szervezésével bízták meg, majd amikor a nemzetőrség beolvadt a honvédelmi minisztérium kötelékébe, ő megmaradt mint osztályfőnök, nemzetőrségi referens a belügyminisztériumban. Onnan átkerült a Honvédelmi Minisztériumba, ezredes lett, rábízták a honvédnvelő intézetek felügyelői tisztét.⁴²⁷ Nem volt ideje, hogy hadtudományi kérdésekkel foglalkozzék, hiszen az ilyen munkássághoz nyugalom, lelki összeszedettség, elmélyedő kutatómunka kell, ehhez pedig Kissnek e mozgalmas, szervezési

⁴²³ MARKÓ–BALÁZS 1960, 202.

⁴²⁴ HORVÁTH 1871, I. 579.

⁴²⁵ Kossuth az OHB elén (1952), II. 272.

⁴²⁶ Kossuth-émlékkönyv (1952), I. 344.

⁴²⁷ SZINNYEI 1891–1914, VI. 352 és köv.

kérdésekkel foglalkozó tevékenysége nem adott sem időt, sem alkalmat. Pedig ehhez megvolt mind a felkészültsége, mind a kedve, amint azt ennek az értekezésemnek előbbi fejezetében részletesen kifejtettem. Még a szabadságharc előtt, 1839-ben írt egy nagyon értékes tanulmányt *Hadi alapszabályok* címen. Karl Mras német tudós munkáját ültette át magyar nyelvre kifogástalanul.⁴²⁸ A hadviselés, stratégia, taktika lényegét magyarázza mélyszántású filozófiai fogalmazásban, kifogástalan magyar nyelven. És egészen biztosan voltak a honvédség tisztikarában is írói készséggel, tudósi rátermettséggel bíró tisztek, hiszen a hadtörténet- és hadtudomány tudós művelői egészen a mai napig főként a csapattisztek sorából kerültek ki. De ezek a 48-as tisztek a hadra kelt csapatoknál szolgáltak, állandó harcok, vonulások közepette nem ülhettek le íróasztal mellé, hogy nyugodtan tanulmányozzanak szakkönyveket, s leírják gondolataikat. És ebben a vonatkozásban nagyon sajnálatos, hogy maga Mészáros Lázár tábornok, hadügyminiszter, bár elismert tudós katona volt, hadtudományokkal nem foglalkozott. Mint utoljára az 5. sz. Radetzky-huszárezred ezredese vitéz harcos katona volt, de ezen felül főleg a természettudományok érdekelték. Szakköröktől is elismert értekezéseket írt a szederfaültetésről, selyemhernyó-tenyésztésről, svájci tehenekről, lovakról, érdeklődött a csillagászat, fizika, vegytan kérdései iránt, s a Tudományos Akadémia levelező tagságát 1844-ben ilyen tárgyú munkái miatt kapta meg.⁴²⁹ A szabadságharc alatt megjelent kis könyvről, a *Huszárok kézikönyvecskéjéről*, mely az ő fiatalkori munkája, a szabályzatok ismertetésénél fogok megemlékezni.

Ha a magyar katonai nyelv fejlődésének kérdésével e korszakban foglalkozunk, akkor kutatásainkat három irányban kell végezni. Miképpen érvényesült az új magyar katonai szaknyelv 1. a tudományos művek, 2. az egykorú hírlapirodalom terén s végül 3. milyen volt az akkor kiadott szabályzatok magyar nyelvezete.

HADTUDOMÁNYI IRODALOM

Érdekes, hogy ezzel a kérdéssel a szabadságharc történetét feldolgozó szakíróink az elmúlt évtizedekben, sőt az első világháború előtti időszakban sem foglalkoztak. Oka ennek az lehetett, hogy az előbb felsorolt okoknál fogva nem lett volna sok mondanivalójuk. Csak a legutóbbi évek egyikében, 1948-ban, a szabadságharc 100 éves évfordulója kapcsán jelent meg az első két, igen értékes és tartalmas értekezés a rövid életű *Honvéd* folyóirat hasábjain, Kemény G. Gábor irodalomtörténész buzgalmából. Félreértések kikerülése végett meg kell jegyezni, hogy mind a két cikk szerzőjeként Kemény K. Gábor szerepel a folyóiratban, holott azok írója Kemény G. Gábor, s csupán a nyomdai szedő felületességéből kerülhetett a vezeték és keresztnév közé a „K” betű. Az egyik közlemény az 1848. évi honvéd-szakirodalom kezdeteivel foglalkozik, a másik a honvédség

⁴²⁸ Kiss 1839.

⁴²⁹ SZINNYEI 1891–1914, VIII. 1170–1175.

szerepét az 1848. évi sajtóirodalom tükrében mutatja be.⁴³⁰ A *szakirodalom kezdetei* című közleményéből megállapíthatjuk, hogy lelkiismeretes kutatásai ellenére sem tudott napvilágra hozni valamilyen értékesebb hadtudományi munkát. Ennek okát már megvilágítottam. Helyesen állapítja meg, hogy e téren a szabadságharc alatt mindent előlről kellett kezdeni, és ennek a szakirodalomnak első termékei szoros kapcsolatban állottak a szabadságharc első hadi eredményeivel. És helyesen állapítja meg, hogy „vitathatatlan, hogy a szabadságharc korának katonai írói nem azzal az érzéssel és szándékkal írtak, hogy ezzel az új magyar szakirodalmat gazdagítsák, illetve megteremtsék [...] egyedül a napi események során felmerülő gyakorlati szükségleteket igyekeztek kézikönyvekkel, szabályzataikkal, értekezéseikkel kielégíteni”.

Az első ilyen munkát, Sztrokay Elek cs. k. huszárfőhadnagy *Az erődítéstan tudománya* című könyvét tartja e téren úttörő kiadványnak, mivel az szerint „az első XIX. századbeli magyar nyelvű stratégiai munka”. Ebben téved, mert mint azt a Napóleon korabeli magyar katonai szakirodalom részletes ismertetésénél bemutattam, már 1807-ben és 1809-ben jelent meg két kitűnő hadtudományi munka könyv alakban, Szekér Joachim és Jakkó László tollából. Sztrokay képzett és jó tollú szakíróvá fejlődhetett volna, de fiatalon, 29 éves korában meghalt. *Az erődítéstan tudománya* című könyvét halála után édesanyja adta ki 1848-ban, Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűivel, a szerző arcképével és 8 kőmetszetű táblával. Sztrokay az 5. sz. Radetzky-huszárezred tisztje volt, tehát Mészáros Lázár ezredes keze alatt szolgált. Közel fekszik az a feltevés, hogy a tudós, akadémiai tagságot viselő ezredes adott neki példát irodalmi munkásságra.

Kemény G. Gábor e két közleményén kívül egy tartalmas könyvben – *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadilapjaiban* – ismerteti a hadilapok adatait.⁴³¹

A másik tudós katona, akiről Kemény G. Gábor megemlékezik, Gál Sándor honvédezredes. Működését alább részletesen ismertetem. Kétségtől tehetetlen, kitűnő írói készséggel és széles körű érdeklődéssel bíró ember, aki azonban írói tehetségét a valóban akkor legfontosabb szervezési, kiképzési szempontoknak rendelte alá. Munkáit ezért nem jellemzi a szakirodalom, szaktudomány fejlesztésére irányuló törekvés, hanem az, hogy a csapatok kiképzésére alkalmas segédkönyveket adjon a tisztek kezébe. Gálnak szándéka volt e szabályzatok elkészítése után egy nagyobb szabású hadtudományi munkát összeállítani *Harcművészeti utasítások* címen, amint ezt *Kossuth Hírlapjának* egyik 1848. augusztus második felében megjelent számában bejelentette, de munkája – nem tudjuk, miért – nem jelent meg.⁴³²

A magyar katonai szakirodalom fejlesztésének lelkes előmozdítója volt Raksányi Imre. 1818-ban született, tüzérségi szakkiképzését Bécsben szerezte meg, s ott alkalma volt a német nyelvű szakirodalom könyveit tanulmányozni. Ekkor érlelődött meg benne a szándék, hogy a magyar tisztikar magasabb katonai műveltségének fokozására egy

⁴³⁰ KEMÉNY G. 1948a; KEMÉNY G. 1948b.

⁴³¹ KEMÉNY G. 1937.

⁴³² KEMÉNY G. 1937. Az alább felsorolt írókról és munkásságukról szóló adatok ugyanott találhatóak.

katonai szaklap kiadását fogja szorgalmazni. Bár ezt a szándékát már 1843-ban javasolta az országgyűlésnek, próbálkozását elutasították. 1848-ban kiadott egy röpiratot *Honvédelmi Szövétnek* címen, s ebben újból felveti a magyar katonai szaklap kiadásának fontosságát.

Az 1848. március 25-én Pozsonyban megjelent kiadvány előszavában ezt írja: „Itt az ideje, hogy a magyar valahára katonai tudományokkal is foglalatoskodjék. Alulírt az elől kitett cím alatt egy népszerű hadtudományi folyóiratot kívánok megindítani a magyar hírlapirodalom első zsongéjéül.” De aggódik, hogy „lesz-e elég magyar katonai tudományunk – nem mondom az állandó hadsereg visszamagyarosítására –, hanem csak a nemzetőrség oly gyors organizációjára is?”

Raksányi lelkes vállalkozása kútba esett. Kemény G. Gábor szorgos kutatásainak sem sikerült annak egy példányát megtalálni. A meddőségre kárhozott vállalkozás kudarcának oka bizonyára az lehetett, hogy nem voltak meg a szakszerű katonai tudományos folyóirat szerkesztéséhez megkívánt előfeltételek: legelsősorban jó tollú képzett magyar katonai szakírók. A legelső katonai hírlapot *Honvéd* címmel – mint később látni fogjuk – nem ő, hanem Ocsvai Ferenc indította meg Brassóban.⁴³³

Amikor Raksányi értesült arról, hogy a Tudományos Akadémia – akkor Tudós Társaság – 1847-ben 1849. március 31-i határidőre egy pályatételt tűzött ki, amelynek a tárgya a „Nemesi felkelésünk rendszere célszerű átalakításának javaslata” volt, nagy örömmel fogott hozzá e neki nagyon kedves tárgykörbe vágó dolgozat megírásához. De jöttek a pesti márciusi események, azután a háború, s így ezt a tervét sem tudta végrehajtani. A szabadságharc alatt különben sem volt ideje beható irodalmi kutatásokhoz és íráshoz, mert mint Kossuth rokona, a kormányzó környezetében szolgált, többször tárgyalta fontos katonapolitikai kérdésekben a különböző minisztériumokkal, szakközegekkel és hatóságokkal. Valószínűleg az 1849. augusztus 9-én vívott Temesvár melletti harcban lelte hősi halálát.

Kemény Gábor még egy katonai, közelebbről katona-igazságügyi szakmunkát említ, mely szerzője Rácz Vilmos hadbíró. Címe: *A hadfenyítő törvények a magyar honvédségre alkalmazva*. 1848 novemberében jelent meg.

HÍRLAPIRODALOM

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetének vázolásánál már az előbbi fejezetekben is rámutattam arra, hogy a hírlapirodalom fejlődésével kapcsolatban ezen a téren is találkozunk értékes adatokkal. A nagyközönség érdeklődése a 19. század első felének hadieseményei iránt szükségszerűen megkívánta a harctéri események leírásánál a helyes katonai nyelv további fejlesztését. Tehát a hírlapi cikkek, közlemények szövegezésénél már alkalmazhatták azokat a katonai szakkifejezéseket, műszavakat, amelyek a társadalmi

⁴³³ *Honvéd*. Kolozsvár, 1848–49. Szerk. Ocsvai Ferenc (S. A.).

nyelv egyéb ágazataiban természetesen nem fordulnak elő. És ha még nem is tudott egy kizárólag katonai szak-hírlapirodalom tartósan kifejlődni, a társadalmi lapok állandóan közöltek katonai cikkeket. A későbbi hadtörténészek és irodalomtörténészek ezzel a kérdéssel eddig szintén csak mellékesen foglalkoztak, míg végre Kemény Gábor a már említett egyik közleményében a *Honvéd* folyóiratban 1948-ban rövid, de tartalmas értekezésében megkezdte ennek a kérdésnek felderítését, és pár év múlva, 1957-ben megírta kutatásainak eredményét egy körültekintő, széles körű érdeklődésről tanúskodó könyvében. A könyv: *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban*.⁴³⁴ Áttekintő képet nyújt arról, hogy a két év alatt hol és milyen című hírlapok jelentek meg, s azoknak hasábjain milyen katonai természetű értekezések, közlemények olvashatók. A könyv értékes fejezete későbbi kutatók számára a Busa Margittól gondosan összeállított gyűjtemény: „Az 1848–49. évek sajtóbiográfiája”. Ebben felsorolja az összes akkor megjelent hírlapok adatait, címét, megjelenés helyét, indulási és megszűnési adatait. Mivel Kemény G. Gábor itt felsorolt, minden vonatkozásban értékes munkái aligha kerülnek folyóiratunk olvasóinak kezébe, a katonai nyelv történeti fejlődéséről beszámoló sorozatom e fejezetében röviden ismertetem az ő kutatásainak eredményeiből azokat az adatait, amelyek minket a katonai nyelv fejlődése szempontjából különösen érdekelnek.

Az 1948-ban megjelent *Honvéd* folyóiratban kiadott közleményében Kemény Gábor helyesen állapítja meg, hogy „az 1848. évi magyar sajtónak a honvédség kialakulása körül vállalt és teljesített szerepét nem dolgozták fel rendszeresen, bár a kérdés egyik igen jelentős vonatkozása a magyar szabadságharc társadalmi történetének”. Megállapítja, hogy külön tanulmányt érdemel Gál Sándor szakirodalmi munkásságának méltatása. Felsorolja néhány folyóirat címét, amelyek katonai tárgyú cikkeket közöltek. A *Reform* című újság 1848. július 13-i számának egyik közleményéből kitűnik, hogy a magyar közönség is szorgalmazza az egységes katonai nyelv használatát. A cikk írója panaszkodik, hogy a nemzetőrségnek nincs egységes vezényleti nyelve. Györben például azt vezénylik, hogy: „Lépj!”, Komáromban pedig azt, hogy: „Indulj!” Egyik helyen „kanyarodj”, másik helyen „kanyarulj” a vezényszó. „Mikor ad ki már a ministerium egy magyar exercier-reglement?”⁴³⁵ Gál Sándor ezredes magyar szabályzatait a tisztek csak magánvállalkozásnak tartják, okoskodnak és önkényűen változtatnak rajta. Ezek a békétlenkedők némileg tévedtek, vagy még nem szereztek tudomást arról, hogy Gál munkái közül a nemzeti őrsereg szolgálati és gyakorlati szabályzatkönyvét a Honvédelmi Minisztérium hivatalos szolgálati utasításainak elfogadta, és a nemzeti őrsereg és az újonnan alakult honvédség összevonása után, 1848. július 11-e után ennek határozványait tette kötelezővé.

Szontagh Gusztáv, a neves bölcsész, gránátoskapitány, akinek közreműködésével a katonai nyelv magyarosítása terén már előző közleményemben foglalkoztam, *Kossuth Hírlapjában* 1848. augusztus 12-én a *Magyar commando szavak* cikkében írja, hogy sorkatonaságunknál a vezényszavak még mindig németek. Hogy fejlődhetik ki ilyen

⁴³⁴ KEMÉNY G. 1937.

⁴³⁵ Kiképzési szabályzat (S. A.).

helyzetben a magyar hadtudományi irodalom és a magyar katonai nyelv? Ő most falusi emberekből állítja össze nemzeti csapatát, tehát kötelességének érzi tapasztalatai alapján néhány eszmével az ügy érdekében hozzájárulni. „[...] mert tudnivaló – katonai nyelvként nem fogja egy ember feltalálni, hanem az élet, a gyakorlat, a haladó műveltség tökéletesíti azt fokanként, amint viszonyaink állanak, e nemzeti és hadikörülmények között reménylem, rövid idő alatt.”

Rendkívül érdekes adatokat közöl Kemény G. Gábor könyve, a már említett *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban*. Megtudjuk abból, hogy a legelső katonai szaklapot Bem tábornok utasítására és támogatásával jelentette meg Kolozsváron Ocsvay Ferenc *Honvéd* címen. Ez a lap 1848. december 28-án, négy nappal a város elfoglalása után indult, és egészen 1849. augusztus 14-ig megszakítás nélkül megjelent, így tehát „a hadisajtó első, az erdélyi főparancsnokság központi orgánuma lett”. S e vezető szerepet mindvégig megtartotta. De sem ez a lap, sem a szabadságharc alatt megjelent többi hírlap, újság, amely bőven foglalkozik hadi dolgokkal, nem tekinthető, a mai szemmel nézve, kifejezetten katonai szaksajtnak, amely kizárólag csak katonatudományos kérdésekkel foglalkozik. A szabadságharc lényegével és a nemzet életével összefüggően mindezek a lapok, a hivatalos rovatokon belül és ezeken kívül is, nemcsak a toborzás, hadszervezés, honvédelem, hadviselés kérdéseit tárgyalják, de hasábjain élénk tárul az ország egész társadalmi, nemzetiségi problematikája is.

A *Honvédet* az 1849. április 16-ika körül Brassóban kiadott *Brassói Lap* követi. Ennek megindításában ismét Bemnek van nagy érdeme. Bem előrelátó hadvezér volt, aki tudta, hogy milyen fontos szerepe van egy jól szerkesztett katonai sajtónak, s ezért Debrecenből magával vitt nyomdászokat tábori sajtója számára. Más hadvezérek is követték példáját. Görgei a kassai Werfer-nyomdát foglalkoztatta főhadiszállásán; a pozsonyi Mangold-nyomda kősajtója Aradig kísérte a magyar kormányt. Csíkszeredában 1849. július 2-ig kiadták a *Hadi Lapot* s ennek mellékleteként a *Csiki Gyutacsot* 1849. június 4-től június 14-ig. Erdélyben még egy katonai lap megjelenéséről tudunk, ez a *Székely Hírmondó*. A kézdivásárhelyi tábori nyomda adta ki 1849. június 7-től június 17-ig.

Az ország felső részében, Komáromban is napvilágot látott két katonai jellegű hírlap. Az elsőt Makk (Mack) József, a kitűnő komáromi honvéd tüzér törzstiszt szerkesztette *Komáromi Értesítő* címen 1849. január 9-től március 12-ig, utána Rózsa (Ruzicska) Mátyás július 6-áig. A szerkesztőnek a várparancsnoksággal felmerült összetűzése miatt Guyon tábornok ekkor a lapot beszüntette, s helyébe a Friebeisz István szerkesztette *Komáromi Lapok* lett Klapka tábornok szellemi irányításával a vár hivatalos katonai napilapja a kapitulációig, 1849. október 1-ig.

Helyesen állapítja meg Kemény G. Gábor idézett munkájában, hogy csak hat honvéd- és tábori lap tekinthető katonai szakfolyóiratnak. Vagyis a *Honvéd*, *Brassói Lap*, *Székely Hírmondó*, *Hadi Lap*, *Komáromi Értesítő* és a *Komáromi Lapok*. A *Csiki Gyutacsot* a *Hadi Lap* mellékletének tekinthetjük.

Az természetes, hogy a szabadságharc alatt megjelent terjedelmes hírlapoknak majdnem mindegyike, különösen pedig *Kossuth Hírlapja* és a kormány hivatalos *Közlönye*

szintén közöltek katonai természetű cikkeket, hiszen az események előterében a hadműveletek játszották a főszerepet. És a szabadságharc vezető férfija, Kossuth Lajos igen nagy figyelmet fordított a katonai természetű írásbeli közlésekre. Hadvezérei többször kifogásolták – mint ismeretes – azt, hogy hadművelleti tanácsokat osztogat, s katonai dolgokba avatkozik. Hogy katonás modorban tudott beszélni, tehát átérezte a helyes magyar katonai nyelv szükségességét, arra elég egy bizonyítékot felemlíteni. Amikor Kossuth 1849. március 17-én Leiningen tábornok⁴³⁶ dandárját szemlélte meg, ezt olvasuk Leiningen naplójában: „Kossuth mind a négy zászlóaljhoz beszélt kitűnően utánozva a katonai stílust.”⁴³⁷ Kemény G. Gábor a *Honvéd* 1948-ban megjelent egyik számában már idézett közleményében megemlíti azt is, hogy Kossuth még a szabadságharc után is előszeretettel foglalkozott a katonai szakirodalommal. Az Országos Levéltár őrzi az emigrációja idejében keletkezett levéltárát s benne egy terjedelmes iratköteget Kossuth katonai írásairól. A *Had- és Csatatan* című kézirata még Törökországban, Kiutahiában készült. A tüzérség harcászataival foglalkozó és kitűnő vezényszavakat javasoló szabályzat-tervezetét pedig már turini élete alatt írta. Ezekről értekezésem következő fejezetében fogok beszámolni.

Hogy a magyar olvasóközönségben megvolt az érdeklődés a katonai természetű írásművek iránt, annak egy érdekes példájára bukkantam kutatásaim során. 1849-ben jelent meg Debrecenben egy inkább regénynek, mint katonai szakmunkának nevezhető könyv, bár címe szerint katonai célból készült. Címe: *A honvéd és kötelességei. Katonai oktatások elbeszélés formájában*. Szerzője ismeretlen kívánt maradni, csak ennyit ír magáról: „Pz. után magyarosítva”. A könyvre vonatkozó bibliográfiai feljegyzés szerint a Hadtörténelmi Intézet könyvtárában a cédulakatalóguson ez áll: „A. C. és Pönitz után magyarosítva Pest, 1849 január. N. L.”

Az előszó elmondja, hogy Franciaországban Soult marsall utasítására 1846-ban megjelent egy könyv, Dutheil: *Les devoirs du soldat* címen. Ezt a munkát tanulmányozta át a névtelen N. L. magyar író, mert mint bevezetésében mondja: „Ha valaha, most van szükség, hogy fiaiban a harcias szellem újra fejlesztessék és hazafias irányban nemesbítettessék.” A francia regényes leírást, melynek története a francia háborúk alatt játszódtott le, átfordítja az akkori helyzetre, annak harctéri jeleneteit átülteti a magyar szabadságharc különböző hadműveleteire, harci cselekményeire. Huszonegy fejezetben elmondja egy Völgyi Pál nevű fiatalember életét a szabadságharc alatt, aki édesatyja asztalosműhelyéből jelentkezik a honvédségnél, s végigküzdvé a szabadságharc két évét, mint őrmester, derekasan végrehajtott haditettek után tér vissza boldog családi körébe. Hangsúlyozom, hogy nem katonai írásmű, hanem inkább társadalmi korrajz, de igen sok harctéri katonai vonatkozással és leírással. Hogy mégis érdemesnek tartom erről a munkáról a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetével kapcsolatban megemlékezni, oka az, hogy a katonai jelenetekkel, harcjelentésekkel, várvívásokkal foglalkozó leírásai

⁴³⁶ Leiningen ekkor még alezredes volt (S. A.).

⁴³⁷ *Kossuth-emlékkönyv* (1952), I. 336; MARCZALI 1903, 1256.

szép, gördülékeny magyarsággal vannak megfogalmazva. S mivel mindezek személyes élményei, helyesen alkalmazza az akkor már begyökerezett katonai műszavak magyar kifejezéseit. Tehát az eddig még külön, elhatárolt életet élő katonai szaknyelv most már teret hódított a magyar társadalmi nyelv keretén belül is.

A 48-as katonai folyóiratok közül kétségkívül a Kolozsváron kiadott *Honvéd Lap* nyújthatna a legtöbb támaszpontot a magyar katonai nyelv fejlődése szempontjából. Pótolhatatlan veszteség, hogy e folyóirat összes példányai, amelyek még 1952 előtt megvoltak az akkori Nemzeti Múzeum könyvtárában, elvesztek, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaposztályában már nincsenek meg.⁴³⁸

A szabadságharc utáni időszakok magyar katonai nyelvének történetében ezentúl már nem kell külön foglalkoznunk e nyelvnek fejlődéstörténetével a hadtudomány, szépirodalom és hírlapirodalom vonalain, mert a magyar irodalmi, társadalmi nyelv akkor már oly magas fokon állott, hogy az író katonák nyelve beleolvadt az általános politikai nyelv fejlődési folyamatába. Ezután már csupán a szoros értelemben vett katonai szak kifejezések, vezényszavak, parancsok, intézkedések magyaros nyelvezetének fejlődése az, amivel foglalkoznunk kell. Legfontosabb kérdés tehát annak meghatározása, hogy milyen mértékben látunk ezen a téren fejlődést, visszaesést vagy veszteglést az 1848/49-es szabadságharc éveiben, az azt követő abszolutizmus időszakában és az 1867-ben felállított magyar honvédség nyelvezetében.

SZABÁLYZATOK AZ 1848/49-ES SZABADSÁGHARC ALATT

Említettem, hogy a szabadságharc rövid lezajlása alatt sem a Hadügyi Bizottmány, sem a Honvédelmi Minisztérium nem foglalkozott egy szabályzatszerkesztő bizottság felállításával, tehát a szabályzatok ügyét központból, hivatalosan nem irányították. Hogy ilyen, központi irányítás szerinti szabályzatszerkesztő bizottság vagy miniszterialis osztály felállítására nem is gondoltak – sem a szabadságharc kezdetén, sem pedig annak egész tartama alatt –, arról tanúskodik Kossuthnak 1849. május 12-én írt egyik levelének az a mondata, amelyben csak általánosságban beszél erről a kérdésről: „legyenek megállapított szolgálati szabályaink.” Pedig éppen Kossuth volt az, aki szívesen használta a rövid, szabatos katonai nyelvet, ha hadművelleti utasításokat adott, vagy csapatokat látogatott meg. Csakis nagy elfoglaltsága lehetett az oka annak, a honvédség kettős szolgálati nyelvének elkerülhetetlen szükségessége mellett, hogy ezzel a kérdéssel nem foglalkozhatott behatóan. Pedig hogy megvolt ehhez is a tehetsége, bizonyítja az, hogy emigrációja alatt, mint említettem, Kiutahiában és Turinban erősen foglalkozott katonai ügyekkel, s írt is katonai szakmunkákat.

Természetes, hogy a legelső magyar nyelvű szabályzatok alapjául a császári hadsereg magyar ezredei számára régebben készült magyar nyelvű fordítások szolgáltak. Ezekre

⁴³⁸ Téves közlés (S. A.).

támaszkodva írták azután az új szabályzatokat, nemcsak a hadra kelt sereg számára, hanem a helyi nemzetőr csapatok használatára is az ország különböző városaiban. Így tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy ezek a gyors szükség parancsolta szabályzatok nem egységes alapelvek szerint készültek. Hogy csak néhányat említsék: Marosvásárhelyen megjelent 1848-ban *A szabad lovas sereg oktatási szabályzata*. Ugyanakkor Komáromban is kiadtak egy szabályzatot *A nemzeti hadsereg zászlóaljai és századi parancsnokainak*. Debrecenben 1849-ben megjelent egy *Utasítás a nemzeti szabad lovas csapatok harcvétele tárgyában* című könyvecske. Ugyancsak Debrecenben 1848-ban *A debreceni nemzeti őrsereg oktatási és őrszolgálati szabályzata*. Kolozsváron a *Kolozsvár városa gyalog polgári őrhada fegyvergyakorlatánál bevett vezényszavak* és még egy, ugyanott szerkesztett szabályzat, *A nemzeti őrsereg oktatási és gyakorlati szabályzata 1848-ban*. Miskolcon Kun Bálint írt egy munkát: *Fegyvergyakorlatban elemi Vezényszavak nyomán a miskolci nemzetőrség használatául 1848*. Továbbá *Nemes szabad kir. Pest városa magyar gyalog őrhada fegyvergyakorlatainál divatozó vezér szavak*. 1848 című könyv megjelent Pesten. És Pozsonyban ugyanakkor Sillye Gábor kiadta: *A pozsonyi II. számú nemzetőrség szabályai a tisztikar névsorával és hadgyakorlati parancs szavakkal*. 1848, melynek szerkesztője Halas József pozsonyi nemzetőr volt. Mindezek a szabályzatok gördülékeny magyar nyelven készültek, s a vezényszavakat a szerkesztői jól-rosszul átvették régebbi magyar nyelvű kiadványokból, vagy maguk alkották.

Hogy a központi szervezeteknek nem kellett ezzel a kérdéssel külön foglalkozni, az egy lelkes honvédtiszt munkásságának köszönhető. Már említettem Gál Sándor nevét, aki Kiss Károly mellett azokban az években legbehatóbban és eredményesen foglalkozott a magyar katonai nyelv megalapozásával és terjesztésével, s több szabályzatot bocsátott ki hihetetlenül rövid időn belül. Alább felsorolt munkái mind egy évben, 1848-ban kerültek ki a nyomdából, ami azzal magyarázható, hogy azok kéziratát már előbb, még a szabadságharc kezdete előtt már megírta volt a császári sereg magyar katonái számára, s most az új helyzetre alkalmazva egyszerre adta ki. Ezzel tehát – mivel azok az adott helyzetben jól használható munkák voltak – pótolta a központi szervek mulasztásait, illetve feleslegessé tette, hogy azok is kiadjanak más szabályzatokat, amelyek amúgy is csak az ő szabályzatainak nyomán készülhettek volna. Nagy kár azonban, hogy a könyvek megjelenési időrendjét nem tudjuk pontosan meghatározni, mert csak az évszám, 1848 jelzi kiadásuk idejét.

Gál Sándor 1817. szeptember 21-én született Erdélyben Csíkszentgyörgyön.⁴³⁹ Édesapja katonatiszt volt, s fiát is erre a pályára nevelte. 1838-ban belépett a Máriássy gyalogezredbe (a későbbi 37-ik nagyváradi ezred), onnan a csíki I. székely gyalogezredhez került. 1842-ben hadnagy, ritka képzettségű, sokoldalú s főleg a hadsereg kérdéseivel elméletileg is foglalkozó tiszt volt. A szabadságharc kezdetén azonnal csatlakozott a nemzeti ügaphöz. Neki köszönhető Bem tábornok erdélyi seregének gyors felszaporítása. Háromszék védelmét a behatóló orosz sereggel szemben eredményesen megszervezte,

⁴³⁹ SZINNYEI 1891–1914, III. 943.

s csapatát a nyomasztó orosz–osztrák túlerő körülzáró gyűrűjéből igen ügyesen kivezette. Bem 1849 januárjában ezredessé nevezte ki, Világos után Kossuthot követve emigrált. Később Kossuth parancsára magyar légiót alakít, de 1861-ben ellentétbe került Kossuthtal. Nem fogadta el utasításait, mire Kossuth őt Nápolyban az olasz hatóságokkal letartóztatta. Fogsága alatt elmebaj tört ki rajta, megőrült, és 1866-ban Nocerában, Nápoly mellett meghalt.

A neve alatt megjelent szabályzataiból, amelyeket a Honvédelmi Minisztérium is elfogadott hivatalos és az egész haderőnél használandó utasításoknak, a következőket ismerjük.

Legelső kiadványa kétségtől az a szabályzat lehetett, amelyet a címlap adatai szerint még mint a székel határőrezred alhadnagya állított össze, s most, 1848-ban, eredeti szövegén valószínűleg alig változtatva adott ki. Mint Gál összes alább felsorolt szabályzatai, ez a könyvecske is nyolcadrét alakban fűzve jelent meg. Teljes címe: *A császári királyi sorgyalogság oktatási szabályzatai*. Az eredeti németből lefordította Gál Sándor cs. k. alhadnagy az 1. székel 14. határőrezredben. Pesten Trattner Károlyi betűivel. 1848. Célja, hogy „a különféle szolgálati szabályokat, mint a hadicikkeket is fel kell nekik olvasni és anyanyelvükön megmagyarázni”. A vezényszavakat eredeti német nyelven írja, s melléje teszi zárójelben a magyar megfelelő kifejezéseket. Találunk a füzetben érdekes, helyes magyar műszavakat. A *Marsch*ot nem menetnek vagy menetelésnek mondja, mint az eddigi szabályzatok legtöbbje, hanem „járat”-nak. *Frontmarsch* – arcjárat. A puskával való gyakorlatoknál már találkozunk azokkal a vezényszavakkal, amelyek azóta a későbbi honvédségeknél s még talán ma is mint helyes hangzású magyar műszavak megmaradtak. *In die Balance* – súlyba. *Schultert* – vállhoz. *Beim Fuss* – lábhoz. És jó nyelvérzékére vall, hogy az általános jelentőségű fegyver helyett, ha lövőfegyverről van szó – mert hiszen a kard, dsida is fegyver –, állandóan már puskát ír.

A *Feuer* vezényszó helyett a „tüzelj” szót ajánlja, *Flugbahn* helyett – röpösvényt. Nem tudom milyen tájékozódás hatása lehet, hogy a gránátosok prémkucsmáját „rohonczos” süvegnek írja. Éles lövészeti gyakorlatoknál a céltáblák mögötti mesterséges földhányást helyesen golyófogónak mondja, de néha erőltetett kifejezéssel golyódának is.

Másik, alapvető munkája: *A Nemzeti Őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata* szintén Trattner Károlyi kiadásában jelent meg Pesten 1848-ban. Félhasábosan magyar és német nyelven adta ki, számítva a honvédsereg szolgálati nyelvének a célszerűség parancsolta kettősségével. Szabályzatát maga is ideiglenesnek tartja: „amíg a nemzeti őrsereg országosan és törvényesen rendeztetik és a terjedelmesb alapszabályzatok a sajtó alól kiszabadulva közrebocsáttatnak, zsinórmértékül ajánltatnak”. A *Vezérfonal* című fejezetben írja: „Mindenekfelett szükséges elkerülhetetlenül, hogy az őrsereg a magyar hadi mű- és vezérszavakhoz már kezdetben hozzászokjék és azok mentől előbb közértelműséget nyerjenek.” Figyelmezteti a nemzeti őrseregeket, hogy „az itt előforduló mű- és vezérszavak nem pár napok, hanem pár évek fáradalom gyümölcsei”. Gál e művében is ismétli az előbb említett kiadványában már meghatározott vezényszavakat. A *Schwenkung*ot helyesen kanyarodásnak mondja. A *Zug* nála nem szakasz,

hanem tized, a *Rotte* – tag, *Glied* – sor, *Abteilung* – részleg. A csapat elejét a német szabályzatban *Tête* (fej) – a csapat hegyének mondja. Különbséget tesz az *Abrichtung* és *Ausbildung* között. Előbbit beoktatásnak, utóbbit kiképzésnek nevezi.

Gál Sándor szerkesztette a *Pestvárosi nemzeti őrsereg ideiglenes oktatási gyakorlati, szolgálati szabályzatát* 1848-ban, a már említett feldolgozási mód szerint.

Egy tömör összefoglalásban adja ki Gál 1848-ban utasításait a hadműveletek alatt előforduló különböző feladatok megoldására. Ebben a kis könyvecskében a címlapon ez áll: *Rövid utasítás az előőrsök (Vorposten) szolgálatát illetőleg. A honvédek és mozgó nemzetőrség számára.* 1848 Pesten. Nyomatott Kozma Vazulnál. E munka első részénél is megemlíti, hogy ezt is csak szükséges sürgős munkának tartja, amíg „terjedelmesebb munkálataim megjelenének”. „Altiszték és községek számára van írva, azért a stylusban közértelműség végett minden mesterkélt csinosságot mellőztem.” A *Feldwachet* – hadőröknek, *Vedettét* – tábor szemnek mondja, és helyes rendfokozati megjelölés, ami a mai napig is megmaradt, a legalacsonyabb altiszti, tisztesi rangnak, a *Gefreiter*nek örveztetővé való magyarítása. A térszín leírásánál helyesen használja a *Terassenförmig* megjelölésére a lépcsőalakot. A *Patrouille* nála őrzőjárat vagy cirkáló. A *Schleichpatrouille* és a *Streifpatrouille* műszavakat nem nagyon szerencsésen lappangórnek, illetve száguldórnek, vagy kerengórnek írja.

Az Országos Széchényi Könyvtár birtokában levő ehhez a kis füzethez van csatolva az alábbi három, szintén Gál Sándortól származó munka:

1. *Rövid utasítás egyes földszíni tárgyak és helységek védelmezésében és megtámadásában.* Pest, 1848. Kozma Vazulnál. Földszíni tárgyak alatt az épületeket, hidakat, földhányásokat, sövényeket, falakat érti. Beszél azután a falvak, erdők felhasználásáról védelemben és támadás alatt. Itt nincs sok katonai műszóra szüksége, inkább elbeszélő formában, kitűnő magyarsággal adja elő mondanivalóit.

2. A tábori erődítményekről szóló alfejezetében már szüksége van katonai műkifejezések magyarosítására. A futólagos tábori erődítményt földharcgátnak nevezi, néha az erőltetett várzatok nevet is használja. Helyes magyar műszavai: *Brustwehr* – mellvéd, *Bankett* – löpad, *Berme* – lépcső, *Kehle* – torkolat. *Feldschanze* – vármű, de helytelen a *Redout*nak – amit később fellelővárnak mondtak – váracs elnevezése.

3. Ebben a gyűjteményben találjuk egy részletes utasítását az akkori harcokban még igen fontos szerepet játszó szuronyvívásról. Hiszen tudjuk, hogy az ellenségnek tüzerővel való lenyűgözése, ellenállásának letörése után következett a roham, a közelharc, a kézitusája, amelyben már a gyalogság puszkára tűzött szuronyának jutott a főszerep. Az utasítás címe: *Szuronyvívás a gyalog és lovas ellen.* Pest, 1848. Kozma Vazul. Kezdődik a szuronyvívás oktatásával, mert mint helyesen határozza meg: „a szuronyharc a tűzharc után a csata döntő mozzanata”. Előgyakorlatként puska nélkül a „víruddal”, azaz egy, a puska és szurony hosszának megfelelő, erős karóval való gyakorlatozást tartja szükségesnek, nehogy a katona az éles szuronnal való gyakorlatnál kárt okozzon önmagának és másoknak. Az első vezényszó: „Gegen Infanterie Stellung” magyarul: „gyalogság ellen helyezkedj”. Az „Apell” vezényszót

„tappogi”-nak mondja, s megmagyarázza, hogy erre a harcos „ballábát felemeli és két, egymásra következő rövid hallható lépés által talpával és sarkával együtt a földre helyezi”. Ennek a célja, megtudni, hogy „a vívó ember testsúlyát valóban a jobb lábra nyugtatja-e”.

A lovasság elleni szuronyharc ismertetésénél érdekes módon jellemzi ennek a különleges harcnak lényegét, amikor a gyalogos a nála magasabban levő lovaskatona gyengéjét kihasználhatja. Az első vezényszó „jobbra ugorj, körölj”. Ez alatt a német szabályzat a „*Caracolieren*” mozdulatot érti. A lovas ember, a tapasztalás szerint, szemben nem támadhatja meg a szuronyos ellenségét, tehát igyekszik őt körben kerülni, hogy így mindig közelebb férkőzzön hozzá. A vívó viszont igyekezzék ezalatt a ló farához közelíteni, mert innen könnyebben eléri a lovas „födétlen oldalát”. Döfés után pedig „tüstént hátra ugorjék, hogy kikerülje a lovas kardvágását”. Külön fejezetben tárgyalja a császári és különösen az orosz hadseregben harcoló ulánus, dsidás lovasok elleni szuronyharcot. Itt arra kell törekednie, hogy döfés helyett az eléje szegezett dsidát „felemelt puskával gyorsan fejünk felébe emeljük”.

Az utasítást művészi metszetek élénkítik, bemutatva az említett mozdulatokat, testállást, fordulatokat.

Összefoglalva az elmondottakat, Gál Sándor szabályzatszerkesztői tevékenységéről csak elismeréssel lehet nyilatkozni. Ha nem is alkotott olyan munkákat, amelyek a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében nagy lépést tettek volna előre, de szabályzatai, utasításai a gyakorlatban pótolták a központilag nem szabályozott és rendszeresített katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatok hiányát.

A régi magyar hadtörténelemben főleg a hadseregszervezés kérdéseivel foglalkozó értekezéseiben elismert szaktörténészünk – Berkó István – három írásában beszél a szabadságharc katonaságának magyar katonai nyelvéről. Az egyikben egy 1848. június 10-én kiadott szolgálati könyvet ismertet: *Utasítás a Nemzeti Hadsereg zászlóaljai és századparancsnokainak*.⁴⁴⁰ Tartalma főleg gazdaszat-közigazgatási természetű. Érdekes, hogy ebben a könyvecskében a honvéd megjelölés helyett a – talán nyelvészeti szempontból jobb – honvédő kifejezést olvassuk. De vannak benne nehézkes, erősen a nyelvújítás túlzásaiból eredő kifejezések is, mint például a „vontatéki illetmény”, amely meghatározza, hogy a törzstisztnek 2, a többi tisztnek 1 kocsit kell adni poggyászának szállítására egy állomástól a másikig. Másik értekezésében ismertet egy 1849-ben kiadott utasítást a gyalogság, lovasság és tüzérség számára.⁴⁴¹ Helyesen állapítja meg, hogy annak szövege, jó műszavakon kívül, egyrészt szolgai fordítás, másrészt erőltetett magyarosítás. A félrevezető hadműveletet, amit *Diversiónak* mondtak, értelmetlenül nevezi „rögcsapás”-nak, az ösztützet „közöntűz”-nek. A térszín megvizsgálására küldött tisztet „szemléseti tiszt”-nek, a készütséget „éberség”-nek, a sorakozásra hívó jelet „gyülőzaj”-nak, a gránátot „pattány”-nak, a málháslovat „lomló”-nak írja.

⁴⁴⁰ BERKÓ 1926a.

⁴⁴¹ BERKÓ 1926b.

Berkó harmadik értekezésének címe: *Az 1848–49-es katonai műszavakból.*⁴⁴² Sorra veszi a szabályzatok néhány nem sikerült magyar műszavát, s teljesen igazat kell adnunk ama megállapításának, hogy különösen a tábornoki kar rendfokozatainak magyar megfelelő műszavai teljesen értelmetlen fordítások, mert nem tükrözik vissza az illető szolgálati tevékenységét. A tábornokot „őrnagy-vezér”-nek, az altábornagyot „hadnagy-vezér”-nek, a tábornagyot „tár-vezér”-nek vagy „hadszernagy”-nak és a marsallt „nagyvezér”-nek javasolja. Minden logikát nélkülöző megnevezések ezek, mert nem veszik figyelembe, hogy például a „hadnagy” megjelölés, amely még Zrínyi Miklós munkáiban is voltaképpen fővezért jelentett, a hadnak nagyja, azaz eleje, később lekerült a legalacsonyabb tiszti rendfokozat megjelölésére. Így tehát furcsa, hogy a tábornok őrnagy-vezér, a felette álló magasabb altábornagy pedig csak hadnagy-vezér nevet viseljen. A tábornagynak pedig semmi köze sincs sem a tárhoz, sem a hadszerhez. A marsallt helyettesítő nagyvezérnél talán a török nagyvezéri rang szolgált mintául. Elfogadhatjuk azonban Berkó megállapítását, hogy a szokatlan hangzású műszavaknál figyelembe kell venni, „hogy sok műszavat annak idején a sürgős szükség miatt sietve, és sok fogalomra nézve rögtönözve kellett meghatározni. A magyar katonai műnyelv sokszor nem egész sikeres szóképzésének mindamellettt történelmi értéke van.”

Az viszont természetes, hogy az egészséges nyelvérzék ezen a fonákságon a gyakorlatban segített, s ezek az erőltetett megnevezések talán már használatuk első idejében kikoptak a forgalomból, s a későbbi magyar műszavak közül teljesen eltűntek.

A szabadságharc szabályzatainak magyar nyelvvel kapcsolatban meg kell emlékeznünk két érdekes szolgálati könyvről, amelyek szoros összefüggésben voltak a szabályzatokkal. Az egyiknek címe: *Huszárok kézikönyvecskéje Oktatási szabályul altisztek és közvitézek számára.* Pesten Emich Gusztáv sajátja. 1849. A kis nyolcadrét, 140 oldalas könyvecske szerzője nevét nem tünteti fel a címlap, de az *Előszó* szövegéből kiderül, hogy azt Mészáros Lázár írta régen, fiatal tiszt korában, s most megengedte annak kiadását, bizonyára azért, mert a magyar honvédség lovassága is hasznosan forgatja annak lapjait. Az *Előszó* ezt mondja: „Ezen, kérdések és feleletekbe foglalt munkácskát húsz néhány év előtt egy huszár főhadnagy írta össze, százada altisztjei számára, időközben e főhadnagy altábornaggyá lépett elő s neki jutott azon hallhatatlan szerencse, diadalmasan vívó hadseregünket létegesíthetni [...]. Egy irodalommal foglalkozó hadastyán megpillantván e munkácskát, a tisztelt férfiú irományai között s érezvén ily oktatások sürgetős szükségét, engedelmet kért a kézirat kinyomtatására.” Hogy ki lehetett ez az irodalommal foglalkozó invalidus katona, nem tudjuk. Bizonyára Mészárosnak egy ezredtársa, akivel húsz évvel ezelőtt szolgált a 7. sz. Liechtenstein huszárezredben, s ott ismerte meg ennek a kéziratnak hasznosságát.

Érdekes olvasmány ez a munka. Kérdés-feleletek alakjában beszél a huszárságnak békében való kiképzéséről és „háborúidőbeli oktatásáról”. A könyv utolsó fejezete 12 példa, miképpen kell a huszár járőr parancsnokának írásbeli jelentéseit az ellenség

⁴⁴² BERKÓ 1940.

helyzetéről stb. megfogalmazni. Mivel ez a könyv megszületése idején csak Mészáros birtokában, mint kézirat volt meg, s legfeljebb ezredtársai ismerték annak használhatóságát, ezért a szabadságharc előtti évtizedek katonai irodalmában még nem szerepelt. Kitűnő magyarságú szövegén meglátszik, hogy az egy gondolkodó, jól magyarul írni tudó katonának munkája. Egypár új műszavat is találunk abban. A régi közös hadseregben mindvégig használt Rapportot, azaz a honvédségnél kihallgatásnak nevezett jelenetet, amelyben a parancsnok intézi személyes kihallgatás alatt egy-egy katonájának ügyesbajos dolgait, elrendeli fenyítését stb., e könyv „hadiszék”-nek mondja. A *Verplegsettel* – „táplajegyzék”. A térszint, a *Terraint* – „földtér”-nek, megmagyarázván, hogy „földtérnek nevezzük minden részét a föld kerekiségének, hol hadakozni lehet”. Nem szerencsés a *Flanke* fordítása „oldalék”-ra és a *Cantonnierung* „szállásolási vagy tartózkodási hely”-re. A könyv jó magyar nyelvezetére pár példa: „megkíváncsitik, hogy a tizedes legénységét ismerje, hogy a közvitéztek őt becsüljék, szeressék, sőt a hanyagok, kötelesség mellőzők, kicsapongók tartsanak is tőle”. „Vitézsége mellett – mi a lelke a háborúnak, ami nélkül katonát nem is képzelhetni – a seregnek még három főtulajdonnal kell bírni: 1. hogy az ország és haza, benne helyezett bizodalmanak teljes lelkéből, igazán megfeleljen. 2. mindig erős és csatára edzett legyen, 3. hogy a háborúművelést alaposan értse.”

Mészáros könyvecskéje a katonaéletnek olyan kitűnő szabályait írja meg, hogy az hadtörténelemmel foglalkozóknak ma is érdekes és tanulságos olvasmány.⁴⁴³

A másik, ugyancsak kitűnő és főleg magyar nyelvi szempontból igen megfelelő munka egy tűzérutasítás. Címe: *Kézikönyv a Honvéd Tüzérség számára*. Kiadta a Minister-Elnök meghagyásából az Országos Nemzetőrserégi Tanács. Pesten, 1848. Nyomtatott Trattner Károlynál. A kis nyolcadrét könyvecske 113 oldalból áll, 3 vázlat melléklettel. Szerkesztőjének neve nem szerepel a címlapon. De elfogadhatjuk Kemény G. Gábor megállapítását, hogy annak szerzője a szabadságharc kitűnő tűzér szakembere, végül Komárom várának tűzérparancsnoka, Makk (Mack) József. A tűzérség életének minden vonatkozásával foglalkozik, s főleg az ágyú alkatrészeinek, a fogatolás műhelyi és szertári szolgálatának ismertetésénél a szakiparban szokásos népi szakkifejezéseket használja. Természetesen ő sem mellőzhette a már forgalomban levő helytelen képzésű műszavakat, de ilyen nem sok van könyvében. Az ágyút „ágyú”-nak, „álgyú”-nak, néha „löveg”-nek írja. A tábori ágyút – *Feldgeschütz*öt – „síklöveg”-nek nevezi. A *Lafettét* „mozdony”-nak és a *Gellerre*, azaz a félreugró és a régi, nem robbanó ágyúgolyóknak a becsapódási helytől való tovább gurulására azt mondja, hogy az „ugró lövés”. A tűzérségi harc alatti magatartást „viadalkori kötelesség”-nek, a málhás állatot „rakló”-nak írja.

Ez a kis tűzérségi szolgálati könyv a szabadságharc alatt nyomtatásban megjelent szabályzatok, utasítások közül a legmagyarosabban megírt munkának mondható. Szövegén érezni, hogy írója nem ragaszkodik görcsösen a régi császári szabályzatok meghatározásaihoz, hanem magyarul gondolkodva, helyes nyelvérzéssel írja le mondanivalóit.

⁴⁴³ Mészáros és Makk munkáinak eredeti kiadványai, valamint Gál Sándor itt ismertetett szabályzatai megvannak az Országos Széchényi Könyvtár anyagában.

A tüzérség mint akkor már fontos fegyvernem tehát a szabadságharc alatt is létrehozta többé-kevésbé megfelelő magyar szabályzatát.⁴⁴⁴ A katonai műszak másik ágazatában, a hadmérnöki, árkász, hidász és utász szolgálatban sajnos nem találunk a magyar katonai nyelvtörténet szempontjából értékes előrehaladást. A császári-királyi műszaki tisztikar 1848-ban 190 főből állt. Közöttük csak 17, az utásztisztikarból 107 közül csak 5 tiszt volt magyar. Az árkásztisztület 69 tisztje közt egyetlenegy magyar emberrel sem találkozunk. Valamennyi felett, a magyar tiszteket is beleértve, főleg a debreceni detronizációt⁴⁴⁵ megelőző időszakban a bécsi hadmérnöki vezérigazgatóság a magyar hadügyminiszterrel együttértve rendelkezett. A honvédség több polgári mérnököt is alkalmazott hadmérnöki szolgálatában. Így tehát természetes, hogy a magyar katonai nyelv a műszaki szolgálat terén még nem bontakozhatott és fejlődhetett ki. A hadmérnök tisztek elnevezése a honvédségnél is rendezetlen maradt. Honvéd parancsnokok utasításai *Ingenieurcorps*ról, *Geniecorps*ról írnak, bár néha már előfordul a „várerődítési” vagy „honvédmérnöki” kar elnevezés is.⁴⁴⁶

* * *

Az elmondottakból kitűnik, hogy mi volt az oka annak, hogy az 1848/49-es szabadságharc rövid ideje alatt miért nem fejlődhetett a magyar katonai nyelv tovább, de ezért senkit mulasztással nem vádolhatunk. A két mozgalmas év viszontagságos idejében nem jelenhetett meg komoly, elmélyedést kívánó hadtudományi, katonabölcsészeti vagy hadvezetési elméleti kérdésekkel foglalkozó értékesebb munka. A katonai szabályzatok pedig a régi császári hadsereg szabályzatainak nem sikerült fordításai voltak, de találunk azokban jól megválasztott, később is tovább élő katonai műszavakat, a Kazinczy-féle nyelvújítás túlzásaitól alkotott erőltetett műszavak mellett.

Csupán a hírlapirodalom terén beszélhetünk a katonai nyelv fejlődéséről olyan vonatkozásban, hogy a sajtóban megjelent harctéri eseményleírásokban a katonai nyelv, s beleolvadt az akkori társadalmi nyelv használatába. Ezekben a cikkekben nemigen használták az erőltetett magyar műszavakat, hanem elbeszélő formában azokat elkerülve vagy körülírva értelemszerűen alkalmazták.

⁴⁴⁴ A magyar tüzérségről adatokat találunk: SAÁD 1936. A tüzérműszavak eredetét tárgyalja igen behatóan nyelvészeti szempontból.

⁴⁴⁵ A Habsburg-ház trónfosztása (1849. április 14.).

⁴⁴⁶ VIDOS 1941, 155 és köv.

A MAGYAR KATONAI NYELV ÁLLAPOTA A SZABADSÁGHARC UTÁN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében ezeknek az évtizedeknek 1849-től 1914-ig az eseményeit két külön csoportban kell felkutatnunk és tárgyalnunk.

A szabadságharc lezajlása után Magyarországra szakadt abszolutisztikus uralom idejében – 1849-től 1868-ig – a magyar katonai nyelv továbbfejlesztéséről hazánkban nem beszélhetünk, önálló magyar nemzeti hadsereg nem volt, Magyarországon túlnyomó részben idegen nemzetiségű katonai és csendőrségi csapatok laktak. A magyar ezredeket az olasz hadszíntéren, a Felső-Olaszországot megszállva tartó osztrák haderő kötelékeibe osztották be. Se ott, se itthon senkinek sem volt kedve és alkalmja a 48-as szabályzatoknak – mint azt értekezésem előző fejezetében tárgyaltam – helytelen magyarságú műszavait és katonai nyelvezetét újabb elbírálás tárgyává tenni és azt megjavítani.

És mégis, éppen ezekben az években, közelebbről 1850–1851-ben Magyarország határain kívül, Törökországban megszületett egy olyan kitűnő magyar katonai nyelv – sajnos csak kéziratban maradt meg az utókorra –, amely ha a gyakorlatban életbe léphetett volna, annak megteremtőjét ma nemcsak a szabadságharc legelső vezető egyéniségének tisztelhetnők, de benne a magyar katonai nyelv reformátorát is ünnepelhetnők. Kossuth Lajos emigrációja első éveit Kiutahiában arra használta fel, hogy rendkívül behatóan foglalkozva a katonai tudomány, a hadvezetés, hadseregszervezés és a gyakorlati kiképzés minden ágazatával, maga fogalmazta részletes utasítások bő gyűjteményét állította össze. Turini hagyatékában az Országos Levéltár gyűjteményében találjuk ezt a rendkívül értékes kéziratgyűjteményt.⁴⁴⁷

Értekezésemnek ebben a fejezetében ebből csak azokat az adatokat fogom ismertetni, amik nyelvtörténeti fejlődés szempontjából ide beilleszthetők. De szándékomban van az egész kéziratanyag tartalmát egy részletes tanulmányban feldolgozni, s bemutatni abban Kossuth katonai munkálatainak lényegét, értékét s magasan szárnyaló, de amellett a katonaelet minden részletkérdésével is foglalkozó mélyreható gondolatait. Vagyis megismertetni szeretném történésztársadalmunkat Kossuth lelki és szellemi képének egy olyan oldalával, amivel eddig senki sem foglalkozott, Kossuth katonai arcképével.

E fejezet második csoportjában végül beszámolok az 1867-ben felállított régi magyar kir. honvédség katonai nyelvéről s elrontott nyelvezetének megjavítására tett próbálkozásokról.

⁴⁴⁷ Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka. Concordancia jegyzet I. jelzésű iratkötegben.

KOSSUTH LAJOS EMIGRÁCIÓBAN KÉSZÍTETT
KATONAI ÍRÁSAINAK NYELVE

Mint ismeretes, Kossuth a világosi fegyverletétel után, 1849. augusztus 16-án Orsovába érkezett, másnap már török fennhatóság alatt álló területre lépett. Az emigránsok nagy tömege követte őt, különböző utakon. Őket Turnu Severinből 30-án Kalafatba szállították, s még aznap Viddin városába kísérték. November végén tovább kellett menniök Sumla városába. Indulásuk előtt Kossuth katonás szövegezésű napiparancsban szabályozta az átköltözés részleteit. Viddini élete alatt mindjobban megerősödött benne az a meggyőződés, hogy neki nemcsak joga, de kötelessége a magyar emigrációban élő katonaságot újjászervezni, előkészíteni egy, külföldi nagyhatalmak segítségével remélt újabb betörésre Magyarországra. Ő – mint tudjuk – már a szabadságharc alatt is szívesen irányította volna a hadműveleteket, tett is különféle javaslatokat, osztogatott tanácsokat, de a katonai vezetők ezeket nem fogadták el. „Már a háború alatt megvoltak a maga önálló gondolatai a hadvezetésről. Minthogy közelebbről foglalkozott azzal, szenvedélyévé vált. Rendeletei minden szerénykedése mellett is elárulják – már viddini élete alatt kiadott utasításaiiban – hadvezéri tehetségében való hitét” – írja erről az időről Hajnal István.⁴⁴⁸

Itt azonban még nem foglalkozhatott a katonai tudományokban tervezett továbbképzésével, mert a magyar emigráció sorsa válságossá vált, amikor az osztrák és orosz kormányok Kossuthék kiadatását igyekeztek a török kormánytól kierőszakolni. Nyugati, főleg angol közbelépésre ez a veszély ugyan elhárult a fejük felől, de a török kormány, bár a fiatal Abdul-Medzsid szultán, Resid pasa nagyvezír és Ali pasa külügyminiszter a legszívélyesebben kezelték Kossuthék ügyét, kénytelenek voltak abba beleegyezni, hogy Kossuthot környezetével szigorú ellenőrzés alatt Kis-Ázsiában Kiutahia városban fogják internálni.

1850. február 16-án reggel Kossuthék a Fekete-tenger partjára, Várna kikötőbe vitték, onnan hajón, anélkül, hogy Konstantinápolyban kiszállhattak volna, február 25-én a Márvány-tengeren át a Kis-Ázsiában levő Brüssza városába s onnan tovább Kiutahiába, végleges internálási helyükre kísérték.⁴⁴⁹ Szulejmán bej városparancsnok igen udvariasan bánt Kossuthékkal. Jól épített kaszárnyában helyezte el az időközben kb. 113 főre felszaporodott emigránsokat, s a török kormány rendes havidíjban részesítette őket.

Kossuth itt most Kiutahiában nyugodt és tűrhető életkörülmények közt élhetvén, komolyan nekilátott katonai kiképzésének. Itt élt 1851. szeptember végéig, amikor egy, az amerikai szenátus elnökségétől érte küldött tengerjáró hajó át nem vette a magyar emigránsok közül azokat, akik Amerikába voltak hajlandók menni. Kossuth így jutott Angliát útba ejtve december 3-án Amerika földjére.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ HAJNAL 1927, I. 56.

⁴⁴⁹ HAJNAL 1927, I. 434.

⁴⁵⁰ BERZEVICZY 1922, V. rész: Az emigráció első évei. 370 és köv.

12. kép. I. Abdul-Medzsid oszmán szultán
 Forrás: Hermann Róbert magángyűjteménye

Azt az időszakot Kiutahiában, amit ő 1850. február végétől 1851. szeptember végéig átélt, Kossuth kiterjedt külpolitikai levelezésén kívül főleg katonai tudásának fejlesztésére fordította. Hűséges titkárának, László Károlynak feljegyzése szerint ebben segítségére volt a magyar szabadságharcban dicséretesen szerepelt, szintén Kis-Ázsiába emigrált Bulharin György lengyel tábornok.⁴⁵¹

Most már eldöntötte magában: ha még egyszer abba a helyzetbe kerül, hogy fegyverrel kezében térhet vissza Magyarországra, nem adja ki kezéből a hadsereg vezetését. Pulszky Ferenchez Kiutahiából 1850. november 8-án írt levelében olvassuk: „Azon esetre, melyet Istentől várok, magam ugyan ki nem adom a hadsereget kezemből, a tábor lesz lakásom, a harcmező templomom, készülök is reá, kanállal eszem a haditudományt.”⁴⁵² Későbbi, már amerikai utazásából visszatérve olasz földön való letelepedésekor írt leveleiben is megemlíti, hogy: „A felelősség mindenképpen

⁴⁵¹ LÁSZLÓ 1887, 58.

⁴⁵² PULSZKY 1881, III. 57.

reám háruvandván, a vezényletnek enyémnek kell lenni [...] a vezényletet kezemből ki nem adom.”⁴⁵³

Sikerült neki néhány francia és német katonai szabályzatot, szakmunkát beszerezni, azokat alaposan áttanulmányozta, s azután fáradhatatlan szorgalommal írt több füzetet, számtalan nagy folio ívet és kisebb-nagyobb papírlapot tele katonai gondolatainak és terveinek ismertetésével.

Az Országos Levéltár Kossuth-gyűjteményében találjuk a turini hagyaték csomagjában kezelt katonai vonatkozású írásait, összesen 27 tételben.

A száznál több oldalt kitevő iratok közt van egy-két olyan darab is, amit Kossuth – tartalmukból ítélve később, amikor már Amerikából hazatérve Olaszországban élt – szerkesztett. Mivel az ilyen természetű munkáknál, mint éppen Kossuthnak ezek az írásai, amelyek szervezeti általános kérdésekkel és elmélkedésekkel foglalkoznak – az írás keletkezésének napja nem lényeges, és az iratokon nincs is feltüntetve –, alábbi ismertetésemben megtartom azt a sorrendet, ami szerint ezeket az írásokat az Országos Levéltár említett gyűjteménye rendezte és őrizi.

Az egyedüli irat, amelyen keltezést találunk, az a 46 lapból álló füzet, amelynek címéül Kossuth egy kis cédulán a füzet elején ezt adta meg: *Had- és Csatatani, Hadseregszervezeti s Hadgyakorlati Dolgozataim*. Belső címlapján pedig: *Hadviselés és Csatan Elemi, Számkivetésben Kutahiában (Kis Asia) September 1850*. Kossuth Lajos. Készült azután ebből a részletes kéziratból egy rövidebb kivonat. Címlapján Kossuth írása: *Kivonat a Had- és Csatan elemeiből*. A rajta olvasható megjegyzés szerint az eredeti példány Max Schönbronn Amerikában élő ember birtokában van. Erről készült a gyűjteményben levő 24 lapból álló fotokópia.⁴⁵⁴

Ismerjük Kossuthnak nagyon szép kézírását. Ez a füzet érdekes olvasmány, a szöveget számos, gondosan rajzolt helyzetvázlat – különböző elképzelhető hadihelyzetekről – élénkíti.

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténete számára érdemesnek tartom e füzet néhány mondatát és meghatározását ismertetni.

Már itt kell megjegyeznem, hogy Kossuth katonai írásaiban, amiket ő – ha azokról van szó – „dolgozatok”-nak nevez, teljesen szabadon alkotta meg a neki legmegfelelőbb katonai nyelvet és készített – ha a régieket nem találta helyeseknek – új műszavakat. Ő nem azért írta ezeket, hogy a magyar katonai nyelvet érvényre juttassa és fejlessze, remek íráskészsége, gondolatokban gazdag kifejezőképessége mégis mindig megtalálta a legmegfelelőbb szakkifejezéseket és meghatározásokat, tehát katonai elmefuttatásait, gondolatait természetes, szép magyar nyelven tudta leírni. A vezényszavaknál általában megtartja a 48-as honvédseregben használatos szavakat, de nem ragaszkodik azokhoz.

A könnyebb áttekinthetőség érdekében mondanivalóit e füzetben 229 §-ba tagolva írja le. Érdekes, hogy az általában használt *Operationsbasis* helyett „Subjectum”-ot ír.

⁴⁵³ Kossuth levele Klapkához, London, 1859. március 29. Közli KOLTAI KÄSTNER 1924, 41.

⁴⁵⁴ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-925. és 986. sz.

„Objectum”-nak pedig azokat a pontokat nevezi, amelyekre „hadseregünk mozdulatai irányozvák”. *Operationslinie* helyett működési, mozdulati vonalakat ír. A megtévesztő, félrevezető mozdulatokat helyes magyar szóval „ámító” mozdulatoknak mondja. A hadászat (stratégia) és harcászat (taktika) kifejezéseket nem használja. Nála a stratégia „Hadtan”, a taktika „Csatatan”. A munka utolsó §-ában összefoglalja az egész munka értelmét, tanulságát, szabatos, katonás rövidséggel: „A tulajdonképpeni hadvezetés lényege ezen szabályba koncentrálható: Vezesd seregedet a lehetőségig tactikailag erősen, az ellenség legfontosabb összeköttetése ellen s tarts egy jó subjectumot a hátad mögött. Ezen szabállyal azonban csak az alapelv van letéve. Az alkalmazást a hadtörténet és leginkább maga a háború tanítandja.”

A következő kézirat, amivel nyelvtörténeti szempontból foglalkoznunk kell, egy 7 folio ív terjedelmű kézirat: *Bevezetés a magyar sorgyalogság szabályzataihoz*.⁴⁵⁵ Ebben a tartalmas kéziratában Kossuth sorra veszi a gyalogság hadrendjében előforduló szervezeti elemeket. Igen helyes a bevezetésben leírt gondolatmenete: „A hadtanban minden katonai fogalmat bizonyos megállapításhoz, kifejezéshez kell kötni, és minden kifejezésnek szabatos értelmet kell adni, miszerint ugyanazon dolog vagy mozdulat mindenki által ugyanazon névvel neveztessek és minden szóhoz mindenki ugyanazon értelmet kösse. Ezért a magyar hadgyakorlati szabályok elébe szükségesnek láttam bevezetésül magyar hadi terminológiát előre bocsátani.” Íme, amin a reformkorban lelkesen dolgozó magyar tudós katonák fáradoztak, hogy egy hadi műszótárat kiadjanak, azt Kossuth emigrációjában szükségesnek látta, és kisebb keretek közt majdnem megvalósította. Általában elfogadja a már ismert magyar műszavakat, de azoktól eltérő kifejezéseket is használ. „Sornytakozás” és „sorzarakozás”, „hágcsós rend” új kifejezések. Utóbbi alatt a lépcsőzetesen egymást követő alakulatok rendjét érti, a francia echelon fordításaképpen. Egy új csapatelemet alkot szintén francia mintára, a „kalauzkar”-t. Külön kis lovas osztagokat képzel el, vezetőjük a „[k]alauz, a részlegek első sorába az irányoldalra van helyezve, ki annál fogva azon részlegek vezetője”. Egy későbbi írásából megtudjuk e szolgálat lényegét. A kalauzkar rendeltetése: „Az utak, ösvényekkel, közlekedési eszközökkel megismerkedni s e végett a vidéket megkutatni, vidékismerő lakosok begyűjtéséről gondoskodni. Csaták alatt a parancshordó nyargonc (galopin) szolgálatot teljesíteni.”

Az arcvonalat frontnak mondja, de az arcvonalt irányváltoztatását homlokváltoztatásnak. Szokatlan, de voltaképpen nem rossz műszó az, amit a díszmeneteknél szokásos feszes, kemény lépésre használ, amikor azt szinte hangutánzó ízzel „toppos lépés”-nek mondja, ellentétben a folyékony meneteléssel, amit „szabad lépés”-nek nevez. A díszszemléknél, díszkivonulásoknál az eddig használt dísztűz (*Generaldecharge*) helyett „ünnepélytűz”-et ír.

Külön utasítás foglalkozik a vezérkar belső, mindennapi szolgálatával, ennek sajnos csak pár lapja, befejezetlenül maradt meg a gyűjteményben, de ebben az ívben van néhány

⁴⁵⁵ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1004.

sebtiben feljegyzett más gondolat érdekes hadtudományi megfigyeléseiről.⁴⁵⁶ Ezeken látszik meg legjobban Kossuthnak katonai téren autodidakta volta. Nem ragaszkodik régebbi szabályzatokhoz, hanem kötetlenül, de mindenre kiterjedő figyelemmel mondja el gondolatait. Közben alkot néhány nem nagyon sikerült műszavat, mint pl. az „őr-állomások, örkülönítmények”, „örfő”. A fegyelem helyett gyakran a neki talán katonásabbnak tetsző „fegyelet”-et írja.

Egy terjedelmesebb kézirat foglalkozik a katonai nevelés kérdésével.⁴⁵⁷ Nem a tisztikar nevelését, szóval a katonaiskolákban folyó szolgálatot érti ezzel, hanem a legénység, az újoncok „progressióját”⁴⁵⁸ a katonai oktatáshoz”. Részletezi az egyes ember alapkiképzését, a fegyverrel való bánásmódot. Mindezt „leczkék” – ma azt mondanók, tézisek – formájában tömören összefoglalva adja elő. E kéziratgyűjtemény külön darabja egy *Tiszti Kézikönyv és Gyalogsági Hadulatok* című írás. A „hadulatok” kifejezés alatt, mint későbbi írásaiból kitűnik, Kossuth hadmozdulatokat ért. E munkájának a tüzérséggel foglalkozó része nyelvtörténeti szempontból említésre méltó, mert jellemző Kossuth szabatos katonai stílusára. Ezt írja: „A csaták ágyúvali kezdésének egyik célja az ellenséget kényszeríteni, hogy megmutassa, mi ereje, és hol van? Ennek kitudása az Előcsapat (*Avantgarde*) feladata. Ezért az Előcsapatot Verágúkkal (*Haubitz*)⁴⁵⁹ jól el kell látni.”

Következő írása ismét a vezérkar szervezeti és ügymeneti kérdéseivel foglalkozik.⁴⁶⁰ *Tábori Vezérkari Központi Iroda, Ügymenet a Központi Vezérkarnál*. A magyar szak kifejezések mellett feltüntetett francia és német műszavak sejtetik, hogy Kossuth ez írásánál ilyen szabályzatokat használt fel például. A hadmunkálati osztály főnöke a „fő-táborvezérkarnagy”. Az „államosztály” (*Situationsbureau*) főnöke a „táborvezérkaralnagy” (*Sous Chef d’État major*).

A következő fogalmazvány a tábori vezérkar belső szolgálatának részletes ügymenétét szabályozza.⁴⁶¹ Érdekes Kossuth elgondolása a vezérkari szolgálat lényegéről. Pontosan meghatározza *A táborvezérkar rendeltetése és feladata* a hadvezér eszméit a hadserege vezetésére, feltartására, ellátására, mint szinte a hadműködésekre s azokra vonatkozó minden intézkedésekre nézve parancsokra átalakítani és minden ide vonatkozó részletmunkát ki- és feldolgozni. Feladata: „Részletes földtan-ismeret szerzése a hadszíntér helyről, hogy a Hadvezérnek minden ide vonatkozó kérdésére értesítést adhasson, miszerint a hadmunkálati tervét ahhoz alkalmazhassa és annak kivitelében minden földtéri előny felhasználtathassák és a földtér ismeretlenségéből eredő minden baj elháríthatassék.”

Nagyon érdekes Kossuthnak az a fogalmazványa, amely *Vezéreszmék a lovassági csatatanból* címet viseli.⁴⁶² Igen helyesen határozza meg a lovas fegyvernem lényegét,

⁴⁵⁶ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1021.

⁴⁵⁷ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1023.

⁴⁵⁸ Előrehaladás (S. A.).

⁴⁵⁹ Tarack (S. A.).

⁴⁶⁰ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1025.

⁴⁶¹ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1026.

⁴⁶² Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1029.

rendeltetését és alkalmazását a hadműveletek során. Rövid, szabatos, de mégis mindent kifejező mondatokban fogalmazza meg gondolatait, s ezeknek szövege éppen ezért a katonai nyelvtörténet szemszögéből nézve is értékes. A szabályzattervezet 1. pontja: „A lovasság természete lényegében támadó. Veszteg nem állhat ellen a támadó lökésnek. Védelme a támadás megelőzésében áll.” Az 5. pont: „Lovasnak nyílt tér kell és akadéktalan, hogy hathasson. Száraz és sík, vagy szelíden emelkedett, (nem pedig lejtő lefelé).” A 13. pont: „Rossz lóval bátor huszár sem győzhet. Félénk vagy rossz lovas huszáron, a jó ló sem segít.” De különösen figyelemreméltó az a tömör kijelentése, amely a 15. pontban olvasható: „Példa beszéd: – Ágyú kezd – gyalogság tör, – lovasság végez.” Nagyon hasonlít ez Zrínyi Miklósnak egyik mondásához a *Török Áfiumban*: „A gyalogság a hadban a valóság.” „A gyalogság keze, a lovasság lába a hadakozásnak.”⁴⁶³

Pedig Kossuth nem ismerhette még Zrínyi hadtudományi munkáit. Az ő idejében még csak Zrínyi költői művei és Székács Pál kiadásában – s ezt megelőzőleg már Rákóczi Ferenc idejében – a *Török Áfium ellen való orvosság* műve jelent meg nyomtatásban. Hadtudományi munkái legelőször csak 1853-ban Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor buzgalmából láttak napvilágot, olyan időben, amikor Kossuth már Angliában és Amerikában utazott, tehát ezt a könyvet sem ismerhette.

De Kossuth vizsgálódását nem csak a hadműveletek sikeres folytatásához szükséges harcászati kérdések kötötték le. Mindenre kiterjedő figyelemével a katonaélet más, belső részletkérdéseivel is szívesen és behatóan foglalkozott. Bizonyítéka ennek például a *Tábori szolgálatról* írt szabályzata.⁴⁶⁴ Ebben megbeszéli a táborba szállt katonaság biztonságát célzó intézkedéseket s a tábori élet egyéb részletkérdéseit. A tábori rendet, „annak belső szolgálatát” 3 sorban írja le. I. sor: „Előőrsi szolgálat, egyéb külső állomások (Posten)”; II. sor: „A hadimunkák, minők a tábori erődítések, a közlekedési vonatok”; III. sor: „A fegyvertelen szakmák a táboron belül és kívül. Detachmentek büntetés végrehajtásához”. Ne csodálkozzunk azon, hogy magyar fogalmazványjaiban gyakran meghagyja az idegen, francia, német műszavakat. Fogalmazványról lévén szó, talán hirtelen nem jutott eszébe megfelelő jobb magyar kifejezés. Ugyanezeket a műszavakat többi fogalmazványjaiban helyes magyar kifejezéssel is tudta megmondani, de gyakran melléírja a francia–német kifejezést is. Egy új, szokatlan és kissé erőltetett magyar műszót használ, amikor azt írja, hogy a „támolatok” (*Unterstützungspunkt*) rendeltetése a külső őrsegeket megerősíteni, hogy képesek legyenek egy ellenséges megrohanás ellen védekezni, amíg a tartalékcsoport oda nem érkezik. A *Depot* kifejezést „hadtelep”-re, a *Campot* „táborozás”-ra, a *Cantonmierungot* „szállásolás”-ra magyarosítja.

Foglalkozik Kossuth a haderő bírósági és fegyelmi ügyeivel is. Erről tanúskodik a *Hadbíráóságok organismusa* című részletes fogalmazványa.⁴⁶⁵ Ezek tagozódását a következőképpen állapítja meg. Az első fórum az „állandó haditörvényszék”. A második

⁴⁶³ MARKÓ 1939b, 281.

⁴⁶⁴ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1036.

⁴⁶⁵ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1039.

a „felhadtörvényszék” (*Apellationsforum*). Rendszeresít ezután „ideiglenes várbíróságokat”, ha egy várat az ellenség körülzárt. De ezek a bíróságok csak a körülzárás ideje alatt működnek. Intézkedik „rögtön ítélő bizottmányok, kémség, lázadás, gyávaság esetén” való összehívásáról. Végül szükségesnek tart egy „rendkívüli haditörvényszéket, seregparancsnok felett, ha szabad mezőn akár szóval, akár írással capitulál. És minden vár átadása esetében a várparancsnok ellen.”

Különösen érdekes Kossuth egy tervezete: *Lovassági Hadulatok, vagyis gyakorló szabályzat egy Ezred lovasság számára*.⁴⁶⁶ Kitűnő katonai szabatossággal írja le a lovas-hadulatok, azaz hadmozdulatok három fő ágazatát. Miképpen kell oszloprendből a harcra megfelelő alakzatba, ebben való mozgásukat és a harc befejezése után vonalrendből ismét visszamenni oszloprendbe.

A tábori ágyúk, mint ő nevezi, „térölvegek” főbb alkatrészeit ismerteti egy külön dolgozata.⁴⁶⁷ Általában a tüzérségnél már bevált, elfogadott szakkifejezéseket használja. Az ágyúcső üregét „lélek”-nek mondja, „hol a golyó be- és kijön”. A csőtorkolatot „száj”-nak nevezi. Nem nagyon sikerült műszava a „gyűjük”, azaz az a lyuk, ahol az égő kanócot az ágyú lőporos kamrájába tolják. Szövegét 10, úgy látszik szakemberektől készített rajzzal teszi érthetőbbé.

Még két írásról kell itt megemlékeznünk, bár ezek egyikét ő már nem Kiutahiában, hanem jóval később, már Amerikából való visszatérése után írta. A másik pedig nem az ő munkája, de bizonyára az ő utasításába készült, szintén már Amerikából való visszatérése után, valószínűleg 1859-ben vagy később. Ez a piemonti tüzérség szabályzatának magyar fordítása.

Kossuth tervezetének címe *Utászkar*,⁴⁶⁸ de erről csak röviden beszél, s azután részletesebben a hadsereg ellátási kérdéseivel foglalkozik. Mindjárt az első mondatban írja, hogy célszerűnek tartja azt a tábori konyhakocsit, aminek mintáját Asbóth ezredes Amerikából küldötte neki. Mint tudjuk, Asbóth vele együtt utazott 1851 őszén Angliába és onnan tovább az Egyesült Államokba. Amikor azonban Kossuth onnan hazatért, Asbóth kint maradt, belépett az amerikai hadseregbe, s ott az 1863–1864-es háborúban dicséretesen szerepelt, s mint tábornok később diplomataszolgálatot végzett.⁴⁶⁹

Kossuth 1859-ben már Európában tárgyalt III. Napóleonnal. 1861-ben végleg letelepedett Olaszországban, és végül Torinóban élt haláláig. Ez a szabályzatfogalmazványa, amelyben megemlíti Asbóth javaslatát, tehát valószínűleg 1859-ben készült. Helyes magyar nyelvérzékére vall, hogy a későbbi elrontott honvéde nyelvben „vonat”, „vonatcsapat” és „országos jármű” kifejezéseket nem használja. Tervezetében a tábori konyhák szállítása a „szekerészkar” hatáskörébe tartozik, s ez a parancsnokság a szükséghez képest végzi szolgálatát, „vidéki segély fuvarok” által.

⁴⁶⁶ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1042.

⁴⁶⁷ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1042.

⁴⁶⁸ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1038.

⁴⁶⁹ PILCH 1933, II. A magyar kard idegen nemzetek szolgálatában című fejezet, 473.

A másik, szintén későbbi évekből való érdekes szolgálati utasítás a piemonti tüzéség utasításának részletes magyar fordítása.⁴⁷⁰ Bár ez a két, különböző példányban megmaradt fogalmazvány nem Kossuth kézírása, mégis érdemesnek tartom azzal itt is foglalkozni. Hogy kit bízott meg Kossuth e szabályzat lefordításával, az nem tűnik ki az iratból, de mindenesetre jó magyar nyelvérzékkel bíró hivatásos tüzértiszt lehetett. Az egyik példány a piemonti szabályzat teljes szövege, a másik ennek – valószínűleg Kossuth számára készült – tisztázati példánya, de ez az eredetinek csak az első részét tartalmazza. A szabályzat több részből áll, felöleli a tüzéség szolgálatát az egyes kiképzés alapelemeitől, a lovaglással is részletesen foglalkozva, egészen az ágyúval való bánásmódig és a harcban való alkalmazásáig. Minden részben *Első, második* stb. *óra* alcímek mutatják, hogy tervszerű oktatás tárgya lehetett. Nyelvezete kifogástalan magyar, némi erdélyi ízzel, műszavai a tüzéségnél már bevált műszavak. Csupán két meghatározás, illetve vezényszó keltette fel különösen figyelmemet. Az I. rész 34. §-ában ezt írja: „A felbonczolt lépés. Avégre, hogy a lépés mechanismusát az újoncznak jól be lehessen tanítani, egyes mozdulatokra bonczoltatik a következő módon: 1. 1. Felbonczolt lépésben előre – Indulj!” Ebből a rövid magyarázatból ugyan nem tűnik ki, hogy mikor használták ezt a lépést, és később sincs róla szó. Valószínűleg a későbbi honvédségnél gyakorolt „tagozott menet” lehetett. A *Hatodik óra* alfejezet 43. §-a pedig ezt mondja:

„A csaponyos lépés. Ezen lépésről megjegyzendők 1.-ször, hogy a láb, melyre a csaponyos irány felvétellett, körülbelöl 18-19 hüvely távolra tételik a földre, egyik sarokról a másikra vevén a mértéket. 2.-ször. Általános szabály, miszerint Csaponyosság mértéke (foka) fele azon derékszögnek (angulus rectus), mellynek egyik szára az arcvonat, a másik meg azon egyenes vonal, melly a sarok közt képzeltetik húzva lenni, egyenlő távolra egyik és másik lábhegytől. A vezénylet a csaponyos irányban lépésre a következő: Csaponyos irányban (balra) jobbra – Indulj!”

A csaponyos szó kétségtől megtagadva magyaros hangzású, de nem ismert kifejezés. Kerestem értelmét több régi magyar értelmező szótárban eredménytelenül, amíg végre Szinnyei József 1893-ban kiadott *Magyar tájszótár*ából megtudtam, hogy a csaponyos vagy csaponyos szó erdélyi székely tájszólás, s „rézsútos” irányt jelent. Tehát az említett vezényszó azt kívánja, amit a későbbi honvéd szabályzat a „húzóadás fél jobb(bal)-ra” mozdulatra használt. Így érthető, hogy a csaponyosság mértéke (foka) fele a derékszögnek.

Kossuth szabályzatszerkesztő és a haditudomány egyéb részleteibe – hadvezetés, szervezés stb. – is belemerülő szorgalmas munkásságának tanulmányozásából, már az itt bemutatott rövid példákban is megállapíthatjuk, hogy ha ezek a kéziratok egy – tőle remélt és vezetendő – újabb szabadságharcban nyomtatásban is kiadva a nyilvánosság elé kerülhetek volna, ma őt ünnepelehetnők jogosan a 19. század legnagyobb és legértékesebb magyar katonai szakíróinknak, és az új magyar katonai nyelv újjáalkotójának.

Érdekes megemlíteni, hogy Kossuth szabályzatszerkesztői tevékenységétől függetlenül, a Genfben letelepedett emigránsok körében is készült 1864–1865-ben egy oktatási,

⁴⁷⁰ Országos Levéltár Kossuth-iratok, I-1040. és 1045.

illetve gyakorlati szabályzat magyar nyelven. Utóbbihoz Vetter Antal, a kitűnő 48-as honvédtábornok írt előszót, amiből kitűnik, hogy azt ő, „egyetértve szaktudósokkal és régi fegyvertársakkal” állította össze az osztrák hadsereg szabályai szerint „a nemzeti kormány későbbi jóváhagyását fenntartva a haza szolgálatbani miheztartása végett”. A szerkesztés időpontjából azt következtethetjük, hogy valószínűleg a Bismarcktól támogatott Klapka-légióra számítva készült. Tehát valószínűleg akkor jelent volna meg nyomtatásban, ha sikerül az emigránsoktól remélt újabb szabadságharc során hazatérni.⁴⁷¹

AZ 1868-BAN FELÁLLÍTOTT HONVÉDSÉG NYELVE

A szerencsétlen 1866-os háború után nemcsak a hadseregnek felszerelése korszerű fegyverekkel, hanem az egész véderő eddigi rendszere is gyökeres reformokra szorult. A königräzti katasztrófának, amint a mai történetkutatás vitatlanul megállapíthatja, nem Benedek Lajos tábornaszernagy fővezér balsikerű vezetése volt az oka, hanem a monarchia elavult védőrendszere, régi, nehezen kezelhető puskája, és az osztrák pénzügyminisztérium szűkkeblősége, amely 1861 óta állandóan csökkentette a hadügyi költségvetést. Nagyon helyesen állapítja meg egy kitűnő osztrák hadtörténetíró, Oskar Regele a Benedekről most megjelent könyvében, hogy az akkori osztrák–magyar hadsereg élén még egy olyan tapasztalt és kiváló hadvezér, mint volt Nagy Frigyes vagy Napóleon, sem tudta volna a győzelmet kierőszakolni, a fegyelmezett és a Dreyse rendszerű gyorstüzelő puskával – Zündnadelgewehr – Európa hadszínterein először felszerelt német haderő ellen. Ez a hadjárat elveszett, még mielőtt megindult volna.

A hadsereg akkori hadügyminisztere, Franz John báró tábornagy már 1866 őszén kidolgozta az általános hadkötelezettség tervét, és ebben a gondolatkörben született meg a – mai hadtörténeti terminológiában már „régí” – honvédség felállításának terve. John eredetileg azt javasolta, hogy az első vonalbeli, tulajdonképpeni hadsereg támogatására meg kell szervezni egy – országonként, tartományonként alakítandó – második vonalbeli, népfelkelés jellegű hadsereget. Ebből a kezdetleges gondolatból sikerült a magyar alkotmány helyreállítása, a kiegyezés után megalakult magyar kormánynak Andrassy Gyula miniszterelnöksége alatt létrehozni sok tárgyalás, ellenkezés, aggály ellenére egy olyan nem népfelkelő jellegű haderőt, hanem feszebb keretek közt az első vonalbeli hadsereghez hasonló új alakulatot Magyarországon, amely eleinte mint „nemzetőrség” szerepelt. De Andrásynak, aki a kormányban egyúttal a honvédelmi miniszteri tárcát is megtartotta, végre sikerült az aggályoskodó bécsi köröket s az uralkodót meggyőzni arról, hogy ha megengedi Magyarországon egy, a közös hadsereg keretébe beilleszkedő, azzal azonos kiképzésű és rendszeresített békeállománnyal bíró nemzeti hadsereg felállítását, ezzel nem bomlik meg a monarchia haderejének egysége. Ezzel az engedménnyel viszont a magyar nemzetnek egy évszázadok óta hangoztatott kívánsága teljesül. Kétségtelen,

⁴⁷¹ FELSZEGHY 1938, 82.

hogy Andrásynak van a legnagyobb érdeme abban, hogy az akkori m. kir. honvédség az 1868. évi XLI. törvénycikkben megszabott alakban megvalósulhatott, mert katonai téren kivívta mindazt, ami akkor elérhető volt. Helyesen állapítja meg Gyalóky Jenő *A Magyar Királyi Honvédség* című munka első fejezetében – *A honvédség megalakulásának előzményei* –, hogy: „Nem lehet vita tárgya, hogy az a honvédség, amely 1868-ban megszületett, nem volt tökéletes, amint hogy a kezdet stádiumában semmiféle intézmény sem lehet az. De viszont az sem tagadható, hogy fejlődésre képesnek bizonyult. A honvédség 50 éves története csaknem állandó fejlődés jegyében folyt le, csalhatatlan bizonyítékaul annak, hogy szilárd volt az az alap, amelyre Andrassy ezt a gyanakvással és kételkedéssel fogadott nemzeti vívmányt állította.”⁴⁷²

A Honvédelmi Minisztérium 1869 elején már véglegesen megalakult szervezetével intézte az új honvédség ügyeit. Hogy a magyar honvédség szolgálati nyelve kizárólag magyar legyen, azt a törvény külön nem is hangsúlyozza, mert hiszen ez természetes volt, csupán a horvátországi honvédkerületi parancsnokság és alárendelt négy gyalog- és egy huszárezredének szolgálati nyelve lett a horvát. De annál inkább kell csodálkoznunk, hogy a minisztérium osztályai sorában nem találunk egy olyan osztályt vagy bizottságot, amelynek feladata és hatásköre lett volna végre egy nyelvtudományilag is helyes magyar katonai nyelv központilag irányított szabályozása, most, amikor békés viszonyok közt annak lehetősége fennállott. De az is megállapítható, hogy a megalakulás utáni években sok szabályzat jellegű szolgálati könyv, tansegédlet stb. jelent meg, részint egyéni buzgalomból, részint a Honvédelmi Minisztérium segítségével, mint hivatalos kiadvány. Hangsúlyozom, hogy ez a katona-nyelvtörténeti értekezésem nem a kérdés minden vonatkozását kimerítő munka, hanem csak – mint címe is mutatja – „adalék” a fejlődéstörténet vázolásához. És éppen az 1868-ban felállított honvédség nyelvezetének kialakulása, fejlődése stb. olyan messzemenő és széles körű megvilágításra érdemes, amivel itt csak nagy vonásokban foglalkozhatom, megmutatva az utat, amelyen haladva mai hadtörténet-kutatóink nyelvtudós szakemberekkel együtt haladhatnak, és végezhetnek hadtörténeti és nyelvészeti szempontból hasznos és érdekes munkát.

Az akkor már országosan ismert Thaly Kálmánt 1869-ben kinevezték a Honvédelmi Minisztériumban miniszteri titkárnak. De azok, akik azt hitték, hogy Thaly itt „a honvédügy megszervezésében [...], a hadi műnyelv megalkotásában” fog eredményesen közreműködni – csalódtak.⁴⁷³ Pedig éppen itt lett volna alkalmunk a lelkes kurucnak a magyar katonai nyelv megalkotása körül maradandó érdemeket szerezni azzal, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt kiadott szabályzatokra támaszkodva fogalmazta volna meg az új honvédség szabályzatait. De az a kérdés őt nem érdekelte. Az természetes, hogy kezdetben a már eddig is, főleg a szabadságharcban megjelent magyar szabályzatok maradtak érvényben, de a minisztérium gyorsan gondoskodott arról, hogy ezeket a rossz magyarsággal kiadott szabályzatokat – nyelvtudós szakemberek bevonásával – fokozatosan új

⁴⁷² SUHAY-BERKÓ 1928, 23.

⁴⁷³ VÁRKONYI 1961, 162.

szabályzatokkal cseréljék ki. És itt ismét rá kell mutatnom a már ismételten hangoztatott megállapításomra, hogy az új magyar katonai nyelv megalkotásánál később sem vették elő Zrínyi Miklósnak akkor már nyomtatásban is megjelent katonatudományos munkáit. De a Rákóczi Ferenc háborújában kiadott nyomtatott szabályzatokat sem, sőt az 1809. évi nemesi felkelés magyar nyelvű, nyomtatásban is megjelent szabályzatait sem méltatták figyelemre. A honvédség megalapítása utáni években, főleg 1869 és 1875 közt megjelent elég sok szabályzat, utasítás szerkesztői, bár miniszteri jóváhagyással s hivatalos kiadványokként adták ki az új szabályzatokat, azok szövegeiben saját egyéni tapasztalataikat adták elő, és új műszavakat alkottak. De végeredményben mégis azt állapíthatjuk meg, hogy nem végeztek rossz munkát. Sőt, észrevették, hogy a Kiss Károly, Szontagh Gusztáv s más lelkes katonáknak a reformkorban kifejtett fáradozásai nyomán – mint azt előbbi fejezeteimben részletesen vázoltam – megszületett és 1847-ben kiadott magyar hadi műszótár nem az, aminek lennie kellene. Már 1868-ban megjelent egy új magyar *Hadi-műszótár* Mátyus Uzor buzgalmából, és Pál Károly erre a két szótárra hivatkozva összeállított 1871-ben egy újabb magyar *Hadiszótárt*.

Közben a Magyar Tudományos Akadémia is tett egy lépést a magyar katonai nyelv szerkesztésének helyes útra való terelése érdekében. Ez a bizonyítéka annak, hogy most már a tudományos élet nem katona tagjai, főleg a nyelvészek is foglalkoznak ezzel a kérdéssel, ahogy – mint látni fogjuk – később is állandóan figyelték, támogatták, bírálták vagy dicsérték a honvédség nyelv tisztítására irányuló vitákat. Az indítást erre az adta meg, hogy a Pénzügyminisztérium 1871 januárjában megküldte az Akadémiának a kataszteri utasításhoz csatolt német–magyar és magyar–német műszótárt azzal a kéréssel, hogy ha az Akadémia egy-egy műszóra szabatosabb kifejezést ajánlana, azt közölje. Az Akadémia 1871. január 31-én tartott összes ülésének jegyzőkönyvében olvassuk ezt a kérést.⁴⁷⁴ A március 27-i összes ülés jegyzőkönyvében pedig olvassuk, hogy Arany János főtítkárs ismertette a nyelvtudományi bizottság véleményét erről. Ebből megtudjuk, hogy az Akadémia szívesen magáévá teszi az ügyet, és Ballagi Mór nyelvész-történész tagját bízta meg ezzel. De egyúttal kéri a Pénzügyminisztériumot, hogy delegáljon egy kataszteri szakembert, akivel közösen állapítanak meg a helyes műszavakat. Ezt az alkalmat azonban az Akadémia elnöksége felhasználta arra is, hogy feliratot intézzon a m. kir. Kormányhoz, amiben arra kéri, hogy valahányszor a szakminisztériumok ilyen munkát szándékoznak kiadni, ne a már nyomtatásban megjelent és kész könyvet küldjék ide, ha az Akadémia közreműködését kívánják, hanem a nyomtatás előtt a fogalmazványt, és küldjenek egy szakembert, aki „a reális fogalmakat értelmezi”. A két küldött fog azután végleges döntést hozni.

Arany Jánosnak erre a nagyon okos felszólítására legelőször a Honvédelmi Minisztérium jelentkezett. Az 1871. április 24-i összes ülés jegyzőkönyvében olvassuk annak bejelentését, hogy egy bizottságot küldött ki a Pál Károlytól most kiadott *Hadiszótár* bővítése érdekében. Kéri az Akadémia engedélyét, hogy ez a bizottság

⁴⁷⁴ A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, összes ülési jegyzőkönyvek, 1871–1873.

az Akadémia könyvtárát és hetenként három délutánra 4 és 7 óra közt egy helyiségét használhassa, így született meg az alább ismertetendő 1873-as hadiszótár.

Az összes ülés tagjai a Honvédelmi Minisztériumnak ezt a közlését nagy örömmel vették tudomásul. Kéréseit szívesen teljesítik, s közölni fogják, hogy az Akadémia ilyen műszótárak összeállításánál milyen befolyást kíván gyakorolni. Felajánlja erre a szolgálatra két tagjának, Ballagi Mórnak és Joannovics György nyelvésznek közreműködését.⁴⁷⁵

Hogy ez a bizottság valóban mit végzett, ennek eredményét sajnos nem sikerült megtalálnom. De hogy komolyan dolgozhattak, ezt bizonyítja, hogy két év múlva olvassuk az összes ülések 1873. március 31-i jegyzőkönyvében, hogy a honvédelmi miniszter – akkor már Andrássy után gróf Lónyay Menyhért – köszönetet mond Ballagi és Joannovich uraknak a „Hadiműszótár készítése körül nyújtott közreműködésükért”.

Amennyire a Hadtörténeti Intézet könyvtárában s más könyvtárakban végzett kutatásaim során megállapíthattam, ma már sajnos nem sok honvédségi könyv maradt meg. 1869-ben jelent meg egy könyvecske *Gyakorlati szabályzatban foglalt vezényszavak a gyalogság számára* és egy utasítás a Werndl rendszerű gyalogsági puskáról. Ugyanebben az évben még egy szabályzat a honvédgyalogság számára. 1870-ben egy *Hadmozdulati utasítás*, egy *Harctéri szolgálat*, egy *Oktatási szabályzat* a lovasság számára. 1871-ben még több ilyen természetű kiadvány került forgalomba. Egy *Harctéri utasítás* és egy *Utasítás a mozgósítás és katonai szállításokról* és 1871–1872-ben még egy utasítás a katonai szolgálati viszonyokról és a fegyvergyakorlatokról.⁴⁷⁶

Mindezekben a szolgálati könyvekben már megállapíthatjuk, hogy a katonai terminológia terén a fogalmak, s ennek folyományaképpen a szakkifejezések, műszavak tisztázódtak. Kezdtet kialakulni egy rendes vezényleti nyelv. A szabályzatok, utasítások szövegét pedig az akkori időkben használt helyes magyarsággal írták. A későbbi évtizedekben elég sűrűn megjelenő új kiadások csak a korszerűség kívánalmainak megfelelő és állandóan fejlődő írásmódtól követelt simításokat, csiszolásokat tüntetik fel.

A honvédség csak gyalogságból és lovasságból állott, sem műszaki csapata, sem tüzérsége nem volt, így hát ezek számára még akkor nem kellett szabályzatokat készíteni. De hogy az új honvédség tisztjei mégis tájékozva legyenek ezekről a fegyvernemekről is, megjelent 1872-ben egy *Tüzérokttatás*. Csak amikor közvetlenül az első világháború előtt megkapta a honvédség is a külön honvédtüzérséget, készültek 1913-ban megfelelő szabályzatok és utasítások ezek számára. Ismerünk 1873-ból két, a lovasságot érintő utasítást. Az egyik a lószükséglet rendszeresítéséről, a másik a patkolásról szól. 1875-ben ismét megjelent egy *Gyakorlati szabályzat a gyalogság számára*. 1876-ban pedig egy *Harctéri szolgálat altisztképző iskolák számára*, egy *Hadszervonatfelszerelési utasítás*, egy *Utasítás a miveleti Vezérkar szolgálatáról* és egy *Utasítás az élelmezési tisztekről*.

⁴⁷⁵ Ballagiról SZINNYEI 1891–1914, I. 438. Joannovicsról SZINNYEI 1891–1914, V. 52.

⁴⁷⁶ Az ezután felsorolt és ismertetett szabályzatok, szolgálati könyvek, szótárak megtalálhatók a Hadtörténeti Intézet Könyvtárában.

Pótolhatatlan veszteség volt, hogy Kiss Károly, aki a reformkorszakban és a szabadságharc magyar katonai nyelvének fejlesztésében elvülhetetlen érdemeket szerzett, s mint tudós hadtörténész is kiváló magyar tanulmányokat írt – amint azt előbbi fejezeteimben vázoltam –, az 1868-as honvédség megalakulása előtt, 1866-ban meghalt. 1865-ben⁴⁷⁷ megjelent még egy értékes tanulmánya az *Új Magyar Múzeum* tudományos folyóiratban *A hadi történet* címen. Rendkívül okos, tartalmas útmutatást ad hadtörténészek számára, kívánja az alapos előtanulmányokat, felkészültséget, és figyelmezteti a hadtörténetírókat: „nehogy a történelem történetecskéi elbeszélésévé fajuljon”. Kitűnő kutatási utasításai és módszertani tanácsai még ma is megcsíphetők.⁴⁷⁸

A legnagyobb szolgálatot a honvédség tisztí és altisztí karának azonban egy lelkes magyar tiszt tette: Kápolnai István, amikor már 1869-ben igen ügyesen összeállított kézikönyvben összefoglalta a katonai szolgálati és gyakorlati szabályzatoknak minden intézkedését, népszerű modorban, rajzokkal is kiegészítve, és ezzel lehetővé tette, hogy a honvédség tagjai így egy segédkönyvben tudják meg mindazt, amire szolgálatukban szükségük lesz. És hozzátehetjük, leírta mindezt olyan kifogástalan, szabatos magyar nyelven, hogy ezt a könyvét méltán sorolhatjuk e korszak legjobban sikerült katonai munkái közé. A könyv a katonai élet minden mozzanatára kiterjed. Címe: *Honvéd Kézikönyv. Oktató Levelek*. I–V. rész. Összeállította Kápolnai István. Pest, 1867–1868. Heckenast Gusztávnál. Ezt a munkát tekinthetjük tehát a honvédség megalakulása idejében megjelent legelső szolgálati könyvnek.

Kápolnai (Pauer) István 1833-ban született.⁴⁷⁹ Elég viszontagságos élete volt, amíg végül Pestre hazaérkezve a *Honvéd* katonai szaklap főmunkatársa s már a következő évben, mint honvédszázados a Ludovika Akadémia tanára lett. Mint fiatal gyerekember lépett be a szabadságharc alatt egy tüzérezredbe. Világos után besorozták az osztórák hadseregbe, de kiújult sebei okozta betegeskedése miatt már a következő évben hazabocsátották. Mérnökhallgató lett. 1854-ben ismét behívták a 37. ezredhez, mint hadnagyot. Harcolt Magenta és Solferino mellett 1859-ben. Következő évben átvált Garibaldéhoz, ott vitézül harcolva századossá lépett elő. 1862-ben átkerült a magyar légiohoz, s ennek feloszlata után jött haza. 1873–1875-ig Bécsben volt a vezérkari iskola, a Kriegsschule szorgalmas hallgatója. Ilyen alapos elméleti és gyakorlati tudással az új honvédségnél szép pályát futott be. 1877-ben őrnagy, 1882-ben alezredes, 1886-ban ezredes lett, 1888-ban nyugállományba helyezték. Meghalt 1896-ban. Rendkívül széles körű, értékes irodalmi munkásságot fejtett ki. 20 év alatt 300-nál több katonai cikke, értekezése jelent meg. A Tudományos Akadémia 1881-ben levelező tagjává választotta. Székkfogaló értekezésének tárgya *A hadtudomány viszonya a többi tudományokhoz* volt. Írt egy harcászati tansegédletet hallgatói számára. Nagyobb munkái közül itt a *Honvéd Kézikönyv*vel kívánok foglalkozni, bár összes többi munkái

⁴⁷⁷ 1856-ban (S. A.).

⁴⁷⁸ Kiss 1856.

⁴⁷⁹ Kápolnai Istvánról: SZINNYEI 1891–1914, V. 966.

is kitűnő példái annak, hogy miként lehet katonai tárgykőről kellő magyaros szak kifejezésekkel szabatosan, élvezhető módon írni.

Kápolnai István ügyesen összeállított könyvét öt részre tagolta. I. része 87 oldalon beszél a Szolgálati Szabályzatról. Megmondja, hogy „lényegében ugyan a cs. k. hadseregben behozottak fordítása, de helyenként a nemzet géniusához van alkalmazva”. Ez érthető, hiszen az új honvédség a közös haderő egyik szerves része volt, tehát indokolt és természetes, hogy szabályzataiban azonos utasításokat tartalmazzon. Nagyon szép nyelvezetű, helyenként emelkedett hangon (aminthogy a német akkori *Dienstreglement* is irodalmi szempontból elismerten kitűnő szövegezésű volt) magyarázza a magaviselet, erkölcs, egyetértés, fegyelem és közszellem fogalmát. Utóbbiról ezt írja: „a csapat állhatatos bizalma bátorságában, egyetértése és rendszeretében, továbbá nemes iparkodásában, a csapat becsületét és hírnevét fenntartani és növesztetni”.

Szövegében sajnos a germanizmusra jellemző „előírás” (*Vorschrift*) szó már állandóan szerepel. Szokatlan a „dobosnagy” (*Regimentstambour*) és „trombitásnagy” (*Regimentshornist*) rendfokozati megjelölés. Mindkettőnek kötelessége a dob-, illetve trombitajelek egységes betanítása. A szabályzat többi alfejezete ismerteti a „szolgálat kötelmeit” a közvitétől az ezredesig. Ezután megmagyarázza a mindennapi foglalkozás, laktanyarend, étkezés, öltözködés szabályait. Nem sikerült mondat az, hogy „kiállásoknál a részlegek az adott gyűlhelyre vezetendők”. Helyes magyarsággal kiállások helyett kivonulások, gyűlhely helyett gyűlekező hely lenne megfelelőbb.

A könyv II. része – *Harcászat* – 159 oldal terjedelmű. Első fejezetében a gyalogos egyes kiképzésével foglalkozik, és ismerteti a „hadmozgalmak” (manoeuvrierzés) szabályait. A második fejezet érdekes hadtörténeti példákkal magyarázza annak részletkérdéseit.

A testgyakorlás, szuronyvívás mozdulatait magyarázó szövegben igen sok ma is érvényben levő műszavat találunk, pl. „vigyázz”, „pihenj”, „rendek”, „kettősrendek”. Úgyszintén a puska kezelésénél és lövésnél használatos szavakat. De találkozunk erőltetett, nem szerencsés műszavakkal is, mint pl. „lebukni” „feküdj” helyett, „iramlépés” „futólépés” helyett. A küzdelem térszínét „vívter”-nek mondja, a rajokban való szétszórt alakzat harcát „szórványos vívmód”-nak, a sorakozó helyet „sereglés”-nek, a tűzharcot „tüzelési vívás”-nak nevezi.

A III. rész – 94 oldal – külföldi, azaz német, francia szabályzatok, Pönitz és Perizonius akkori katonáirók⁴⁸⁰ munkái után készült *Tábori utasítás*. Szép magyarsággal írja le

⁴⁸⁰ Pönitz és Perizonius német katonatudósok közelebbi adatait a német lexikonokban nem találtam. Műveik közül többet ismerünk. Pönitz 1838-ban Adorfban adott ki egy könyvet: *Versuch eines Leitfadens zur taktischen Belehrung für Subalternoffiziere der Infanterie und Cavalerie*. Perizonius munkáiból – ezenkívül – talán az alábbi kettőt használta Kápolnai István említett munkájánál: Perizonius: *Taktik für die kgl. preussischen Kriegsschulen*. Új kiadása Berlinben 1872-ben jelent meg, ez már az 5. kiadás volt, tehát Kápolnai valamelyik előbbi kiadást használta. A másik könyv: Perizonius: *Die formelle Taktik der drei Waffen*. Új kiadása 1870-ben jelent meg. Pönitznek egy munkájáról már megemlékeztem a 48-as szabadságharc honvédnyelvéről írt előbbi fejezetemben. Akkor egy

a menetek, biztonsági szolgálat, táborozás, annak biztosítása és a „szemlélő szolgálat”, azaz megfigyelő-, felderítőszolgálat lényegét és szabályait. Öröndetes, hogy nem használja a német *Quartiermacher*ből a későbbi honvédségbe begyökerezett szálláscsináló kifejezést. Hiszen ez a közeg a szállást nem csinálja, hanem a meglevő szállásokat kiosztja. Kápolnai szállásrendezőnek mondja. A parancsnok törzséhez tartozó küldöncöket, ordonáncokat „rendelvényesek”-nek nevezi.

A IV. rész 143 oldal. Különösen azért érdekes, mert ismerteti az akkori hadseregekben használatos fegyvereket. A fejezet címe ezért: *Fegyvertan*. Főleg az osztrák és porosz fegyvereket ismerteti, és tömör történelmi visszapillantást ad a fegyverek fejlődéstörténetére, a mohácsi csatától 1848-ig. A vontcsövű fegyvereket „vonatékos”-nak mondja. De különösen fontos gyakorlati szempontból ez a fejezet azért, mert részletesen ismerteti a szerencsétlen 1866-os háború után a monarchia hadseregében gyorsan rendszerezített, 1867 óta használt *Armée-Gewehr*t, amelynél „a gyúszeg a kalapácsütés következtében a töltény gyújtó anyagát lobbanásba hozza”. A tüzéségnél beszél „ívlövés”-ről és „vetés”-ről. A vetéságyúk, azaz *Haubitz*ok sajátja. A röppályát „futpályá”-nak nevezi.

Az V. rész *Földtér*tan nevet viseli. Ezt a fejezetet nem maga Kápolnai állította össze, hanem – a bizonyára szakember – gróf Pongrácz Károly. A térszín a harcok színterének topográfiai ismeretét szükséges katonai tudománynak minősíti. Ezt „földtérvizsgálat és fürkészés” (*Recognoscierung*) útján lehet elsajátítani. Az e tárgykörbe tartozó szak kifejezésekre elég jó magyar műszavakat használ, mint pl. helyrajz, felszínrajz, helyrajzi térkép. A tereptan kérdéseit a *Földtér*részek alfejezetben tárgyalja.

Mielőtt a már röviden említett különféle szabályzatoknak és szolgálati könyveknek nyelvtörténetileg érdekesebb részeit és az azokban az években kiadott katonai műszótárak tartalmát ismertetném, meg kell emlékeznem egy nagyon érdekes és rendkívül fontos, mert úttörő, első munkáról, amely a Honvédelmi Minisztérium jóváhagyásával 1871-ben jelent meg. Az újonnan megszervezett honvédség vezetői nagyon helyesen arra is gondoltak, hogy azzal, hogy szolgálati és gyakorlati szabályzatokat adnak ki, még nem rendezték az új magyar katonai ügymenet egységes magyar írásmódjának szabályozását. Most már nemcsak a honvédség csapattesteinek hivatalos nyelvén történő helyes magyar levelezését – a csapattesteknek, kiegészítő parancsnokságoknak, dandároknak, hadosztályoknak egymás közti magyar levelezését – kellett szabályos formába önteni, hanem meg kellett tanítani a tiszteket arra is, hogy jelentéseikben, hivatalos előterjesztéseikben milyen egységes írásmódot használjanak. Sőt ez a kézikönyv ezen túlmenően megkönnyítette a honvédség tagjainak a magánlevelezésnél akkor már begyökeresedett formáknak, a helyes címzéseknek, megszólításoknak megismerését.

A könyv címe *Katonai Irálytan, a m. kir. Honvédség használatára*. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium által jóváhagyott kézikönyv. Pest, 1871. Kiadja Ráth Mór. Igen ügyesen, és hangsúlyozzuk, helyes, gördülékeny írásmóddal megírt könyv, annak

névtelenül, magát csak NL-nek jelző író ültette át Pönitz egy katonai oktatás alakjában írt elbeszélését a francia háborúk idejéből, áttéve az események idejét és színterét a szabadságharc idejére.

megszövegezésében vagy felülbírálásában bizonyára nyelvész szakemberek is részt vehettek. Értékes ez a könyv azért is, mert a magyar hadtörténeti irodalomban ez a legelső katonai iránytan, amely évtizedekre kiható hatással volt a honvédség írásbeliségére. Bevezetésében meghatározza a könyv célját s már ezekben a mondatokban is érezhetjük, hogy annak írói szépen, jól tudtak magyarul fogalmazni. Ezt mondja:

„Honvédségünk, jóllehet rendszerénél fogva az állampolgárral szoros összefüggésben áll s mint katonai intézmény sem képez egy mereven elszigetelt rendet, mégis ép e katonai jellegénél és berendezésénél fogva az állampolgárzat rétegeitől külön való, sajátosságokkal bíró testületté válik: s e szerint az ügyeinek kezelésénél használandó irány is a többiekétől elütő szabályok szerint idomul. E szabályok összessége, amely részint az anyag sajátyszerű tárgyalásával és ennek megfelelő kifejezőmódokkal foglalkozik, – tartalmazza a katonai iránytant.”

Ezután röviden ismerteti a katonai irány lényegét, fontosságát, kellékeit és annak helyes használatát elősegítő támaszpontokat. Megállapítja, hogy az általános nyelvtudományi kellékeken kívül, a katonai irány külön kellékei, a nyelv tisztasága, szabatosága mellett még: 1. a természetesség („dagályt, csúrtcsavartságot, cicomázást elkerülni!”). Tehát az írás egyszerű, hű és szigorú legyen. 2. Nyugalom, komolyság, amely kerüli az élcelődést, tréfát, zabolátlanságot. 3. Szabatoság, rövidség, határozottság. 4. Szokás, azaz a katonaságnál dívó szakkifejezések alapos ismerete és a külön utasítások, továbbá az „általános használat által megállapított alakok tekintetbe vétele”.

Az I. rész 1. fejezete a katonai levélírásról beszél. Példákkal mutatja be, miképpen kell tisztelgő, köszönő, üdvözlő, feddő, mentegetődző, panaszló és részvétnyilvánító leveleket megfogalmazni. Ismerteti a helyes címzéseket hivatalos és magánleveleknél. A katonai személyeknél szabályozza, hogy altábornagytól felfelé a nagyméltóságú, tábornokot és ezredest a méltóságos, alezredest és őrnagyot a nagyságos, századost és alantast tisztet a tekintetes címzés illeti meg.

A II. rész a katonai ügymenetben előforduló írássok szövegezésére tanít meg. Miképpen kell nyugtákat, tényvázlatokat, jelentéseket, javaslatokat megszövegezni, hadgyakorlati és harctéri jelentéseket, terepleírásokat készíteni. Hadművelati utasítások, ellenségeli levelezés, hadi egyezmények, megadási szerződések, fegyverszüneti jegyzőkönyvek összeállítására ügyes példákat hoz. Hadtörténeti értékűek az ilyen természetű, magyar nyelvű írássok néhány példái. Köztük olvassuk Ferenc József király magyar nyelvű elismerő leiratát József főherceg nádorhoz,⁴⁸¹ az akkori honvédség főparancsnokához, amelyben a honvédség 1870 őszén végrehajtott gyakorlata után megelégedéssel vette tudomásul annak szakszerű lebonyolítását. A német–francia háborúból is hozza kifogástalan magyar fordításban a két hadviselő fél közt 1871. május 10-én Frankfurtban megkötött békeszerződés szövegét és harcjelentéseket az 1871 januárjában Dijon körül lefolyt harcokról.

⁴⁸¹ A nádori méltóságot a kiegészítés után nem töltötték be (S. A.). A Magyar Királyi Honvédség főparancsnoka József Károly főharceg, lovassági tábornok volt.

Ennek a résznek egyik fejezetéből ismerjük meg a katonai irodai ügykezelés magyar nyelvű alakjait. Iktatás, nyilvántartás, kiadványozás, beadványok, közigazgatási rendelkezések és a segédhivatalok ügymenetét irányító írásokra is kiterjed a könyv szerkesztőinek figyelme.

A III. rész címe *Tanirály*. Azt magyarázza, hogy miképpen kell a katonai tankönyveket, értekezéseket helyes magyarsággal megszerkeszteni. Utóbbiakra felállítja azt a nagyon helyes követelményt, hogy ehhez a munkálkodáshoz „alapos katonai szakismeret és éles ítélőképesség kívánatik meg”.

A IV. fejezet, *A történelmi irály*, a hadtudományi és hadtörténelmi tárgyú munkák megírását magyarázza. Nagyon okos utasításokat ad a hadtörténelmi levéltári anyagnak forrásul való felhasználására, a helyes forráskritikára, mert „a részrehajlatlanság és igazságszeretet teszi a hadtörténetíró egyik legfőbb érdemét”. És nagyon ajánlja a más nemzetek hadtörténetével való összehasonlítást és történelmi párhuzamok felállítását. E fejezetnek igen ügyesen, nagy gyakorlati érzékkel megírt megállapításait sok tekintetben még ma is elfogadhatjuk. Látszik, hogy ezt a fejezetet gyakorlott hadtörténész írhatta, sajnos neve nincs megemlítve.

Az V., utolsó fejezet: *Szónoklati irályművek*. Megállapítja, hogy a katonai szónoklatok csak abban különböznek egyéb szónoklatoktól, hogy kötelességük: „a honvédelem magasztos céljára, hazaszeretetre, hűségre, katonai becsületre, bátorságra, hősiességre, állhatatosságra való hivatkozás, a múlt dicső katonai példáinak felelevenítésével”.

E röviden összefogott ismertetésből is megítélhetjük, hogy ez a kitűnő könyv a szabadságharc utáni időkben elveszett magyar katonai nyelv feltámadásának alapvető dokumentuma. És bizonyára nagyban megkönnyítette az új honvédségnek első éveiben vegyes elemekből összeállított, különböző műveltségi fokon levő első tisztikarának szolgálatát írásbeli dolgaiknál.

Az előzőleg csak futólag felsorolt szabályzatok, utasítások közül érdemesnek tartom egyik-másik könyvnek nyelvtörténeti szempontból érdekesebb adatait felemlíteni.

A hadseregben akkor használt Werndl puska szerkezetével, kezelésével foglalkozik egy utasítás, amelyet a hivatalos osztrák szabályzatból fordított Csuka Mihály, cs. k. százados és „hites fordító a magas cs. k. Főparancsnokságnál”. Jó magyarsággal megírt könyvecske, csupán néhány erőltetett, nem megfelelő műszavat találunk abban, mint pl. zárat a német *Verschluss*. Ezt különben későbbi honvédszabályzatokban a nem kevésbé sikerült „závárzat” váltotta fel. Az *Aufsatz*ot helyesen irányzéknak fordította, de értelmetlen a puska történytárának, a *Schloss*nak góczra való magyarosítása. Az *Oktatási Szabályzat a m. kir. gyalogság számára* című könyv általában jól sikerült, de itt találkozzunk már a „csuklógyakorlatok” kifejezéssel, amely a honvédségnél végig a reggeli torna megjelölésére szolgált, de nem megfelelő értelmezéssel. A közös hadsereg német nyelvű szabályzatai ezt a mindennapi reggeli tornát egy gyűjtőnévvel *Gelenkübung*nek, csuklógyakorlatnak nevezi. Ez németül helyesen van mondva, mert a német nyelvben a csukló nem csupán a kézcsuklót jelenti, hanem általában a többi végtagizületeket is, pl. *Kniegelenk*nek nevezi a térdízületet és *Fuss-* vagy *Knöchelgelenk*nek a bokaízületet. Tehát a reggeli torna minden mozzanatára általában megfelelő megjelölés. A magyar

nyelvben azonban csak a kézcsukló a csukló, a többi, tehát a térdhajlásokat s egyéb lábmozdulatokat elrendelő vezényszavakra mint gyűjtőnév nem megfelelő.

Ügyesen és jól magyarul megírt könyvecske az *Útmutatás a műveleti vezérkari szolgálatra*. Célja az, hogy a vezérkar parancsadási szövegezésében „bizonyos egyöntetűség létesíttessék”. A parancsadás technikájával foglalkozik minden helyzetben, menetek, ütközetek, pihenők, táborozások alatt, harcok közben, műszaki szolgálatok elrendelésénél. Az éjjeli táborozást „éji állomás”-nak nevezi, sokkal helyesebb szó, mint a később begyökeresedett „éjjelezés”. A *Rencontregefecht*re is megtalálta a helyes magyar kifejezést: „találkozási ütközet”.

A *Gyakorlati Szabályzatban foglalt vezényszavak kivonata* című szabályzat is jó munka. Menetelő oszlopoknál jó műszavakat használ a menetoszlop elejére, amikor azt „él”-nek, és végére, amit „vég”-nek mondja a német szabályzatokban elrendelt francia műszavak *Tête* és *Queue* fordításaként. A tisztelegj vezényszó helyett nem szerencsésen „tisztelkedj”-et rendel el. Hadtörténeti szempontból érdekes e könyvecskének az a része, amely az új honvédségnél elrendelt dob- és trombitajelek hangjegyeit közli. Természetesen nem új dallamok ezek, hanem a cs. és kir. hadseregnek már sok évtizedes hagyománnyal bíró jelei, amiket, különösen a hangulatos „imához”, „takarodó” dallamokat és a kitűnő pattogó gyalogsági induló trombitaszólamát – mint ismeretes – Joseph Haydn szerezte.

A honvédség hadszervezetére és az élelmezési tisztek számára készült utasítások is kifogástalan szövegezésben jelentek meg, ami azért is érthető, mert a ló, szekér, fogatolás, élelmezési ügyek, élelmiszerek, beszerzés körül használt kifejezéseket a mindennapi életből vették, azok tehát népi használatból kerültek a szabályzatokba. Az élelmezési szabályzatban csak egy nagyon rossz meghatározást találunk, ami azt hiszem, hamarosan eltűnt a forgalomból, későbbi szabályzatokban nem szerepel. Ez a „községi tápolás”. Ezt úgy magyarázza, hogy ha belföldön az élelmezést bármi okból központilag nem lehet irányítani, akkor a főhadiszálláson beosztott polgári biztos a közigazgatási hatóságokkal együtt végzi az élelmezési cikkek közvetlen bevásárlását „a községek és nagyobb élelmikészletek tulajdonosávali egyezés szerint járó utasítás mellett”. Röviden szabad vásárlásnak mondhatta volna.

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténetének ebben az időszakában három igen fontos könyv megjelenéséről számolhatunk be. Lelkes, az új honvédség magyar nyelvének ügyét szívükön viselő férfiak két hadi műszótárt, a Honvédelmi Minisztérium pedig egy szótárt adtak ki, hogy megkönnyítsék a honvédség szabályzatainak, utasításainak megszerkesztésével foglalkozók munkáját. Az egyik szótár már a honvédség megalakításának évében, 1868-ban, a másik pár év múlva, 1871-ben, a harmadik 1873-ban jelent meg, tehát a legalkalmasabb időpontokban, az új szabályzatok megszületésének éveiben. A szótárakat magyar–német és német–magyar szótár alakjában tervezték, de könyvtárainkban csupán az egyik, mégpedig a mi szempontunkból fontosabb, német–magyar szövegű kötet található meg. Lehetséges tehát, hogy a második rész nem is jelent meg, hiszen arra nem is igen volt szükség.

1868-ban látott napvilágot ez a szótár: *Hadi-Műszótár. Tekintettel a katonai szakismeretek minden ágazatára*. Kidolgozta Mátyus Uzor. 1869. Kiadja Emich Gusztáv.⁴⁸²

⁴⁸² Mátyus Uzorról: SZINNYEI 1891–1914, VIII. 863.

A furcsán hangzó szokatlan Uzor név az Izidornak magyar fordítása. Mátyus szótára kétségtől kitérő munka. Katona, tehát szakember, amellyel jó magyaros íráskészséggel bíró szerző munkája. A könyv előszavából idézem a következő jellemző mondatokat:

„A magyar irodalmi nyelv megalkotásának nagy műve befejezettnek tekinthető [...]. Ennek bizonyossága azon körülmény, hogy nyelvünkben az idegen elemektől tisztálást olyan fokig valánk képesek vinni [...], hogy az ún. tudományos európai műnyelvet is eredeti kifejezésekkel bírtuk helyettesíteni, annak minden ágazatában. Ami még hátra van, az csekélység és majdnem kizárólag a hadi műnyelv körébe vág [...]. Nem létezvén magyar hadsereg éppen azon időtől fogva, midőn irodalmi nyelvünk fejlődésnek indult, a hadi nyelv nem fejlődhetett ki.”

Ezután röviden ismerteti 1526-ig visszanyúló történeti visszapillantással, hogy miért pusztult el a magyar általános hadinyelv, s hogy csak szórványosan jelentkezhetett gyalog- és lovas-csapatoknál. Megemlíti és helyesen értékeli, hogy az egyetlen, 1847-ben Kiss Károlytól szerkesztett hadi műszótár, mint egyedüli „hadnyelvészeti” munka egyrészt igen szűk keretű, másrészt mint úttörő munka katonai nyelvészet terén nem nyújtott használható anyagot. Erős hittel fogott hozzá, hogy ezt a hiányt pótolja, munkája nem rögtönzött összeállítás, „ami csak az újabb időben keletkezett honvéd mozgalom következtében jött létre, hanem évtizedek óta dolgozott azon, mint osztrák tüzér és vezérkari tiszt s az olaszországi magyar légión első ütegparancsnoka s amúgy is hivatalos tisztje volt a tüzér szakismeretek magyar nyelven való tanítása”. Mátyus valóban ügyesen s célszerűen választott új műszavakat. Az eddigi tábornok helyett javasolja a vezérkar elnevezést, szekerészet helyett szállításmozgalmat, mert a szekeres szó nem alkalmas egy katonai testület megnevezésére. Szótárába bevette az olaszországi magyar légiónak harcokban is bevált magyar műszavait.

Ha figyelmesen végigmegyünk a szótár anyagának minden szaván, találunk igen sok jó, sőt kitérő magyaros műszavai mellett, elég sok gyengébben sikerült meghatározást, ami érthető, hiszen egy nyelvtisztító és újító sem alkothat tökéletes munkát. Felsorolok a szótár anyagából néhány jó és néhány kevésbé sikerült műszavat. De ha az egész szótárát figyelmesen áttanulmányozzuk, nem tagadhatjuk meg elismerésünket Mátyustól, aki valóban derekas, hasznos munkát végzett. Sok műszava az idők során átment a honvédség életébe, s talán még ma is használják. Mint tüzér szakember igen sok tüzérműszót közöl, még pedig ügyesen. Meghagyja a már a reformkorban Szontagh Gusztávtól javasolt s ma is élő üteg kifejezést. A *Protzét* (ma mozdony) „böröcz”-nek mondja. A tábori tüzéséget „síktüzérség”-nek írja, a *Festungsartilleriét* helyesen „vartüzérség”-nek nevezi, de erőltetett az ostromló tüzéségeknek „vitüzérség”-re való elnevezése.

Határozottan nem sikerült műszavai közül felsorolok néhányat. *Bankett*, azaz lépcsőszerű padka lövészok mögött: „állka”, *Bastion*: „ordony”. Méntelepés katona: „csödörész”. *Blenden*, azaz a lövéseket álcázni, eltakarni: „vakla”. *Casematta*: „boltony”. *Glacis*, azaz az erődök lejtős előtere: „sikam”. *Krankenwärter*: „ápolár”. *Parlamentair*: „alkudozó”. *Piaffe*, azaz a lóidomítás magas iskolájának az a gyakorlata, amikor a lovat két cölöp közé kötve, helyben ügető tánc lépésre tanítják: „helyüg”. Itt valahogy a nyelvújítás

túlzó munkásának, Helmečzynek szavakat elmetező módja juthatott eszébe. Sajnos ő is felvette szótárába a szálláscsináló rossz megnevezést is.

Jól választott műszavai közé sorolhatjuk a következőket. *Abfertigen*: intézkedni, parancsot kiadni, rendelkezni. *Ablösen*: felváltás, őrváltás, sajnos később csúszott be a honvédség nyelvébe a szolgálai fordítású germanizmus: „leváltás”. *Cantine*: „csapszék”, *Comisbrod* – ami tudvalevőleg annyit jelentett, hogy bizottságilag (*comissionell*) meghatározott készítésű, mondjuk szabványos kenyér – „katonakenyér”, *Guerillakrieg*: „kisharc, csatárharc”, *Postierungskette*: „őrszlánc”, *Vedette*: „őrszem”.

A másik, 1871-ben kiadott szótár szerzője Pál Károly,⁴⁸³ aki ezt a munkáját Martonvásáron 1869-ben állította össze. Címe: *Általános német–magyar és magyar–német Hadi-Szótár*. Pest, 1871. Pfeifer Ferdinand kiadásában. A német–magyar kiadáshoz német nyelvű előszóban ismerteti Pál Károly a szótár összeállításának előzményeit. Már 1864 óta foglalkozott a helyes magyarsággal fogalmazott katonai nyelv fejlesztésével, amikor az Adriai-tenger partján állomásozó tengerparti tüzezred (*Küstenartillerieregiment*) magyar legénységi iskolájában volt mint oktatótanár beosztva. Már ekkor összeírta külföldi szakmunkákból a magyarra fordítandó műszavakat, saját szolgálatának megkönnyítésére, mert arra akkor nem is gondolhatott, hogy azt könyv alakban kiadja. De most, hogy a honvédség megszervezése megtörtént, és mind több és több magyar nyelvű katonai szabályzatra, segédkönyvre lesz szükség, elérkezettnek látja az időt annak kiadására, bár eddig már két ilyen hadiszótár, Kiss Károly és Mátyus Uzor jó könyvecskéi évek óta forgalomban vannak. De ezek mellett úgy érzi, szükséges volt ezek kiegészítéseképpen egy újabb műszótárat megjelentetni. Ezt hazafias kötelességének tartja, hogy a most kialakulófélben levő, de még korántsem tökéletes magyar katonai nyelv tovább fejlődhesse. Azután hosszasan fejtegeti a szótár összeállításánál maga elé tűzött irányelveket, és helyesen határozza meg, hogy a már használatban bevált magyar műszavakat természetesen megtartja, de azok értelmét, ahol szükséges, kibővíti. Javasolja és szükségesnek tartja, hogy egy katonai szakemberekből és nyelvész szaktudósokból álló közös bizottság határozza meg a magyar katonaelet terminológiáját és alkossa meg az egy-
sleges, nyelvi szempontból is kifogástalan magyar katonai nyelvet.

Ha e két, itt említett szótárat – Mátyusét és Pálét – egymással összehasonlítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy egyikük sem végzett felesleges munkát. Sőt, azzal, hogy a nyelvhasználat területét, azaz alkalmazásai lehetőségeit kétféleképpen dolgozták fel, igen hasznos munkát végeztek. A gyakorlati katonaelet számára Mátyus szótára használhatóbb, mert a katona egyes kiképzésétől felfelé, a harcászati, béke és háborús élet minden mozzanatát felölelő szókinccset gyűjtött össze. A szabályzatok, utasítások stb. megszövegezésénél tehát ez a könyv határozottan jobban használható. Pál szótára viszont a hadtudományok, hadtörténet művelőinek akkor szinte nélkülözhetetlen segédkönyve lehetett. Nem foglalkozik gyakorlati, kiképzési, szervezési alapfogalmakkal, megnevezésekkel, hanem az ókori hadtörténeti eseményekre és hadszervezetekre visszanyúlva keresi a görög, latin, francia, német, olasz és más nyelvek műszavainak legjobban megfelelő magyar kifejezéseket. Szótárának szavaiból

⁴⁸³ Pál Károlyról: SZINNYEI 1891–1914, X. 134–135.

szinte rekonstruálhatjuk pl. a régi római hadsereg hadrendjét, és főleg a régi várépítés köréből olyan francia szakkifejezésekkel ismertet meg, amik már teljesen feledésbe merültek. Ha valaki régi magyar vagy német hadtudományi munkákban ilyen megjelölésekre bukkan, s újabb lexikonokban nem találja magyarázatát, nézze meg Pál szótárát. A könyv szavainak túlnyomó része, ami érthető, tengerészeti, tűzérési, hadmérnöki, katonai műszaki fogalmakra ad többé-kevésbé jó magyar műszavakat. Hogy ezeket megtalálni még a tengerészeti élet és a műszaki vonatkozású dolgoknál véglegesen neki sem sikerült, azt nem róhatjuk terhére, hiszen ezek a csupán szárazföldi, és évszázadok harcai alatt főleg lovas és gyalogos szolgálatot ellátó magyar embernek ismeretlen fogalmak voltak, tehát ilyen magyar megjelölésekre nem volt szükség. Felsorolok Pál Károly szótárából néhány sikerült és néhány erőltetett katonai műszavat, de végül mégis csak azt mondhatom, hogy ez a szótár is egy lépéssel előbbre vitte a magyar katonai nyelv fejlesztését.

Jó műszavai: *activ* – „tényleges”. Ezt azért hangsúlyozom, mert később a honvédség inkább a rossz „tettleges” szót használta. *Armbrust* – „kézij”. Jobb, mint a magyarul hangzó, de szláv eredetű és általában használt „számszerij”. *Aufmarsch* – „fejlődés, bontakozás, felvonulás”. *Fouragieren* – „abrakolni”. *Fuhrwerk* – „szekér”. *Lafette* – „ágyúállvány” vagy kevésbé jól – „talap”. *Nachzügler* – „maradozó”.

Nem sikerült, erőltetett műszavai: *Admiral* – „tengernök”. *Alarmplatz* – „riatér”. *Generalstab* – „vezénykar”. *Bandage* – „sérkötélék”. A *Batterie* szónak két értelmet ad, *Batterie*, mint mozgó test – „üteg”. Mint épített földmű – „gátöny”. *Bastion* – „ordony”. *Casematte* – „boltony”. *Lunette* – azaz erődítményeknek egy féldhold alakú sánca – „holdony”. *Feldmarschall* – „vezérnagy”. A hadi és had szókkal összekötött kifejezések használatánál nem következetes, „hadített”-ről, „hadi pénztár”-ról ír; de a katonaságot „hadnép”-nek, a *Kriegsschulét* „hadtanodá”-nak, a *Kriegszustandot* „hadállapot”-nak nevezi. A később, helyes tűzmester rendfokozatot „tüzérörnök”-nek vagy „tüzörnök”-nek írja. A hadiműszaki – *Genie* – szolgálatot – „várnok”-nak. Az élelmezési létszámot – „étálladék”-nak. A várkapuk beszakításánál alkalmazott petárdát, abból kiindulva, hogy a felrobbant petárda a kaput szétzúzza, roncsolja, „zuzár”-nak vagy „rontsa”-nak nevezi. A vékony, szűrásra alkalmas *Rapier*-t „vi-szál”-nak vagy „döföny”-nek, a hadirokkant invalidust „sérvitéz”-nek, s a tüzelővédekéknél a ma időzítésnek nevezett műveletet – „időnyítés”-nek mondja.

Mindeme itt csak néhányat bemutatott fonák magyar műszava ellenére Pál Károly szótára főleg a hadtörténet tanulmányozásánál még ma is használható segédkönyv.

Két év múlt el Pál Károly szótárának megjelenése óta, amikor 1873-ban kiadott a Honvédelmi Minisztérium egy hadi műszótárát. Címe: *Hadi műszótár, a m. kir. Honvédség számára*. Hivatalos kiadás. Kiadja Pfeifer Ferdinánd 1873. Budapesten. Sajnos a szótár elejéről elmaradt egy magyarázó bevezetés, így hát nem tudjuk, hogy a Honvédelmi Minisztérium ezt kötelező, szabályszerű utasításnak szánta-e a honvédség nyelvének magyarosítása érdekében, vagy csak segédkönyvet akart adni azoknak a tiszteknek a kezébe, akik a haderő német nyelvű közös ezredeiből jöttek át az új honvédségbe. Ha áttanulmányozzuk e 174 oldalas, elég bőséges szókincset tartalmazó kis nyolcadrét könyvecskét, megállapíthatjuk, hogy szerkesztői a Kiss Károly-, Mátyus- és Pál-féle szótárakat ismerték,

azoknak igen sok műszavát, katonai megnevezését átvették. Valószínűleg többeknek közös munkája, mert szakszerű tengerészeti kifejezések, műszaki meghatározások mellett a gyakoriság, lovasság, tüzérség szolgálatával foglalkozó műszavak gazdag gyűjteménye. Sok francia, ma már elavult katonai szakkifejezést is találunk benne, és előfordul néhány teljesen érthetetlen műszó. Lehetséges, hogy a hadihajózás szolgálatába vágó ilyen kifejezés volt a *Dexel*, amit magyarul „szalu”-nak, *Dexelhaken*, amit „szalukamo”-nak fordít. Az *Abtreten* vezényszót, amiről még fogok szólni, helyesen „oszolj”-ra fordítja. A *Präsenzstandot* „jelenléti állomány”-nak nevezi. A stratégiára a „hadászat”, a taktikára a „harcászat” megnevezést már ebben a hivatalos szótárban megtaláljuk, s azóta is használjuk. A manővert – nem szerencsésen – „hadozat”-nak nevezi, a *Rekrutenkontingentet* „újonctartozék”-nak. Jobb kifejezés, mint a később a honvédterminológiába bekerült „újoncsorvány”, vagy „újoncforda”. A dinamit e szótárban „robony”, az equitáció „lovardászat”. Itt találkozunk a helytelen „lótáp” elnevezéssel a *Fourage* fordításaképpen. De viszont az ennek megfelelő német *Futter* kifejezést „takarmány”-nak és helyesen „abrak”-nak nevezi. A tisztek havi járandóságát, a *Gagét* helyesen a már Zrínyitől is használt „hópénz”-nek mondja. Mennyivel magyarosabb, illetve helyesebb meghatározás a honvédszabályzatokban végig szereplő „illeték” helyett, amit később a helyesebb „illetmény”-nyel igyekeztek pótolni, mert hiszen illeték az, amit az ember leró, befizet, illetmény pedig az, amit kap, tehát értelemszerűen helyesebb meghatározás. A tiszti rendfokozatok e szótárban most már végleges, ma is használatos, helyes magyar neveket kaptak.

Végigkutatam ezután a szóbajöhető tudományos könyvtárakat, a Hadtörténeti Intézet könyvtárát, az egyetemi könyvtár katalógusait, vajon jelentek-e meg katonai szótárak később, az 1873 és 1914 évek közt. Csupán az Országos Széchényi Könyvtár szakkatalógusában találtam a következő adatokat.

1880-ban jelent meg egy német nyelvű könyvecske Wienben, összeállította Beszédes Frigyes százados, a Wiener Neustadti Katonai Akadémia magyar tanára. Címe: *Ungarische Militärsprache. Ein Handbuch für den Vorgesetzten im Verkehr mit den Untergebenen*. Német nyelven ismerteti a magyar nyelvtan szabályait, 50 oldalas kis szótárt is közöl a katonaéletben leggyakrabban előforduló szavakról. Ezek nem katonai műszavak, hanem a mindennapi élet szavai. Azután német–magyar beszélgetéseket közöl, végül ismerteti a szolgálati szabályzat fontosabb részleteit, igen jó, gördülékeny magyar fordításban. Ha nem is nagy jelentőségű munka, mégis említésre méltó kis segédlet a más nyelvűek számára a helyes magyar katonai nyelv használatában.

Annál értékesebb azonban az a 469 oldalas, vaskos könyvecske, amelyet 1892-ben adott ki Domaniczky István honvéd ezredes.⁴⁸⁴ Címe: *Katonai Szótár*. A Honvédelmi Miniszter Úr Önagyméltósága megbízásából szerkesztette Domaniczky István m. kir. honvédezredes, Buzna Alajos, Szécsi Mór és Horváth Sándor m. kir. honvéd századosok. Budapest, 1892 Pallas kiadásában. Kitűnően sikerült könyv, amin nem csodálkozhatunk, ha megismerjük röviden Domaniczky ezredes írói múltját. 1839-ben született.

⁴⁸⁴ Domaniczky Istvánról: SZINNYEI 1891–1914, II. 987.

Elvégezte Bécsben a műegyetemet, mérnök lett, de már 1859-ben mint tüzértiszt szolgált a hadseregben. 1869-ben berendelték az újonnan felállított magyar Honvédelmi Minisztériumba. Eleinte a hadiműszaki ügyekben dolgozott, de később reábizták a katonai tankönyvek és szabályzatok szerkesztését. Ekkor már foglalkozott a helyes magyar katonai műszavak megkeresésével és alkotásával. A hadi műnyelv megteremtése körül nagy érdemeket szerzett. 1870–1871-ben a pesti tudományegyetemen a hadtudományok rendkívüli tanára lett. Felvitte ezredesséig, és állandó munkatársa volt az akkor a katonai irodalomban már jelentős szerepet vivő *Ludovika Akadémia Közlönyének*.

Fent említett szótára igen gazdag tartalmú. Helyes nyelvrézzel tudott új szavakat alkotni és megtalálni az értelem szerint legjobban lefordított kifejezéseket. Így például a „*landesüblich*” kifejezést, amit a honvédség még a két világháború idejéig igen helytelenül „országos jármű” kifejezéssel használt, helyesen fordítja: „országszerte szokásos, vagy tájszokásos” szavakra. Az „országos jármű” honvéd hivatalos kifejezés ennek a szónak értelmetlen fordításából származik, s csodálkozni kell azon, hogy nem jutott senkinek eszébe annak más, magyarosabb és értelemszerűbb szóval való kicserélése. Ez a kifejezés úgy került a honvéd nyelvbe, hogy a közös hadsereg számára kiadott utasításokból szolgailag lefordították, de rosszul. *Landesübliches Fuhrwerk* a közös hadseregnél annyit jelentett, hogy abban az országrészben szokásos szekeret kell a lakosságtól begyűjteni. Mert hiszen más szekeret vagy taligát használ a tiroli hegyi lakó, mást a galíciai paraszt és mást a magyar alföldi gazdálkodó. Tehát a „*landesüblich*” szó nem egy általános kifejezés, hanem a helyi viszonyokkal számító magyarázat. Magyar viszonyokra vonatkoztatva e helyett egyszerűen szekeret vagy kocsit kellett volna mondani.

Sajnos a harmadik, mégpedig 1906-ban megjelent *Katonai Szótárát*, amely az említett szakkatalógusban szerepel, a Széchényi Könyvtár anyagában nem találtuk meg, a háborús mozgalmak alatti ide-oda hurcolkodás folyamán úgy látszik elveszett.

A honvédségnek jóval későbbi, talán legsikerültebb hivatalos kiadványa az a könyvecske, amely közvetlenül az első világháború előtt, 1913-ban jelent meg, amikor a honvédség hadrendjét a honvédtüzérség felállításával egészítették ki. Ekkor adta ki a Minisztérium ezt a szótárát: *Tüzér és géppuskás szótár*. A m. kir. Honvédelmi Minisztérium hivatalos kiadása, Budapest Pallas-kiadás 1913.

Ezt a könyvet már valóban magyarul jól beszélő és szakember tisztek, minden bizonynyal nyelvtudósok segítségével állították össze. A géppuskás osztagokat szintén pár évvel a világháború kitörése előtt rendszeresítették a gyalogság és lovasság keretén belül, tehát szükséges volt a fegyvernem műszavait németből magyarra átültetni. Itt már mindenütt a helyes hangzású jó magyar szavakat olvashatjuk, tehát ez a szótár a magyar katonai nyelv fejlődésének jelentős bizonyítéka. A könyv összeállítói nagyon természetesen azokra a fogalmakra, felszerelési tárgyak megszervezésére, a lovakkal, szekerekkel való foglalkozás műszavaira a népi használat helyes terminológiájából vették át. Most már végleg, hivatalosan is elismerik, hogy a tüzérség fegyverét „löveg”-nek s a munióóját „lövédék”-nek nevezik el. Bár a löveg helyett megmaradhatott volna mint gyűjtőfogalom az ágyú név. Az *Abtretenre* azt mondja, hogy ez a vezényszó, illetve utasítás, helyes magyarsággal „oszolj”, ha pedig egy

emberre vonatkozik, akkor: „mehet”. Itt említtem meg, hogy ezt a valóban fonák és a német *Abtreten* szó értelmét helytelenül alkalmazó kifejezést csak a két háború közötti évek egyikében sikerült kiküszöbölünk. Valóban semmi értelme sem volt annak, amikor például egy feljebbvaló szobában tartott tiszti gyűlések, vagy bármilyen összejövetelek, parancskiadás stb. után azzal küldte el alantasait, hogy „lelépni”. Ezt törölték a honvédség szókinséből, s helyette az értelemszerűen és egyébként is legmegfelelőbb „végeztem” szóval pótolták. A *Glacis*t már nem sikamnak, hanem helyesen lejtősíknak mondja. Persze azt a legjobb akarattal és szak- és nyelvtudással sem lehetett elkerülni, hogy pl. az ágyú mint komplikált gépezetnek alkatrészeit, amire a német szaknyelv sem tudhatott rövid, katonás kifejezéseket kitalálni, ne a gyártási üzemekben használt, összetett műszavakkal nevezzék meg. S ezeket a hosszú műszavakat sem lehetett rövid magyar műszavakkal pótolni. Ezen legfeljebb úgy segíthettek, hogy a hosszú szavakat több szóra bontották szét. Hogy csak egy példát említsék: itt van az: „*Achsstützblechstützenschraubenbolzen*” 33 betűből álló műszó, amit magyarul így határoztak meg e szótárban: „tengelyülés-bádogtámasztó csavaros csapszeg”.

Megismerkedve így legalább vázlatosan a honvédség életében 1868 után megjelent fontosabb magyar szolgálati könyvekkel és katonai műszótárakkal, most már szükségtelen valamennyi, a későbbi évtizedekben kiadott szabályzatot, utasítást stb. külön-külön ismertetni, mert azokban nem találunk olyan lényegbe vágó újításokat, amelyek a magyar katonai nyelv fejlesztésére jellemzők volnának. De azt megállapíthatjuk, hogy ezek a szabályzatok általában véve jó, a megjelenésük idejében használt irodalmi nyelven készültek.

A legfontosabb könyvek voltak a szolgálati és gyakorlati szabályzatokat tartalmazó utasítások, mert ezek hozták az új honvédség minden tagjára kötelező szabályokat, intézkedtek a gyakorlatok betanítására, és közölték a harcászati utasításokat is. Ebben a tekintetben a honvédség szervezőinek feladata nem volt nehéz. A honvédség a cs. és k. röviden „közös” hadsereg szerves részét alkotta, természetes tehát, hogy nem kellett új szabályzatokat kitalálni, hanem csupán a német nyelvű szabályzatoknak magyarra átültetéséről kellett gondoskodni. A honvédség tehát készen kapta a több száz éves fejlődésen keresztülment szabályzatokat, de felszabadulván a német nyelv hatása alól, ezeket gördülékeny magyar nyelvre kellett átültetni. Ebben bizonyára Kápolnai és Domaniczky ezredek is közreműködtek. Az első szolgálati szabályzat 1873-ban jelent meg. Az azután 1875-ben, 1888-ban, 1907-ben, végül 1914-ben kiadott szabályzatok csak az új fogalmakra illő és stílusos javításokkal a még szebb magyar nyelven hangzó szöveg pallérozásával foglalkoztak.⁴⁸⁵ De még így is forgalomban maradt sok nem helyes magyar műszó. Így pl. a katona-gyógyszerész, élelmezési szakma s egyéb, segédhivatali teendőket ellátó, a csapatnál a hadnagyi rendfokozatnak megfelelő tisztviselők rendfokozata a német *Akzessist*ből magyarul „járulnok” lett. Ezt a magyartalan megnevezést csak 1920-ban sikerült eltörölni s helyette a segéd tisztviselő rendfokozatot meghatározni. Úgyisintén érthetetlen volt, hogy az olyan harcászati gyakorlatoknál, ahol nem teljes létszámú ellenség ellen folyt a harcgyakorlat, tehát ahol – mint honvédül mondták – a „viszonosság” hiányzott, és az ellenséges

⁴⁸⁵ FELSZEGHY 1938, 84.

rajvonalak széleit csak egy-egy emberrel, jelzőzászlóval jelezték, ezt az 1900-ban kiadott, egyébként szépen magyarul fogalmazott lovassági gyakorlati szabályzat „vázban gyakorlás”-nak írja. Ezt általában helyesen „jelzők elleni harcgyakorlat”-nak mondták.

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténete az 1868-ban megszervezett honvédség életében az első világháború előtti években voltaképpen holtpontra jutott. Nagyobb méretű fejlődésről már nem beszélhetünk, hiszen arra – mivel már megvolt az önálló magyar katonaságnál természetes magyar szolgálati nyelv – nem is igen volt szükség. De éppen ezért kellett volna a szabályzatok szövegein belül, észszerű és értelmes tisztító munkát kifejtteni, annál inkább, mert most már a szaknyelvészek, tudós nyelvtudományi kutatók is kezdtek foglalkozni a katonai nyelv helytelenségének kérdésével. A honvédségben szolgált önkéntesek, tartalékos tisztek és a magyar katonaélet után érdeklődők az új magyar szabályzatokat megismerték, tehát alkalmuk volt erről véleményüket nyilvánítani. A honvédség és a nyelvtudósok köréből már pár évvel a honvédség megalakulása után olvashatunk okos hozzászólásokat és vitákat a nyelvtudományi folyóiratokban. Nem tartozik ennek az értekezéssorozatomnak keretébe, hogy ezekkel a már tisztán nyelvészeti térre átkerült vitákkal részletesen foglalkozzak, de hogy lássuk, miről volt szó, felemlíték egy-két hozzászólást szakemberek részéről és azt, hogy a honvédség miképpen fogadta ezeket a neki nem tetsző bírálatokat.

Ismét Domaniczky ezredes volt az, aki már 1877-ben felemelte szavát egy értekezésében: *Hadiműnyelvünk egyöntetéről a Ludovika Akadémia Közlönyében*.⁴⁸⁶ Bírálja az 1873-ban kiadott hivatalos katonai szótárt, és megállapítja, hogy „ahány magyar katonai könyvet veszünk kezünkbe, annyiféle műnyelvvvel kell megbirkóznunk”. Javasolja, hogy akinek kifogása van valamilyen műszóra vonatkozólag, igazolja annak eredetét, jogosultságát. De figyelmezteti arra, hogy ne próbáljuk a begyökerezett vezényszavak és a már megszokott hadiműszavak egyöntetűségét „könnyelműen” megbontani, mert ezzel csak ártunk. Domaniczkynak ebből a megjegyzéséből látjuk, hogy a későbbi honvédségi nyelvben használt fonák, magyartalan vagy erőltetett szakkifejezéseket sokszor nem a felülről elrendelt szabályzatok honosították meg, hanem azok a csapat életében, a mindennapi használatban keletkeztek és kerültek forgalomba. A 80-as évekig sem a katonaság, sem az irodalmi emberek nem törődtek komolyabban a katonai nyelv magyarosításának kérdésével. Újból felszínre került azonban ez a dolog, amikor már nyelvtudósok látták elérkezettnek az időt, hogy ehhez a kérdéshez nyelvtudományi szempontból komolyan hozzászóljanak.

A *Magyar Nyelvőr* szakfolyóirat 1891. évfolyamának egyik számában Bélteki Kálmán igen behatóan ismerteti a magyar katonai nyelv ferdeségeit, helytelenül képzett szavait, ezek közül igen sokat felsorol.⁴⁸⁷ Érdekesen magyarázza, hogy minden foglalkozási ágnak szüksége van műszavakra. De míg pl. az orvos vagy a pap beéri a görög–latin műszavakkal, mert csak ők használják és nem a közönség, „a katonai intézmény ma egészen elűt a régítől. Itt már nemzeti önállóságunk kap csorbát, ha a modern nyelvekhez fordulunk kölcsönkérő szóval”. Vázolja a helyes eljárási módokat, és sürgeti azok követését,

⁴⁸⁶ *Ludovika Akadémia Közlönye*, 4. évf. (1877), 295.

⁴⁸⁷ BÉLTEKY 1891.

mert a hadsereg iránti érdeklődés nagy, a parlamentben, hírlapokban és egyebütt is szükség van helyes katonai nyelvre. Az általános védkötelezettség is szükségessé teszi a katonai műszavak ismertetését. Mindebből az következik, hogy 1. a katonai műnyelv sok hibában szenved, és 2. várja az orvoslásra való készség embereit.

Béltekynek erre a figyelmeztetésére a Ludovika Akadémia egyik tanára, Vághó Ignác százados válaszolt a *Ludovika Akadémia Közlönye* 1892. évfolyam első füzetében.⁴⁸⁸ Helyesli Bélteky megállapítását, hogy a katonai nyelv fontosabb minden többinél. Elismeri, hogy sokban igaza van. De védekezik, hogy akkor, amikor a honvédség megalakult, mást nem lehetett tenni, gyorsan kellett szabályzatokat alkotni, nem lehetett napokig, hetekig, hónapokig tűnődni és rágódni egy-egy műszó helyes magyarsága felett. Cikkében közli a Béltekytől kárhoztatott helytelen műszavakat, ajánlja azok figyelembevételét, és szívesen elismeri, hogy Béltekynek igaza van, ha azokat kifogásolja, és azt is, hogy a Béltekytől javasolt szavak nyelvi szempontból kifogástalanok.

Ettől kezdve az irodalmi és nyelvészeti szaklapok állandóan foglalkoztak a magyar katonai nyelv kérdésével. Ezekkel az érdekes hozzászólásokkal itt nem foglalkozunk, mert azok a katonai nyelv kérdésének nem hadtörténeti fejlődéstörténetéhez tartoznak, hanem a szavak etimológiai boncolgatásával foglalkozó nyelvész szakfolyóiratok hatáskörébe.

1902-ben beleszólt a vitába az akkori magyar nyelvtudósok egyik legkiválóbb képviselője, Tolnai Vilmos egyetemi professzor a *Magyar Nyelvőrben*⁴⁸⁹ kiadott cikkében. Szomorúan kell észrevenni, írja, hogy „a honvéd szolgálati szabályzatok és könyvek nyelve nyakatekert, mesterkélt, lapos, lendület és emelkedettség nélkül való műnyelv, érthetetlen, magyartalan”. Dicséri Vághó Ignácot, aki eleinte sértődöttséggel fogadja a nyelvészek kifogásait, de pár év múlva már maga „anyanyelvünk iránt való igaz érzéssel és nem közönséges tudással panaszkodik a magyar katonai nyelv elmaradottságát. Helyre kell tehát hozni a hibákat.” Erre Tolnai professzor négy utat jelöl meg: 1. új katonai szótár kiadását, 2. a szolgálati szabályzatokat és egyéb könyveket újból kell lefordítani, 3. a szótárt katonák és nyelvészek közösen bírálják meg, végül 4. a Honvédelmi Minisztérium rendeleti úton gondoskodik a többiről. Tolnai 1905-ben a *Magyar Nyelvőrben*⁴⁹⁰ *A magyar katonai nyelv* című értekezésében ismét részletesen foglalkozik a kérdéssel, s megállapítja, hogy a magyar katonai nyelv Vághó Ignác dicséretre méltó, szakavatott fáradozásának ellenére még mindig magyartalan, mesterkélt. Pedig hogy lehet a német szabályzatokat helyes magyar nyelvre átültetni, arra például megemlíti, hogy a közös hadsereg katonaiskoláiban használt erődítetani tankönyveket, Brunner Mór altábornagy kitűnő szakmunkáit Székely László százados, a Ludovika egyik tanára kifogástalan magyarsággal tudta lefordítani, ez a könyv e téren „örvendetes haladást mutat”.⁴⁹¹ Székely László az egyik könyv előszavában megjegyzi, hogy „a fordításnál nagy segítségére volt Simonyi Zsigmond”,⁴⁹² a kiváló nyelvtudós.

⁴⁸⁸ *Ludovika Akadémia Közlönye*, 1892. I. 90–99. Vághó Ignácról: SZINNYEI 1891–1914, XIV. 235.

⁴⁸⁹ TOLNAI 1902. Tolnai Vilmosról: SZINNYEI 1891–1914, XIV. 257–259.

⁴⁹⁰ TOLNAI 1905.

⁴⁹¹ Székely László fordításai 1904 és 1907-ben jelentek meg.

⁴⁹² Simonyi Zsigmondról: SZINNYEI 1891–1914, XIV. 1106–1114.

Hogy a magyar nyelvészeken kívül az irodalomtörténészek mennyire nem törődtek a magyar katonai nyelv kérdéseivel s általában a hadtudományi, már ebben az időben megjelent sok értékes munkával, bizonyítja az, hogy sem Szerb Antal, sem Pintér Jenő irodalomtörténeteikben nem tartották érdemesnek erről megemlékezni.

Vághó Ignác valóban dicséretre méltó buzgalommal propagálta tovább is a nyelvtisztítás kérdését katonai színvonalon. A *Ludovika Akadémia Közlönye* utódjaként megjelent *Magyar Katonai Szemle* 1908. évfolyamának több közléséből látjuk, hogy az ügyet szívükön viselő honvédtisztek igyekeztek ezt a kérdést felszínen tartani és előmozdítani. E folyóirat 1908. évfolyamában Vághó ismét ír egy cikket *A magyar katonai műnyelv* címen,⁴⁹³ s ezt megelőzőleg a szerkesztőség tesz közzé egy rövid buzdító felszólítást, hogy: „Fejlesszük a magyar katonai nyelvet.” Vághó hivatkozik az időközben megjelent nyelvészekről írt cikkekre, sajnálja, hogy azok még mindig csak elítélőleg tudnak nyilatkozni erről, de kénytelen elismerni, hogy „amióta a műnyelvet hevenyészve megalkották: azzal édeskeveset törödtünk és a haladó és tisztító nyelvtudomány művelő hatása elől elzártuk. Fejlődnünk kell, de nem szabad minden már begyökerezett műszót kitörölni.” Ugyanebben a füzetben egy örvendetes újítást látunk. A szerkesztőség egy *Nyelvművelés* rovatot nyitott, és azzal kezdte ezt az újítását, hogy pályázatot hirdetett néhány korcs, magyartalan és rosszul alkotott műszó megmagyarosítására. Sajnos a lelkes felszólításnak nem volt nagy hatása. Ebben a különben értékes hadtudományi cikkeket közlő szakfolyóiratban ez a rovat csak pár évig tengődött még. Valószínűleg a részvétlenség az oka, hogy 1910-ben, tehát már két év múlva, ezt a rovatot beszüntették.

Ebben az időben a viták is elültek, a nyelvészek már nemigen foglalkoztak a katonai nyelvvel, és a honvédség vezetői és tisztikara sem tettek újabb lépéseket ebben az ügyben. Most már – az első világháború előtt – ezekben az évtizedekben 1868 óta felnevelkedett egy olyan tisztikar, amelyik a honvéd hadapródiskolákban és a Ludovika Akadémiában ezt a hivatalos nyelvet tanulta meg, ebben nevelődött és élte végig egész pályafutását. Már talán fel sem tűnt nekik, hogy nem kifogástalan magyar nyelven tanítják és vezénylik honvédeiket, sőt alkalmam volt hallani, hogy büszkéek arra, hogy van külön „honvédnyelvünk”. Hiszen a gyakorlatban valóban mindegy volt, hogy például egy faluba éjjeli szállásra bevonuló század tisztjének a kijelölt szállást a rossz magyarsággal, illetve szolgál fordítás szerint elnevezett „szálláscsináló” altiszt mutatja-e meg, s nem egy szállásosztó. És tudunk olyan esetről is, hogy a csapat nem is törődött a szabványos, értelmetlen műszavakkal, és például talán még a raktárkezelő sem tudta, hogy a leltárában szereplő, a lópatkoláshoz szükséges tábori kohónak a neve a hadbiztosi anyagkezelési szabályzatokban „hengertárvinnye”.

A magyar katonai nyelv fejlődéstörténete tehát az első világháború előtti években, és természetesen a háború alatt is holtpontra érkezett. Csak amikor a háború után meg szervezték az önálló Magyarország új haderejét, megalakult a Magyar Hadtörténelmi Levéltár, és újból megindult a katonai szakajtó tevékeny munkássága, próbálták kibil-lenteni ezt a megrekedt mozgalmat a Hadilevéltárban dolgozó hadtörténészek.

⁴⁹³ VÁGHÓ 1908.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai, I–II. (2002–2004) Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. I. kötet: DÉR Dezső – HAJAGOS József s. a. r.: *Megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig* (2002). Eger, Heves Megyei Levéltár. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 9.); II. kötet: DÉR Dezső – HAJAGOS József – HERMANN Róbert s. a. r.: *A januári újjászervezés és az első sikerek* (2004). Eger, Heves Megyei Levéltár. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 10.)
- Ács 1974 Ács Tibor (1974): Raksányi Imre hadtudományi munkássága a reformkorban. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 21. évf. 3. sz. 463–493.
- Ács 1975 Ács Tibor (1975): A Honvédelmi Szövetség, az első magyar hadtudományi folyóirat. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 22. évf. 4. sz. 689–720.
- Ács 1982a Ács Tibor (1982): Az elfelejtett első katona akadémikus – Kiss Károly (1793–1866). *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 29. évf. 1. sz. 26–56.
- Ács 1982b Ács Tibor (1982): *Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866)*. Budapest, Zrínyi.
- Ács 1994a Ács Tibor (1994): Kossuth Lajos hadtudományi aforizmái és maximái. *Hadtudomány*, 4. évf. 1. sz. 66–72.
- Ács 1994b Ács Tibor (1994): Kossuth Lajos hadtudományi munkái. *Új Honvédségi Szemle*, 48. évf. 3. külömfüzet.
- Ács 1994c Ács Tibor szerk. (1994): *Kossuth Lajos írásai a vezérkarról*. Budapest, HVK Tudományszervezési Osztály.
- Ács 1995 Ács Tibor (1995): A XIX. századi magyar katonai gondolkodás irányzatai. In Ács Tibor szerk.: *A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Zrínyi. 76–106.
- Ács 1996 Ács Tibor (1996): A magyar tisztképzés 1848–1849-ben. In LENGYEL Ferenc – SZÁNTÓ Mihály szerk.: *A magyar katonai vezető- és tisztképzés története*. Budapest, HM Oktatási és Tudományszervező Főosztály. 52–68.
- Ács 1998 Ács Tibor (1998): Egy ismeretlen akadémiai pályázat sorsa. A Magyar Tudományos Akadémia első hadtudományi pályázata 1847. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évf. 1. sz. 284–291.
- Ács 2000 Ács Tibor (2000): *A Magyar Hadi Főtanoda 1848–1849. évi története. Fejezetek a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem történetéből, I.* Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.
- Ács 2001a Ács Tibor (2001): *Hadi tanfolyam a bölcsészeti karon és a pesti egyetemi légión (1848–1849)*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 22.)

- Ács 2001b Ács Tibor (2001): A magyar katonai gondolkodás irányzatai 1849–1899. In Ács Tibor: *Haza, hadügy, hadtudomány. Hadtörténeti és tudománytörténeti írások*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium. 169–171.
- Ács 2001c Ács Tibor (2001): Hollán Ernő, az MTA Hadtudományi Bizottságának első elnöke. In Ács Tibor: *Haza, hadügy, hadtudomány. Hadtörténeti és tudománytörténeti írások*. Budapest, Honvédelmi Minisztérium. 189–194.
- Ács 2002 Ács Tibor (2002): Adalékok Kosuth Lajos hadtudományi munkásságához. *Társadalom és Honvédelem*, 6. évf. 1–2. sz. 17–44.
- Ács 2005a Ács Tibor (2005): „Hadi szolgálatra rendelt nemzeti rész” – Mészáros Lázár a katonaságtól. In Ács Tibor: *A reformkor hadikultúrájáról. A magyar hadügy és tudomány kérdéseiről*. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 48.) 191–208.
- Ács 2005b Ács Tibor (2005): Clausewitz első magyar átültetési kísérlete. Raksányi Imre: Kalászosok a hadtudomány mezején. In HAUSNER Gábor szerk.: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, Argumentum. 19–30.
- Ács 2008 Ács Tibor (2008): A budai katonai akadémia tervétől a pesti Magyar Hadi Főtanoda megnyitásáig, 1790–1849. In Ács Tibor – CSIKÁNY Tamás szerk.: *1808–2008. A magyar katonai felsőoktatás 200 éve*. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem. 8–23.
- Ács 2009 Ács Tibor (2009): *Katonaként is magyar. Széchenyi István katonaélete és hadügyi reformeszméi*. Budapest, Zrínyi. (Hősgaléria)
- AGGHÁZY 2001 AGGHÁZY Kamil (2001): *Budavár bevétele 1849-ben, I–II*. Budapest, Budapest Főváros Levéltára. (Budapest Történetének Forrásai)
- AJTAY 1930 AJTAY Endre (1930): A váci Ludoviceum története. In DEZSÉRI BACHÓ László szerk.: *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története*. Budapest, Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia. 25–121.
- AME (1873) *Allgemeine Militär Enzyklopädie* (1873). Második kiadás. Leipzig, Webel.
- ALTEN 1909–1911 ALTEN, Georg von (1909–1911): *Handbuch für Heer und Flotte. Enzyklopädie der Kriegswissenschaften und verwandter Gebiete, I–V*. Berlin–Leipzig–Wien–Stuttgart, Deutsches Verlagshaus Bong & Co.
- Aradi Ereklye-múzeum (2012) HERMANN Róbert szerk. (2012): *Aradi Ereklyemúzeum. Okmánytár. Válogatott iratok és dokumentumok. Okmánytár az Aradi Ereklyemúzeum anyagából (1836–1892). A reformkor, a forradalom, a szabadságharc, a megtorlás, az emigráció és a kiegyezés korának dokumentumai*. H. n., Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- AR I *Archivum Rákócianum II. Rákóczi Ferenc levéltára*. I. Osztály: Had- és belügy. 1–3. kötet: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival, 1703–1712. (1873–1874). Közli THALY Kálmán. Pest–Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- ASBÓTH 1862 ASBÓTH Lajos (1862): *Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjárataból, I–II*. Második kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv.
- ASBÓTH 1868 ASBÓTH Lajos (1868): *A hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabkori hadjáratok történetével felvilágosítva, I–II*. Pest, Heckenast Gusztáv.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAJZIK 2015 BAJZIK László (2015): *A Zala vármegyei Szegvártól az abonyi temetőig*. Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok élete és működése 1848–49-ben. Budapest, Line Design.
- BALÁZS–BORUS–NAGY 1952 BALÁZS József – BORUS József – NAGY Kálmán (1952): Kossuth a forradalmi honvédség szervezője. In I. TÓTH Zoltán szerk.: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, I–II*. Budapest, Akadémiai. I. 287–407.
- BALLÓ 1985 BALLÓ István (1985): A feledés homályából... Jung János Hadi mesterséget tárgyzó könyvéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 98. évf. 4. sz. 858–876.
- BARABÁS 1890 BARABÁS Samu (1890): Thököly erdélyi vállalata 1686-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. évf. 667–674.
- BÁRCZAY 1895 BÁRCZAY Oszkár (1895): *A hadügy fejlődésének története, I–II*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- BÁRÓCZY 1936 Báróczy Sándor feljegyzései a magyar nemesi testőrség életéből 1760–1800-ig (1936). Ford. László József. Budapest, Magyar Hadilevéltár.
- BÉLTEKY 1891 BÉLTEKY Kálmán (1891): A katonai műnyelv. *Magyar Nyelvőr*, 20. évf. 534–542.
- BENICZKY 1866 Beniczky Gáspár naplója 1707–1710 (1866). In THALY Kálmán szerk.: *Rákóczi Tár*. I. kötet. Pest, Lauffer. 5–28.
- BÉNYEI 1986 BÉNYEI Miklós (1986): A Ludovika Katonai Akadémia kérdése a reformkori országgyűléseken. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 33. évf. 2. sz. 300–312.
- BÉNYEI 1994 BÉNYEI Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori Magyarországon*. Debrecen, Csokonai.
- BERKÓ 1926a BERKÓ István: Honvéd csapatok 1848-ban. *Honvédelem*, 1926. 15–16. sz.
- BERKÓ 1926b BERKÓ István: Szakkifejezések az 1848–49-es honvédseregnél. *Honvédelem*, 1926. 15–16. sz.
- BERKÓ 1940 BERKÓ István (1940): Az 1848–49-es katonai műszavakból. *Magyar Katonai Szemle*, 10. évf. 9. sz. 835–839.
- BERZEVICZY 1922 BERZEVICZY Albert (1922): *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. Budapest, Franklin.
- BERZEVICZY 1933 BERZEVICZY Albert (1933): *Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865*. Budapest, Franklin.
- BONA 2000 BONA Gábor (2000): *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Harmadik, átdolgozott, javított és bővített kiadás. Budapest, Heraldika.
- BOROVSKY 1891 BOROVSKY Samu (1891): Hadi articulusok 1734-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 569–576.
- BORUS 1985 BORUS József (1985): A kuruc szabadságharctól ezernyolcszáznegyvennyolcig. In LIPTAI Ervin szerk.: *Magyarország hadtörténete, I*. Budapest, Zrínyi.
- BŐHM 1972 BŐHM Jakab (1972): Lant és Kard. A cs. kir. hadsereg katonáinak és altisztjeinek irodalmi kísérletei 1844-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 19. évf. 1. sz. 134–142.
- BŐHM 1985 BŐHM Jakab (1985): Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok emlékiratai az 1848/49. évi magyar szabadságharcról. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 32. évf. 1. sz. 129–148.

KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI (1850–1851)

- BREIT 1929 [DOBERDÓI] BREIT József (1929): *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története, I–III.* Budapest, Grill.
- BULHARYN 1852 BULHARYN, Jerzy (1852): *Rys wojny węgierskiej, w latach 1848 i 1849.* Paryż, Martinet.
- BULHARYN 1880 BULHARYN, Jerzy (1880): *La description des quelques événements de la vie du Général Polonais Georges de Bulharyn, chevalier des Ordres Militaires.* H. n., k. n.
- CAEMMERER 1904 CAEMMERER, Rudolf Carl Fritz von (1904): *Die Entwicklung der strategischen Wissenschaft im XIX. Jahrhundert.* Berlin, Wilhelm Baensch.
- CZETZ 1844 CZETZ János (1844): *Ungarische Militär-Sprachlehre zum Gebrauche für der k. k. österr. Armee. – Magyar hadnyelvtan a' császári királyi osztriai hadsereg tisztjei számára.* Pest, Trattner-Károlyi.
- CZETZ 1850 CZETZ, Johann (1850): *Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849.* Hamburg, Hoffmann und Campe.
- CZIÁKY 1924 CZIÁKY Ferenc (1924): *A magyar katonai büntető és fegyelmi jog ezeréves története.* Budapest, Dunántúl.
- CZIGÁNY 1994 CZIGÁNY István (1994): Forgách Simon hadtudományi gondolatai. In Ács Tibor szerk.: *A katonai gondolkodásunk története az újabb kutatások tükrében.* Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság. (A *Hadtudomány* című folyóirat melléklete.) 28–32.
- CZIGÁNY 2005 CZIGÁNY István (2005): A magyar hadtudomány és hadtudományi gondolkodás a XVIII. században. In HAUSNER Gábor szerk.: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Budapest, Argumentum. 57–75.
- CSABAI 1961 CSABAI Tibor (1961): *Kossuth Lajos és az irodalom.* Budapest, Gondolat.
- CSAPÓ–HERMANN–JÁNOSI 1998 CSAPÓ Zoltán – HERMANN Róbert – JÁNOSI András (1998): A dunántúli önkéntes mozgó nemzetőrség 1848-as „parancsolatkönyve”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. évf. 1. sz. 221–289.
- CSIKÁNY 1999 CSIKÁNY, Tamás (1999): Military Geography of Hungary. In Gábor BONA szerk.: *The Hungarian Revolution and War of Independence, 1848–1849. A Military History.* New York, Columbia University Press. 175–185.
- CSIKÁNY 2000 CSIKÁNY Tamás (2000): *Honvédtűzéség az 1848–49-es szabadságharcban.* Budapest, Tinta. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához)
- CSIKÁNY 2002 CSIKÁNY Tamás (2002): Magyarország katonaföldrajza az 1848/49-es szabadságharcban. In NAGY Péter Tibor – VARGYAI Gyula szerk.: *Történelem – tanítás – módszertan. Emlékkötet Szabolcs Ottó 75. születésnapjára.* Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 25–33.
- CSIKÁNY 2007 CSIKÁNY Tamás (2007): Hadászati vezetés a gödöllői hadjáratban. *Aetas*, 21. évf. 4. sz. 5–31.
- CSIKÁNY 2008 CSIKÁNY Tamás (2008): *Hadművészet az 1848–49-es magyar szabadságharcban.* Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Kar Hadtörténelem Tanszék, 2008.
- CSIKÁNY 2018 CSIKÁNY Tamás (2018): A csíkiak parancskönyve (1849. január 1-től február 8-ig). In KOLUMBÁN Zsuzsánna – NAGY Róbert szerk.: *„...idves határozást hozni...”.* *Tanulmányok az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés 170. évfordulójára.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület. 35–65.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A cs. k. 34. magyar gyalogezred (1937) A cs. k. 34. magyar gyalogezred története (1937). Budapest, Pátria.
- DANZER 1873 DANZER, Alphons F. szerk. (1873): *Dembiński in Ungarn. Nach den hinterlassenen Papieren des Generals, I–II*. Wien, Heerwesens.
- DANZER 1874 DANZER, F. Alfonsz szerk. (1874): *Dembinski Magyarországon*. Budapest, Athenaeum.
- Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn (1851) Der Winterfeldzug 1848–1849 in Ungarn unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz (1851). Wien, Leopold Sommer.
- DÉSINÉ ÉLTES 1935 DÉSINÉ ÉLTES Emilia (1935): *A XVIII. század francia szavai a magyar nyelvben*. Budapest, [k. n.]. (Bibliothèque de l'Institut Français a l'Université de Budapest, 28.)
- DEZSÉRI BACHÓ 1930 DEZSÉRI BACHÓ László (1930): A pesti Ludoviceum története 1830-tól 1848-ig. In DEZSÉRI BACHÓ László szerk.: *A magyar kir. honvéd Ludovika Akadémia története*. Budapest, Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia. 123–186.
- DIENES 1941 DIENES Andor (1941): A Grewen-huszárok emlékirata az 1790/91. évi magyar országgyűlés előtt. *Magyar Katonai Szemle*, 11. évf. 12. sz. 719–724.
- DIVÉKY 1959 DIVÉKY Adorján (1959): Bulharyn tábornok emlékiratai a magyar szabadságharcról. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 6. évf. 2. sz. 86–129.
- ÉBLE 1893 ÉBLE Gábor (1893): *Károlyi Ferenc gróf és kora 1705–1758*. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- ÉBLE 1910 ÉBLE Gábor (1910): Az 1741-iki insurrectio szervezése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. évf. 1. sz. 165–198.
- Egykorú hadi tudósítás (1911) Egykorú hadi tudósítás a Timok vize körül 1789–1790-ben folyt harcokról (1911). *Hadtörténelmi Közlemények*, 12. évf. 337–342.
- FARKAS 1998 FARKAS Gyöngyi szerk. (1998): *Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár.
- FEJÉRPATAKY 1877 FEJÉRPATAKY László, ifj. (1877): I-ső Lipót által kiadott katonai szabályok. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 4. évf. 10. sz. (1877). 164–168.
- A feldunai hadtest... (1925) A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története (1925). Budapest, Stephaneum.
- FELSZEGHY 1938 FELSZEGHY Ediltrud (1938): *A császári és királyi hadsereg nyelve Magyarországon*. Budapest, Dunántúl.
- GAÁL 1837 GAÁL, Miklós (1837): *Anweisung das Rauchen der Zimmer, Küchen und sonstigen Feuerungen auf eine leichte und ohne großen Kostenaufwand erfordernde Art zu beseitigen*. Brünn, Seidel.
- GAÁL 1841 GAÁL, Miklós (1841): *Anleitung zur Herstellung zweckmäßiger Abtritte, Cloaken, Kanäle &c. &c., nach den neuesten Erfindungen und Verbesserungen, nebst Beschreibung eines neu erfundenen Schlauch-Abtrittes mit freistehenden Schläuchen*. Brünn, Gastl.
- GÁLDI 1957 GÁLDI László (1957): *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai.
- GEŐCZE 1894 GEŐCZE István (1894): Esterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. évf. 407–411.

- G. G. 1889 G[ÖMÖRY] G[usztáv] (1889): Két katonai utasítás 1567-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. évf. 320–321.
- GÖMÖRY 1891 GÖMÖRY Gusztáv (1891): Hadi szabályok a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 148–152.
- GÖRGEI 1852a GÖRGEI, Arthur (1852): *My Life and Acts in Hungary in the Years 1848 and 1849, I–II*. London – New York, Bogue–Harper.
- GÖRGEI 1852b GÖRGEI, Arthur (1852): *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849, I–II*. Leipzig, Brockhaus.
- GÖRGEI 1852c GÖRGEI, Arturo (1852): *La mia vita e opere in Ungheria negli anni 1848 e 1849, I–IV*. Torino, Fontana.
- GÖRGEY 1988 GÖRGEY Artúr (1988): *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*, I–II. kötet. Ford. Görgey István és Katona Tamás. Budapest, Európa. (Pro Memoria)
- GÖRGEY 1885 GÖRGEY István (1885): 1848 és 1849-ből. *Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika*, I. Budapest, Franklin.
- GÖRGEY 1980 GÖRGEY István (1980): 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár (1848. szeptember 23. – 1848. október 16.). Budapest, Magyar Helikon. (Bibliotheca Historica)
- GVADÁNYI 1790 GVADÁNYI József (1790): *A mostan folyó török háborúra tzelőző gondolatok, melylyeket gróf G. J. magyar lovas generális Ő nagyméltósága írt 1789. esztendőben. Mostan pedig a' vitézkedni kívánó magyar ifjaknak kedvéért, edjszersmint a nemes bandériumokból a Mars mezejére ki-szállani vágyódokért közre botsáttatott*. Pozson[y] – Komárom, Véber.
- GYALÓKAY 1915 GYALÓKAY Jenő (1915): A biharvármegyei insurgents sereg megalakulása 1800-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. évf. 1. sz. 527–531.
- GYALÓKAY 1925a GYALÓKAY Jenő (1925): A magyar nemesinsurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 26. kötet. 254–310.
- GYALÓKAY 1925b GYALÓKAY Jenő (1925): A magyar nemes insurrectio reformtervei 1797-től 1809-ig. *Századok*, 59. évf. 4–6. sz. 126–159.
- GYALOKAY 1928 GYALOKAY Jenő (1928): A honvédség megalakulásának előzményei. In BERKÓ István szerk.: *A magyar királyi honvédség története 1868–1918*. Budapest, M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár. 13–23.
- GYALÓKAY 1938 GYALÓKAY Jenő (1938): *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*. Budapest, Franklin.
- Hadi szabályzat... (1890) Hadi szabályzat Bocskay István fejedelemsége idejéből (1890). *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. évf. 115–117.
- Hadi törvény-czikkék (1849) *Hadi törvényczikkék* (1849). Ungvár, Ellinger János.
- HAJAGOS 2017 HAJAGOS József (2017): *Török Ignác, a hadmérnök tábornok*. Budapest, Line Design. (Aradi Vértanúk)

- HAJDU 2005 HAJDU Tibor (2005): „De mi képtelenség – Mars könyvet olvas!” Küzdelem a korszerű magyar tisztképzésért 1848 előtt. In HAUSNER Gábor szerk.: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, Argumentum. 233–246.
- HAJNAL 1927 HAJNAL István (1927): *A Kossuth-emigráció Törökországban, I.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- HARDY 1932 HARDY Kálmán (1932): Adatok a dunai hajóhadak szervezetére és szerepléséhez a XVI. sz. török háborúiban. *Magyar Katonai Szemle*, 2. évf. 8. sz. 212–223.
- HAUSNER 2005 HAUSNER Gábor (2005): Zrínyi Miklós könyvtárának hadtudományi kötetei. In HAUSNER Gábor szerk.: *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, Argumentum. 247–259.
- HAUSNER 2013 HAUSNER Gábor (2013): *Más könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest, Argumentum.
- HELFY 1885 HELFY Ignác (1885): *Kossuth Lajos iratai*. Budapest, Athenaeum.
- HERMANN 1995a HERMANN Róbert (1995): A drávai hadtest hadműveleti naplója. Ford. Lenkefi Ferenc. In MOLNÁR András szerk.: *Hadtörténelmi tanulmányok*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 36/I.) 165–210.
- HERMANN 1995b HERMANN Róbert (1995): Egy utólagos hadműveleti napló Perczel 1848. őszi és 1848–49. téli harcáról. Ford. Lenkefi Ferenc. In HERMANN Róbert: *Perczel Mór első honmentő hadjárata*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. (Zalai Gyűjtemény, 36/II.) 110–139.
- HERMANN 1996 HERMANN Róbert (1996): Kossuth Sándor visszaemlékezése az 1849. június 28-i győri csatára. *Győri Tanulmányok*, 17. kötet. 76–107.
- HERMANN 1997 HERMANN Róbert (1997): Görgei Artúr szolnoki iratai 1848. augusztus 27. – szeptember 25. (október 4.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. 1. sz. 114–175.
- HERMANN 1998 HERMANN Róbert (1998): *Győr város és megye hadtörténete 1848–49-ben*. Győr, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára.
- HERMANN 1999a HERMANN Róbert (1999): „Tenni kevés, de halni volt esély”. Az 1849. évi nyári hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. évf. 2. sz. 223–274.
- HERMANN 1999b HERMANN Róbert (1999): Máriássy János olmtúzi visszaemlékezései az 1849 nyári harcokra. Ford. Lenkefi Ferenc. In MÁRIÁSSY János: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra*. Budapest, Argumentum. 225–238.
- HERMANN 2005 HERMANN Róbert (2005): *Gáspár András honvédtábornok*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. (Kecskeméti a szabadságharcban, IV.)
- HERMANN 2008 HERMANN Róbert (2008): Bevezetés a történeti delfinológiába – avagy Mészáros Lázár emlékiratainak kiadása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121. évf. 3–4. sz. 537–569.
- HERMANN 2009a HERMANN Róbert (2009): Okmánytár. In ROSONCZY Ildikó szerk.: *„Verekedni az utolsó emberig”. A turai lovasütközet 1849. július 20. Tanulmányok*. Budapest, Magyar Napló. 193–194.

- HERMANN 2009b HERMANN Róbert (2009): A tavaszi hadjárat. In BASICS Beatrix – CSÁKVÁRY Ferenc szerk.: *„Ilyen tavasz csak egy volt életemben”. A dicsőséges tavaszi hadjárat, 1849.* Kiállítási katalógus. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum – Magyar Nemzeti Múzeum. 6–20.
- HERMANN 2017 HERMANN Róbert (2017): Zrínyi Miklós emléke. A polgári átalakulás és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc nemzedéke. In BENE Sándor – FODOR Pál – HAUSNER Gábor – PADÁNYI József szerk.: *Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 139–151.
- HERMANN–BONA–MOLNÁR 2020 HERMANN Róbert – BONA Gábor – MOLNÁR András (2020): Okmánytár a 47. honvédszászlóalj történetéhez. In HERMANN Róbert – BONA Gábor – MOLNÁR András: *A 47. honvédszászlóalj története, 1848–1849.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata. 215–223., 226–227.
- HERMANN–NÉMETH–SÜLI 2015 HERMANN Róbert – NÉMETH György – SÜLI Attila (2015): Iratok Tóth Ágoston 1848–49. évi működésének történetéhez. In HERMANN Róbert – TÓTH László szerk.: *Tóth Ágoston honvéd ezredes, a katona és a térképész 1812–1889.* Budapest, Zrínyi. 198–220.
- HEYDTE 1863 [HEYDTE, August von]: *Der Revolutionskrieg in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, I–II.* Leipzig, 1863.
- Honvédelmi Szövetség (1848) *Honvédelmi Szövetség.* Kézikönyvül nyújtva nemzetőröknek és fiatal katonáknak RAKSÁNYI Imre által (1848). Pozsony, [k. n.].
- HORVÁTH 1871 HORVÁTH Mihály (1871): *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 49-ben, I–II.* Pest, Ráth Mór.
- ILLÉSSY 1892 ILLÉSSY János (1892): Gr. Forgách Adám bányavárosi főkapitány katonai rendtartása. *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. évf. 569–576.
- INCZE 1934 INCZE Gábor (1934): Részletek 1676-beli katonai prédikációból. *Magyar Katonai Szemle*, 4. évf. 8. sz. 218–229.
- IVÁNYI 1892 IVÁNYI István (1892): Katonai vezényszók 1797-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. évf. 123–125.
- IVÁNYI 1923–1924 IVÁNYI Béla (1923–1924): Báró Alvinczi József tábornagy levelei gróf Teleki Józsefhez (1787–1793). *Hadtörténelmi Közlemények*, 23–24. évf. 472–492.
- IVÁNYI 1926–1928 IVÁNYI Béla (1926–1928): A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. (12 közlemény.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. évf. 1–36, 125–166, 259–289, 393–419; 28. évf. 1–30, 129–151, 352–374, 523–540; 29. évf. 18–33, 152–176, 325–341, 419–453.
- JAKKÓ 1809 Jakkó László (1809): *Az új haditudomány lelke.* Pest, Hartleben Konrád Adolf.
- JEDLICSKA 1911 JEDLICSKA Pál (1911): Gróf Széchy Anna Máriaának Murány vára gondozásáról nandori Bene János kapitány részére adott utasításai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 12. évf. 479–482.
- Jellachich dunántúli hadjárása (1848) Jellachich dunántúli hadjárása. Egy katonától (1848). *Kossuth Hírlapja*, 1. évf. 97. sz. 433.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- JUNG 1807–1808 JUNG János (1807–1808): *A hadi mesterséget tárgyzó szükségesebb tudományoknak sum-
más elő-adása. A leg-jobb régi, és újabb írókból össze-szedve, I–II.* Pest, Eggenberger.
- KÁRFFY 1918 KÁRFFY Ödön (1918): Érsekújvár 1608-iki rendtartása. *Hadtörténelmi Közlemé-
nyek*, 19. évf. 295–299.
- KEDVES 1992 KEDVES Gyula (1992): *A szabadságharc hadserege. I. A lovasság.* Budapest, Sygnatura.
- KEDVES 1996 KEDVES Gyula (1996): A gödöllői hadművelet terve. In HORVÁTH László szerk.:
A tavaszi hadjárat. (Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga). Hatvan,
Hatvany Lajos Múzeum. (Hatvany Lajos Múzeum Füzetek, 13.) 33–48.
- KEDVES 1999 KEDVES Gyula (1999): A tavaszi hadjárat. In KEDVES Gyula – ZACHAR József –
ZACHAR Péter Krisztián: *1848/49-ről százötven év távlatából.* Siklós, Siklósi Vár-
és Múzeumbaráti Kör. (Siklósi Füzetek) 61–78.
- KEMÉNY G.
1937 KEMÉNY G. Gábor (1937): *Társadalom és nemzet a szabadságharc hadilapjaiban.*
Budapest, Hadtörténelmi Intézet.
- KEMÉNY G.
1948a KEMÉNY G. Gábor (1948): A honvédség az 1848. évi sajtó és irodalom tükrében.
Honvéd, 3. évf. 8–9. sz. 71–75.
- KEMÉNY G.
1948b KEMÉNY G. Gábor (1948): Az 1848. évi szakirodalom kezdetei. *Honvéd*, 3. évf.
11–12. sz. 11–17.
- KEMÉNY 1910 KEMÉNY Lajos (1910): Kurucz fegyverek összeírása Kassán 1685. *Hadtörténelmi
Közlemények*, 11. évf. 256–257.
- KEMÉNY 1915 KEMÉNY Lajos (1915): Hadi rendtartás 1607-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*,
16. évf. 229–231.
- KEMÉNY
1919–1921 KEMÉNY Lajos (1919–1921): Kassa város Edictoma 1644-ből. *Hadtörténelmi
Közlemények*, 20–22. évf. 222–224.
- KEMÉNY
1922–1923 KEMÉNY Lajos (1922–1923): Bocskay István haditörvénye. *Hadtörténelmi Közle-
mények*, 23–24. évf. 162–165.
- KERTÉSZ 1934 KERTÉSZ Manó (1934): Hadsereg. *Magyar Katonai Szemle*, 4. évf. 2. sz. 212–222.
- KINCSES–
MÉSZÁROS 2014 KINCSES Katalin Mária – MÉSZÁROS Kálmán szerk. (2014): *Tudós és katona.
Markó Árpád visszaemlékezései, I–II.* Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.
- KISFALUDY 1931 KISFALUDY, Sándor (1931): [Freymüthige] Geschichte der Insurrection des Adels
von Ungarn im Jahre 1809 und 1810. In GÁLOS Rezső szerk.: *Kisfaludy Sándor
hátrahagyott munkái.* Győr, Kisfaludy Irodalmi Kör. 67–325.
- KISS 1839 KISS Károly (1839): Hadi alapszabályok gyűjteménye (Mras Károly után német-
ből). *Tudományos Gyűjtemény*, 23. évf. 5. sz. 33–44.
- KISS 1843 KISS Károly (1843): *Hadi műszótár. Magyar-németül és német-magyarul. Ungarisch-
deutsches und deutsch-ungarisches Militär-Kunstwörterbuch.* Pest, Heckenast
Gusztáv.
- KISS 1856 KISS Károly (1856): A hadi történet. *Új Magyar Múzeum*, 6. évf. 1. sz.
222–232, 250–264.
- KISS 1861–1863 *A strategia elvei az 1796-ki németországi hadjárat előadásával felvilágosítva (1861–
1863).* KÁROLY austriai főherceg által. A M. Tudom. Akademia megbízásából
fordította KISS Károly, akad. rendes tag. I–III. kötet. Pest.
- KLANICZAY 1954 KLANICZAY Tibor (1954): *Zrínyi Miklós.* Budapest, Akadémiai.

- KLAPKA 1850a Klapka, George (1850): *Memoirs of the War of Independence in Hungary, I–II*. London, Charles Gilpin.
- KLAPKA 1850b Klapka, Georg (1850): *Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849*. Leipzig, Wigand.
- KLAPKA–CZETZ 1851 Klapka, Georg [– Czetz, Johann] (1851): *Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, I–II*. Leipzig, Wigand.
- KMETY 1853a KMETY, Georg (1853): *Arthur Görgei's Leben und Wirken in Ungarn*. London, k. n.
- KMETY 1853b KMETY, George [1853]: *A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849” with Critical Remarks on his Character as a Military Leader*. London, W. and F. G. Cash.
- KOLTAY KASTNER 1924 KOLTAY KASTNER Jenő (1924): *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez, 1859. Levelek*. Szeged, Universitas Szegediensis.
- KONCZ 1890 KONCZ József (1890): Székelyhíd várának hadi készleteiről, melyek a vasmári béke következtében lerombolandó várból Nagy-Károlyba szállítottak, 1665 február 6-án fölvett leltár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. évf. 586–588.
- KONCZ 1891a KONCZ József (1891): Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 291–296.
- KONCZ 1891b KONCZ József (1891): Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 721–724.
- KONCZ 1891c KONCZ József (1891): Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 428–432.
- KONCZ 1892 KONCZ József (1892): A huszti vár lövő szerszámainak leltára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. évf. 133–140.
- KONCZ 1893 KONCZ József (1893): Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitánya és várnagyai számára, 1669-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 5. évf. 292–296.
- KONCZ 1894a KONCZ József (1894): Apaffy Mihály fejedelem utasításai Huszt várára nézve. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. évf. 281–284.
- KONCZ 1894b KONCZ József (1894): Bujdosó magyarok hadi szabályzata, 1676–78. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. évf. 569–571.
- KONCZ 1895 KONCZ József (1895): Görgényvár hadi felszerelése az 1690., 1692., 1695. és 1702. években. *Hadtörténelmi Közlemények*, 8. évf. 279–284.
- KONCZ 1896 KONCZ József (1896): Az erdélyi nemesi fölkelésre 1744-ben kiadott intézkedések. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. évf. 524–528.
- KORPONAY 1845–1848 KORPONAY János (1845–1848): *Hadi földírás, I–II*. Pest–Kecskemét, Beimel József – Szilády Károly.
- KORPONAY 1998 KORPONAY János (1998): Töredék adalékok az 1848/49-i harc eseményekhez Magyarországon. In NYULÁSZINÉ STRAUB Éva szerk.: *A szabadságharc hétköznapi tanúi. 1848–1849-es naplók*. Budapest, „Jövő Nemzedékéért” Alapítvány. (Magyar Sorsfordulók) 275–326.
- KOSÁRY 1954 KOSÁRY Domokos (1954): *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, II*. Budapest, Művelt Nép.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- KOSSUTH 1862 KOSSUTH Lajos (1862): *Kossuth levelei a szabadságharc karvezéreivel 1848/49.* Ungvár, [k. n.].
- KOSSUTH 1880 KOSSUTH Lajos (1880): *Irataim az emigrációból, I. Az 1859-ki olasz háború korszaka.* Budapest, Athenaeum.
- Kossuth az OHB élén (1952) BARTA István s. a. r. (1952): *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén, I–II.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat. (Kossuth Lajos összes munkái, XIII.)
- Kossuth-émlékkönyv (1952) I. TÓTH Zoltán szerk. (1952): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, I–II.* Budapest, Akadémiai.
- KOSSUTH 2002 KOSSUTH Lajos (2002): *Hadvisélet- és csatatan elemei.* Budapest, Zrínyi.
- KOSSUTH–GÖRGEI 2001 KOSSUTH Lajos – GÖRGEI Artúr (2001): *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849.* Budapest, Osiris. (Millenniumi Magyar Történelem)
- LÁSZLÓ 1887 LÁSZLÓ Károly (1887): *Napló-töredék az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg, Törökországban és az Amerikai Egyesült Államokban.* Budapest, Franklin.
- LÁZÁR 2002 LÁZÁR Balázs (2002): A Pest alatti harcok 1849. április 10. és 21. között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. évf. 3. sz. 740–783.
- LÉKAI 1942 LÉKAI Lajos (1942): *A magyar történetírás 1790-től 1810-ig.* Budapest, Ciszterci Rend.
- LENGYEL 1936 LENGYEL Tamás (1936): *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése.* Budapest, Bethlen.
- LEUTSCH 1861 LEUTSCH Albert, B. (1861): *A magyar honvédhad. Ajánlva a nemzet képviselőinek.* Ford. Glevitzky Sándor. Sárospatak, Ref. Főiskola.
- LUKÁCS 1950 LUKÁCS József (1950): Katonák harca a magyar nyelvért a XVIII. század végén. *Magyar Nyelvőr*, 74. évf. 1. sz. 111–113.
- LUKÁCS 1961 LUKÁCS Lajos (1961): Kossuth emigrációs politikájáról. *Századok*, 95. évf. 2–3. sz. 370–385.
- LUKINICH 1913 LUKINICH Imre (1913): Huszt várának leltára 1667-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 302–303.
- LUKINICH 1914 LUKINICH Imre (1914): Katonai esküminták 1677-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. évf. 474–476.
- A magyarországi hadjárat 1849 (1988) ROSONCZY Ildikó – KATONA Tamás s. a. r. (1988): *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról.* Ford. Rosonczy Ildikó, Gerencsér Zsigmond. Budapest, Európa. (Bibliotheca Historica)
- MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG 1834 MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG (1834): *Mathematikai Műszótár.* Buda, Magyar Királyi Egyetem.
- MTA első évszázada (1926) A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada, I. (1926). Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MARCZALI 1903 MARCZALI Henrik szerk. (1903): *Gróf Leiningen-Westerburg tábornok levelei és naplója.* Budapest, Budapesti Hírlap.
- MARKÓ 1927 MARKÓ Árpád (1927): Az igazi Rózsa Sándor. A magyar királyi hadtörténelmi levéltár okmányai alapján. I–XVI. közlemény. *Magyarság*, 8. évf. 12. sz. 6; 16. sz. 4; 18. sz. 6; 20. sz. 6; 23. sz. 4; 24. sz. 9; 26. sz. 6; 29. sz. 6; 31. sz. 6; 34. sz. 4; 35. sz. 6; 39. sz. 4; 41. sz. 10; 47. sz. 7; 51. sz. 6; 53. sz. 10.

- MARKÓ 1929a MARKÓ Árpád (1929): A gyulai végvár kapitulációjának eredeti okmánya (1694. december 21.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. évf. 213–214.
- MARKÓ 1929b MARKÓ Árpád (1929): Két mozgalmas év a magyar nemestestőrség életéből. Kisfaludy Sándor eltávolítása a gárdából 1796-ban. *Századok*, 63. évf. 9–10. sz. 365–383.
- MARKÓ 1931 MARKÓ Árpád (1931): II. Rákóczi Ferenc utasítása a várbeli szolgálat ellátására és a várak védelmére. *Magyar Katonai Szemle*, 1. évf. 2. sz. 176–180.
- MARKÓ 1933 MARKÓ Árpád (1933): II. Rákóczi Ferenc nemesi testőrsége. *Magyar Katonai Szemle*, 3. évf. 1. sz. 204–213.
- MARKÓ 1934 MARKÓ Árpád (1934): *II. Rákóczi Ferenc a hadvezér*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MARKÓ 1935 MARKÓ Árpád (1935): *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest, Magyar Szemle Társaság. (A Magyar Szemle Társaság Kincsestár sorozata, 142.)
- MARKÓ 1939a MARKÓ Árpád (1939): A francia forradalom és a napóleoni idők magyar katonája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 40. évf. 1–2. sz. 34–73.
- MARKÓ 1939b MARKÓ Árpád szerk. (1939): *Gróf Zrínyi Miklós Próza munkái*. Budapest, Magyar Szemle Társaság.
- MARKÓ 1942 MARKÓ Árpád (1942): Insurrectio és állandó hadsereg. In DOMANOVSKY Sándor szerk.: *Magyar Művelődéstörténet, IV. Barokk és felvilágosodás*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- MARKÓ 1944 MARKÓ Árpád (1944): *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest, Athenaeum.
- MARKÓ 1958a MARKÓ Árpád (1958): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (I. közlemény). Zrínyi Miklóstól II. Rákóczi Ferencig. A katonai nyelv kezdete Zrínyi kora előtt. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 5. évf. 1–2. sz. 148–157.
- MARKÓ 1958b MARKÓ Árpád (1958): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (II. közlemény). Zrínyi Miklóstól II. Rákóczi Ferencig. Zrínyi Miklós hadtudományi munkáinak nyelvezete. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 5. évf. 3–4. sz. 203–224.
- MARKÓ 1959a MARKÓ Árpád (1959): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (III. közlemény). A XVIII. század magyar katonai nyelve. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 6. évf. 1. sz. 151–166.
- MARKÓ 1959b MARKÓ Árpád (1959): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (IV. közlemény). A francia forradalom és a napóleoni háborúk időszakának magyar katonai nyelve. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 6. évf. 2. sz. 295–317.
- MARKÓ 1960a MARKÓ Árpád (1960): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (V. közlemény). A magyar katonai nyelv körüli fáradozások a reformkorban. A Tudós Társaság katona tagjainak munkássága. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 7. évf. 2. sz. 169–181.
- MARKÓ 1960b MARKÓ Árpád (1960): *Egy elfelejtett magyar író-katona. Jakkó László huszárkapitány, 1781–1833*. Budapest, Akadémiai. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 18.)
- MARKÓ 1961a MARKÓ Árpád (1961): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (VI. közlemény). Az 1848/49. évek szabadságharcának katonai nyelve és szabályzatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 8. évf. 1. sz. 212–232.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- MARKÓ 1961b MARKÓ Árpád (1961): Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez (VII. közlemény). A magyar katonai nyelv állapota a szabadságharc után az első világháborúig. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 8. évf. 2. sz. 730–766.
- MARKÓ 1964 MARKÓ Árpád (1964): Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben. Doktori értekezés. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MARKÓ–BALÁZS 1960 MARKÓ Árpád – BALÁZS József (1960): A csornai ütközet 1849. június 13. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 7. évf. 1. sz. 201–209.
- MARKÓ–TÓTH 1954 MARKÓ Árpád – TÓTH Gyula (1954): A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 1. évf. 3–4. sz. 142–178.
- MERÉNYI 1893a MERÉNYI Lajos (1893): Az Andrásí-ezred zászlószentelési ünnepére kiadott Instinctio. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. évf. 136–141.
- MERÉNYI 1893b MERÉNYI Lajos (1893): Mária Terézia hadi czikkei és esküformái 1742-ből. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. évf. 557–568.
- MERÉNYI 1895 MERÉNYI Lajos (1895): Homonnay utasítása ungvári főtisztjeihez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 8. évf. 1. sz. 562–564.
- MERÉNYI 1896 MERÉNYI Lajos (1896): Gróf Eszterházy Pál utasítása fraknoi várnagyához. 1671. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. évf. 1. sz. 135–140.
- MÉSZÁROS 1866–1867 MÉSZÁROS Lázár (1866–1867): *Mészáros Lázár emlékiratai, I–II.* Pest, Ráth Mór.
- MÉSZÁROS 1979 MÉSZÁROS Lázár (1979): *A katonaságról.* Budapest, Zrínyi.
- MESZÉNA 2009 Báró Meszéna Ferenc visszaemlékezése (2009). *Aetas*, 24. évf. 4. sz. 176–193.
- MEYNERT 1868 MEYNERT, Hermann (1868): *Geschichte des Kriegswesens und der Heerverfassungen in Europa, III.* Wien, Beck.
- MISKOLCZY 2006 MISKOLCZY Ambrus (2006): Elmaradt nyílt vita az utolsó magyar nemesi felkelésről. Kossuth Lajos ismeretlen magánlevele Kisfaludy Sándor nyílt levelének ügyében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. évf. 1. sz. 109–119.
- MOLNÁR 1999 MOLNÁR András (1999): Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei. *Századok*, 133. évf. 6. sz. 1193–1214.
- A mostan folyó török háborúra tzelezó gondolatok (1790) A mostan folyó török háborúra tzelezó gondolatok, melylyeket gróf G. J. magyar lovas generális Ó nagyméltósága írt 1789. esztendőben. Mostan pedig a' vitézkedni kívánó magyar ifjaknak kedvéért, edjszersmint a nemes bandériumokból a Mars mezejére ki-szállani vágyódokért közre bottsáttatott (1790). Pozson[y]–Komárom, [k. n.].
- NEMESKÜRTY 1977 NEMESKÜRTY István (1977): Mészáros Lázár akadémiai székfoglaló előadása, 1845. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 24. évf. 4. sz. 601–610.
- NEMESKÜRTY 1984 NEMESKÜRTY István (1984): Armis et litteris: Hungarian Military Intellectuals in the Revolution of 1848–1849. In Béla K. KIRÁLY szerk.: *East European Society and War in the Era of Revolution, 1775–1856.* New York, East European Monographs. (War and Society in East Central Europe, Vol. IV.) 366–384.
- NEMESKÜRTY 1985 NEMESKÜRTY István (1985): *Tünödések történelemről, irodalomról. Esszék.* Budapest, Magvető.
- NÉMETH 2008 NÉMETH György (2008): *Gál Sándor honvédezerdes 1848–1849-es tevékenysége.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia. (Bibliotheca Transsylvanica, 58.)

KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI (1850–1851)

- NYÁRÁDY 1997 NYÁRÁDY Gábor (1997): Júdáspénzért a bajtársakat... Adatok az Almásy–Nedeczky-szervezkedés történetéhez, 1864. *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. évf. 2. sz. 229–283.
- ÓDOR 2000 ÓDOR Imre (2000): Magyarország és a francia háborúk (1792–1815). In Rácz Árpád szerk.: *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján*. Budapest, Rubicon-könyvek. 255–265.
- PAJKOSSY 2006 PAJKOSSY Gábor (2006): A kormányzati „terrorizmus” politikája és az 1839/1840. évi országgyűlés. *Történelmi Szemle*, 48. évf. 1–2. sz. 25–52.
- PÁSZTI 2007 PÁSZTI László (2007): Hadi tzikkelyek, tábori utasítások és a többiek... Magyar hadtudományi munkák bibliográfiája, 1790–1849. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf. 3. sz. 1005–1079.
- PÁSZTI 2017 PÁSZTI László (2017): Magyar hadtudományi munkák bibliográfiája, 1850–1880. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. 4. sz. 1057–1127.
- PATAKY 1850 PATAKY, K. M. (1850): *Bem in Siebenbürgen. Zur Geschichte des ungarischen Kriegeres 1848 und 1849*. Leipzig, Wigand.
- PERECSENYI NAGY 1807 PERECSENYI NAGY László (1807): *Vélekedés a magyar nyelvről*. Nagyvárád, [k. n.].
- PILCH 1933 PILCH Jenő szerk. (1933): *A magyar katona vitézségének ezer éve, I–II*. Budapest, Franklin.
- PÖM VII. KISS József – V. NYILASSY Vilma – H. TÖRŐ Györgyi szerk. (1964): *Petőfi Sándor összes művei, VII. Petőfi Sándor levelezése*. Budapest, Akadémiai.
- PRÁGAY 1850 PRÁGAY, Johann (1850): *The Hungarian Revolution. Outlines of the Prominent Circumstances Attending the Hungarian Struggle for Freedom together with Brief Biographical Sketches of the Leading Statesmen and Generals who Took Part in it*. New York – London, G. P. Putnam.
- PULSZKY 1884 PULSZKY Ferenc (1884): *Életem és korom, II*. Második kiadás. Budapest, Franklin.
- RAMMING VON RIEDKIRCHEN 1850 [RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm] (1850): *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849*. Pest, Landerer und Heckenast.
- REGELE 1957 REGELE, Oscar (1957): *Feldmarschall Radetzky. Leben, Leistung, Erbe*. Wien, Herold.
- Régi tábori parancsolatok (1815) Régi tábori parancsolatok. I. Fejedelembethlen Gáboré. *Erdélyi Múzeum*, 3. füzet. 179–180.
- R. KISS 1909 R[UGONFALVI] KISS István (1909): *Az utolsó nemesi felkelés 1809-ben, I*. Budapest, Benkő Gyula.
- RÓNAI HORVÁTH 1891 RÓNAI HORVÁTH Jenő (1891): *Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér hadtudományi munkái*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- RÜSTOW 1860 RÜSTOW, Friedrich Wilhelm (1860): *Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849, I–II*. Zürich, Friedrich Schulthe.
- SAÁD 1936 SAÁD Ferenc (1936): *A magyar tüzérségi szavak története*. Budapest, [k. n.].
- SEBESTYÉN 1915 SEBESTYÉN József (1915): A szendrői tábor rendjét szabályozó edictum. *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. évf. 226–228.

- SERES 2012 SERES István (2012): *Karikással a szabadságért. Rózsa Sándor és betyárserege 1848-ban*. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- SIMONYI 1815 [SIMONYI József] (1815): *Hadi tudomány. A katonana'k ellenség előtt való szolgálata-
járul. (Tapasztalásból, és Tanulásból)*. Freiburg, [k. n.].
- SIMONYI 1914 SIMONYI Zsigmond (1914): A háború szavai. *Magyar Nyelvőr*, 43. évf. 9–10. sz. 377–392.
- SOBIČKA 1914 SOBIČKA, Georg (1914): *Alte Batterien. Ein Beitrag zur Geschichte unserer Feld-
artillerie*. Wien, J. Roller & Co.
- SOLYMOSSI 2010 SOLYMOSSI József (2010): A 98., 99. és a 201–204. honvédszászlóalj története.
In NAGY-L. István szerk.: *Veszprém megyeiek az 1848–1849-es szabadságharcban*.
Pápa, Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájélmúzeum. (Acta Musei Papensis –
Pápai Múzeumi Értesítő, 13.)
- SOLYMOSSI 2013 SOLYMOSSI József (2013): A 204. honvédszászlóalj parancskönyve (Zászlóalj-paran-
csok – forrásközlés). In *Peremirat. Köszöntő írások Makai Ágnes 70. születésnapjára*.
Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. 193–213.
- SOLYMOSSI 2015 SOLYMOSSI József (2015): A 204. honvédszászlóalj parancskönyve. Hadseregi, várkormányi
és hadosztályi parancsok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. évf. 2. sz. 509–541.
- SOLYMOSSI 2018 SOLYMOSSI József (2018): *Kazinczy Lajos ezredes, a tizenötödik aradi vértanú*. Buda-
pest, Line Design. (Aradi Vértanúk)
- SUHAY–BERKÓ 1928 SUHAY Imre – BERKÓ István (1928): *A magyar kir. Honvédség története. 1868–
1918*. Budapest, M. Kir. Hadtörténelmi Levéltár.
- SÜLI 2015 SÜLI Attila (2015): A 11. „vörössipkás” honvédszászlóalj 5. századának parancs-
könyve. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. évf. 2. sz. 495–508.
- SZÁSZ–VIDA 1967 SZÁSZ Zoltán – VIDA István (1967): Beszámoló Markó Árpád „Kossuth Lajos
hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850–1851-ben” című
doktori értekezésének vitájáról. *Századok*, 101. évf. 3–4. sz. 807–810.
- SZEKÉR 1807a SZEKÉR Aloysius Joachim szerk. (1807): *Hadi tudomány, melynek némelly
fő-tzikkelyjeit kéz-írásba foglalta egy nevét eltitkolni akaró tudós, és nagy méltóságú
hazafi*. Pest, Harleben Konrád Adolf.
- SZEKÉR 1807b SZEKÉR Aloysius (1807): *Marengoi tsata és azt megelőző környűllások*. Pest,
Eggenberger József.
- SZEKFŰ 1926 SZEKFŰ Gyula (1926): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*. Buda-
pest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZEMERE 1869 SZEMERE Bertalan (1869): *Naplóm, I*. Pest, Ráth Mór.
- SZENDREI 1889a SZENDREI János (1889): Egy XVII. századbeli magyar huszár-ezredes szerződte-
tése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. évf. 158–159.
- SZENDREI 1889b SZENDREI János (1889): Magyar hadiszabályzatok és utasítások a XVII. század-
ból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. évf. 285–304.
- SZENDREI 1910–1911 SZENDREI János (1910–1911): A magyar lovagság regulamentuma 1722. *Hadtörté-
nelmi Közlemények*, 11. évf. 317–326, 504–510, 615–619; 12. évf. 604–608.
- SZENDREI 1911 SZENDREI János (1911): A magyar vezényszó története. *Hadtörténelmi Közlemé-
nyek*, 12. évf. 49–62, 236–250.

- SZENDREI 1913–1916 SZENDREI János (1913–1916): A Khevenhüller-féle hadi utasítás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 150–159, 310–318, 490–496, 638–641; 15. évf. 164–165, 333–334, 498–500, 683–686; 16. évf. 266–296, 435–439, 546–552; 17. évf. 242–260, 456–473.
- SZILÁGYI 1896 SZILÁGYI István (1896): Hadik altábornagy szabályzata a magyar lovasság számára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 9. évf. 535–539.
- SZILÁGYI 1897 SZILÁGYI István (1897): A máramarosmegyei 1744-ik évi magyar nemesi fölkelés számára kiadott utasítás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 10. évf. 1. sz. 309–312.
- SZIMONIDESZ 1948 SZIMONIDESZ Lajos (1948): Kossuth Lajos katonai dolgozatai. *Honvéd*, 3. évf. 2–3. sz. 80–81.
- SZINNYEI 1887 SZINNYEI József (1887): *Komárom 1848–49-ben. (Napló-jegyzetek)*. Budapest, Aigner. [Reprint kiadás. Komárom, 2000.]
- SZINNYEI 1891–1914 SZINNYEI József (1891–1914): *Magyar írók élete és munkái, I–XIV*. Budapest, Hornyánszky.
- SZÖLLÖSY 1870 SZÖLLÖSY Ferenc (1870): *Kossuth és a magyar emigráció török földön*. Lipcse, [k. n.].
- SZTRIPSZKY 1909 SZTRIPSZKY Hiador (1909): A magyar vezényszó történetéhez. *Századok*, 43. évf. 129–142, 203–217.
- SZTROKAY 1848 SZTROKAY Elek (1848): *Az erődítés tudománya*. Buda, Magyar Kir. Egyetem.
- TAKÁTS 1908 TAKÁTS Sándor (1908): *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- TERESTYÉNI 1955 TERESTYÉNI Ferenc (1955): Az állami élet nyelve. In Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Akadémiai. 129–164.
- THALY 1868 THALY Kálmán (1868): Kuruc vezényszavak. *Századok*, 2. évf. 740–742.
- THALY 1873 THALY Kálmán (1873): II. Rákóczi Ferencz kora a gr. Csákyak, Szepes vármegye és a b. Palocsay-esalád levéltáraiban. III. A b. Palocsay-levéltár. *Századok*, 7. évf. 172–184.
- THALY 1883 THALY Kálmán (1883): Az 1683-iki táborozás történetéhez. *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, 11. évf. 4. sz. 4–45.
- THALY 1885 THALY Kálmán (1885): *Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Budapest, Ráth Mór.
- TOLNAI 1902 TOLNAI Vilmos (1902): A magyar katonai műnyelv. *Magyar Nyelvőr*, 31. évf. 88–90.
- TOLNAI 1905 TOLNAI Vilmos (1905): A magyar katonai műnyelv. *Magyar Nyelvőr*, 34. évf. 94–96.
- TOLNAI 1929 TOLNAI Vilmos (1929): *A nyelvújítás*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- URBÁN 1984 URBÁN, Aladár (1984): The Hungarian Valmy and Saratoga: The Battle of Pákozd, the Surrender of Ozora, and their Consequences in the Fall of 1848. In Béla K. KIRÁLY szerk.: *East European Society and War in the Era of Revolution, 1775–1856*. New York, Brooklyn College Press. (War and Society in East Central Europe, Vol. IV.) 538–556.
- URBÁN 2009a URBÁN Aladár (2009): A „MÉSZÁROS hadigőzös” 1848-ban. In URBÁN Aladár: *Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén*. Budapest, Argumentum. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára). 312–335.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- URBÁN 2009b URBÁN Aladár (2009): A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban. In URBÁN Aladár: *Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén*. Budapest, Argumentum. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára). 336–359.
- VÁGHÓ 1908 VÁGHÓ Ignác (1908): A magyar katonai műnyelv. *Magyar Katonai Közlöny*, 1. évf. 361–368.
- VÁLI 1890 VÁLI Béla (1890): A „Tudományos Hadász” története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. évf. 419–421.
- VÁRKONYI 1961 VÁRKONYI Ágnes (1961): *Thaly Kálmán és történetírása*. Budapest, Akadémiai.
- VIDOS 1941 VIDOS Géza (1941): A magyarság szerepe az Osztrák–Magyar Monarchia katonai műszaki szervezete keretében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 42. évf. 135–172.
- VÖRÖS 1984 VÖRÖS, Károly (1984): The Insurrectio of the Hungarian Nobility in the Era of the Napoleonic Wars. In Béla K. KIRÁLY szerk.: *East European Society and War in the Era of Revolutions, 1775–1856*. New York, Brooklyn College Press. (War and Society in East Central Europe, Vol. IV.) 19–31.
- V. WINDISCH 1953 V. WINDISCH Éva (1953): Rákóczi Ferenc ismeretlen hadtudományi munkája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 57. évf. 1–4. sz. 29–56.
- WELLMANN 1938 WELLMANN Imre (1938): Az ónodi országgyűlés történetéhez. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulója ünnepére*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó. 525–571.
- WITTMANN 1952 WITTMANN Tibor (1952): *Bethlen Gábor, mint hadszervező*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadóvállalat. (A történettudomány kérdései 13. Különnyomat a Századok 1951. évfolyamából.)
- ZMK HORVÁTH Zoltán szerk. (1957): *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest, Zrínyi.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A, Á

Abafi Lajos (1840–1909) irodalomtörténész,
könyvkiadó 20
Abdul-Medzsid, I. (1823–1861) török
szultán 30, 262, 263
Ali pasa *lásd* Mehmed Emin Áli pasa
Alvinczy József báró (1735–1810)
tábornagy 53, 91, 203
Andrássy Gyula gróf (1823–1890)
magyar miniszterelnök, majd közös
külügyminiszter 42, 270, 271, 273
Angyal Dávid (1857–1943) történész 169
Apafi Mihály, I. (1632–1690) erdélyi
fejedelem 178, 180
Arany János (1817–1882) költő, tanár, az MTA
elnöke 272
Asbóth Lajos (1803–1882) honvéd
ezredes 21
Asbóth Sándor (1811–1868) mérnök, honvéd
alezredes, az amerikai polgárháborúban
az északiak dandártábornoka
és diplomatája 29, 37, 94, 95, 268
Aulich Lajos (1793–1849) honvéd
vezérőrnagy 244

B

Baditz Imre (17–18. sz.) II. Rákóczi Ferenc
testőre 188, 189
Bajza József (1804–1858) költő, kritikus,
publicista, az MTA tagja 233
Bálinger Béla 17
Ballagi Mór (1815–1891) nyelvész,
teológus 272, 273
Bánlaky (Breit) József (1863–1945) tábornok,
hadtörténész 243
Bárdos Kálmán (20. sz.) az Amerikai Egyesült
Államok polgára 83
Baricz György *lásd* Baritz György

Baritz György, ikafalvi (1779–1840)
hadmérnök, katonatiszt, író 228, 231, 234,
236, 237
Báróczy Sándor (1735–1809) nemesi testőr,
író 205, 208
Báthory István (1533–1586) erdélyi fejedelem
és lengyel király 168
Batthyány Ádám gróf (1662–1720) horvát
bán 180, 181
Batthyány Kázmér gróf (1807–1854)
liberális politikus, kormánybiztos,
külügyminiszter 36, 37, 42, 43
Bayer József (1821–1864) honvéd ezredes,
katonai szakíró 244
Bazancourt, César Lecat de (1810–1865)
francia hadtörténész 108
Beauharnais, Eugène de (1781–1824) itáliai
alkirály, francia tábornok 12
Beckers, Joseph Heinrich von (1764–1840)
császári-királyi altábornagy 221
Belle-Isle *lásd* Fouquet, Charles Louis Auguste
de Belle-Isle
Bem, József (1794–1850) honvéd
altábornagy 16, 19, 29, 31, 32, 37, 66, 67, 71,
74, 98, 250, 253, 254
Bene János (17. sz.) murányi várkapitány 171
Benedek Lajos gróf (1804–1881) császári-
királyi tábornagy 73, 100, 270
Beniczky Gáspár (1674–1734) II. Rákóczi
Ferenc titkára 187, 190
Bercsényi Miklós gróf (1665–1725) kuruc
főgenerális 184–186, 189
Berkó István (1880–1958) katonatiszt,
hadtörténész, katonai szakíró 243, 256, 257
Berzeviczy Albert (1853–1936) politikus,
történetíró, az MTA elnöke 231
Bessenyei György (1717–1811) nemesi testőr,
író 205
Beszédes Frigyes honvéd százados (19–
20. sz.) 283

- Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem 47, 99, 169
- Bélteki Kálmán (19–20. sz.) nyelvész 239, 286, 287
- Bismarck, Friedrich Wilhelm von (1783–1860) porosz altábornagy, hadtudományi író 53–55, 78
- Bismarck, Otto von (1815–1898) porosz miniszterelnök, majd német kancellár 270
- Bitnicz Lajos (1190–1871) bölcész, nyelvtudós, kanonok, majd címzetes püspök 231
- Bittnér Károly báró (18–19. sz.) császári–királyi tábornok 220
- Blücher, Gebhard Leberecht von (1742–1819) porosz tábornagy 72
- Bocskai István (1557–1606) erdélyi fejedelem 99, 168
- Bolyai Farkas (1775–1856) matematikus 194
- Bolyai János (1802–1860) hadmérnök, matematikus 194, 240
- Bonaparte *lásd* Napóleon, I.
- Borus József (1926–2006) hadtörténész 27
- Bossoli, Carlo (1815–1884) olasz festő és író 108
- Böckler, Georg Andreas (17. sz.) német építész, mérnök 187
- Brandt, Heinrich von (1789–1868) porosz tábornok és hadtudományi író 104
- Brunner Mór (1839–1904) császári és királyi altábornagy, hadtudományi író 287
- Bruszilov, Alekszej Alekszejevics (1853–1926) orosz lovassági tábornok 61
- Bułharyn, Jerzy (1798–1885) honvéd ezredes 42, 45–47
- Busa Margit (1914–2009) könyvtáros, bibliográfus, sajtótörténész 249
- Buzna Alajos (1817–1884) honvéd százados 283
- Búzás Győző (19–20. sz.) nyelvész 238
- Bülow, Dietrich Heinrich von (1757–1807) kilépett porosz katonatiszt, hadtudományi író 53, 62, 65, 76, 78, 80
- C, Cs
- Caesar, Caius Iulius (Kr. e. 100–44) római hadvezér, államférfi 47, 240
- Camillus, Marcus Furius (Kr. e. 446–365) római hadvezér 219
- Caprara, Aeneas Sylvius von, gróf (1631–1701) tábornagy 179
- Changarnier, Nicolas Anne Théodule (1793–1887) francia tábornok 79
- Clausewitz, Carl von (1780–1831) porosz katonatiszt, hadtudományi író 14, 17, 52, 53, 63, 80, 107
- Coligny, Gaspard de (1519–1572) admirális, marsall 47
- Condé, II. Louis de Bourbon (1621–1886) francia herceg, hadvezér 47, 203
- Crassus, Licinus (Kr. e. 115–53) római hadvezér, politikus 219
- Creasy, Edward Shepherd sir (1812–1878) angol író és jogász 108
- Czapáry László (1859–1938) szerzetes, irodalomtörténész 211
- Czetz János (1822–1904) honvéd tábornok 14, 18, 19
- Czirjék Mihály (1753–1797) nemesi testőr, író 205
- Csabai Tibor (1924–1959) irodalomtörténész 76
- Csehy József (18–19. sz.) huszártiszt 216
- Csohány József (18–19. sz.) százados 221, 222
- Csuka Mihály (1817–1892) császári–királyi százados, hadtudományi író 278
- D
- Damjanich János (1804–1849) honvéd vezérőrnagy 61, 245
- Davidovich, Paul (1737–1814) császári–királyi tábornok 53
- Decker, Karl von (1784–1828) porosz altábornagy, hadtudományi író 104, 105
- Dembiński, Henryk gróf (1791–1864) honvéd altábornagy
- Dembinszki *lásd* Dembiński, Henryk
- Desewffy *lásd* Dessewffy Arisztid
- Dessewffy Arisztid (1802–1849) honvéd vezérőrnagy 66
- Dessewffy Ferenc eperjesi várkapitány 186
- Divéky Adorján (1880–1965) történész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja 46

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Domaniczky István (1839–1905) honvéd
ezredes 283, 285, 286
Döbrentei Gábor (1783–1851) író, az MTA
főtitkára 231, 233
Dutheil, Alexis-Charles (1799–1885) francia
hadtudományi író 251

E, É

Esterházy Pál (1635-1713) gróf, majd birodalmi
herceg, nádor 179, 180, 199
Eszterházy Miklós (1582–1645) nádor 170
Ettel, Franz August von (1784–1850) porosz
katonatiszt, hadtudományi író 104
Éble Gábor (1843–1923) történész 197

F

Faber Christian Farkas (18. sz.) író 201, 202
Fabius, Quintus Maximus (Kr. e. 280–203)
római hadvezér 219
Fejérfarkas László (1857–1923) történész 51,
182
Ferdinánd, Habsburg-Lotaringiai (1769–1824)
toszkán nagyherceg 169, 227
Ferenc, I. (1768–1835) osztrák császár
és magyar király 220, 227
Ferenc József, I. (1830–1916) magyar
király 19, 277
Ferhát pasa *lásd* Stein Miksa báró
Festetics György gróf (1755–1819) katonatiszt,
a Georgikon alapítója 204, 205
Forbes, Hugh angol író (19. sz.) 108
Forgách Ádám gróf (1601–1681) földbirtokos,
várfőkapitány 170
Forgách Simon gróf (1669–1729) kuruc
tábornagy 183, 184, 212
Fouquet, Charles Louis Auguste de Belle-Isle
(1684–1761) francia tábornok 18
Földváry Lajos (1811–1881) honvéd ezredes 73
Friebeisz István (1822–1890) lapszerkesztő,
jogász 250
Frontinus, Sextus Iulius (Kr. sz. 30–103) ókori
római író 218
Frigyes (1596–1632) cseh király 169
Frigyes, II. (Nagy) (1712–1786) porosz
király 47, 68, 90, 154, 197, 240, 270
Fülöp, II. (1527–1598) spanyol király 54

G, Gy

Gaál Miklós, gyulai (1799–1854) honvéd
vezérőrnagy, író 14, 21
Gál Sándor (1817–1866) honvéd ezredes,
hadtudományi író 16, 247, 249, 253–256,
258
Garibaldi, Giuseppe (1807–1882) olasz
tábornok 274
Gáspár András (1804–1884) honvéd
vezérőrnagy 16
Gelich Richárd (1821–1882) katonatiszt,
hadtörténész, katonai szakíró 243
Geöcze István (1836–1900) katonatiszt,
író 170
Gindely Antal (1829–1892) történész 169
Gindely Ferenc *lásd* Gindely Antal
Gombos Imre báró (17–18. sz.) kuruc
tábornok 182
Gomez y Barrientos, Moritz (1744–1810)
császári-királyi altábornagy 221
Gosztonyi János (18–19. sz.) császári-királyi
ezredes 220
Görgei Artúr (1818–1916) honvéd vezérőrnagy,
hadügyminiszter 16, 19, 20, 29, 42, 44, 47,
66, 67, 69, 70, 73, 74, 98, 244, 245, 250
Görgey Artúr *lásd* Görgei Artúr
Görgey István (1825–1915) honvédtiszt,
ügyvéd, történetíró 244
Görög Demeter (1760–1833) író 206
Gracza György (1856–1908) újságíró, író,
történetíró 243
Gusztáv Adolf (1594–1632) svéd király 47, 79
Guyon Richárd (1813–1859) honvéd
vezérőrnagy 32, 66, 108, 244, 250
Gvadányi József báró (1725–1801) tábornok,
író 208, 209
Gyalókey Jenő (1874–1945) hadtörténész 8,
169, 243, 271
Győry Sándor (1795–1870) mérnök, országos
építészeti igazgató 231
Gyurmán Adolf (1813–1869) újságíró,
jogász 37

H

Hadik András gróf (1710–1790) tábornagy,
az Udvari Haditanács elnöke 193, 197

Hadik András gróf (1764–1840) lovassági tábornok 220
 Hajnal István (1892–1956) történész, egyetemi tanár 27, 29, 34, 42, 97, 262
 Halas József pozsonyi nemzetőr 253
 Hauslab, Franz von (1798–1883) lovag, császári-királyi tábornok 19, 32
 Haydn, Joseph (1732–1809) osztrák zeneszerző 279
 Haynau, Julius Jacob von báró (1786–1853) császári-királyi tábornok 66, 73, 74, 82, 100
 Helmezy Mihály (1788–1852) magyar író, a Kisfaludy Társaság tagja 234, 281
 Hodasevich, Robert Adolf (19. sz.) angol hadtudományi író 108
 Hollán Ernő (1824–1900) honvéd ezredes, majd altábornok 21
 Horváth Imre (1901–1985) politikus, amerikai nagykövet 83
 Horváth István (17. sz.) Bethlen Gábor kapitánya 169
 Horváth Jenő, római (1852–1915) katonatiszt, hadtörténész, katonai szakíró 177, 243
 Horváth Mihály (1809–1878) történész, címzetes püspök, vallás- és közoktatásiügyi miniszter 243, 245
 Horváth Miklós hadtörténész 8
 Horváth Sándor (19–20. sz.) honvéd százados 283
 Hunyadi Mátyás (1443–1490) magyar király 18, 47, 83, 99, 167, 177, 210

I

Ismail pasa *lásd* Kmety György
 Iványi István (1845–1917) tanár, történész 212

J

Jakkó László (1781–1833) huszárkapitány, író 201, 206, 207, 210, 213–219, 229, 247
 Jankovich Miklós (1772–1846) műgyűjtő, történész 218
 János, Habsburg-Lotaringiai (1782–1859) főherceg, II. Lipót császár fia, I. Ferenc császár öccse 227

Jászay Gabriella történész–levéltáros 27
 Jelačić, Josip, Bužimski (1801–1859) gróf, altábornagy, horvát bán és zágrábi főhadparancsnok 18
 Jellachich *lásd* Jelačić, Josip, Bužimski
 Joannovics György (1821–1909) politikus, nyelvész, újságíró, az MTA tagja 273
 John, Franz von (1815–1876) báró, osztrák tábornok és hadügyminiszter 270
 Jomini, Antoine-Henri (1779–1869) francia tábornok, hadtudományi író 14, 52, 63, 80, 104
 József, Habsburg (1776–1847) főherceg, nádor 12, 197, 210, 220–222, 227, 277
 József Károly (1833–1905) főherceg, lovassági tábornok 277
 Julius Caesar *lásd* Caesar, Caius Iulius

K

Kajaly Pál (17–18. sz.) kuruc hadbíró, író 184, 185
 Kalckreuth, Friedrich Adolf von (1737–1817) gróf, porosz tábornok 93, 158
 Karold Sámuel (17. sz.) német várkapitány 169
 Katona Mihály (17. sz.) huszti várkapitány 178
 Kazinczy Ferenc (1759–1831) költő, író, műfordító, nyelvújító 13, 175, 177, 215, 216, 219, 229, 231, 259
 Kazinczy Gábor (1818–1864) képviselő, publicista, műfordító, az MTA levelező tagja 267
 Kápolnai István (1833–1896) honvéd ezredes, hadtudományi író 274–276, 285
 Károly, XII. (1682–1718) svéd király 34, 47, 54
 Károly, III. (1685–1740) magyar király 188
 Károly főherceg *lásd* Károly Lajos
 Károly Lajos (1771–1847) főherceg, Habsburg-Lotaringiai, osztrák hadvezér 13, 14, 47, 63, 227
 Károlyi Ferenc gróf (1705–1758) földbirtokos 195–197
 Károlyi Sándor gróf (1669–1743) kuruc, majd császári királyi tábornok 193, 195, 197
 Keglevich György gróf (1756–1810) lovassági tábornok 220
 Kemény G. Gábor (1915–1981) történész, irodalomtörténész 25, 58, 246–251, 258

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Kemény János gróf erdélyi főnemes 188
 Kemény József író (20. sz.) 168
 Kerekes Sámuel (1757–1800) író 206
 Keresztély, I. (1603–1630) anhalt-bernburgi herceg 169
 Khevenhüller, Ludwig Andreas von graf (1683–1744) császári tábornagy 194, 199–201, 240
 Kimber, Thomas (19. sz.) angol hadtudományi író 107
 Kisfaludy Sándor (1772–1844) katonatiszt, író 12, 205, 220, 221
 Kiss Károly (1793–1866) honvéd ezredes, hadtudományi író 14, 18, 19, 231–241, 245, 253, 272, 274, 280–282
 Klaniczay Tibor (1923–1992) irodalomtörténész 174, 177
 Klapka György (1820–1892) honvéd vezérőrnagy, helyettes hadügyminiszter 19, 20, 45, 48, 66, 67, 244, 250, 264, 270
 Kmety György (1813–1865) honvéd vezérőrnagy 32, 37, 108, 244
 Kmetty *lásd* Kmety György
 Knezić Károly (1808–1849) honvéd vezérőrnagy 244
 Kollonits László gróf (18–19. sz.) magyar nemesi felkelés egyik szervezője 221
 Kollmann József (1808–1889) honvéd ezredes 32
 Korponay János (1819–1881) honvéd ezredes, író 15, 17–20
 Kossuth Ferenc (1841–1914) Kossuth Lajos idősebb fia, politikus, országgyűlési képviselő 51
 Kovács János (18. sz.) matematikus 199–201
 Kökényesdi László vetési báró (?–1740) kuruc ezredes 61
 Kroiszosz (Kr. e. 596–546) lüd király 219
 Kultsár István (1760–1828) kiadó, író 207
 Kun Bálint (1796–1863) nemzetőr őrnagy 253

L

Laczkovics György (18. sz.) Pest-Pilis-Solt megye alispánja 204
 Laczkovics János (1754–1795) huszárkapitány, a magyar jakobinus mozgalom vezetője 204
 Lakos János báró (1776–1843) hadtörténeti író, tábornok, az MTA tagja 236

László Károly (1815–1894) honvéd százados, Kossuth Lajos titkára 29, 35, 36, 59, 263
 Lehoczky István (17. sz.) várkapitány 169
 Leiningen-Westerburg Károly gróf (1819–1849) honvéd vezérőrnagy 44, 244, 251
 Liddell Hart, Basil Henry (1895–1975) brit katonatiszt, hadtudós 63
 Lipót, I. (1640–1705) magyar király 182
 Losonczi Márton (17. sz.) várnagy 178
 Lónyay Menyhért gróf (1822–1884) politikus, miniszterelnök, az MTA elnöke 273
 Lukács Lajos (1922–1998) történész 82

M

Makk (Mack) József (1810–1868) honvéd ezredes 250, 258
 Marmont, Auguste Frédéric Louis (1774–1852) francia marsall 14, 18
 Martonitz András báró (1768–1855) császári-királyi ezredes 228, 240
 Mazure, Francois (1802–1889) francia tábornok, politikus 107
 Mária Terézia (1717–1780) magyar királynő 90, 197, 198, 202, 205, 212, 221, 228, 229, 236
 Márki Sándor (1853–1925) történész 189
 Márton József (1771–1840) nyelvész, hírlapíró 208
 Mártony Károly (1783–1848) vezérőrnagy, morvaországi erődítési kerületi igazgató 228, 240
 Mátyás király *lásd* Hunyadi Mátyás
 Mátyus Uzor (1836–1870) katonatiszt, író, képviselő 272, 279–282
 Mehmed Elin Áli pasa (1815–1871) török nagyvezír, külügyminiszter 30, 262
 Merényi Lajos (1854–1919) levéltáros 199
 Meynert, Hermann (1808–1985) német hadtudományi író 167
 Mészáros János báró (1737–1801) lovassági tábornok 209, 216
 Mészáros Lázár (1796–1858) honvéd altábornagy, hadügyminiszter 13, 19, 20, 35–37, 41, 42, 44, 46, 61, 99, 243–247, 257, 258
 Miskey Ferenc (1789–1862) Székesfehérvár polgármestere 240

- Miltiades *lásd* Miltiadész
 Miltiadész (Kr. e. 555/550–489) athéni
 arisztokrata, politikus, sztratégosz 54
 Móga János (1784–1861) császári-királyi, majd
 honvéd altábornagy 98
 Moltke, Helmuth Karl Bernhard von gróf
 (1800–1891) porosz tábornagy 47
 Montecuccoli, Raimondo (1609–1680) osztrák
 hadvezér 240
 Moreau, Jean Victor Marie (1763–1813) francia
 tábornok 75
 Mras, Karl (19. sz.) német tudós 246
 Murad pasa *lásd* Bem, József
- N, Ny
- Nagy Frigyes *lásd* Frigyes, II. (Nagy)
 Nagy László, perecsényi (1771–1827)
 szolgabíró, író 208, 214
 Nagy Lőrinc (17. sz.) várnagy 178
 Nagy Pál, felsőbüki (1777–1857) politikus 221
 Nagy Péter *lásd* Péter, I.
 Nagy Sándor (III. Alexandrosz) (Kr. e. 356–
 323) makedón király 47
 Naláczy József (1748–1822) főispán, nemesi
 testőr, író 205
 Napóleon, I. (1769–1821) francia császár 12,
 13, 21, 41, 47, 53, 55, 63, 65, 66, 68, 71, 72,
 79, 80, 94, 104, 107, 116, 163, 201, 206, 207,
 218, 220, 234, 240, 247, 270
 Napóleon, III. (1808–1873) francia
 császár 268
 Nauendorf, Friedrich August Joseph von
 (1749–1801) tábornagy, hadtudományi
 író 193
- O
- Ocsvay Ferenc (1819–1887) publicista, jogász,
 magyar királyi kúriai bíró 250
- P
- Pakyth Pál (16. sz.) naszádos kapitány 168
 Palmerston, Henry John Temple (1784–1865)
 brit miniszterelnök és külügyminiszter 42
 Palocsay György báró (1670–1730)
 huszárkapitány, író 182
- Palotay Zsigmond báró (18. sz.) író 208, 209
 Pál Károly (19. sz.) nyelvész, tanár 272, 281, 282
 Pálffy János gróf (1664–1751) császári
 tábornok, nádor 197
 Pálffy Lipót gróf (1716–1773) császári
 tábornok 201, 202
 Prágay János (1811–1851) honvéd alezredes,
 történetíró 19
 Pászti László 15, 17, 21
 Pázmány Péter (1570–1637) bíboros,
 esztergomi érsek 171
 Perczel Miklós (1812–1904) honvéd
 ezredes 37
 Perczel Mór (1811–1889) honvéd
 vezérőrnagy 16, 35–37, 42, 66
 Perjés Géza (1917–2003) katonatiszt,
 hadtörténész 80
 Perizonius, H. von (19. sz.) porosz
 hadtudományi író 275
 Pethe Anna (18. sz.) földbirtokos 170
 Pethő Ferenc, gersi (17. sz.) felső-magyarországi
 alkapitány 170
 Petőfi Sándor (1823–1849) költő 16
 Péter, I. (Nagy) (1682–1725) orosz cár 34, 47, 54
 Philipposz, II. (Kr. e. 356–336) makedón
 király 219
 Pilch Jenő (1872–1937) katonatiszt,
 hadtörténész, katonai szakíró 8, 243
 Pintér Jenő (1881–1940) irodalomtörténész,
 az MTA levelező tagja 288
 Poeltenberg Ernő lovag (1808–1849) honvéd
 vezérőrnagy 16, 244
 Polübiosz (Kr. e. 200 körül – Kr. e. 118) görög
 történetíró, politikus 240
 Pongrácz Károly gróf (1832–1897) honvéd
 tábornok, hadtudományi író 276
 Pönitz, Karl Eduard (1795–1855) szász
 katonatiszt, hadtudományi író 251, 275, 276
 Pulszky Ferenc (1814–1897) politikus, régész
 és műgyűjtő, az MTA tagja 41, 42, 44, 99,
 263
 Pusztelnik Henrik (1817–1849) honvéd
 alezredes 244
- R
- Radetzky, Joseph Wenzel (1766–1858) gróf,
 tábornagy 47, 72, 221

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Raksányi Imre (1818–1849) honvéd alezredes, szakíró 14, 17–19, 247, 248
- Rácz Vilmos (1818–?) hadbíró, százados 248
- Ráday Pál (1677–1733) kancellár, Bercsényi Miklós titkára 184
- Rákóczi Ferenc, II. (1676–1735) erdélyi fejedelem 11, 12, 31, 38, 47, 48, 61, 77, 99, 101, 169, 176, 178, 179, 182–191, 193–196, 206, 207, 212, 217, 221, 227, 229, 267, 271, 272
- Rákóczi György, I. (1593–1648) erdélyi fejedelem 170
- Ráth Mátyás (1749–1810) evangélikus lelkész, író, szerkesztő 206
- Regele, Oskar (1890–1969) osztrák katonatiszt, hadtörténész 72, 270
- Resid pasa, Musztafa Mehemed (1800–1858) török nagyvezír 30, 262
- Rémond, Charles-Francois (1761–1843) svájci tábornok, hadtudományi író 104
- Révay Károly (18. sz.) alezredes 201
- Rhédey Ferenc (1610–1667) váradi főkapitány, erdélyi fejedelem 181
- Rhédey Lajos gróf (1761–1831) irodalompártoló mecénás, író 221, 222
- Richthofen, Gottlob von (1777–1847) porosz tábornok 104
- Rocheftort Ferenc (17–18. sz.) kuruc parancsnok 187
- Rocquancourt, Jean Thomas (1792–1871) katonatiszt, hadtudományi író 104
- Rouillard, Hector (19. sz.) francia hadtudományi író 106
- Rogniat, Joseph vicomte (1776–1840) francia tábornok 80
- Rózsa Sándor (1813–1878) betyárvezér 92
- Rózsafy (Ruzicska) Mátyás (1828–1893) újságíró 250
- Rumpf, Heinrich Friedrich (1813–1889) német hadtudományi író 106
- Ruttkayné Kossuth Lujza (1815–1902) Kossuth Lajos testvére 38
- Rühle von Lilienstern, Otto August (1780–1847) porosz altábornagy, hadtudományi író 80
- Rüstow, Friedrich Wilhelm (1821–1878) porosz–svájci katonatiszt, hadtörténész 97, 98, 100
- S, Sz
- Savoyai Jenő (1653–1736) herceg, császári-királyi hadvezér 47
- Sándor István (1750–1815) nyelvész 208
- Schauenburg, Max I. de (19. sz.) francia katonatiszt 54
- Schwarzenberg, Karl Philipp zu (1771–1820) herceg, császári-királyi tábornagy 72
- Sellon, Maurice Émile de, baron (19. sz.) francia hadtudományi író 106
- Sennyey István báró (17–18. sz.) kuruc tábornok 185
- Schlick *lásd* Schlik, Franz von
- Schlik, Franz von gróf (1789–1862) császári-királyi altábornagy 67
- Scoffern, John (1814–1882) angol sebész, író 107
- Shakespeare, William (1564–1616) angol drámaíró 51
- Sillye Gábor (1817–1894) politikus, kormánybiztos 253
- Simes, Thomas (18. sz.) angol hadtudományi író 108
- Simonyi József báró (1771–1832) huszárezredes 15
- Simonyi Zsigmond (1853–1919) nyelvtudós, a Magyar Tudományos Akadémia tagja 238, 287
- Smola, Karl von (1802–1862) császári-királyi vezérőrnagy, hadtudományi író 107
- Soult, Jean-de-Dieu (1769–1851) francia marsall 251
- Spartacus (Kr. e. 111–71) a rabszolgafelkelés vezére 219
- Splényi Gábor báró (1690–1762) lovassági tábornok 203, 211–213
- Stancsics Pál (17. sz.) fraknoi várnagy 179
- Stein Miksa báró (1814–1858) honvéd ezredes, török tábornok 32, 37
- Szabó Dávid, barczafalvi (1752–1828) író, nyelvújító 207
- Szabó Gábor, tolnai (17. sz.) református püspök 181
- Szacsvay Sándor (1752–1815) újságíró, lapkiadó 206
- Szarvady Frigyes (1822–1882) követségi titkár, újságíró 45

Szász Zoltán 8

Szekér Aloysius Joachim *lásd* Szekér Joákim Alajos

Szekér Joákim Alajos (1752–1810) ciszterci szerzetes, író, hadtudományi író, tábori pap 206, 207, 209–217, 219, 229, 247

Szekfű Gyula (1883–1955) történész 169

Szemere Bertalan (1812–1869) politikus, belügyminiszter és miniszterelnök 41, 44

Szendrei János (1857–1927) történész 169, 194, 195, 199

Szent Iványi János (17–18. sz.) kuruc brigadéros 187, 190

Szerb Antal (1901–1945) író, irodalomtörténész 288

Széchenyi István gróf (1791–1860) író, politikus, miniszter, az MTA alapítója 13, 228, 230, 231, 234

Széchy Mária Anna (1610–1679) Wesselényi Ferenc nádor felesége 171

Szécsi Mór (1851–1895) honvéd őrnagy 283

Székács Pál (1821–1908) honvéd százados, író 267

Székely László (19–20. sz.) honvéd százados, tanár, író 287

Székely Sámuel, dobai (1704–1779) író, katonatiszt 202, 203

Szilágyi István (1819–1897) református pedagógus, író 197

Szimonidesz Lajos (1884–1965) evangélikus lelkész, tábori püspök, művelődéstörténész 58

Szinnyei József (1830–1913) író, irodalomtörténész 201, 202

Szontagh Gusztáv (1793–1858) katonatiszt, filozófus, író 18, 231–237, 249, 272, 280

Szóllóssy Ferenc (1796–1854) utazó, emlékiratíró, Kossuth Lajos titkára 37

Sztripszky Hiador (1875–1946) irodalomtörténész 188, 189, 194

Sztrókay Elek (1818–1847) katonatiszt, hadtudományi író 46, 247

Sztrokov, Alekszandr Alekszandrovics, szovjet hadtörténész 168

Szuhányi Márton (1687–1764) helytartósági tanácsos 193

Szulejmán Refik bej (19. sz.) sumlai kiutahiai városparancsnok 38, 262

T

Tanárky Mihály Sándor (1784–1839) hadmérnök, író, katonatiszt 221, 222, 226, 235–237

Teleki József (I) gróf (1738–1796) koronaőr, Ugocsa megye főispánja 203

Teleki József (II) gróf (1790–1855) az MTA elnöke, Erdély kormányzója 231

Teleki László (I) gróf (1764–1821) író, költő 221, 222

Teleki László (II) gróf (1811–1861) politikus 42

Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi főkapitány 178

Terestyéni Ferenc (1913–1971) nyelvész 172, 193, 207

Thaly Kálmán (1839–1909) történetíró 180–184, 188, 271

Themisztoklész (Kr. e. 525–460) athéni államférfi 201

Thiébauld, Paul (1769–1846) francia tábornok, hadtudományi író 52, 53, 76, 78, 85, 92, 106, 155

Thököly Imre gróf (1657–1705) kuruc hadvezér, fejedelem 38, 178, 180, 181

Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, az MTA tagja, titkára 267

Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész 8

Tolnai Vilmos (1870–1937) irodalomtörténész 219, 287

Török Ignác (1795–1849) honvéd vezérőrnagy 17

Turenne, Henri (1611–1657) francia marsall, hadvezér 47, 240

U, Ü

Uebel, Bruno (1806–1840) svájci katonatiszt, hadtudományi író 53, 59, 75, 76, 78–81, 104

Übel *lásd* Uebel, Bruno

V

Valière, François la (1667–1759) tábornok, tűzérzségi szakíró 190

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

Vaubois, Claude–Henri Belgrand de (1748–1839) francia tábornok 53
 Vauchelle, Andre–Jean (19. sz.) francia hadtudományi író 106
 Vay Ádám (1657–1719) kuruc udvari főkapitány 185
 Vay Miklós báró (1756–1824) hadmérnök, császári–királyi tábornok 221, 222
 Vághó Ignác (1856–1920) honvéd ezredes, hadtudományi író 287, 288
 Vegetius, Flavius Renatus (4. sz.) római hadtudományi író 211, 240
 Verseghy Ferenc (1757–1822) költő, nyelvész 221
 Vetter Antal (1803–1882) honvéd altábornagy 20, 45, 66, 270
 Vécsey Károly gróf (1803–1849) honvéd vezérőrnagy 66
 Vilmos, I. (1797–1888) porosz király, majd német császár 47
 Virág Benedek (1754–1830) tanár, költő, műfordító, történetíró 215, 216, 233
 Visoczki *lásd* Wysocki, József
 Vögeli, Hans Heinrich (1810–1874) svájci történész 79
 Völgyi Pál (1848) regényhős 251
 Vörösmarty Mihály (1800–1855) író, költő 233
 Vukovics Sebő (1811–1872) politikus, igazságügy-miniszter 98
 V. Windisch Éva (1924–1992) művelődéstörténész 189, 190

W

Wallis, Georg von (1671–1743) tábornagy 204
 Wellesley, Arthur, Wellington hercege (1769–1852) brit tábornok, politikus 72
 Wellington tábornok *lásd* Wellesley, Arthur
 Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor 170, 171
 Wesselényi Pál (1654–1694) báró, kuruc hadvezér 181
 Willisen, Karl Wilhelm von (1790–1879) porosz tábornok 80, 81
 Wysocki, József (1809–1874) honvéd vezérőrnagy 42, 66

X

Xenophón (Kr. e. 431–355) athéni államférfi, hadvezér 211

Z

Zamoyski, Władysław gróf (1803–1868) honvéd ezredes, brit tábornok 32
 Zia pasa (19. sz.) vidini parancsnok 30
 Zrínyi Miklós gróf (1620–1664) költő, hadvezér 11, 15, 32, 65, 68, 76, 83, 100, 168, 170–178, 180, 181, 183, 184, 186, 187, 190, 191, 200, 201, 203, 206, 207, 209–212, 218, 227, 229, 257, 267, 272, 283

HELYNÉVMUTATÓ

A

Adorján (ma Adrian), Románia 219
Aleppó (Halab), Szíria 36, 37
Algír (El-Dzsezair), Algéria 79
Arad, Románia 17, 20, 29, 33, 46, 53, 73, 74,
208, 233, 250
Arcole, Olaszország 53
Aspern, Ausztria 220

B

Bajmóc (ma Bojnice), Szlovákia 186
Bécs (Wien), Ausztria 32, 66, 67, 91, 169, 178, 205,
206, 220–222, 227, 231, 247, 259, 270, 274, 284
Berlin, Németország 53, 65, 79, 80, 107, 275
Besztercebánya (ma Banská Bystrica),
Szlovákia 185
Brassó (ma Braşov), Románia 248, 250
Brussza (ma Bursa), Törökország 38, 262
Budapest 9, 18, 25, 26, 29, 49, 58, 78, 83, 282,
283, 284

G, Cs

Calafat, Románia 30, 206, 262
Cannae (ma Canne della Battaglia),
Olaszország 68
Carthago *lásd* Karthágó
Cegléd 66
Cibakháza 98
Condé, Franciaország 203
Corona, Olaszország 53
Czegléd *lásd* Cegléd
Csáktornya (ma Čakovec), Horvátország 173
Csíkszentgyörgy (ma Ciucsângeorgiu),
Románia 253
Csíkszereda (ma Miercurea Ciuc),
Románia 250
Csongrád 73
Csorna 244

D

Debrecen 45, 68, 216, 243, 250, 251, 253, 259
Demirkas (Demirkaş), Törökország 38
Dijon, Franciaország 277

E, É

Ecsed *lásd* Nagyecsed
Eger 185
Elgersburg, Németország 169
Eperjes (ma Prešov), Szlovákia 186, 202
Eszék (ma Osijek), Horvátország 73, 199
Esztergom 245
 Érsekújvár (ma Nové Zámky), Szlovákia 169

F

Famars, Franciaország 203
Fraknó (ma Forchtenstein), Ausztria 179
Frankfurt am Main, Németország 187, 277
Freiburg im Breisgau, Németország 15

G, Gy

Gemlek *lásd* Gömlek
Genf, Svájc 269
Gorlice, Lengyelország 61, 81
Gömlek (ma Gemlik), Törökország 38
Görgény (ma Gurghiu), Románia 179
Győr 12, 70, 91, 220, 244, 249
Gyula 179
Gyulafehérvár (ma Alba Iulia), Románia 170

H

Habelschwerdt (ma Bystrzyca Kłodzka),
Lengyelország 91
Halle an der Saale, Németország 80
Hamburg, Németország 217
Hága (Den Haag), Hollandia 190

Herkulesfürdő (ma Băile Herculane),

Románia 29

Huszt (Хуст), Ukrajna 178, 179

I

Isaszeg 61

K

Kalafat *lásd* Calafat

Karthágó (romváros Tunisz mellett),

Tunézia 54

Kassa (ma Košice), Szlovákia 61, 67, 168–170,
179, 190, 201, 202, 250

Kápolna 46

Kézdivásárhely (ma Târgu Secuiesc),

Románia 250

Kiutahia (ma Kütahya), Törökország 27, 29, 31,
33, 36–38, 41–47, 49, 52, 53, 57–59, 63, 77, 78,
87, 88, 94, 96, 99, 101, 251, 252, 261–263, 268

Kolozsvár (ma Cluj), Románia 181, 211, 226,
250, 252, 253

Komárom 17, 61, 66, 67, 70, 71, 75, 210, 249,
250, 253, 258

Konstantinápoly (ma Isztambul),

Törökország 38, 42, 262

Königgrätz (ma Hradec Králové),

Csehország 270

Kőszeg 234

Kővár (ma Berchezoia / Berkeszpataka község
területén), Románia 171

L

Legnano, Olaszország 2

Lemberg (ma Lviv/Львів), Ukrajna 61, 81,
216, 232, 235

Leopoldvár *lásd* Lipótvár

Leuktra (ma Léfktra), Görögország 68

Liegnitz (ma Legnica), Lengyelország 68

Lipcse (Leipzig), Németország 72

Lipótvár (ma Leopoldov), Szlovákia 70

London, Egyesült Királyság 42, 45, 48, 107,
108, 264

Lugos (ma Lugoj), Románia 29

Lunéville, Franciaország 216

Lützen, Németország 87

M

Magenta, Olaszország 274

Makó 73

Mantova, Olaszország 72

Mantua *lásd* Mantova

Marathón (ma Marathónasz), Görögország 54

Marengo, Olaszország 211, 214, 215

Marosvásárhely (ma Târgu Mureș),

Románia 253

Martonvásár 281

Miskolc 253

Mohács 276

Munkács (ma Mukacsevo/ Мукачево),

Ukrajna 187

Murány (ma Muráň), Szlovákia 171

N, Ny

Nagyecséd 180

Nagykároly (ma Carei), Románia 179, 203

Nagysalló (ma Tekovské Lužany), Szlovákia 61

Nagyszeben (ma Sibiu), Románia 180

Nagyszombat (ma Trnava), Szlovákia 69, 70,
185

Nagyvárad (ma Oradea), Románia 221,
231–234, 253

Nápoly (Napoli), Olaszország 254

Nikodémia (ma İzmit), Törökország 38

Nocera (ma Nocera Inferiore),

Olaszország 254

Nürnberg, Németország 188

Nyergesújfalu 75

O

Ónod 185, 186, 208, 209

Orsova (ma Orșova), Románia 29, 262

P

Pákozd 18

Parendorf (ma Parndorf), Ausztria 70

Párizs (Paris), Franciaország 14, 42, 45, 47, 54

Passarowitz *lásd* Pozsarevác

Patak *lásd* Sárospatak

Plevna (ma Pleven/Плевен), Bulgária 35

Poltava (Полтава), Ukrajna 34, 47

HELYNÉVMUTATÓ

Posony *lásd* Pozsony

Pozsarevác (Požarevac/Пожаревац),

Szerbia 31

Pozsony (ma Bratislava), Szlovákia 69–71,

104, 199, 200, 204, 206, 248, 250, 253

R

Rivoli, Olaszország 53

Rodostó (görögül Redesztósz; ma Tekirdağ),

Törökország 31, 38

Róma, Olaszország 54, 65, 180, 218, 282

Ronco, Olaszország 53

Rozsnyó (ma Rožňava), Szlovákia 237

S, Sz

San Martino, Olaszország 53

San Michele (ma Verona városnegyede),

Olaszország

Sárospatak 170, 190

Schwechat, Ausztria 44, 98

Serravalle (ma Serravalle Scrivia),

Olaszország 53

Solferino, Olaszország 274

Somlyó *lásd* Szilágysomlyó

Sopron 188, 228

St. Martin *lásd* San Martino

St. Michael *lásd* San Michele 53

Sumla (ma Sumen/Шумен), Bulgária 34–38, 262

Szabadka (ma Subotica/Суботица),

Szerbia 66

Szamosújvár (ma Gherla), Románia 180

Szatmár (ma Satu Mare), Románia 170, 195,

216, 219

Szeben *lásd* Nagyszeben

Szeged 73, 74, 179

Szendrő 171

Szerencs 190

Szécsény 170, 185

Székesfehérvár 211, 240

Szilágysomlyó (ma Șimleu Silvaniei),

Románia 181

Szilsárkány 188

Szolnok 16, 66, 209

Szombathely 231

Szőny 67

Szőreg 73

T

Temesvár (ma Timișoara), Románia 29, 73, 74,
98, 208, 248

Tihany 168

Tiszafüred 45, 68

Tokaj 190

Torino, Olaszország 51, 52, 59, 83, 268

Tőketerebes (ma Trebišov), Szlovákia 186

Turnu Severin (magyarul Szörényvár),

Románia 29, 30, 262

U

Ungvár (ma Uzshorod/ Ужгород),

Ukrajna 17, 169

V

Valencienne *lásd* Valenciennes

Valenciennes, Franciaország 203

Valmy, Franciaország 18

Varsó (Warszawa), Lengyelország 227

Vasvár 179

Várna (Варна), Bulgária 38, 262

Várpalota 234

Verona, Olaszország 53, 72

Veszprém 168

Viddin *lásd* Vidin

Vidin (Видин, magyarul Bodony),

Bulgária 30, 32, 34, 42, 262

Villafranca di Verona, Olaszország 49

Világos (ma Șiria), Románia 29, 42, 61, 254,
262, 274

W

Wagram (ma Deutsch-Wagram), Ausztria 220

Waterloo, Belgium 18, 72, 87

Wiener Neustadt (Bécsújhely), Ausztria 198,
283

Z

Zára (ma Zadar), Horvátország 231, 237

Zenta (ma Senta/Сента), Szerbia 38

Zirc 211

Zürich, Svájc 49, 59, 78, 79

Kiadja a Nemzeti Közszerológati Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor
Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Kilián Zsolt
Olvasószekesztő: Szabó Ilse
Tördelőszekesztő: Kilián Zsolt
Korrektor: Tomka Eszter

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

DOI: <https://doi.org/10.36250/01033>

ISBN 978-963-531-807-0 (nyomtatott)
ISBN 978-963-531-808-7 (ePDF)
ISBN 978-963-531-809-4 (ePub)

ISSN 2630-9386

Markó Árpád (1885–1966) nyugállományú ezredes, a két világháború közötti időszak magyar hadtörténetírásának jeles képviselője és megújítója az 1960-as években készítette el akadémiai doktori disszertációját Kossuth Lajos hadtudományi munkásságáról. A hadtudós Kossuth eladdig ismeretlen képét felrajzoló kismonográfia a páratlan tudományos életpályája végső állomása volt, ám – feltehetően a szerző elhunytja miatt – napjainkig kiadatlan maradt.

Markó az itt közölt művekre az *Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez* című, a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain 1958 és 1961 között hét részletben megjelent nyelvtörténeti tanulmánysorozata összeállítása közben bukkant. A jelen kötetben a disszertációt teljes terjedelmében, eredeti mellékleteivel együtt adjuk közre, melléhelyezve az említett sorozat egészéhez fűzött szövegét, amelyből egykor kinőtt, és amellyel ezért szervesen összefügg.

Könyvünk a *Pro Militum Artibus* sorozat célkitűzésének megfelelően és az eddig megjelent kötetek hagyományait folytatva ismét egy kiadatlan és már-már elfeledett klasszikus hadtudományi munkát bocsát közre.

ISBN 978-963-531-628-1

9 789635 316281